

307.187

35

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

*HISTORIA RERUM
RUSTICARUM*

XLV. ÉVFOLYAM

2003. 3-4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1367 Budapest 5. Pf.: 129.

XIV. Városliget, Vajdahunyad vár

Szerkesztőbizottság:

Cselötei László, Fehér György (szerkesztő), Gunst Péter (főszerkesztő), Hoffmann Tamás,
Orosz István, Pach Zsigmond Pál, Pölöskei Ferenc, Romány Pál,
Székely György, Szuhay Miklós

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Beck Tibor</i> : A magyar szőlő- és borkultúra pusztulása és újjászületése II.	287
<i>Fehér György</i> : Darányi Ignác szerepe a Széll-kormány megerősödésében	355
<i>Nagy Mariann</i> : A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a XX. század elején II.	379

KÖZLEMÉNYEK

<i>Oláh József</i> : Bretzenheim herceg udvartartása	477
<i>T. Mérey Klára</i> : A Dráva és dunántúli mellékfolyói 1810–1812-ben	495
<i>Tolnay Gábor</i> : Szikjavítás a dévaványai síkon	527

VITA

<i>Szilágyi Zsolt</i> : Erdei és Mendöl – a tanya	549
---	-----

ADATTÁR

<i>Vahid Yousefi</i> : Az állati eredetű fehérjék termelése, fogyasztása és az ellátottsági szint fejlesztésének lehetőségei a fejlődő országokban	565
<i>Papp Erzsébet</i> : Egy értelmiségi vállalkozás 1956 után	571

KRÓNIKA

<i>Gunst Péter</i> : Sándor Pál (1925–2003)	575
---	-----

SZEMLE

<i>Estók János–Fehér György–Gunst Péter–Varga Zsuzsanna</i> : Agrárvilág Magyarországon 1848–2002 (Ism.: <i>Szuhay Miklós</i>)	577
A reformer Tessedik. Tessedik Sámuel összegyűjtött írásai (Ism.: <i>Kurunczi Jenő</i>)	581
<i>Peterscsák Tivadar</i> : Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében (XVIII–XX. század) (Ism.: <i>Oroszi Sándor</i>)	584
<i>Oroszi Sándor</i> : A bánsági volt határőrvidéki közösségek (Krassó-Szörény vármegye) erdőgazdálkodása (Ism.: <i>Szodfridt István</i>)	585
<i>Tamás József</i> : A soproni hegyvidéki erdők történelmi fejlődése, tájleírásai a fafaj, elegyarány és korosztály viszonylatában napjainkig, 1955 (Ism.: <i>Oroszi Sándor</i>)	588

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS
and America: HISTORY AND LIFE*

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, a Földművelésügyi
és Vidékfejlesztési Minisztérium és az OTKA anyagi támogatásával készült

E-mail cím: agrartortszemle@mngm.hu

BECK TIBOR

A MAGYAR SZŐLŐ- ÉS BORKULTÚRA PUSZTULÁSA ÉS ÚJJÁSZÜLETÉSE II.

1872–1896

IV. A VÉDEKEZÉS KITELJESEDÉSE ÉS A REKONSTRUKCIÓ KEZDETEI (1889–1896)

A szőlészeti-borászati szakigazgatás átszervezése

Az 1889-es esztendő alapvető változásokat hozott a magyar agrár-közigazgatás s ezen keresztül a filoxéra elleni védekezés történetében. Ekkor kapott ugyanis végre jelentőségéhez mért önálló miniszteriális képviselőt a magyar mezőgazdaság, s alakult meg a Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium, amely Szapáry Gyula vezetésével kezdte meg működését 1889. június 16-án a mai Gresham-palota helyén állott Nákó-házban. Feladat- és hatásköre elsődlegesen azokra a területekre terjedt ki, amelyek a megszűnt Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztériumban a mezőgazdasághoz tartoztak. Így kerültek az új minisztériumhoz a földművelési, lótenyésztési, állattenyésztési, állat-kiállítási, állat-egészségügyi, erdészeti, mezőgazdasági szakoktatási és statisztikai ügyek. Ezenkívül a volt Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumtól, valamint a Pénzügyminisztériumtól az új intézményhez kerültek át a vízrendezéssel, ill. az állami erdőgazdaságok és ültetvények ügyeivel kapcsolatos problémák.

Az így kialakult feladatkörök ellátására hat főosztályt (erdészeti, lótenyésztési, mezőrendőri, állategészségügyi, szőlészeti-borászati és kincstári-birtokügyi) hoztak létre, amelyeken kívül még három önálló vízügyi műszaki osztály működött. A legfelső agrárigazgatási szintet az elnöki osztály jelentette, élén a miniszterrel és a helyettes államtitkárral. A minisztériumnak összesen 148 munkatársa (71 fogalmazó, 14 szaktisztviselő, 44 számvevőszéki tisztviselő és 19 segédhivatali alkalmazott) volt, ezenkívül a mezőgazdasági szakigazgatásból 4 fatenyésztési és gyümölcsészeti felügyelő, 20 erdőfelügyelő és ugyanennyi alerdőfelügyelő, 4 filoxérafelügyelő, 6 méhészeti felügyelő, valamint a gazdasági tudósítók és a vízügyi műszaki szakemberek tartoztak állományához. Az új helyzet azonban több problémát is felvetett. A gazdaságközönségnek – amely nagy reményekkel fogadta az önállósult agrártárcát – hamarosan rá kellett jönnie, hogy a mezőgazdasággal kapcsolatos problémák megoldásához még hosszú idő szükséges. Az újjászervezett és immár kis tárcának számító minisztérium az első időszakban ugyanis nem tudott olyan súllyal szerepelni a politikában, mint a korábbi hármas minisztérium, s a vitás kérdésekben a földművelésügyi miniszter rendre a rövidebbet húzta a kereskedelmi ill. a pénzügyminiszterrel szemben. Nehéz időszak állt tehát az újjászervezett agrár-szakigazgatás előtt, melynek egyik

legégetőbb feladata a szőlő- és borgazdaság modernizálásának előmozdítása mellett továbbra is a filoxéra elleni védekezés és a kipusztult ültetvények rekonstrukciójának megszervezése volt.¹

Az új minisztériumnak – melyet 1890 márciusától Bethlen András irányított – tehát megalakulása pillanatától kezdve foglalkoznia kellett a filoxérával, ezért az első intézkedései közé tartozott a borászati és filoxéraügyi osztály megszervezése, amely most már önállóan, csak a szőlészet-borászat kérdéseivel foglalkozva működött.² (Ezt 1897-ben egy újabb szőlészeti osztály megszervezése követte. Ekkortól az 1889-ben megszervezett osztály csak a filoxéra elleni védekezéssel és az elpusztított szőlők újratelepítésével, az 1897-ben létrehozott pedig a szőlészet-borászat egyéb kérdéseivel foglalkozott.) Hatáskörébe tartoztak a szőlőművelés és a borászat fejlesztésére tett általános tennivalók, az állami vincellériskolák ügyei, a borászati vándortanítói intézmény működtetése, a Magyar Királyi Országos Központi Mintapince feletti felügyelet ellátása, a filoxéra elleni védekezésre vonatkozó összes ügyek, az állami amerikai szőlőtelepek és a kecskeméti Miklós-telep kezelése, az amerikai fajú vesszők és az oltványok értékesítésének megszervezése, a szőlővessző-import felügyelete, a szénkéneggyártásnak és az irtószer importjának előmozdítása, a szénkénegraktárak ügyei, a homoki ültetvények felügyelete, valamint a filoxéra elleni védekezés céljából alakult egyesületek alapszabályainak megerősítése és a védekezéssel kapcsolatos rendeletek jóváhagyásának feladatai. Az osztály vezetője Máday Izidor miniszteri osztálytanácsos, helyettese Dobokay Lajos miniszteri osztálytanácsos volt. Munkatársaik Szitányi Géza miniszteri titkár, Lónyay Ferenc miniszteri segédfoglalmazó, Kollerffy Koller Mihály miniszteri segédfoglalmazó, valamint Engelbrecht Károly vincellériskolai igazgató, Veress Alajos központi szőlészeti és borászati vándortanító és Lehoczky Dezső filoxérafelügyelő voltak.³

Szükség is volt az apparátus bővítésére, mivel ekkorra egyértelművé vált, hogy az új telepítések kialakításánál és fenntartásánál a hagyományos szőlőműveléshez visszatérni nem lehet. A védekezés és a telepítés módszerei, ezeknek ellenőrzése, a regisztrálás, a tanfolyamok szervezése még így is meghaladták a rendelkezésre álló szakembergárda erejét. A zárlatcsoportok rendszere továbbra is működött, ezeket mindig a vész terjedésének megfelelően szervezték át. A szakemberhiány miatt változott viszont az újabb gócpontok bejelentésének módja. Egyrészt ekkor már olyan sok új fertőzési pontot regisztráltak évről évre, hogy a minisztérium alkalmazottai nem bírták volna ellátni ezek ellenőrzését, másrészt a szőlészeti-borászati tanfolyamok folyamatos szervezése eredményeként szinte minden településen volt már a kártevő felismerésében jártas szakember vagy szőlősgazda. Ezért a minisztérium a bejelentés ellenőrzésére csak akkor küldte ki saját alkalmazottait, ha olyan eldöntendő kérdések merültek fel, amit a helyi szakemberek nem tudtak megoldani.

Az újjászervezett minisztérium első jogi intézkedése a filoxéra tárgyában az 1891. évi I. törvénycikk volt, amely az újonnan telepített ültetvények adókedvezmé-

1 Takács, 1989. 10–11. p.

2 Lónyay, 1891. 61. p. Lásd a 4. számú mellékletet.

3 Lónyay, 1892. 73. p.

nyeire vonatkozott. A törvény szerint a filoxéra kártétele miatt kiirtott vagy kipusztult szőlők területe – bármilyen további tevékenységet is folytattak rajta – tíz évig adómentességet élvezett, s ez a kedvezmény visszamenőlegesen 1889. január elsejétől volt érvényes. Az új homoki területek hat évig, az oltványültetvények tíz évig voltak adómentesek, a szénkénegezéssel fenntartott régi szőlőket pedig a földadó 60%-ának elengedésével támogatták. Ezen felül a törvény elrendelte, hogy az elpusztult területek után járó szőlődézmaváltság – ami, mint látni fogjuk, a filoxéra nélkül is súlyos problémát okozott – összegéből parlaggá válás esetén a teljes tartozást, részleges pusztulás esetén pedig a kár arányában a tartozás 30–60%-át ne kelljen törleszteni. Ez az intézkedés szintén visszamenőleges hatállyal, 1883. január 1-jétől lépett életbe.

Az oltványkészítés problémái és egy új betegség, a szürkerothadás megjelenése

Az 1890-es év végére már 2061 település szőlője volt veszlepett. Ez azt jelentette, hogy Magyarország szőlőterületének már több mint egyharmadát megfertőzte a kártevő, s ennek a területnek nagyjából a fele ekkorra már ki is pusztult. Súlyosbította a helyzetet, hogy az elpusztult szőlők nagy része legnevesebb borvidékeinkhez (Tokaj, Eger, Buda, Érmellék, Balaton-felvidék) tartozott.⁴ Ekkortól a fertőzött települések névsorával nem rendelkezünk, ugyanis a minisztériumi források az újabb és újabb gócpontok megjelenése miatt megyénkénti bontásban, számszerűen adják meg az adatokat.

Míndeközben a védekezési munkálatok is egyre nagyobb mértéket öltöttek. A lassan-lassan, de növekvő szénkénegfelhasználás kielégítésére 1890-ben létrehozták a második állami szénkénegyárat Túró-Zsolnán, de itt a termelés igazán csak a következő évben indult meg. 1889-ben a már meglévő három állami szénkénegraktár (Budafók, Tarcál, Ménes) mellé még egy állami (Érdiőszeg) és hét bizományi (Balassagyarmat, Beregszász, Eger, Gödöllő, Medgyes, Pécs, Veszprém) raktárat állíttatott fel a minisztérium.⁵ A bizományi raktárakat a megyei gazdasági egyesületek, borászati szövetkezetek, ill. a település önkormányzatai kezelték. A kártevő elleni küzdelem ismereteinek terjesztése érdekében minden olyan, a védekezéssel kapcsolatos munkát, amelyet állami szakemberek végeztek, egyben gyakorlati tanfolyamok megtartására is felhasználtak. Ezenkívül a vincellériskolákban megkezdték az ún. gyéritő munkavezetők kiképzését, akiket a szőlőbirtokosok csekély díjazás ellenében állami támogatással alkalmazhattak. A szakemberek segítségét igénylő szőlőbirtokosnak a legközelebbi vincellériskola igazgatójához vagy a kerületi szőlészeti-borászati felügyelőhöz kellett fordulnia kérésével, s a szakemberek az útiköltség, a napi ellátás, valamint változó mértékű csekély díjazás fejében bemutatót tartottak a segítséget kérő szőlősgazda birtokán.

Támogatta az agrárvezetés az elárasztással történő védekezést is. 1890-ig négy (Gröber Ferenc egrí, Sipos Imre varsányi, Mocsáry Imre andornaki és Rohonczy

4 Jelentés, 1890. 161. p.

5 Jelentés, 1890. 173. p.

Gedeon török-becsényi) szőlősgazda kísérletezett ezzel a módszerrel. Az első ilyen vállalkozás Sipos Imréné, a legsikeresebbnek mondható viszont az egri Gróber Ferencé volt, aki a felnémeti zúgó környékén 14 kat. hold területet vásárolt, és az Egri Bikavér készítéséhez használt fajtákkal telepítette be. Az ültetvény egy árok és a patakmeder között helyezkedett el, így kiválóan megfelelt az elárasztással való védekezésre. Ilyen ritka adottságokkal azonban kevés ültetvény rendelkezett, ezért ez az eljárás alig terjedt el Magyarországon.⁶

Nagymértékben növekedett viszont az amerikai alanyok felhasználása. Az 1890-es esztendőben az eddig legnagyobb szállítmányt, több mint ötmillió szőlővesszőt rendelt meg a minisztérium, így az első szállítmány érkezésétől (1880) az év végéig összesen 12 767 159 amerikai szőlővesszőt importált a kormányzat.⁷ A beérkezett mennyiségből 1 470 000 db-ot a szőlőbirtokosok között szétosztottak, a fennmaradó mintegy 3 600 000 db-ot pedig az állami anyatelepeken ültették el, hogy a következő tavasszal már gyökeres vesszőként kerüljön az igénylőkhöz.⁸ Ezenkívül 80 000, az állami anyatelepeken készült oltvány is kiadásra került. Az intézkedések hatására 1890 végére már a filoxéra által érintett települések egyharmadán (588 helyen) létesítettek amerikai fajú ültetvényeket, az újabb igényeket pedig a minisztérium teljes mértékben képes volt kielégíteni. Ez a tény különösen annak az újabb fejleménynek az ismeretében nyert rendkívüli fontosságot, hogy a franciaországi szőlővessző-importot egy új betegség, a szürkerothadás (black-rot) rohamos terjedése miatt a minisztérium kénytelen volt egy időre felfüggeszteni.

Ugyanakkor az amerikai fajokkal való hazai kísérletek is mind nagyobb jelentőséggel bírtak. Nem minden alany volt ugyanis egyformán ellenálló a kártevővel szemben, tekintve, hogy az ellenállóságot nagymértékben befolyásolták az éghajlati és talajviszonyok. Ezért a minisztérium szakértői egy kérdőívet állítottak össze, és az év során átfogó országos felmérést végeztek, amely a létesítendő ültetvények terméshozadékait mérte fel, ill. a már meglévő új ültetvényekben szerzett tapasztalatokat regisztrálta.⁹ A felmérés kiindulópontja a minisztérium által 1883-ban összeállított fajtajegyzék volt, amely az akkori ismeretek szerint borvidékenként csoportosítva ajánlotta a különböző szőlőfajtákat telepítésre. Az intézkedés célja az volt, hogy ezt az ajánlást felülvizsgálja, s az új tapasztalatok fényében ezután még inkább az éghajlati és talajviszonyoknak megfelelő fajtákat telepítsék az adott tájegységekre, s ezzel megelőzzék az új ültetvények károsodását.

Az 1890-es évek elejére felgyorsult a szőlősgazdáknak a vész elleni öntevékeny, helyi kezdeményezéseken alapuló védekezése is. Az 1887-ben a filoxéra elleni védekezést lokális szinten összefogó pécsi és sólyi szövetkezetek mintájára a Balatonfelvidéken, Miskolcon és Tállyán alakultak szövetkezetek hasonló céllal, melyeknek

6 Jelentés, 1890. 201. p.

7 1880-ban 100 000, 1881-ben 142 000, 1883-ban 413 559, 1885-ben 2 559 675, 1886-ban 2 148 000, 1887-ben 606 483, 1888-ban 426 380, 1889-ben 1 301 602, 1890-ben pedig 5 070 000 db amerikai alany érkezett Magyarországra. Jelentés, 1890. 178. p.

8 A szétosztott vesszők mennyisége is évről évre emelkedett. 1884-ben 63 000, 1885-ben 679 000, 1886-ban 1 270 000, 1887-ben 874 000, 1888-ban 1 410 000, 1889-ben 2 575 000, 1890-ben 3 595 000 amerikai fajú alany került ily módon a szőlősgazdákhöz. Jelentés, 1890. 178. p.

9 Jelentés, 1890. 191–192. p.

tevékenységét az Országos Phylloxéra Bizottság is támogatta. A testület, amely a megnövekedett feladatok ellátására újjászerveződött, január 13-án tartotta első ülését, amelyet az esztendő során még kettő követett. A szintén újjáalakult állandó bizottság az év során hat értekezletet tartott az év során felmerült kérdések tisztázására. Munkájuk nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az év végére elkészült az immúnis homoktalajok nyilvántartása, az állam jelentős kedvezményekkel segítette elő a homokterületekre irányuló szőlővessző-forgalom lebonyolítását, több új szénkénegraktárt létesítettek, és megkezdődött a szénkénegefecskendők előállítása a Magyar Királyi Államvasúti Gépgyárban. További adókedvezményeket vezettek be a védekezés és a telepítések előmozdítására, s központilag kidolgozták a filoxéra ellen védekező szövetkezetek alapszabályát. Pályázatot hirdettek a kártevő elleni küzdelem szakszerű leírásának népszerű formában való megjelentetésére, valamint a két újabb szőlőbetegség, a szürkerothadás és a peronoszpóra hasonló formában történő ismertetésére. Nagy reményekre jogosították fel az agrártárcát a kecskeméti Miklós-telepen Koricsánszky János vezetésével az immúnis homoktalajon folytatott kísérletek. Ezért a minisztérium a bizottság javaslatára rendeletben szabályozta a homoki szőlők telepítésének feltételeit, és további kiemelt támogatásban részesítette a telepen folyó kutatásokat. Az Országos Phylloxéra Bizottság szerepe tehát továbbra is jelentős maradt.¹⁰

*A szőlészeti-borászati vándortanítók rendszerének bővítése,
a Paulis-barackai oltványtelep felállítása és a kisbirtokos telepítések kezdetei*

Az erőfeszítések ellenére a filoxéra egyre nagyobb mértékben terjedt. 1891-re az ország szőlőtermeléssel foglalkozó 4768 települése közül már csak 2477 volt mentes a kártevőtől. Ebben az évben 425 új filoxéralepett területet találtak a szakemberek. Ez azt jelentette, hogy az év végére már 2168 község szőlői voltak filoxérával fertőzöttek, azaz gyakorlatilag az immúnis homoktalajok kivételével Magyarország teljes szőlőültetvény-területe pusztulásnak indult vagy már elpusztult.¹¹ (1890-ben Erdélyben is megjelent a kártevő, amelyet 33 településen fedeztek fel.) A legnagyobb károkat továbbra is legnevesebb szőlőterületeink szenvedték el. Pozsony és Sopron kivételével gyakorlatilag minden történelmi borvidékünkön nagymérvű pusztulást okozott már a kártevő, amely oly mértékű volt, hogy az ország 1891. évi bortermése nem érte el az utolsó 15 év átlagának 35%-át.¹²

Az a tény, hogy immár az ország teljes szőlőterülete veszlepettnak volt tekinthető, a szőlővessző-forgalom szabályozásának liberalizálására készítette a minisztériumot. A régebbi szigorú szabályozást csak ott tartották fenn, ahol a helyi specifikumok ezt megkövetelték – a községi elöljáróság saját hatáskörében fenntarthatta az addigi szoros zárlatot –, ettől eltekintve az ország teljes területére nézve szabaddá vált a kereskedelem. A külfölddel való kereskedelemre a szürkerothadás és a peronoszpóra megjelenése miatt ez az intézkedés nem vonatkozott.¹³

10 MOL F. I. K. Min. Ált. Iratok K-168-a-9. tétel: 67. csomó (1890): Az (Állandó) Országos Phylloxéra Bizottság 1890. évi jegyzőkönyvei.

11 Jelentés, 1891. 87–90. p.

12 Jelentés, 1891. 82. p.

13 60 742 számú F. M. rendelet 1891. október 28. In: Jelentés, 1891. 90. p.

A vészlepett-területek nagyságának rohamos növekedése fokozatosan elégtelenné tette feladatainak ellátására az 1880-ban – még a kártevő robbanásszerű terjedése előtt – létrehozott szőlészeti-borászati vándortanítói hálózatot, amelynek ekkor mindössze hét munkatársa volt. A helyzetet Baross Gábor így jellemezte:

„A vándortanítónak pedig van 4–7 vármegyéje, a hol ő volna hivatva a népet oktatni magán- községi- és szövetkezeti telepeket berendezni, a már berendezetteket ellenőrizni. Van ilyen községe 7–800, de talán 1000 is, rendelkezésre áll, pedig az esztendőben 365 nap és 500 ft uti átlalány. És ha megfelelt eme feladatnak, akkor azután kezeli a vezetésére bízott 3-4 állami kísérleti és vesszőszaporító mintatelepet, a melynek mindenike gyakran más és más megyében fekszik, fennmaradt idejét, pedig fordíthatja önképzés és irodalmi működésre.”¹⁴

Ezt a helyzetet a minisztérium is elismerte, és ezért ezeket a tanfolyamokat inkább csak figyelemfelkeltésnek tekintette.

„Ezek a tanfolyamok, a melyek 3-8 napra terjednek, természetesen már rövid időtartamuknál fogva sem alkalmasak arra, hogy a résztvevőket az összes szőlőmunkáknak csak némileg is alapos ismeretébe bevezessék. Ez nem is céljuk, hanem csak az, hogy az érdeklődés az új irányú szőlőművelés iránt széles körökben terjesztessék s a fogékonyság s az érzék a népben felébresztessék.”

– olvashatjuk a Földművelési Minisztérium 1896-os (!) jelentésében.¹⁵

A vándortanítói rendszer elégtelenségét látva a minisztérium 17 szőlészeti-borászati felügyelői kerületet hozott létre, amelyek az ország teljes szőlőterületét lefedték, és minden kerület élére egy szőlészeti-borászati szakembert nevezett ki, akinek szerencsés esetben beosztott munkatársa is volt. Az új intézményrendszer a szekszárdi, a pécsi, a tapolcai, a pápai, a pozsonyi, a nagymarosi, a székesfehérvári, a kecskeméti, az egri, a miskolci, a nagykarolyi, a tarcali, az érdiószegi, a ménesi, a szegedi, a fehértemplomi és az erdélyi kerületekből állott.¹⁶ A szakszolgálat tevékenységi körébe tartozott többek között a filoxéra és más szőlőbetegségek jelenlétének hivatalos megállapítása, az amerikai fajokkal való telepítések elősegítése és regisztrálása, a szénkénnel való gyérítési munkálatok felügyelete, a homoki szőlőtelepítések figyelemmel kísérése, a filoxérananfolyamok, az oltást bemutató tanfolyamok megszervezése, a peronoszpóra és a szürkerothadás elleni védekezés módjainak népszerűsítése, valamint szakmai tanácsadás minden, a szőlőtermesztéssel kapcsolatos kérdésben. Bár a modern borászat alapjainak népszerűsítése is mind fontosabbá vált, a szőlészeti-borászati felügyelők számára a legtöbb feladatot továbbra is a filoxéra elleni védekezés adta.¹⁷

A legfontosabb továbbra is az amerikai alanyra történő oltási módok népszerűsítése volt. Ennek előmozdítására a minisztérium pályázatot hirdetett, és a legügye-

14 Baross, 1890. 9. p.

15 Jelentés, 1896. 3. p.

16 Jelentés, 1891. 78–79. p. Lásd az 5. mellékletet

17 MOL FM / H Általános Osztályok / Iratok K-184 67. csomó (1890) 9. tétel A szőlészeti-borászati vándortanítók jelentései az amerikai szőlőültetvények számáról, valamint a szénkénnel védekezés eredményeiről.

sebb oltványkészítők számára pályadíjakat tűzött ki. Az erőfeszítések sikerét mutatta, hogy 1891-ben 109 szőlőoltási és 39 szénkénevezési tanfolyamot tartottak szerte az országban 1576, ill. 362 résztvevővel, az ország szénkénege-felhasználása pedig tovább emelkedett, az 1890. évi 2739-ről 3897 mázsára.¹⁸ (Az ígéretes kezdetet azonban nem követte méltó folytatás. 1898-ig csak 284 alkalommal, mindösszesen 6426 résztvevővel tartottak szénkénevezési tanfolyamokat, ami meglepően kevés az eljárás fontosságához képest.) Az egyre terjedő gyérítéssel védekezéshez szükséges irtószermennyiség biztosítására a kormányzat az év során újabb hét bizományi szénkénegraktárt állított fel Duna-Almásán, Pápán, Sopronban, Szekszárdon, Tapolcán, Tatán és Vácott, a vincellériskolákban kiképzett gyérítő-munkavezetők pedig a már bevált rendszer szerint folytatták munkájukat.¹⁹

Az amerikai vesszők felhasználása a franciaországi import szüneteltetése ellenére is tovább növekedett, az év során 2 773 000 vesszőt adott ki az agrártárca az igénylők számára.²⁰ Ekkorra már jelentős mennyiséget tehetett ki a magán-szaporítótelepek forgalma is, ezeknek működéséről azonban nem rendelkezünk pontos adatokkal. Gazdaságossági szempontoktól vezérelve a minisztérium két kisebb amerikai szőlőtelepet – a nagyváradi és az istvántelkit – a város ill. az OMGE kezelésébe adott át, ugyanakkor Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon és Liszván újabb telepeket állítottatott fel. Ezek azt a célt szolgálták, hogy fokozatosan minél kisebb szőlővessző-importra szoruljon az ország. A magánkézben lévő anyatelepek megerősítését szolgálta az év során 1 626 000 amerikai vessző szétosztása is. Az intézkedések hatására 67%-kal megnövekedett a hazánkban található amerikai fajú szőlőültetvények száma, amely az 1892. év végére meghaladta a hétszázat. (Ekkor hoztak létre községi anyatelepet többek között Mórón is.)

Az oltványkészítő tanfolyamok egyre nagyobb sikere ellenére ugyanakkor problémaként jelentkezett a magántelepeken készült amerikai oltványok változó minősége. A rosszul végzett oltás több esetben sikertelen telepítésekhez vezetett, ezért a minisztérium vezetése Paulis-Barackán egy központi állami oltványkészítő telepet állítottatott fel Richter Ferenc francia oltványszakértő vezetésével. Az itt szerzett tapasztalatok felhasználásával oltványkészítő telep létesült Tapolcán (1894) és Sárospatakon (1895) is.

Közben az új szőlőbetegség, a szürkerothadás tovább súlyosbította a magyar szőlőtermelők gondjait. Tanulmányozására 1891 nyarán a földművelésügyi miniszter megbízásából két szakember (Druckner Jenő és Preisz Hugó) utazott Franciaországba, akik hazatértük után egyetértettek abban, hogy a betegség behurcolása – megfelelő fertőtlenítéssel – a szőlővesszőimport korlátozása nélkül is megakadályozható. A minisztérium ezért egy állandó megbízottat (Horváth Gézát, az állami rovarügyi főosztály vezetőjét) nevezett ki Franciaországba, aki a gyökértelen vesszők importjának irányításával és a megfelelő óvórendszabályok felügyeletével volt megbízva. A gyökerező vesszők behozatalának tilalmát azonban továbbra is fenntartották. A liberalizá-

18 Jelentés, 1891. 81. p.

19 Jelentés, 1891. 95. p.

20 Jelentés, 1891. 99. p.

ciót az is elősegítette, hogy a filoxéra elleni nemzetközi együttműködés tovább bővült. Az év végén csatlakozott az 1883-as bérni egyezményhez Spanyolország és Románia, így az egyezmény hatálya ekkortól már tizenkét országra: a két új csatlakozón kívül az Osztrák–Magyar Monarchiára, Németországra, Franciaországra, Portugáliára, valamint Svájcra, Belgiumra, Németalföldre, Luxemburgra és Szerbiára terjedt ki.

A homoki szőlők telepítése egy új kormányzati program nyomán jelentős lendületet kapott.

„A földmivelésügyi miniszter ugyanis, hogy segítsen azon szegény szőlőbirtokosokon, a kiknek úgyszólván kizárólagos keresetforrásukat a filloxera által elpusztított szőlőjük képezte, módot kíván nyújtani az illetőknek arra, hogy immúnis homokterületeken új szőlőket létesíthessenek. Minthogy az e célra alkalmas területeket a szegény szőlőbirtokosok rendszerint nem képesek maguknak megszerezni, a minisztérium tevékenysége oda irányul, hogy az ilyen homokterületeket maga a minisztérium szerzi meg az illetőknek, s közbenjárásával oly kedvező feltételeket eszközöl ki részükre, a minőket ők maguk nem lennének képesek elérni. Az ily módon való telepítéseket a minisztérium elsősorban oly filloxera által sújtott területekre tervezi, a hol alkalmas immúnis homokterületek lehetőleg a közelben található; hogy ezek beültetését a szőlőbirtokosok a nélkül eszközölhessék, hogy e miatt otthonukat el kellene hagyniok.”²¹

Az agrártárca tehát haszonbérleti szerződés formájában támogatta azokat a kisbirtokosokat, akiknek elpusztult szőlői közelében telepítésre alkalmas immúnis homokterület volt.

Ennek keretében a minisztérium megvásárolta vagy hosszú távra bérbe vette a telepítésre alkalmas területeket, és az új ültetvény létesítéséhez szükséges vesszők biztosításával bérbe adta a megélhetési forrásukat elvesztett kisbirtokosoknak. Összesen 578 kat. holdat telepítettek be ezzel a konstrukcióval a bérbevevők számára rendkívül kedvező feltételek mellett. Ily módon több száz kisbirtokos kezdhette újra a szőlőművelést, amely lehetőség – miután egyedüli megélhetésüket veszítették el szőlőültetvényeik elpusztulásával – teljes tönkremenetelüket akadályozta meg.²² Ilyen telepítésekre elsőként Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Komárom és Fejér vármegyékben, valamint a Balaton mellékén – itt voltak a leginkább előrehaladottak a munkálatok – került sor. Ily módon jött létre többek között 1883-ban a Balaton déli partján, Fonyód és Balatonkeresztúr határában Mária-telep, amely egyik kiindulópontja lett a dél-balatoni borvidék kialakulásának.

A gróf Festetich Tasziló birtokán 317 kat. hold kiterjedésű immúnis homokterületen létrehozott telep badacsonyi, kövágóörsi, meszesgyöröki, gulácsi és balatontóti gazdák számára jelentette a szőlőtermesztés újrakezdésének lehetőségét. A Balaton környéki telepítéseket Széchenyi Imre telepítési kormánybiztos irányította, aki a szőlőműveseknek az északi partról a déli partra való szállítását egy a minisztérium

21 *Lónyay*, 1892. 43. p.

22 1891-ben és 1892-ben Császáz, Kis-Szent-Miklós, Szada, Bottyán, Veresegyház, Kis-Némedi, Vác-Hartyán, Rátót, Duka, Meszes-Györök, Cserszeg-Tomaj, Gyenes-Diós, Vonyarcz, Gulács, Káptalan-tót, Badacsony, Badacsony-Tomaj, Szigliget, Kövágó-Örs, Ónód, Bokod községekben segítette a kormányzat ily módon a tönkrement gazdák talpraállítását. Jelentés, 1892. 214. p.

által vásárolt komppal oldotta meg. A kezdeti nehézségek után lassan egyre több új telepes jelentkezett, s 1894-re a terület kétharmadán már szorgos munka folyt. Mária-telep fejlődését mi sem bizonyítja jobban mint az, hogy 1898-ban már hegyközséggé alakult.²³ Hasonló állami telepítési akciók voltak még a verseczi Fejér-telepen, ahol 435 kat. hold, a fehértemplomi Pállfy-telepen, ahol 660 kat. hold, a kubini Emmanuel-telepen, ahol 188 kat. hold, a károlyfalvi Wekerle-telepen, ahol 165 kat. hold, az Ónód-bokodi Nánapusztai-telepen, ahol 260 kat. hold, és a pozsonyi Sóstói-telepen, ahol 283 kat. hold új ültetvény adott már termést 1897-ben. Ezenkívül Császaron 270, Kísszentmiklóson 225, Tapazdon 906, Vácott 100, Veresegyházán pedig 450 kataszteri hold új ültetvényt hoztak létre telepítésekkel.²⁴ Hozzá kell tennünk, hogy azok a szőlőtelepítési akciók, amelyeknek sorába ezeknek a telepeknek a létrehozása is tartozott, egy szélesebb körű állami segélyprogram részei voltak, amelynek megindítása Darányi Ignác nevéhez fűződött. A XIX. század utolsó évtizedeinek agrárválsága ugyanis arra kényszerítette a kormányt, hogy a természeti csapások és a kapitalizálódás miatt egyre jobban elnyomorodó kisbirtokosságot és földnélküli agrárnépességet közvetlen támogatásban részesítse. Ilyen programok voltak többek között a hegyvidéki (rutén) és az erdélyi (székely) népesség megsegítését célzó telepítések. Ezeknek sorába tartozott a filoxéra miatt tönkrement kisbirtokos szőlőműveleknek – elsősorban a történelmi borvidékekre koncentráló – megsegítése is.²⁵

A Paulis-barackai oltványtelep átszervezése és a peronoszpóra pusztítása

1892-ben tovább bővült a szőlészeti-borászati felügyelői szakszolgálat, ugyanis az addig egy kerületbe tartozó Erdély területén két új kerület: a nagyenyedi és a dicsőszentmártoni jött létre.²⁶ Összesen tehát 19 kerületből állott a hálózat, melynek feladatait a folyamatos új kinevezéseknek köszönhetően már 36 szakember látta el. (Egy-egy kerületben tehát már a szakszolgálat több munkatársa is dolgozott.) Az oltványkészítés oktatása iránt tovább fokozódott az érdeklődés, s az újabb pályadíjak kitűzése mellett a tanfolyamok időtartama három-négy napra növekedett. A megnövekedett figyelem hátterében többek között a kisbirtokosok és napszámosok azon felismerése állott, hogy a tanfolyam elvégzésével tulajdonképpen egy új szakmára tesznek szert, amelynek jövedelmezősége a telepítési kedv növekedésével egyenes arányban fog javulni.²⁷ Ez pedig mind a gazdák, mind a szőlőmunkások számára komoly előrelépést jelentett a korábbi reményvesztett állapotokhoz képest. Ebben az évben – a kártevő megjelenése óta először – csökkent az újonnan felfedezett filoxérágócok száma. Az újonnan zárlat alá vett települések száma 154 volt, jóval kevesebb, mint az előző esztendőben.²⁸ Ez azonban nem a filoxéra lassúbb terjedésének,

23 Csoma, 1994–1995. 296. p.

24 Jelentés, 1897. 60–62. p.

25 Bernát, 1938. 134–139. p.

26 Jelentés, 1892. 147. p.

27 Jelentés, 1892. 151. p., Csoma, 1994–1995. 307. p.

28 Jelentés, 1892. 154. p.

hanem annak a jele volt, hogy az összefüggő nagy ültevényeket, azaz hazánk legjelentősebb borvidégeit már teljesen ellepte a veszedelem. Ugyanakkor olyan vidéken (Alsó-Fehér vármegye) is megjelent a filoxéra, amely addig mentes volt a fertőzéstől. Az év végén már összesen 2324 település volt veszlepett, ami az ország szőlőinek több mint 40%-át jelentette.²⁹

Az amerikai vesszők iránti keresletnövekedés töretlen volt. Kielégítésére az agrártárca két új anyatelepet állított fel Nagyenyeden és Tordán. Ekkor már egyértelmű volt az európai szőlővel készített nemes oltványok döntő szerepe.³⁰ Az elsőként telepített amerikai fajú (direktermő) ültevények termőre fordulásával ugyanis kiderült, hogy azok bora a pinceműveletek leggondosabb elvégzése mellett sem felel meg a hagyományos európai ízlésnek, míg az oltványokból álló ültevények épp olyan bort adnak, mint a régi szőlők, és élettartamuk sem rövidebb azokénál. Ez azt jelentette, hogy a kormányzati intézkedések mellett, a szőlőbirtokosok törekvéseiben is mind egyértelműbben az oltványültvények váltak a filoxéra elleni védekezés legfőbb eszközévé.

Magánvállalkozások hiányában a Paulis-barackai állami oltványtelep volt az oltványkészítés központja. Az 1891-ben létesített intézmény első termelő éve 1892 volt. Richter Ferenc francia oltványszakértő (a montpellier-i Leenhardt és Krüger oltványtermelő magáncég egyik tulajdonosa), akit a minisztérium még 1891-ben szerződtetett, ebben az évben kezdte meg kilenc munkatársával a magyar oltványkészítő szakmunkások betanítását. Két és fél hónap alatt több mint ötszáz szakmunkást tanítottak meg a leginkább bevált francia oltási módokra.³¹ Richter 1892-ben több neves borvidékünket (Tokaj, Arad, Villány, Pécs, Kamenicza, Karlócza, Fehértemplom, Versec, Balaton-felvidék) felkereste, és tapasztalatai alapján borvidékenként különböző alanyfajtákat javasolt. Megállapításait a minisztérium hivatalos ajánlásaként hozták nyilvánosságra.³² A homoki szőlőtelepítés is tovább folytatódott. A már bevált haszonbérleti rendszert alkalmazva Pazony és Hencse határában összesen 1189 kat. holdat osztott fel 1–3 kat. holdas parcellákra és adott bérbe a kormányzat, amely mindemellett a filoxéra elleni egyesületek támogatására is komoly összeget (26 046 forintot) fordított.³³ A szőlősgazdák kezdeményezéseinek száma ugyanis évről évre nőtt. A kártevő elleni védekezés céljából további egyesületek alakultak – általában az OMGE helyi tevékenységéhez kapcsolódva – többek között Nagymaroson, Egerben, Gyöngyösön, Miskolcon, Tállyán, a Balaton-melléken, Veszprémben és Székesfehérvárott. Ezenkívül szinte minden vármegyében létesítettek már magánkézben vagy egyesületek, ill. a települések kezelésében lévő amerikai alanytelepeket.³⁴

29 Jelentés, 1892. 156. p., 205. p.

30 1892-ben a kormányzat az állami anyatelepeken termelt, a magántermelőktől vásárolt ill. a Franciaországból importált vesszőkből 10 791 233 db-ot halmozott fel, amelyből az év során három és félmilliót osztott szét vagy értékesített alacsony áron. Az amerikai anyatelepek száma az év végére megközelítette a hatszázat, területük nagysága pedig meghaladta a 900 kat. holdat. Jelentés, 1892. 183. p.

31 Jelentés, 1892. 204. p.

32 Richter, 1892. 5–12. p.

33 Jelentés, 1892. 214., 217. p.

34 Jelentés, 1892. 217–222. p.

Az 1893. évben 33 új filoxéragócot fedeztek fel a történelmi Magyarország területén, így Horvátországban 368-ra, Magyarországon és Erdélyben pedig 2359-re emelkedett a fertőzött települések száma.³⁵ Az állami amerikai szőlőtelepek közül a nagyváradi, a székesfehérvári és a budafokit a minisztérium átadta a településeknek, azzal a kikötéssel, hogy az itt termelt vesszőket továbbra is díjtalanul bocsássák a telepítők rendelkezésére.³⁶ Az állami kezelésben lévő telepek továbbra is ezt az eljárást követték, így az év során több mint ötmillió amerikai fajú vesszőt osztottak szét az igénylők között. Az évek óta tartó következetes intézkedések eredményeként ebben az évben már 1000 községben műveltek amerikai fajú ültetvényeket. 1892-ben újraindították a Franciaországban termelt szőlővesszők importját is. Az év során 5 664 795, 1893-ban, pedig újabb 3 447 150 amerikai fajú vessző érkezett az országba. Az egyre növekvő telepítési kedv eredményeként az év végére közel 5000 kat. hold volt oltványszőlővel, 1500 kat. hold, pedig direkttermő amerikai vesszőkkel beültetve. A legújabb betegség, a peronoszpóra ellen pedig csaknem 100 000 kat. holdon védekeztek már rézgálicos (bordói lé) permetezéssel.

A Paulis-barackai oltványtelep termelése is szép reményekre jogosított, de a Maros 1893 tavaszi nagy áradása tönkretette az itt felhalmozott mintegy két és fél milliós oltványkészletet.³⁷ Az elemi csapás után a minisztérium 50 évre bérbe adta a telepet a filoxérával kapcsolatos első nagyobb szabású magyar tőkés magánvállalkozásnak, az Arad-Barackai Szőlőoltványtelep Részvénytársaságnak, melyet a környékbeli birtokosok alapítottak 300 000 forint kezdőtőkével. A szerződés értelmében a részvénytársaság kötelezte magát az első két évben két-kétmillió oltvány előállítására, 1896 és 1899 között évenként ötmillió, 1900 után pedig évente 10 000 000 oltvány termelésére, valamint az oltványáraknak hat év alatt 25%-kal való csökkentésére. (1893-ban 1000 oltvány 120 forintba került, a szerződés értelmében ezt 1899-ig 90 forintra kellett csökkenteni.) Ezenkívül a részvénytársaság kötelessége volt az újabb árvíz elleni védelem biztosítása és a termeléshez szükséges infrastruktúrális beruházások elvégzése. Ennek fejében a földművelési minisztérium nagy mennyiségű amerikai vessző átadásával, 1894–1895-ben 10 000-10 000 forinttal, 1896 és 1899 között pedig évente 25 000 forinttal támogatta a vállalkozást.³⁸

Az oltványtelep működése az elemi csapás mellett más problémákat is felvetett. Több magyar szakértő is elégedetlen volt a Richter Ferenc által népszerűsített francia oltási módokkal és helyette a magyar eredetű zöldoltást ajánlották. Sokan nem tartották megfelelőnek az eredési százalékokat sem és sokallták az oltványok nagyüzemi előállításának költségeit is. A vita még a századforduló után is tartott, s talán még tovább is folyt volna, ha a trianoni békediktátum a telep Jugoszláviához csatolásával pontot nem tesz a végére.

A szőlészeti-borászati felügyelőségek rendszere beváltotta a hozzá fűzött reményeket. A kártevő jelenlétének megállapítása, az amerikai fajokkal való telepítés, a

35 Jelentés, 1891–1893. 11. p.

36 MOL F. I. K. Min. Ált. Iratok K-168-a-110. csomó (1891) 9. tétel: Budafok község kérvénye amerikai szőlőtelep felállítására érdekében. Jelentés, 1892. 175. p.

37 Jelentés, 1891–1893. 16. p.

38 Jelentés, 1891–1893. 16. p.

szénkénegezési munkák felügyelete, a homoki szőlőtelepítések figyelemmel kísérése mind-mind a szolgálat hatáskörébe tartozott. A legnagyobb érdeklődés az egyre több helyen megtartott oltási tanfolyamokat kísérte. Az év során közel kétszáz ilyen tanfolyamot tartottak, s a résztvevők száma megközelítette a tízezret.³⁹ A homoki ültetvények telepítése is folytatódott. Többek között Budapest, Kecskemét, Szeged, valamint Kiskőrös, Halas, Izsák határában jöttek létre új telepítések.⁴⁰ Ugyanakkor problémák merültek fel a kedvezményes telepítések rendszerével kapcsolatban, ugyanis egyre több jobb módú gazda próbálta meg kihasználni a rendkívül előnyös lehetőségeket spekulációs céllal. Ezért a minisztérium megszigorította az akciókban való részvétel feltételeit és javaslatot terjesztett a képviselőház elé a telepítések törvényi szabályozásáról.⁴¹

Az 1892. és az 1893. évben hatalmas károkat okozott a peronoszpóra. Ezekben az években a bortermelés csökkenése jóval nagyobb arányú volt, mint amit a filoxéra okozta területcsökkenés egyébként kiváltott volna. Voltak olyan szőlőhegyek, ahol a termés hektáronként egy (!) hektoliterre csökkent, s az újabb betegség pusztítása ellen a homoktalaj sem nyújtott védelmet.⁴² A peronoszpóra végképp ellehetlenítette a filoxérával sújtott szőlőbirtokosokat, s az eredményes védekezés módjának, a bordói lével való permetezésnek elterjedéséig óriási károkat okozott a magyar szőlőgazdaságban. Az 1891-től 1894-ig tartó vészterhes időszakot ezek alapján méltán tartjuk az ezeréves magyar szőlő- és borkultúra mélypontjának.⁴³

A bortörvény és a hegyközségi törvény megszületése, a szakszolgálat bővítése

A válság mélypontján az agrárszakigazgatás a kibontakozás törvényi feltételeinek megteremtésével is megpróbálta az ágazat jövőjét biztosítani. Ebben fontos előrelépést jelentett a hosszas előkészítés után az év során életbe lépett 1893. évi XXIII. törvény, amely a korszak egyik legátfogóbb szemléletű borászati szabályozását vezette be.⁴⁴ A törvény hazánk első borvidéki besorolását is rögzítette, védelem alá helyezte a történelmi borvidékeket ill. az itt termelt borokat, és meghatározta az egyes vidékeken telepíthető szőlőfajtákat is. A hivatalos fajtajegyzék az 1883-as minisztériumi ajánlásra alapult, ugyanakkor figyelembe vette az eltelt időszak tapasztalatait is. A törvény egyetlen, de súlyos hibája az volt, hogy bár megtiltotta a mesterséges borok forgalomba hozatalát, a törkölybor (csiger, löre) készítését engedélyezte. Hogy ez az engedékenység milyen súlyos következményekkel járt, azt a későbbiekben – a borhamisítás terjedésének vizsgálatakor – fogjuk látni.

A filoxéra pusztítása miatt, valamint a szőlőrekonstrukció és a szervezett növényvédelem megszervezése érdekében mind fontosabbá vált a szőlőhegyek köz-

39 Jelentés, 1893. 70. p.

40 Jelentés, 1893. 108. p.

41 Jelentés, 1893. 121. p.

42 Jelentés, 1892. 222–225. p., Jelentés, 1893. 110–111. p.

43 A peronoszporáról bővebben lásd *Linhart-Mezsei*, 1890., *Sajó*, 1890., *Harray*, 1890.

44 A bortörvény 1893., 1898.

igazgatásának egységes elvek szerint történő megalkotása. Az általános közigazgatási testületek s így az 1886. évi XXII. törvénycikk értelmében felállított községi előjáróságok ugyanis nem voltak alkalmasak a szőlő- és borgazdaság speciális igényeinek kielégítésére. Ezért jelentett nagy előrelépést a szőlőtermesztés modernizálásában az, hogy november 1-jén életbe lépett az 1894. évi „A mezőgazdaságról és mezőrendőrségről” szóló XII. törvény, amely a francia rendszert követve előírta és szabályozta a hegyközségek megalakulását. A modern hegyközségi szervezet létrehozása a francia minta mellett azonban ősi magyar hagyományokra is támaszkodhatott, hiszen borvidékeinken évszázadok óta működtek írott és hagyományozott szokásjog alapján a szőlősgazdák önszerveződésai. Ezek a hagyományos hegyközségek azonban a helyi viszonyok alapján nagy különbségeket felmutatva végezték hegyrendészeti és termelés-szervezői feladataikat anélkül, hogy tevékenységük egy egységes országos hatáskörű törvény által elismerve és szabályozva lett volna. A filoxéra kártétele és az ellene való védekezés megszervezésének minden addigi elképzelést meghaladó nagyságrendje azonban szükségessé tette egységes elvek alapján működő, országos hatáskörű szőlészeti-borászati közigazgatási intézményrendszer létrehozását.

Ennek előfeltételeit teremtette meg az 1894. évi törvény, amely az 1840. évi mezői rendőrségről szóló IX. törvénycikk hiányosságait is kiküszöbölte, mert olyan területekre is kiterjesztette a jog fennhatóságát, amelyek régebben – mint a hegyközségek működése is – nem estek országos szintű, egységes törvényi szabályozás hatálya alá. Megalkotásában jelentős szerepe volt Miklós Gyula országos borászati kormánybiztosnak, aki 1889-ben a törvény megvitatására az OMGE által összehívott értekezleten a filoxéra elleni védekezés fontosságára hivatkozva kifogásolta azt, hogy az eredeti törvénytervezetben nem szerepel a hegyközségek modern szabályozása, és tizenegy pontból álló tervezetet nyújtott be ennek a kérdésnek a rendezésére. Megvitatása után ez a tervezet vált a hegyközségi törvény kiindulópontjává.

A végül 1894-ben megszületett törvény VIII. fejezete ennek alapján alkotta meg azokat a jogi-adminisztratív kereteket, amelyek nyomán a szőlőbirtokosok önkormányzati alapon, országos szinten is egységes érdekvédelmi egyesületté szerveződhetek.⁴⁵ A lehetőség a gazdák számára tehát ekkortól adott volt, ugyanakkor nem volt kötelező. Annak érdekében viszont, hogy minél több hegyközség alakuljon, a törvény úgy rendelkezett, hogy amennyiben az adott borvidék gazdáinak birtokarány szerinti egyharmad része meg kívánja alapítani a szervezetet, úgy a többi birtokosok a hegyközség tagjainak sorába lépni kötelesek.

A hegyközség hatáskörét a törvény igen szélesre szabta. Ide tartozott többek között az ültetvények őrzése és a hegyrendészet, a szőlőrekonstrukció összehangolása, a filoxéra, a peronoszpóra és egyéb szőlőbetegségek elleni védekezés, valamint a szőlőművelési módok és borkezelési eljárások modernizációjának elősegítése. A hegyközségek feladata lett a felújításhoz szükséges szőlővesszők és oltványok beszerzése, a közös anyatelepek létesítése, valamint a vincellérek alkalmazása. További előnyt jelentett a hegyközség gazdáinak, hogy közösen (nagy tételben) olcsóbban juthattak hozzá a felújítás és a védekezés eszközeihez. A szőlősgazdák a hegyközsé-

45 *Vásárhelyi*, 1901. 9–14. p.

gek szervezésében tanfolyamokat tarthattak, könyvtárat alapíthattak, azaz kulturális-szakmai tevékenységeket folytathattak. A hegyközségek megalakításával járó kedvezmények tehát újabb lehetőséget jelentettek a szőlőbirtokosok számára szőlők felújítására és az új kártevők elleni védekezésre. A hegyközségi törvény komoly előrelépést jelentett az addig minden állami támogatás ellenére lassan haladó szőlőrekonstrukció intézményes kereteinek helyi megteremtésében. Ez az évek óta zajló folyamat – mint látni fogjuk – az 1896-os szőlőfelújítási törvényben teljesedett ki, amely nemcsak az elpusztult szőlők felújításának adminisztratív-közigazgatási kereteit szabta meg, hanem a szőlőművelés korszerű alapokra való helyezésének szakmai-oktatási feltételeit is megteremtette. (Ennek a folyamatnak a része volt az is, hogy a budapesti vincellériskolát ebben az évben alakították át kertészeti tanintézeté.)

A hegyközségi törvény jelentőségét tehát – a szőlőrekonstrukciós törvény megalapozása mellett – a modern ágazati közigazgatási szervezet létrehozása jelentette. Hatására a századfordulóig a legjelentősebb borvidékeinken 712 hegyközség alakult. Ez az összes szőlőtermelő községnek (5770) ugyan alig több mint tíz százalékát tette ki, de valójában azokat a településeket jelentette, ahol a népesség döntően szőlőművelésből élt, és ahol a filoxéra elleni összefogásnak a legnagyobb volt jelentősége.⁴⁶

1894-ben újabb 89 település szőlőjében bukkant fel a filoxéra, így a vészlepett községek száma 2448-ra emelkedett.⁴⁷ Az év során Festetics Andor földművelési miniszter újabb négy borászati felügyelőt nevezett ki, így 40 főre bővült a szőlészeti-borászati szakszolgálat, melynek munkatársai közel hétszáz tanfolyamot tartottak szerte az országban, több mint 27 000 résztvevővel. Ezzel egy időben tizenhétről húszra növelték a szőlészeti-borászati kerületek számát. Az átszervezés legnagyobb mértékben az addigi erdélyi kerületet érintette, amelyet újból átszerveztek, s amely ezután a tordai és a dicsőszentmártoni kerületre tagolódott. Az év során – az újonnan felfedezett gócpontok ellenére – a filoxéra megjelenése óta először jelentősen (450 000 hl-rel) megnőtt a termelt bor mennyisége. Ennek fő oka az új homoki és amerikai alanyú ültetvények fokozatos termőre fordulása, valamint a peronoszpóra elleni védekezés sikeressége volt. Az előző évek rossz tapasztalatai miatt ugyanis az év során több mint 50%-kal nőtt a rézgáliccal permetezett ültetvények területe.⁴⁸ Az új telepítésekhez összesen 3 192 000 sima és 667 000 gyökeres szőlővesszőt használtak fel, a filoxéra elleni civil szerveződések pedig 53 000 forinttal támogatta a minisztérium.⁴⁹ A közcélú anyatelepek száma 601-re, területük 1145 kat. holdra emelkedett (ugyanakkor a farkasdi és a fehértemplomi állami telep a bérleti időszak lejárta miatt magánkézbe került), a homoki és az amerikai oltványültetvények területe pedig elérte a 10 000 kat. holdat.

Az 1895. év során tovább növekedett a szőlészeti-borászati szaktanfolyamokon résztvevő gazdák száma. Az országos szőlészeti felügyelőség szakemberei közel hatszáz alkalommal, több mint harmincezer szőlőbirtokosnak adták tovább a szőlő védelmének és a rekonstrukció véghezvitelének legújabb eredményeit. Az év során Da-

46 *Vásárhelyi*, 1901. 6. p.

47 Jelentés, 1894–1895. 41. p.

48 Jelentés, 1894–1895. 54. p.

49 Jelentés, 1895–1895. 50. p.

rányi Ignác földművelési miniszter támogatásával országos mezőgazdasági kiállítást rendeztek Budapesten. E kiállítás kapcsán kell megemlítenünk, hogy a szaktanfolyamok és a vincellériskolák mellett, a kertészeti-szőlészeti kiállítások és vásárok voltak a filoxéra elleni védekezés és a modern szőlészeti és borászati ismeretek terjesztésének talán legfontosabb színterei. A mezőgazdasági kiállítások és vásárok – melyeknek hatása korábban egy-egy tájegység kereskedelmi vagy közigazgatási központjaiba koncentrálódott – kialakulása spontán folyamat volt. A XIX. században azonban a kertészeti, borászati egyletek már arra törekedtek, hogy az eredeti vásár jelleg mellett ezeket a rendezvényeket mindinkább bemutató, ismeretterjesztő, a gazdálkodás színvonalának emelését elősegítő, országos ismertségű eseményekké formálják át.

Az első országos terménykiállítás 1851. november 1-jén nyílt meg a Magyar Nemzeti Múzeumban. Fő szervezői Kubinyi Ágoston, a múzeum igazgatója és Pecz Ármin, a Ludoviceum főkertésze voltak, s a sikeres első kiállítás az 1850-es évtizedben évente megrendezett, népszerű rendezvénysorozattá fejlődött. 1852-ben a kolozsvári Gazdasági Egylet már gyümölcstárlatot is szervezett, a következő évben pedig borkiállítással bővült a rendezvény. Ezt követően a borkiállítás és a borverseny elengedhetetlen részévé vált az eseménynek, ahol az OMGE legkiválóbb szőlészei-borászai bírálták el a beküldött borokat. A múzeumi kiállítássorozat az 1860-as évek elejéig működött, ekkor szervezési problémák miatt megszűnt. Ezután a legfontosabb országos kiállításokat – a számos helyi rendezvény mellett – 1872-ben Kecskeméten, 1876-ban Szegeden, 1879-ben Székesfehérvárott, 1881-ben pedig Zágrábban rendezték meg. Az 1885-ben megrendezett budapesti kiállítás már ezek tapasztalatainak birtokában zajlott le. A szőlészet-borászat bemutatását az OMGE szakosztálya szervezte. A mezőgazdaság csarnokában ekkor már külön kiállítóként jelentek meg a mezőgazdasági kísérletügyi állomások, így az Országos Phylloxéra Kísérleti Állomás is, melynek kiállításában elsőrendű szerepet játszott a filoxéra elleni védekezés bemutatása.

Az országos terménykiállítások sorában különleges helyet foglalt el az 1896. évi ezredéves kiállítás, amelyen kilencszáz bortermelő boraival ismerkedhettek meg a látogatók, és ahol a kártevő elleni védekezés bemutatása mellett az 1896. évi szőlőrekonstrukciós törvény ismertetéséé volt a főszerep.⁵⁰ „A kiállítás rendezésének a szőlőművelés csoportjában azt tűztem ki feladatul, hogy a szőlőművelés gyakorlati részét az egész ország szőlőfajtáinak, a különféle amerikai fajtáknak, a művelési módoknak, s a szőlő állati és növényi ellenségeinek, valamint az utóbbiak ellen való védekezésnek rendszeres bemutatásával szemlélhetővé tegye” – olvashatjuk a kiállítás céljairól Darányi miniszter sorait a Magyar Királyi Földművelési Minisztériumnak a képviselőház elé terjesztett 1896-os jelentésében, s a korabeli sajtóvisszhangokat figyelve azt is megállapíthatjuk, hogy az ezredéves kiállítás szőlészeti-borászati pavilonja kiválóan megfelelt ezeknek az elvárásoknak.⁵¹

50 Csoma, 1996. 73–85. p.

51 Jelentés, 1896. 5. p.

Az 1895. év során a filoxérát újabb 96 helyen találták meg. A legnagyobb mértékben Alsó-Fehér, Baranya, Bihar, Borsod, Hont, Nógrád, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Sopron, Szabolcs, Szilágy, Temes, Tolna és Zala vármegyék voltak veszlepettek.⁵² Az amerikai fajú anyatelepek közül a Nagykárolyi 10 kat. hold az állami haszonbérlet lejártával magánkézbe került, s így folytatódott rajta a termelés, a Miklós-telepen létesített 17 kat. holdat pedig oltványtermelésre állították át. A tarcali amerikai fajú ültetvényt 10 kat. holddal bővítették, és további anyatelepeket hoztak létre Gyöngyösön és Ádámoson 20 kat. hold, Zsidván pedig 4 kat. hold nagyságú területen. Ekkor összesen 201 kat. hold amerikai fajú állami kezelésben lévő ültetvényben folyt a termelés, melynek eredményeként 3 061 000 sima és 571 000 gyökeres vesszőt állítottak elő. Ezekből a vesszőkből 2 155 000 sima és 431 000 gyökeres vessző került ingyen vagy előállítási áron a gazdák tulajdonába. A filoxéra elleni védekezés céljából alakult civil szerveződésekett ebben az évben összesen 39 496 forinttal támogatta a minisztérium.⁵³

A szénkénegezéssel kapcsolatos problémák

Az 1892. évben a szénkéneg-felhasználás 3326 mázsa volt, amelyet teljes egészében a zalatnai gyár állított elő. 1893-ban azonban a védekezéshez felhasznált szénkéneg mennyisége 2916 mázsára csökkent. Ez annak ellenére történt, hogy az állam továbbra is segítette a gazdák törekvéseit, s az önköltségi áron eladott irtószer támogatására több mint 20 000 forintot fordított.

Ezek az adatok azt jelzik, hogy Magyarországon a szénkénegezésben rejlő lehetőségeket korántsem használták ki. Sőt, ezekben az években súlyos problémák jelentkeztek a már megoldottnak látszó szénkéneggyártás területén. Az időközben magánkézbe adott Túró-Zsolnai szénkéneggyár ugyanis leégett, s tulajdonosa nem építette újjá.⁵⁴ Így a gazdák irtószerrel való ellátása újra a zalatnai állami szénkéneggyárra ill. a kormányzat által megrendelt importra korlátozódott. A Túró-Zsolnai szénkéneggyár leállása miatt 1892-ben 958 mázsa szénkéneget kellett a minisztériumnak importálnia. Ennek kiváltására 1893-ban olyan mértékben bővítették a zalatnai gyárat, hogy az évente 3500–4000 mázsa szénkéneg előállítására legyen képes, s így a teljes belföldi szükségletet el tudja látni.⁵⁵ (A gyár 1893 során 2487 mázst termelt, ami a már meglévő készletekkel együtt elég volt a hazai szénkénegszükségletek kielégítésére.) Az állami szénkénegraktárak közül a paksit és a balassagyarmati megszüntették, Kaposvárott viszont egy új állami raktárat hoztak létre.⁵⁶ A

52 Jelentés, 1894–1895. 318. p.

53 Jelentés, 1894–1895. 352–353. p., 357. p.

54 Jelentés, 1892. 470. p., Jelentés, 1893. 83–84. p.

55 Jelentés, 1891–1893. 13. p.

56 Érdiőszegen, Ménesen és Tarcalon az állam, Budafokon, Beregszászon, Egerben, Gödöllőn, Keszthelyen, Kaposvárott, Medgyesen, valamint Neszmélyen, Pápán, Pécsen, Szekszárdon, Sopronban, Tatán, Tapolcán, Váczott és Veszprémben pedig a város ill. a megyei gazdasági egyesületek kezelésében működtek a szénkénegraktárak. Jelentés, 1892. 171. p.

budafoki raktárat bizományivá alakították, így 1893 végén 3 állami és 16 bizományi szénkénegraktár volt az országban.

A Túró-Zsolnán bekövetkezett tűzvészsel egyidőben, egy vasúti kocsiban történt robbanásakor 77 mázsa szénkéneg röpült a levegőbe. Ezek az esetek felhívták a figyelmet a szénkéneg felhasználásának igen veszélyes voltára, melyet a gyérités végző napszamosok hajlamosak voltak félvállról venni. (A szénkénegezés alatt történt balesetek oka az volt, hogy a munkát végzők, a szakemberek figyelmeztetései ellenére, az irtószer közelében pipáztak, vagy tőle nem messze szalonnát sütöttek.)⁵⁷ Pedig a Borászati Lapok még arra is felhívta a szénkénegezők figyelmét, hogy e munkát a legalkalmasabb kora reggel végezni, amikor a hidegebb levegő miatt a földbe juttatott folyadék páráképződése kisebb, és így a munkát végzők kevesebb mérget lélegeznek be. A felhalmozott készletek azonban a tűzvész ellenére is elégségesnek bizonyultak a szőlőbirtokosok ellátásához, mert a szénkéneg-felhasználás a következő esztendőben, 1894-ben is csak 2819 mázsa volt. A szénkénegezés lehetőségeinek bővítésére elkezdődött a magyar gyártmányú Hungária szénkénegefcskendők piaci méretű gyártása is. (Az év során mintegy kétszáz fecskendőt értékesített a minisztérium, a raktárkészlet az év végén meghaladta a százat.)

A szénkénegezés lassú elterjedésének okai között az első helyen az állt, hogy a védekezési módok közül ekkorra az amerikai alanyokból készült oltványok telepítése vált a leginkább elterjedté. Ez hosszú távon helyes megoldás is volt, erőltetése viszont a kellő tapasztalatok hiányában további problémákat okozott. Miután ekkor még nem csak a gazdák, hanem a legjobban képzett szakemberek sem tudhatták pontosan, hogy melyik alanyfajta melyik talajban fog a legjobban megmaradni, sok esetben az adott talajt nem bíró alanyfajtákból készült oltványokkal végezték az újratelepítést.

A talajadottságok legfontosabb tényezője a talaj mésztartalma volt, amelyre egyes alanyfajták – köztük a legtöbb helyen használt *Riparia portalis* is – rendkívül érzékenynek bizonyultak. Ezek az ültetvények azután vagy elpusztultak, vagy olyan gyenge termést hoztak, hogy fenntartásuk nem volt kifizetődő, s ezért később meg kellett ismételní a rekonstrukciót. A problémát a szénkénegezés nagyobb mértékű alkalmazásával lehetett volna megoldani. Kellő mértékű gyéritéssel ugyanis még fenntartható lett volna a vészlepett szőlőterületek közel fele addig, míg az alanyfajtákkal folytatott kísérletek meg nem mutatják, hogy melyik borvidékünkön milyen alanyfajta kell oltani. Annak, hogy sokan elhamarkodottan az azonnali rekonstrukció mellett döntöttek, elsősorban a gyéritésnek az oltványtelepítéshez képest kisebb népszerűsítése és a szénkénegellátás nehézkessége volt az egyik oka.⁵⁸

A Túró-Zsolnai szénkéneggyár leégése óta ugyanis a Zalatnán működő állami üzem volt az egyetlen szénkéneggyár Magyarországon, és az egyébként jó üzleti lehetőségnek ígérkező szénkéneggyártásba egyetlen magánvállalkozás sem fogott bele. Ennek oka talán pont a Túró-Zsolnai magánüzem leégése lehetett, ami elriasztotta a vállalkozókat. A zalatnai gyárat viszont az állami kohóhivatal adminisztratív

⁵⁷ Jelentés, 1892. 470. p.

⁵⁸ Az ismeretterjesztő munka fontosságát bizonyítja, hogy míg 1897-ben 6157 mázsa, addig 1898-ban 114 318 mázsa volt a felhasználás, egy a Borászati Lapokban megjelent cikksorozat hatására.

kötelességből működtette, s így meglehetősen bürokratikus úton zajlott a gyártási folyamat, és az irtószerhez is elég nehézkesen lehetett hozzájutni. A szénkéneg előállításához szükséges ként Sziciliából hajón és vasúton szállították a Kolozsvártól nem messze fekvő üzembe, majd onnan szintén vasúton vissza a megrendelőhöz, akár a horvát határ mellé is. A zalatnai szénkéneg a magas fuvar költség miatt 18 forintba került. (A francia szénkéneg sem került sokkal többre.) Mivel a gazdáknak kedvezményesen (15 forintért) adta az állam az irtószer, Magyarország szénkéneg-felhasználására vetítve ez éves szinten megközelítőleg 50 000 forintjába került a Földművelési Minisztériumnak. Ha a vészlepett területek felét az amerikai alanyfajtákkal folytatott kísérletek végleges eredményeinek bevérséig szénkénegezéssel próbálták volna fenntartani, akkor 100 000 mázsa éves szénkéneg felhasználással számolva kb. 500 000 forintjába került volna évente az agrártárcának a szénkénegezés támogatása. Ennek finanszírozása a minisztérium költségvetéséből, amely összesen 800 000 forint volt évente, nem volt lehetséges. Elképzelhető, hogy ezen okok miatt támogatta kevésbé az agrárvezetés a szénkénegezést terjesztő propagandát, emiatt viszont az egyébként helyes megoldást, az oltványtelepítést sok esetben idő előtt hajtották végre.⁵⁹ A szénkénegezés költséges és nehézkes volta, valamint a szénkéneg veszélyessége egyébként is sokakat elriasztott felhasználásától, és nem használtak népszerűségének a szakemberek elhúzódo vitái sem. (Herman Ottó pl. sokáig azt hangoztatta, hogy az ültetvények hosszú távon nem viselik el a gyéritést és elpusztulnak.) 1886-ban 115, 1887-ben 598, 1888-ban 611, 1889-ben 1199, 1890-ban 2739, 1891-ben 3897, 1892-ben 3326, 1893-ban 2619, 1894-ben 2819, 1895-ben 2916 mázsa volt a felhasznált szénkéneg mennyisége. Az általunk vizsgált időszakban (1875–1895) tehát kétségtelenül nem használták ki a szénkénegezésben rejlő lehetőségeket. 1896 után azonban a szőlőrekonstrukciós törvény hatására az irtószer felhasználása ugrásszerűen megnőtt. 1900-ban már 18 017 mázsa, 1910-ben pedig közel 60 000 mázsa volt a felhasznált szénkéneg mennyisége Magyarországon.⁶⁰

A szőlőfelújítási törvény megjelenése és hatása az elpusztult borvidékek rekonstrukciójára

A minisztérium 1895-ben végzett számításai szerint 1885 és 1895 között évenként mintegy 30 millió forint nemzeti jövedelem, valamint egymillió forint közvetlen adó kiesést okozott a filoxéra. A bortermelés után fizetett adók ugyanis az egyenes és közvetett adóknak kb. 10–15%-át tették ki. Az egyéb helyeken keletkezett károk mértékét a minisztériumi szakemberek még megbecsülni sem tudták.⁶¹ A magyar állam 1881 és 1895 között jelentős – bár korántsem elégséges – összeget, összesen több mint kétmillió forintot költött a védekezés támogatására.⁶² Miután a kártevő hazánk összes borvidékét ellepte, és a gyéritéses védekezés csak a pusztulás lassítá-

59 Baross Károly ezért egy fiumei szénkéneggyár felállítását javasolta. *Baross*, 1900. 30. p.

60 Jelentés, 1896. 4. p.

61 Jelentés, 1894–1895. 360. p.

62 Molnár, 1895. 316. p.

sára volt alkalmas, az agrártárca vezetése elérkezettnek látta az időt arra, hogy a magyar szőlőkultúra megmentésének lehetséges módjairól törvénytervezetet nyújtson be a képviselőház elé.

E törvénytervezet célja az volt, hogy az egész országban egységesen, központilag kidolgozott termesztéstechnológiai elvek alapján, a kor legmagasabb színvonalán álló eszközökkel, tájegységenként a legalkalmasabb fajtákkal, a legkorszerűbb művelésmódok kialakításával menjen végbe a rekonstrukció. A törvénytervezet vitája után, 1896-ban megszületett szőlőfelújítási törvény a rekonstrukció jogi-adminisztratív kereteit teremtette meg, és kiindulópontjává vált a magyar szőlő- és borgazdaság modernizációjának.⁶³

A szőlőrekonstrukciós törvény fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. A képviselőház által március végén elfogadott törvény húsz paragrafusból állott. Az első a rekonstrukcióhoz szükséges oltványmennyiség jutányos áron való biztosításáról rendelkezett. Ekkor már 1656 kat. hold nagyságú állami tulajdonú anyatelepen foglalkoztak oltványkészítéssel (ebből 656 kat. hold még nem termelő új telepítés volt), ezenkívül 472 kat. hold magánkézben lévő oltványtelep működött. Az állami és a magántelepek együttesen éves szinten közel 45 millió oltványt termeltek. (Az ekkor még nem termelő állami anyatelepek későbbi termelését is beszámítva ez a szám 1898-ra meghaladta a 60 millió db-ot, ami fedezte az országos rekonstrukció teljes szükségletét.) Ennek ellenére a törvény minden fontosabb borvidéken további anyatelepek felállítását rendelte el, és a pinceszövetkezetek ill. a filoxéra ellen védekező egyesületek megszervezését is támogatta. Az oltványtermelés költségeinek fedezéséről a törvény második paragrafusa intézkedett, amely szerint 1896-tól kezdődően hat éven át az országgyűlés évi 200 000 forintot (tehát összesen 1 200 000 forintot) bocsátott a Földművelésügyi Minisztérium részére a „Filoxéra ellen való védekezés” címén folyósított összegben felül. Ezzel az összeggel a törvény harmadik cikkelyének előírásai szerint évente kellett elszámolnia az agrártárnak, ugyanakkor a maradványösszeg átvihető volt a következő évre.

A „Filoxéra ellen való védekezés” címén a minisztérium rendelkezésére bocsátott összegből tehát az oltványtermelésre már nem kellett költeni, így ez a pénzmennyiség teljes egészében a filoxérakísérleti telepekre, a védekezés eredményeinek propagálására, a pinceszövetkezetek támogatására és más egyéb, a kártevő elleni küzdelemmel kapcsolatos intézkedések finanszírozására volt felhasználható. Ezt a törvény negyedik paragrafusa külön megerősítette. A rekonstrukcióra szánt állami támogatásokból (az oltványok ingyenes vagy jutányos áron való biztosítása ill. kedvezményes kölcsönlehetőség) azonban csak azoknak a hegyvidéki területeknek a tulajdonosai részesülhettek, amelyek már kipusztultak, vagy pusztulófélben voltak, ill. a felújítás még nem fejeződött be rajtuk, és amelyeknek adottságai biztosították, hogy a rekonstrukció költséges munkája nem vész kárba. A rekonstrukciót az új ültetvény termőre fordulásával tekintette a törvény befejezettnek. (Az immúnis homoki területen fekvő alföldi borvidék nem tartozott a törvény hatálya alá.)⁶⁴ Amennyiben a kipusztult szőlőterületet az újratelepítésre alkalmatlannak minősítették, tulaj-

63 Útmutatás, 1898.

64 Az alföldi borvidék területe a kártevő megjelenésekor 52 000 hektár volt. Ez a terület a filoxéravész hatására 1915-re több mint 132 000 hektárra növekedett.

donosa más hasonló adottságú területen azonos feltételek mellett telepíthetett a törvény ötödik paragrafusára alapján. Ez azt jelentette, hogy egy elpusztult tokaji ültetvény helyett nem lehetett pl. Szekszárdon szőlőt telepíteni.

A törvény hatodik cikkelye a hitelfolyósítás technikai körülményeit szabályozta. Csak a 8 millió forintnál nagyobb alaptőkével rendelkező hitelintézetek vehettek részt a felújítás hitelezésében, az államkincstár által megszabott feltételek mellett. 1896-ban a budapesti Magyar Agrár- és Járadékbank volt a hitelfolyósítással megbízva, amely 1894-től már több mint 6 millió forint kedvezményes hitelt helyezett ki, s amely az állammal megkötött szerződés feltételei szerint további 44 millió, azaz összesen 50 millió forint kedvezményes kölcsön kihelyezését vállalta.⁶⁵

A hetedik paragrafus a hegyközségek szerepét szabályozta. Eszerint a hegyközség tagjai többségi akarattal sem voltak kötelezhetőek a rekonstrukcióra, viszont akik vállalták az egyetemleges kezességet egymásért, azok további kedvezményben (0,5%-kal kisebb kamat, mint az egyéni igénylőké) részesültek. Ezenkívül a legalább öt hegyközségi tagnak minimum 30 kat. hold felújításra szánt területtel kellett rendelkeznie. Ha a szőlőgazda ezt a lehetőséget nem kívánta kihasználni, akkor egyéni kölcsönkérelemmel fordulhatott a hitelező pénzintézethez.

A 8. cikkely szerint a kölcsön teljes mértékben készpénzben volt folyósítandó. A törlesztést minden év november elsején (kivéve azokat a borvidékeket, ahol a szüret eddig az időpontig nem volt megtartható, ezeken a helyeken december 1. volt a határidő) kellett fizetni, az első részletet az ültetvény termőre fordulása (legkésőbb 5 év) után. A hatodik év után a kölcsön egy összegben is visszafizethető volt. A kedvező kölcsönfeltételek célja – s ezt a 9. paragrafus egyértelműen kimondta – az volt, hogy a rekonstrukció költségei az új ültetvény hasznából fedezhetőek legyenek.

A felújítási kölcsön felvételének további feltétele egy telepítési és művelési terv elkészítése volt, melyet a folyósító pénzintézet képviselői és megbízott szőlészeti szakemberek bíráltak el a tizedik cikkely által rögzített szempontok alapján. Ennek célja az ajánlott fajták – modern ültetvényszerkezettel és művelésmóddal történő telepítésének – minél nagyobb mértékű elterjesztése volt.⁶⁶ A 11. paragrafus rendelkezett a művelési tervben foglaltak betartásának ellenőrzéséről és az esetleges hiányosságok kijavításának ill. szankcionálásának körülményeiről. A kölcsönt felhasználó birtokost a pénzintézet és a kormányzat szakembereiből álló bizottság bármikor előzetes bejelentés nélkül ellenőrizhette. E bizottságokat a kormányzat állította fel borvidékenként. A 17. és a 13. cikkely a hátralékok rendezésének (a késedelmi kamatot évi 5%-ban állapították meg), ill. az esetleges fizetéseképtelenségnek az eseteit, a kölcsönre adható fedezet – ez általában maga az új ültetvény volt – lehetőségeit szabályozta.

Különleges rendelkezése volt a törvénynek, hogy a tartozások behajtását nem bírói, hanem közigazgatási úton rendelte el, további esélyt adva a gazdáknak esetleges hátralékaik rendezésére. A 14. cikkely, a 7. paragrafusban rögzített egyetemes kötelezettségvállalás mibenlétét határozta meg. Eszerint az egymásért kötelezettséget

65 A bank a századfordulón egy brosúrát is kiadott, amelyben részletesen tájékoztatták a szőlőgazdákat a kölcsönfelvétel lehetőségéről. Útmutató, 1901.

66 Lásd a 6. mellékletet.

vállaló hegyközségi tagok fedezetvállalása csak az adós összes ingóságainak és ingatlan tulajdonának beszámítása után fennmaradó adósságrészre vonatkozott, amely csak a kölcsönből való egyéni részesedés arányában volt behajtható. A 15. paragrafus arra kötelezte a hitelfolyósító bankot, hogy minden kölcsönszerződés után a kölcsön összegének egy évi kamatját az állam által kezelt tartalékalapba fizesse be az előre nem látható kiadások fedezetéül. E tartalékalap felhasználásának szabályozására a pénzügyminisztérium külön rendeletet bocsátott ki. A 16. és 17. cikkely a kölcsönfelvétel kezelési költségeit szabályozta. A törvény utolsó paragrafusai (18–19–20. cikkely) pedig a hitelfelvételi eljárás illetékmentességéről, a törvény hatályának lejártáról (1910. december 31.) és a végrehajtás felelőseiről (földművelésügyi, igazságügyi, pénzügyminiszter) rendelkeztek.

A törvény végrehajtási utasítása szerint az állam által biztosított előnyökből azok a filoxéra által már elpusztított vagy pusztulásban lévő szőlők birtokosai részesülhetnek, akiknek birtokai az 1893. évi XXIII. törvény szerint felsorolt borvidéki hegyvidéki területein találhatóak. A kedvezmények vonatkoztak azokra az ültetvényekre is, amelyekben a felújítás a törvény születésekor folyamatban volt, amennyiben az egyéb feltételeknek megfeleltek. Fontos szakmai előrelépést jelentett a törvénynek azon kitétele, hogy direkttermő ültetvények létrehozását nem támogatta. Előnyt élveztek azok a gazdák, akinek egyetlen vagy fő bevételi forrásuk a szőlőtermesztés volt.

A szőlőrekonstrukciós törvény átfogó jellege és magas szakmai színvonala példa nélküli volt a magyar mezőgazdasági jogalkotásban. Méltán állítható róla a minisztérium végrehajtási utasításának bevezetője:

„A fillokszera által elpusztított szőlők felújításának előmozdításáról szóló törvény oly sajtószöveg és különleges alkotás, a melyhez hasonlót nem találunk sem honi törvénytárunkban, sem a külföld törvényei közt, úgy hogy nincs példa sem analógia, a mely megfelelően átalakítva, vagy az adott viszonyokhoz alkalmazva, a végrehajtás iránt teendő intézkedések tervezésénél irányítóul szolgálhatott volna.”⁶⁷

Ebből az elismerésre méltó tényből azonban komoly problémák adódtak a törvény szellemének gyakorlatba való átültetése során.

Az elpusztult ültetvényeknek a törvény szellemében történő felújítása ugyanis modern szakismereteket követelt, s ezeknek sok szőlőtermelő még mindig nem volt a birtokában. Ezért a törvény végrehajtási utasítását „Útmutatás a szőlőművelésre különös tekintettel a phylloxéra által elpusztított területek felújítására” címmel a minisztérium 1898-ban nagy példányszámban kiadta és igyekezett minél szélesebb körben terjeszteni.⁶⁸ A felújítási törvény megszületése tehát nagymértékben hozzájárult az elpusztult ültetvények felújításához, mert biztosította a rekonstrukció előfeltételeinek – a szőlőoltványok kedvezményes áron való beszerzésének, a szakmai felügyeletnek és a hitelfelvételnek – jogi és adminisztratív hátterét. Rendelkezései nélkül a magyar szőlőbirtokosság nem lett volna képes a szőlők újratelepítésének ilyen sikeres végrehajtására. A rendelkezésünkre álló adatokból egyértelműen az derül ki,

67 Jelentés, 1897. 62. p.

68 Útmutatás, 1898.

hogy mind a szénkénegezéssel való védekezés, mind az oltványtelepítés ugrásszerűen megnövekedett a felújítási törvény hatására és a XX. század elején érte el tetőpontját. A védekezésre ill. rekonstrukcióra adott állami hitelek, valamint segélyek 40%-át is ebben az időszakban használták fel. Az állam a törvényben meghatározott időpontig, azaz 1910-ig 7764 igénylőnek közel 19 millió korona összegű kölcsönt folyósított szőlők felújítására.

V. A FILOXÉRAVÉSZ HATÁSA A GAZDASÁGRA ÉS A TÁRSADALOMRA

A magyar gazdaság tőkés átalakulásának kezdetei

Ahhoz, hogy a filoxéravész gazdasági-társadalmi hatásait jelentőségükhöz mérten értékelhessük, ismernünk kell a magyar gazdaság és társadalom helyzetét a vész lefolyásának időszakában. Előre kell bocsátanunk, hogy megítélésünk szerint a korszak mezőgazdasági tendenciái tovább fokozták a szőlőpusztulás által okozott negatív folyamatokat, a filoxéravész nyomán előállott újabb problémák pedig felerősítették a korszak agrártársadalmának problémáit.

Magyarország az 1867-es kiegyezést követően egy soknemzetiségű, alapvetően agrár jellegű, alkotmányos alapokon álló „kétpólusú” monarchia volt, ahol a dualista állam létrehozása, ha ellentmondásos formában is, de megnyitotta az utat a kapitalizmus kialakulása előtt. A tőkés gazdaság kialakulása átrajzolta az ország gazdaságföldrajzi térképét, elsősorban a vasútvonalak megépítésének mentén. Több régi bortermelő vagy kereskedőváros, miután megkésve jutott vasúti összeköttetéshez, gazdaságilag eljelentéktelenedett, míg máshol a vasút segítségével felvirágzás köszöntött be. A tőkés termelés nagyobb szaktudást igénylő jellege miatt egyre nagyobb jelentőségre tett szert az általános népoktatás és a felsőbb szintű szakoktatás. A korszak egyik legjelentősebb társadalmi változása ezért az oktatás területén következett be. Míg 1869-ben a tankötelesek alig fele járt iskolába, addig 1910-re ez az arány megközelítette a 90%-ot. Ennek következtében a keresőkorú népességben a teljesen írástudatlanok aránya 30% alá csökkent.⁶⁹

A kapitalista gazdaság kialakulásának talán legfontosabb előfeltétele volt a modern bankrendszer kiépülése. Ez a folyamat Magyarországon a Pesti Hazai Első Takarékpénztár 1836-ban ill. a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1841-ben történt megalapításával vette kezdetét, majd az OMGE által létrehozott Magyar Földhitelintézet felállításával folytatódott, és a kiegyezés után új lendületet kapott. A kiegyezés hatására bekövetkezett politikai konszolidáció és az azt követő gazdasági fellendülés alatt sorra jöttek létre a hazai pénzügyintézetek, amelyek közül a legjelentősebbek a külföldi tőkével megalapozott kereskedelmi bankok voltak. 1867-ben a Magyar Általános Hitelbank, 1868-ban az Angol–Osztrák Bank, 1869-ben a Franco–Magyar Bank, 1871-ben a Magyar Általános Földhitel Rt., 1872-ben, pedig az Általános Municipális Hitelintézet kezdte meg tevékenységét. Ezek a nagybankok óriási pénzmenyiség felett rendelkeztek, együttes tőkeerejük meghaladta a 280 millió koronát, ami

⁶⁹ Berend T.–Ránki, 1972. 17–23. p.

az összes hitelintézet tőkéjének több mint 50%-át jelentette. Emellett az 1873-ig tartó „gründolási láz” során számos kisebb hitelintézetet, takarékpénztárt és helyi érdekű kisebb bankot is alapítottak. Az így kiépült bankrendszer jelentős szerepet játszott a kapitalizmus magyarországi kiépítésében, a vasútépítésben, az ipar- és városfejlesztésben és a legproblematisabb nemzetgazdasági ágazat, a mezőgazdaság átalakításában is. A hitelintézetek magyarországi jelzálogkölcsönei 1867–1900 között a tízszeresükre növekedtek, s ezek nagy részét a mezőgazdasági nagybirtok használta fel. A szőlő- és bortermező gazdaságok azonban a szőlődézsma elhúzódó megváltása és a filoxéra okozta vagyonszerzés miatt általában nem számítottak „jó adósnak”, így az államnak kellett – kedvező kölcsönökkel – az ágazatból hiányzó tőkét pótolnia.

A korszerű mezőgazdaság megteremtéséhez szükséges bankrendszer kiépítése, a vasút- és az úthálózat fejlesztése, a nagybani kereskedelem kialakulása évtizedeket vett igénybe és válságoktól terhesen zajlott le. Az 1860-as évek végétől bekövetkező gazdasági fellendülést – amely elsősorban az említett ágazatokat érintette – ugyanis megtörte az 1873. május 9-én kitört bécsi tőzsdekrach, ami a magyar kapitalizmus történetének első nagy válságát indította el. A bécsi összeomlást a pesti tőzsdéé is követte, melynek következtében magyarországi hitelintézetek sora ment tönkre. Az 1870-es években összesen 74 bank és pénzüintézet szűnt meg, és a kiegyezés után megalakult öt nagybank közül csak a Rothschildok érdekeltségi körébe tartozó Magyar Általános Hitelbank vészelté át a válságot. A pénzüintézetek csődje általános hitelhiányt okozott, ami rendkívül megnehezítette az átalakulófélben lévő magyar mezőgazdaság helyzetét. A helyzet csak az 1880-as évek elejére, a bankrendszer jelentős átalakulása után konszolidálódott, amikor egy újabb nagybank, a Magyar Országos Bank jött létre, és két addig kisebb szerepet játszó pénzüintézet – a Magyar Lezármítoló és Pénzváltó Bank ill. a Magyar Jelzáloghitelbank – átvette a tönkrement vállalkozások helyét.⁷⁰

A hitelintézeti rendszer válságával szinte egyidőben súlyos agrárválság is kibontakozott Magyarországon. Ennek oka a magyar búzának a nyugat-európai piacokról történő kiszorulása volt. A piacvesztés az olcsóbb amerikai búza megjelenésének hatására következett be, és összeomlással fenyegette az egyoldalú gabonatermelésre berendezkedett magyar mezőgazdaságot, amely az 1850-es évektől a közel húsz éven át tartó gabonakonjunktúra miatt nem tért át a belterjes gazdálkodásra. Az egész Európára kiterjedő búzaválságot végül védővámrendszer alkalmazásával oldották meg, aminek következtében ugyan a magyar búza kiszorult az európai piacokról, de a monarchián belül védeltséget élvezett, s bár a búzaárak a válság következtében közel 20%-kal estek, a teljes összeomlást végül sikerült elkerülni. 1882-ben az addig vámmentes külföldi búzára védővámot vetettek ki, majd 1887-ben a vám összegét a 3,6 szorosára emelték. A védővámok és a biztos piac hatására a következő évtizedek a budapesti malomipar olyan mértékű fejlődését hozták, amely a világ második legnagyobb búzafeldolgozó központjává tette fővárosunkat.⁷¹

70 Berend T.–Szuhay, 1975. 45–50. p., Berend T.–Ránki, 24–31. p.

71 Berend T.–Ránki, 1972. 37–48. p., Szuhay, 1998. 144. p.

A filoxéravész kapcsán láthattuk, hogy a válságoktól terhelt kapitalista átalakulási folyamat problémájának megoldásában jelentős szerepet kellett vállalnia a magyar államnak. Az átalakulás, amely a gazdaság egészét átfogta, a Kelet-Európára általánosan jellemző tőkehiány miatt ugyanis nem nélkülözhetette az államszervezet hathatós beavatkozásait. Nyugat-Európában a kapitalizmus kibontakozását megelőző időszak gyarmatosításból eredő tőkefelhalmozása és az abszolútizmus merkantilista gazdaságpolitikája a későbbiekben nem tette szükségessé az állam komolyabb beavatkozását a kapitalista átalakulás folyamatába. Kelet-Európában s így Magyarországon is a gyarmatok hiánya miatt nem volt ilyen tőkefelhalmozó időszak. Ezért a tőkés átalakulás kezdetekor hiányzott az átalakításhoz szükséges magántőke, amelyet az államnak kellett volna pótolnia.

Erre azonban még az állam sem volt teljes mértékben képes. Állami eszközökkel ugyanis csak az országban található tőkét lehetett a legfontosabb feladatokra koncentrálni, de az összes tőke mennyiségének növelése csak külföldi források útján volt lehetséges. (Így pl. az összes ipari beruházásnak csak töredékét tette ki az állami támogatás, a vasútépítésekbe befektetett állami tőke túlnyomó részét pedig külföldről felvett államkölcsönökből fedezték.) Az állam szerepe abban volt óriási, hogy különlegesen kedvező feltételekkel Magyarországra csábítsa a külföldi vállalkozókat, biztos befektetési lehetőségeket és extraprofitot ígérve nekik. Más lehetőségek hiányában a magyar állam is ezt a gyakorlatot folytatta, s ma már gazdaságtörténeti közhely a külföldi tőke jelentős szerepvállalása a XIX. századi magyarországi kapitalizmus kiépítésében.⁷²

A magántőke mozgása azonban azok felé az ágazatok felé tartott, ahol rövid idő alatt extraprofitot érhetett el, vagy hosszabb távú, de biztos megtérüléssel számolhatott. A magyar mezőgazdaság – így a szőlő- és borgazdaság is – azonban nem tartozott e területek közé. Az időjárásnak való kiszolgáltatottság, a befektetett tőkének a biológiai feltételek által megszabott hosszabb megtérülési ideje, a viszonylag kis mértékű haszon és az elmaradottság miatt jelentős tőkebefektetést igénylő modernizáció mind-mind olyan adottsága volt az ágazatnak, amely csak konszolidált körülmények között tette volna lehetővé a befektetések kedvező megtérülését. A magyarországi kapitalizmus kialakulásának időszaka azonban nem ilyen korszak volt, s ezért a bankok belső szabályzatai pl. kifejezetten tiltották a szőlőbirtokoknak mint hitelfedezetnek az elfogadását.

A mezőgazdasági hitelválságnak azonban olyan okai is voltak, amelyek nem függetek össze szorosan a pénzügyi rendszer működésével, hanem közvetlenül a kapitalista átalakulásból fakadtak. A piaci viszonyok közé került gazdaságoknak ugyanis egyre nagyobb mértékű tőkére volt szükségük a versenyképesség megteremtéséhez szükséges modernizációhoz, ugyanakkor a mezőgazdasági árak a korszakban vagy csökkentek, vagy alacsonyan maradtak, így a törlesztőképesség romlott. A nagybirtokok kivételével azonban a hitelfelvetelekre nem volt meg a fedezet. Ezért állandósult a mezőgazdaságban a tőkehiány, és ezért volt szükség ebben az ágazatban egészen a századfordulóig az állam részvételére a szőlészet-borászat modernizálásában is.

72 *Berend T.–Ránki, 1972. 72–77. p.*

A társadalom átalakulása

A társadalom kapitalista átalakulásának egyik alapvető jellemzője Európa szerte a népességszám ugrásszerű növekedése, a „demográfiai robbanásnak” nevezett folyamat volt. A népszámlálási adatok tanúsága szerint Magyarországon is lezajlott ez a változás, bár a nyugat-európaihoz képest közel száz év késéssel. Az ország lakossága a korszak során az 1787. évi 9,3 millió főről 1850-re 13,8 millióra emelkedett, és a folyamatos gyarapodás eredményeképp 1910-re elérte a 20,9 milliós lélekszámot. Ez a folyamat azonban nem volt egyenletes. Az 1873-as utolsó magyarországi kole-rájvárvány mintegy 250 000, a századvégi kivándorlás pedig 1,3-1,4 millió fővel csökkentette az ország lakosainak lélekszámát.

A nemzet létszámbeli gyarapodása mellett a másik alapvető demográfiai változás az átlagos élettartam növekedése volt, amelyben többek között jelentős szerepet játszott a csecsemőhalandóság folyamatos csökkenése is. Mint látni fogjuk, a harmadik legjelentősebb tényező, a belső migráció is nagymértékű volt. Ez a folyamat leginkább a nagyvárosokba – elsősorban a fővárosba – irányult. Budapest lakossága 1869 és 1910 között 270 000-ról több mint 850 000-re növekedett, és a főváros környéki települések is 200 000 fő feletti népességyarapodást értek el.⁷³

A társadalom kapitalista átalakulása természetesen még évtizedeket vett igénybe. Ezt a folyamatot egyrészt a magyar társadalom 1848 előtti viszonyai, másrészt gazdaságfejlődési sajátosságai alakították. (Hozzá kell tennünk azt is, hogy a magyar agrártársadalom kapitalista rétegeinek csirái már a XVIII. század végén megfigyelhetőek voltak.) A gazdaság kapitalista átalakulása, a számbeli növekedés és a népesség területi átrendeződése mellett a társadalom szerkezetében is jelentős változásokat okozott. Ezek közül a legjelentősebb két új társadalmi réteg: a tőkés polgárság és az ipari proletariátus megjelenése volt. Ugyanakkor a feudalizmus legfőbb privilegizáltjai, a társadalom 0,1%-át kitevő arisztokrácia és a 0,4%-ot kitevő nagybirtokos réteg megtartották vezető szerepüket, s még a századfordulón is az összes földterület kb. felét birtokolták. A kapitalizmus lehetőségeit a mezőgazdasággal foglalkozók közül – amint erről már szó esett – leginkább ezek a rétegek használták ki, birtokaikat gépesítéssel és bérmunka alkalmazásával modernizálták, s tőkés árutermelő nagyüzemmé fejlesztették. Az ehhez szükséges hiteleket is ezek a társadalmi csoportok tudták a leginkább igénybe venni, mert rendelkezésükre állt egyrészt a jobbágyfelszabadításból eredő állami kárpótlás mint pénztőke és a tőkés bérleti rendszerből származó további pénzbevételek. Hiteleik fedezetét hatalmas birtokaik adták. Emellett tagjaik részt vettek a bankok és a nagyipari beruházások megszervezésében is. (A Széchenyiek pl. 29 bank és iparvállalat vezetésében kaptak helyet.)⁷⁴

Az első olyan társadalmi csoport, amelynél nehézségeket okozott a modernizáció, a nemesi gyökerű kisárutermelő-középbirtokos réteg volt, amely 1848-ban még 30 000 családot számlált. Az elkövetkező évtizedekben ez a réteg szenvedte el a legnagyobb mértékű vagyonszétválást. A jobbágyai robotját, igaerejét és szolgáltatá-

⁷³ Berend T.–Ránki, 1972. 17–20. p.

⁷⁴ Berend T.–Szuha, 1975. 136–138. p., Sándor, 1958. 65–85. p., Szuha, 1998. 165. p

sait elvesztő, de sem jelentős megtakarított tőkével, sem hitelfedezetül szolgáló, bérbe adható nagyságrendű birtokokkal nem rendelkező középbirtokos nemesség nem tudta követni a nagybirtokosokat a modernizáció útján. Közülük a kiegyezés évére már csak 15 000, a századfordulóra pedig alig 10 000 család tudta megtartani és modernizálni birtokát. Ez a folyamat, amely egyben birtokkoncentrációt is eredményezett, az ún. dzsentri középréteg kialakulásához vezetett. Ez a társadalmi réteg földjeit elvesztve a közigazgatási pályák felé fordult, s a századfordulón jelentős befolyással bírt az egész magyar középosztály életmódjára és mentalitására. Belőlük került ki a minisztériumok tisztviselőinek mintegy kétharmada, a megyei tisztségviselők közel 80%-a, a hadsereg tisztikara, valamint az értelmiség egy része is. A századfordulóra ez a folyamat oda vezetett, hogy az ebből a rétegből származók jelentős része már nem volt az agrártársadalomhoz sorolható, vagy kettős kötődéssel (pl. városi hivatal, vidéki birtok) rendelkezett.⁷⁵

A kapitalista társadalmi rend két új rétege közül a kialakulóban lévő polgárság – bár egyre jelentősebb gazdasági befolyással rendelkezett – alkalmazkodott a nemesi gyökerű vezető és középrétegek mentalitásához, s részben átvette életmódjukat is. A korszak során egyre növekvő létszámú ipari proletariátusba pedig beolvadt a falvakból a városokba és az iparba vándorló nincstelenné váló tömegek nagy része.

A kapitalizmus kialakulásának talán legsúlyosabb következményei ugyanis éppen a mezőgazdaság átalakulásakor jelentkeztek, amelyben a kiegyezéskor még Magyarország lakosságának 80–85%-a talált megélhetést. Az 1848. évi törvények ugyanis, miközben megszüntették a feudalizmus rendszerét, nem gondoskodtak azoknak a feltételeknek a megteremtéséről, amelyek a mezőgazdaság fejlődését a megváltozott viszonyok között biztosították volna, s gyakorlatilag magukra hagyták a mezőgazdasági kistermelőket. A liberális gazdaságpolitika csak azoknak kedvezett, akik már a változások kezdetekor is tehetősek voltak, ezért a kisbirtokos és vagyontalan néprétegek sorsa az elkövetkező évtizedekben egyre rosszabbra fordult. A dualizmus kori magyar agrárnépesség legfőbb jellemzője ezért az, hogy egész korszak során élesen elkülönültek egymástól a volt nemesi és jobbágyi rétegek.

Az átalakuló agrártársadalom legfőbb problémája az volt, hogy bár a feudális terhek megszüntetése az egész jobbágyságra kiterjedt, az általuk használt földet csak az úrbéres jobbágyok kapták meg. „Magyarországon már a jobbágyfelszabadítás idején a paraszti népességnek mintegy a fele volt zsellér, vagyis olyan paraszt akinek nem volt elegendő földje ahhoz, hogy abból magát és családját eltarthassa.”⁷⁶ A jobbágyrendszer eltörlése tehát a teljes jobbágyoknak megadta az önálló gazdálkodás lehetőségét, de legalább ennyi volt azoknak a féltelkes, negyedtelkes, töredéktelkes jobbágyoknak a száma is, akik nem rendelkeztek akkora úrbéres telekkel, ami megélhetésüket biztosította volna.⁷⁷ Emellett a volt majorsági és szerződéses jobbágyok teljesen föld nélkül maradtak.

75 Berend T.–Szuhay, 1975. 138–148. p.

76 Gunst, 1998. (a) 29. p.

77 Bernát, 1938. 19–20. p.

„A reform lényege tehát a nagybirtokrendszer fennmaradása. Egészen általánosságban szólva: a nagybirtok saját kezelésben álló területe megmaradt a földbirtokosok kezén, mint minden kötöttségtől és kötelezettségtől mentes polgári tulajdon. A fennmaradó megművelhető terület pedig a parasztság egy részének szabad polgári tulajdonává vált, ugyancsak minden kötelezettségtől mentesen, legalábbis a földesurakkal szemben.”⁷⁸

Az átalakulás során az összes földterületnek mintegy a fele került a volt jobbágyság soraiba tartozók tulajdonába, a másik fele korábbi földesuraké maradt, s a korszakban ebben a kérdésben lényegi változás nem történt. Ezt mutatta, hogy 1895-ben (!) az összes birtok 99%-át kitevő kis- és középparaszti gazdaságok tulajdonában az ország teljes földterületének csak 52%-a volt. Összességében véve tehát a jobbágyfelszabadítás után föld nélkül maradt a volt jobbágyság közel 40%-a, további 20% pedig csak a földjéből megélni nem tudott.

E nincstelenség háromnegyede állandó munka nélküli mezőgazdasági munkás, napszámos volt, aki általában vasútépítkezéseken, folyószabályozásokon s egyéb alkalmi földmunkálatokon is dolgozott, egynegyedük pedig az uradalmak szolgálatában állt. A parasztság létszámban második legnagyobb rétege a törpebirtokosoké volt. Ők csak a saját földjeik megműveléséből nem tudtak megélni, ezért máshol is vállaltak napszámot vagy ipari és földmunkát. A földjéből megélni képes kis- és középbirtokos földműves réteg tehát a parasztság mintegy 30%-át alkotta, s további 8–10%-ra tehető a jómódú birtokos parasztságra. Ide tartozott a volt telkes jobbágyok mellett a volt szabad paraszti rétegek és a volt bocskoros nemesek egy része is. A földért folyó küzdelem, az úrbérrendezés a kiegyezés után még évtizedekig elhúzódott, s amint a földesúri szőlődézsma megváltása kapcsán látni fogjuk, a szőlőterületek sorsát is jelentősen befolyásolta. A mezőgazdaság válságát fokozta, hogy a feudalizmus megszüntetése a volt jobbágyok esetében nem jelentette automatikusan a tőkés piacgazdaságra való áttérést, melynek működéséhez a kis- és törpebirtokosok körében hiányzott a szakértelem, a tőke, az infrastruktúra és a vállalkozókedv.⁷⁹ Tovább rontotta ennek a rétegnek a helyzetét, hogy az 1880-as évek elejére – tehát pontosan a filoxéra robbanásszerű terjedésének idejére – többnyire befejeződtek azok a nagyarányú középítkezések (vasútépítések, folyószabályozások, ármentesítések, útépítések), amelyek a jobbágyfelszabadítás után három-négy évtizedben számukra munkaalkalmat jelentettek.

A filoxéra megjelenésekor a magyar mezőgazdaság tehát éppen a tőkés átalakulás legnehezebb szakaszában volt. A feudális nagybirtok ekkor alakult át bérmunkát alkalmazó tőkés nagyüzemmé, a volt úrbéres földeket birtokba vevő kisgazdaságok épphogy a megélhetést biztosították tulajdonosaiknak, a föld nélkül maradt népesség pedig agrárproletárként, cselédként kereste meg kenyerét, vagy a városokba, a felendülő iparba, ill. a tengerentúlra vándorolt.

Ezt a folyamatot a szőlőtermelő kisbirtokosok estében a filoxéra pusztítása felerosította. A szőlőterületek csökkenése és a borhiány ugyanis egyrészt a kisbirtok vagyonszerzését, másrészt a tőke, sőt a spekulációs tőke (borhamisítás, borcsempé-

78 *Niederhauser*, 1998. 11. p.

79 *Für*, 1965. 51–81. p., *Orosz*, 1965. 46–107. p.

szet) behatolását és térnyerését, tehát nagymértékű vagyoni átrendeződést jelentett, aminek a kisbirtokos szőlőtermelő réteg létszámának a csökkenése, ill. a modern tőkés nagybirtok súlyának a növekedése lett a következménye. Ennek az átrendeződésnek a kiindulópontja a szőlőterületnek és a megtermelt szőlőbor mennyiségének drámai csökkenése volt. A következő fejezetekben ezeket a folyamatokat kívánjuk bemutatni.⁸⁰

A filoxéra előtti szőlők pusztulása és topográfiai átrendeződése

A filoxeravész hatására a magyarországi szőlőterület nagyságában bekövetkezett változások vizsgálatokor kiindulási pontnak a Keleti Károly nevével fémjelzett statisztika adatait tekintjük. Ezek szerint a felmérést készítők 1872–1873-ban a történelmi Magyarország területén 335 873 hektár magyarországi és 21 871 hektár erdélyi, összesen tehát 357 745 hektár szőlőterületet regisztráltak.⁸¹ A filoxeravész nyomán bekövetkezett változásokat 1896-ig, a felújítási kölcsön megjelenéséig fogjuk vizsgálni, az adatokat a minisztérium hivatalos közleményeiből merítve, amelyek szintén Keleti adatait használták kiindulópontként.

A minisztérium által közzétett hivatalos adatokból a vizsgált időszakra vonatkozólag a következő kép bontakozik ki előttünk. Magyarország és Erdély ültetvényterületeinek nagysága 1872 és 1896 között 357 745 hektárról 202 865 hektárra csökkent, ami közel 154 880 hektárnak (a teljes szőlőterület több mint 40%-ának) pusztulását jelentette. A filoxéra kártétele az egyes években ill. területenként azonban ennél jóval nagyobb volt, tekintve, hogy 1896-ig évről évre egyre jelentősebb mértékben került sor újratelepítésekre, az Alföldön pedig teljesen új ültetvényeket is telepítettek. A minisztérium adatai sajnos nem adnak teljesen megbízható képet a területcsökkenés folyamatának egészéről, ugyanis 1890-ig a vészlepett szőlőket is beleszámították az ültetvények területébe, ekkortól viszont nem. Ennek következtében az a hamis kép alakulhat ki bennünk, hogy 1884-ig egyáltalán nem pusztított a filoxéra, 1885 és 1890 között csak elhanyagolható mértékben csökkent a szőlőültetvények összterülete, ezután viszont egy év leforgása alatt egyszerre közel 57 000 hektárt pusztított el a kártevő. Ezért a minisztériumi adatsorok elemzésekor akkor járunk el helyesen, ha ezt az 57 000 hektáros területcsökkenést az előző öt-hat (1885–1890) év alatt bekövetkezett pusztulás számlájára írjuk.⁸² (Mindebből az következik, hogy erre az időszakra vonatkozólag az éves pusztítás mértékét nem tudjuk pontosan megállapítani.) Az elkövetkező évek a folyamatos, ugyanakkor erőteljesen változó nagyságrendű (1892–93: 22 731 hektár, 1893–94: 6258 hektár, 1894–95: 16 977 hektár) pusztulást hoztak, s a területcsökkenés 1895-ben érte el „csúcspontját”.

Az országos szintű adatok szerint, a filoxéra 1872-től 1896-ig a fokozódó mértékű újratelepítések ellenére Magyarország és Erdély szőlőterületeinek nagyságát több mint 40%-kal csökkentette. A vészlepett szőlők teljes pusztulása védekezés nélkül

80 A dualizmusról bővebben lásd még *Gratz*, 1934.

81 *Keleti*, 1875. 34. p.

82 *Statisztika*, 1895–1896. 29–30. p.

kb. öt-hat év alatt zajlott le, szénkénegezéssel viszont lassítani lehetett az ültetvények megsemmisülését. Ezért a még termő területek nagysága csak az 1890-es évek közepére csökkent a kétszázezer hektárt alig meghaladó mélypontra.⁸³ (Az 1896-os szőlőfelújítási törvény megjelenésének és a hatékony védekezési módok elterjedésének hatására felgyorsuló ültetvénytelepítés már a törvény megszületésének évében éreztette hatását, ezért az 1895-ös év jelentette a szőlőterületek zsugorodásának maximumát, míg az 1896-os esztendő e folyamat fordulópontjának és a területnövekedés kiindulópontjának tekinthető.)

A filoxéra előtti ültetvényterület pusztulása valójában jóval nagyobb mértékű volt a minisztérium országos adatai alapján számított 40%-nál. Ahhoz, hogy reálisabb képet kapjunk róla, az ültetvények területnagyságának csökkenését tájegységenként kell megvizsgálnunk. A filoxeravész – amint erről topográfiai térképét, a történelmi borvidékek kárára és az alföldi bortermelés javára. Ha a szőlőültetvények területének csökkenését talajadottságaik szerint vizsgáljuk, azt az eredményt kapjuk, hogy míg az összes szőlőterület több mint 40%-kal csökkent, addig a kötött talajú szőlők esetében ez a mutató több mint 50% volt. Még nagyobb mértékű pusztulás tárul szemünk elé, ha azokat a vármegyéket vesszük szemügyre, melyekben történelmi borvidékeink fekszenek. A legnagyobb pusztítást Abaúj-Torna, Szilágy, Nyitra, Borsod, Krassó-Szörény, Temes, Zemplén, Bihar, Szerém vármegyékben végezte a filoxéra, ahol az ültetvények 80–90%-a pusztult el, Esztergom, Hont, Baranya, Fejér, Heves, Bereg, Gömör, Ung és Varasd vármegyék pedig több mint 50%-os kárt szenvedtek. Kisebb volt a kártevő pusztítása Pozsony, Sopron, Moson, Vas, valamint a szármottevő szőlőtermesztéssel nem bíró Ugocsa, Csanád és a homoki területekkel is rendelkező Bács és Szabolcs vármegyékben, ezenkívül Erdélyben, ahol Magyarországhoz képest több mint egy évtizedes késéssel jelent meg a kártevő. Pest vármegye homoki területei is többé-kevésbé megmaradtak, de a budai borvidék teljes mértékben az enyészeté lett. A legnagyobb károkat tehát – az intenzív szőlővessző-forgalom, a napszamosok mozgása és a nagy összefüggő ültetvényterületek miatt – történelmi borvidékeinken okozta a kártevő, kivéve Tolna vármegyét és a Somlói borvidéket, ahol jól szervezett védekezés eredményeként kisebb mértékű és lassúbb volt a pusztulás.

Még ennél is tovább növekedik a filoxéra kártételének aránya akkor, ha figyelembe vesszük, hogy bár az új telepítéseket nem regisztrálták évről évre, a minisztérium adatai szerint az 1896-ban termőképes állapotban lévő 206 897 hektár szőlőterület hozzávetőlegesen 25%-át – tehát közel 50 000 hektárt – ültethették 1886 és 1896 között. Ez azt jelenti, hogy az 1872-ben felmért közel 358 000 hektár filoxéra előtti ültetvényből 152 000 hektár maradt termő állapotban 1896-ra, azaz több mint 200 000 hektár szőlő vált a kártevő martaalékává. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a filoxéra 1896-ig – bár területenként változó mértékben – Magyarországon és Erdélyben filoxéra előtti ültetvényeinek közel 60%-át elpusztította. Hozzá kell tennünk, hogy Erdélyben csak az 1890-es évek elején fedezték fel az első veszleptett területeket, és az 1886-ban regisztrált 24 118 hektár szőlőterületből 1896-ban

83 Statisztika, 1895–1896. 31. p.

23 363 hektár még termő állapotban volt. Mindebből arra a végkövetkeztetésre kell jutnunk, hogy a filoxéra 1896-ra Magyarország – Erdély nélküli területének – régebbi, kötött talajú, elsősorban a történelmi borvidékeken fekvő szőlőültetvényeinek közel 90%-át (!) semmisítette meg.⁸⁴

A területcsökkenés mértékének megállapítása után érdemes megvizsgálnunk az ültetvényterületek topográfiai átrendeződését is. Ennek lényege az alföldi borvidék súlyának nagymértékű megnövekedése volt. 1872-ben a magyarországi és az erdélyi szőlőterület 27%-a (közel 100 000 hektár) volt homoki ültetvény, ennek azonban csak kisebb hányada lehetett immúnis talajon. 1896-ban már a termőképes állapotban lévő szőlőültetvények 35%-a, azaz 74 386 hektár volt bizonyosan filoxéramentes területen. Ha a pontos növekedést az 1872-es adatok hiánya miatt nem is tudjuk megállapítani, az immúnis területek javára történő jelentős arányváltozás kétségtelen, ami egyben azt is jelenti, hogy a hegyvidéki szőlőtermesztés súlya a síkvidékivel szemben nagymértékben csökkent. (Markáns jele volt ennek a folyamatnak a budai és a Vác környéki ültetvények végleges pusztulása, ahol az előbbinél Budapest terjeszkedése és a gyümölcsstermesztésre való áttérés, az utóbbinál a gyáripar megjelenése jelentette az ültetvények rekonstrukciójának alternatíváját.) A filoxérvész hatására 1886 és 1896 között több mint 12 000 hektár szőlőt telepítettek a homokon – elsősorban Pest vármegyében. Így alakult ki az a helyzet, hogy míg a dunántúli szőlőterületek mintegy 15–20%-a, az erdélyi területeknek, pedig csak 10%-a, addig a Tiszántúli ültetvényeknek már közel 50%-a volt immúnis talajon, a Duna-Tisza közén pedig ez az arány 1896-ra meghaladta a 80%-ot. A felújítási törvény hatására ez a terület tovább növekedett, és 1902-ig újabb 56 000 holdat telepítettek homoki területeken. A filoxéramentes talajon létesített szőlők százalékos aránya az oltványokból álló ültetvények területének növekedésével a későbbiekben csökkent ugyan, de a legjelentősebb topográfiai és gazdasági változást, az alföldi borvidék egyenrangúvá válását ősi borvidékeinkkel, ez már nem tudta befolyásolni. Miután a hegyvidéki szőlőterületeknek alig több mint 60%-át telepítették újra, az alföldi borvidék súlya a XX. században tovább növekedett. (1925-ben már az ültetvényterület több mint 50%-a itt volt megtalálható, 1990-re pedig Magyarország közel 112 000 hektár szőlőültetvényéből majdnem 70 000 hektár ehhez a borvidékhez tartozott.)⁸⁵

A borvidékek közötti területátrendeződéssel egyidőben sok esetben a régi szőlőhegyeken belül is megváltoztak a viszonyok. Az ültetvények már említett „lecsúszásán” túl a területek gazdasági-társadalmi funkciói is megváltoztak. A Balaton környékén pl. az addigi szőlőterületeknek a tóparthoz és a településekhez közel eső része üdülőövezetté alakult át. Így vált szőlőhegyből üdülőközponttá többek között Balatonalmádi és Révfülöp. Másutt, ahol nem voltak ilyen lehetőségek, a szőlőtermelés helyét más mezőgazdasági ágak vették át. Tolnában és Baranyában pl. a belterjes szarvasmarha-tenyésztés fellendülését számíthatjuk ezektől az évektől.

84 Statisztika, 1895–1896. 32–37. p.

85 Lónyay, 1896. 614–622. p.

A szőlőbortermelés csökkenése, a borimport és a borhamisítás növekedése

A vizsgált időszakban Magyarország éves bortermelése is nagymértékben csökkent. A Keleti Károly által rögzített kiindulási adatok alapján, az addig átlagosan évi négy-millió hektoliterre tett bortermelés változásait szintén a minisztérium adatait felhasználva követhetjük nyomon.⁸⁶ Előre kell azonban bocsátanunk, hogy az éves bortermelés változásairól kevésbé egyértelműek a forrásaink, mint a területcsökkenés folyamatáról. A minisztériumi adatok szerint ugyanis az 1890-es évek elejéig Magyarország bortermelésében nem jelentkeztek a filoxéra pusztításának következményei. Eddig az időpontig a bortermelés folyamatosan megközelítette a már említett négy-millió hektoliter éves átlagot, ettől kezdve viszont drámai csökkenés következett. Az 1891. évben 1 230 626, 1892-ben 796 560, 1893-ban pedig 939 987 hektoliter bort állítottak elő Magyarországon. Ezt követően (1895-ben és 1896-ban) pedig másfél és kétmillió hektoliter között mozgott a bortermelés. Az 1892-es és az 1893-as katasztrofális évek teljesítményét a szakirodalom a peronoszpóra megjelenésével magyarázta, arra a jelenségre azonban, hogy az ültetvényterület csökkenését miért nem követte párhuzamosan – néhány éves késéssel – az éves bormennyiség csökkenése, egészen más magyarázatot találunk, s ez pedig nem más, mint a filoxéravész előtt is jelentős mértékű borhamisítás hihetetlen méreteket öltő felvirágzása.⁸⁷

A rendelkezésünkre álló adatok alapján azt kell feltételeznünk, hogy a magyar bortermelők piacaik megtartása érdekében, amíg pusztuló ültetvényeikben elegendő törköly állt rendelkezésükre, a bor szaporításával, azaz törkölybor (csiger, löre) készítésével pótolták a hiányzó bormennyiséget. Ez azt jelentette, hogy a kipréselt szőlőtörkölyt vízzel felöntötték, megcukrozták és hagyták kiforni. Amikor a szőlőtörköly mennyisége is már a kritikus határ alá csökkent és nem voltak képesek piacaikat ellátni, akkor derült ki a termelés valóságos visszaesésének mértéke. Ez az eljárás már a filoxéravész előtt is igen elterjedt és elfogadott volt, olyannyira, hogy még a Borászati Lapok is közzétette leírását.⁸⁸ Az így készült törkölybort azonban a filoxéravészig elsősorban a napszámosok fogyasztották el helyben, ezért is hívták „kapásbormak”. A filoxéra okozta borhiány beköszöntével azonban a törkölybor a kereskedelmi forgalomba is bekerült, mert készítése mai fogalmaink szerint ugyan hamisításnak számít, ekkor azonban – mint látni fogjuk – még a bortörvény szerint sem volt az.

Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy bár a borhamisítás egyidős a borkészítéssel és kezdetektől fogva folyamatosan jelen volt a magyar szőlő- és borgazdaságban is, a különböző történelmi korszakokban mást és mást értettek alatta. A bormak vízzel való szaporításáról, festéséről, illatosításáról, szesztartalmának mesterséges növeléséről már az ókori szakíróknál is olvashatunk, s a középkorig a bormak különféle idegen – az egészségre nem ártalmas – anyagokkal való „kezelése” nem számított hamisításnak. Az első olyan szellemű törvényt, amely ezeket az eljárásokat már tiltotta, Angliában hozták 1337-ben, ezt követték a német birodalmi gyűlés 1487-es

86 Statisztika, 1895–1896. 28. p.

87 F. É. 1875. május 10. 167. p.

88 B. L. 1888. szeptember 1. 203. p.

és 1497-es határozatai, amelyek a vizezésen kívül bármely idegen anyag használatát megtiltották. Hasonló törvény született 1327-ben Hollandiában is. Nem volt ilyen szigorú ebben a kérdésben az 1350-ben megalkotott első francia bortörvény (amely a borok összekeverését viszont tiltotta), valamint a spanyol, amely csak a gipszezést tartotta tilalmasnak. Olaszországban ellenben szigorúbb álláspont érvényesült a jogalkotásban, sőt a borhamisítókat még az egyházi kiközösítés veszélye is fenyegette. A bor idegen anyagokkal való „kezelésének” megítélése tehát korszakonként és országonként is változott, s nem volt ez másképp Magyarországon sem.

A bor kezelésének első magyarországi törvényi szabályozását III. Károly 1723. évi II. dekrétuma tartalmazta, amely a borhamisítást és a hamis „márkanévvel” való forgalombahozatalt az összes bor elkobzásával büntette, s az eljárás lefolytatását a vármegyékre bízta. Ez az intézkedés nem érte el célját, ezt bizonyítja Mária Terézia 1741-es újabb dekrétuma, amely, hogy a felelősségrevonás ne legyen elkerülhető, csak a magyar király alattvalóinak engedélyezte a borral való kereskedelmet. Azonban ez az intézkedés sem oldotta meg a problémát, s a borhamisítás kisebb-nagyobb mértékben végigkísérte a magyar feudális szőlő- és borgazdaság történetét egészen az 1867-es kiegyezésig.⁸⁹

A kiegyezés után – az iparszabadság ürügyén – tovább nőtt a gyártott bor mennyisége, s közel húsz éven át Magyarországon gyakorlatilag nyílt borhamisítás folyt. A filoxéra európai pusztításai után a borárok mind külföldön, mind belföldön soha nem látott magasságba szöktek. A magyar eredetű édes hamisított borok első számú fogyasztója ekkor Németország lett. Különösen a nagy értékű tokajit hamisították előszeretettel. Ez oda vezetett, hogy 1879-ben hatalmas botrány tört ki a Svájcba exportált borok fuxinnal történt színezése miatt. Bernben 6000 liter fuxinnal színezett bort foglaltak le a svájci hatóságok, s mint kiderült, a mérgező folyadék Engel József magyar borkereskedő szállítmányához tartozott. (Az ügyben még Jókai Mór is – aki lelkes kertész és szőlész volt – interpellált a képviselőházban.)

Az 1890-es évek elejére a magyarországi belső piacon is hatalmas hiány keletkezett, amelyet tehát feltételezésünk szerint kisebbrészt importborokkal, nagyjából viszont törkölyborral és (az akkori álláspont szerint is) hamisított, szintetikus borokkal pótoltak. Ebben az időszakban a vegyipar és az élelmiszeripar már képes volt mesterséges színezékek és szintetikus alkohol előállítására. A magyar borokat méz, cukor, mazsola vagy egyéb anyagok segítségével édesítették, égetett cukorral, Purcsin szőlővel, safránnyal, bodzával, gyömbérrel, áfonyával, fekete bodzával, piros mályvával, sőt még pipaccsal is színezték, nyers fáforgáccsal pedig óborrá varázsolták. S ami ennél még rosszabb volt, a vegyipar új eredményeit felhasználva mesterséges – sok esetben mérgező – színezőanyagokat: fuchsint, rosailint, anilinpirost, indigókarmint is alkalmaztak. (A Franciaországban igen elterjedt cochenille nevű borfesték pl. összetört bíbortetvek ammóniás folyadékkal való összekeverése és pogácsa alakban való összesajtoltása útján készült, melyet a borban csak fel kellett oldani.) A nagybani borhamisítás és csempészés legfőbb területe Fiume és környéke, a belföldi hamisítás központja Budapest, az exportra szánt hamisított tokaji borok fő előállító

89 Takács, 1975–77. 231–233. p.

helye pedig Bécs volt. A műborok és szaporított borok fő fogyasztóját a gazdasági válság miatt egyre nehezebb helyzetbe kerülő nagyvárosi népesség jelentette.⁹⁰

Az, hogy a borhamisítás már a filoxéra pusztításai előtt is számottevő volt, egyértelműen kiderül a földművelési miniszternek a gazdasági egyletekhez 1874-ben címzett felhívásából, melyben a bortörvény előkészítéséhez kéri segítségüket:

„Sajnosan ismert dolog, hogy a főváros területén a mesterséges borgyártás nagy mérvben gyakoroltatik, s a gyártmány ámbár igen csekély részben bír a természetes bor alkotórészeivel, mégis mint valóságos bor bocsátatik áruba. [...] Hogy milyenek legyenek ama szabályozó korlátok és óvintézkedések, amelyek alkalmasak lennének a fentebb elősorolt különböző érdekek megóvására, e tekintetben javaslatot tenni, és engem bölcs tanácsával támogatni (a címzett) is van hivatva.”⁹¹

A szőlőterületek pusztulása után a borhamisítás még nagyobb méreteket öltött. Az állam ezt a folyamatot a vizsgált időszakban nem tudta (vagy akarta) megakadályozni. Több politikai kezdeményezés is született ez ügyben, ezek azonban sorra megbuktak a szőlőtermelők és borkereskedők egy részének ellenállásán, sőt a szigorúbb szabályozás ellenzői azzal is érveltek, hogy Magyarországon nem is létezik számottevő borhamisítás, mert a bor annyira olcsó, hogy nem éri meg hamisítani.

A legelső kísérlet a műborok forgalmának korlátozására még a hazai piac hamisított borokkal való elárasztása előtt, 1876-ban történt. Szalay Imre országgyűlési képviselő nyújtotta be az első ilyen tárgyú javaslatot a képviselőházhoz, amelyben a műbor fogalmát a szőlőnedv hozzáadása nélkül készített alkoholos italban határozta meg. Beadványában az ilyen készítmények külön megjelölését és a természetes borral egyenlő megadóztatását tartotta szükségesnek.⁹² Ezután évekig tartó vita következett, amelyben az érintettek ellentétes érdekeik miatt egészen 1884-ig nem tudtak megegyezni. Az ellentétek nem egyszerűen a borkereskedők és a szőlősgazdák között húzódtak. Mindkét oldalon voltak a szigorításnak és a liberalizálásnak is hívei.

1884-ben végre a képviselőház elé terjesztették a műborok gyártásáról szóló törvényjavaslatot, amely azonban nem kívánta tiltani az ilyen borok előállítását, csupán forgalmazásuk szabályait próbálta szigorítani. Miután jelentős képviselőtek még ezt is elleneztek, újabb huzavona következett, és a törvényt többszöri (1887. május, október) benyújtása ellenére sem sikerült elfogadtatni. „A műborra vonatkozó törvényjavaslat a levegőben röpköd mint valami lidércz, de sehogy sem tud testet ölteni” – jellemezte a helyzetet a Borászati Lapok.⁹³ Óriási csatlódás volt ez a tisztességes szőlőművelők és bortermelők számára, akik az 1886 március elején tartott Országos Bo-

90 A nagyvárosi népesség ellátását biztosító tömegtermelésben nem csak a bort, hanem gyakorlatilag minden manipulálható élelmiszert hamisítottak. Létezett sörgyártás komló és maláta nélkül. A búzakenyeret árpával, rozssal, borsóliszttel, sőt krétával, fehér agyaggal, hamuzsírral keverték. A vajat főtt burgonyárpával, borjúfaggyúval szaporították és sáfránnyal festették. a mézet keményítővel, babliszttel hamisították, a kávé zabbal, rozssal árpával, búzával, vadgesztenyével, agyaggal hígították, sőt még a kávépótló cikóriát is vegyítették téglaporral és kávéaljjal. Gy. M. 1882. június 17. 191. p.

91 F. É. 1874. december 21. 415. p.

92 Takács, 1975–1977. 236. p.

93 B. L. 1877. január 22. 31. p.

rászati Kongresszuson memorandumban foglalták össze javasataikat a probléma megoldására, és azt remélték, hogy ezeket figyelembe veszik a készülő törvény megalkotásánál. A kongresszus szervezőbizottságát, melyet Andrassy Manó elnök vezetett, 1886. március 21-én fogadta Tisza Kálmán miniszterelnök és Szapáry Gyula pénzügyminiszter is. A bizottság, bizva támogatásukban, ismertette a kongresszus határozatait, amelyek az ágazat gondjainak megszüntetéséhez támogatást, de első sorban a műborgyártás betiltását javasolták:

„Eddig a magyar bort hazafiatlan kufárok fék nélkül gyártották és hamisították az ipari szabadság egy oly becsempészett értelmezésének örve alatt, amely már-már úgy nálunk, mint világszerte azon balhítet költi vala fel, mintha talán itt hazánkban nem is volna meg a természetben, s a mi tisztességes munkánkban az, mi a védelmet megérdemli. [...] mi ma sem kérünk egyebet, mint szőlőföldünkre, munkánkra, jogunkra azon egyenlékeny védelmet, amellyel az egészséges államtest annak betegeskedni kezdő része – általán minden államfenntartó osztály a többi iránt tartozik. [...] Direct és leghatályosabb törvényhozási intézkedéseket (védelmet illetve tilalmat is) kérünk: a borgyártás és hamisítás ellen [...] támogatást arra nézve, hogy a természetes magyar boroknak úgy belföldi forgalma, mint kivitele megkönnyíthessék [...] mozdíttassék elő egy bor-banknak létesítése, mely hivatva legyen pénzügyileg lehetővé tenni azt, hogy a hazai bortermelésben fekvő nagy érték úgy is mint hitelalap s úgy is mint kereskedelmi czikk mindenkor rendeltetéséhez képest előnyösen felhasználható legyen [...] és a haladó kor igényeinek megfelelő szőlő- és borcultúra alkalmas intézményekkel mozdíttassék elő [...] a hazai borászat és szőlőszet legegységibb jogviszonyai, speciális jogszabályok által kötelezőleg rendeztessenek [...] s végül, hogy a fentiekén kívül még a legutóbb fellépett fenyegető vész (phylloxéra) ellen a tudomány által nyújtott óvintézkedések és védszerek állami erővel is életbe léptetve egyszersmind a legtöbb szőlőbirtokosra hozzáférhetőbbekké tétessenek.”⁹⁴

A fentiek mellett szerepelt még a bizottság javaslataiban a nagybani borexport támogatása, egy állami borexportáló vállalat létrehozása, borügynökhálózat szervezése külföldön és az italmérési joggyakorlat liberalizálása. A felsorolásból is láthatjuk, hogy a magyar szőlő- és borgazdaság problémáinak megoldása átfogó intézkedéseket követelt meg. Ugyanakkor, amint a bizottság tagjai a miniszterelnöknek is kifejtették, a vitás kérdések mellett a legfontosabban: a borgyártás megtiltásának kérdésében a legteljesebb egység jellemezte a bortermelők kongresszusát. Hozzá kell tennünk, hogy a realitások figyelembevétele is, mert az elfogadott határozat végül még a must nagyobb mértékű cukrozását és szeszesését is megengedte volna, s csak a teljesen szintetikus borok betiltására tett javaslatot.⁹⁵ Mindhiába.

Csak négy év múlva, 1890-ben dolgozott ki a minisztérium újabb törvényjavaslatot, ezúttal már a műborok gyártásának megtiltásáról, de az év során végül is nem került a törvényhozás elé ez a javaslat. A borhamisítás tehát olyan probléma volt, amelyben – mivel súlyos érdekelletétek húzódtak a társadalom jelentős befolyással bíró csoportjai között – hosszú ideig nem sikerült semmilyen előrelépést sem kieszközölnie az agrárvezetésnek. A műborok gyártásának teljes betiltásával ugyanis a

94 F. É 1886. március 28. 99–100. p.

95 Bíralták is emiatt a sajtóban a kongresszus résztvevőit. Gy. M. 1886. március 20. és május 22.

szakemberek közül sem értett egyet mindenki. Többek között Herman Ottó sem, aki az előállítást engedélyezte volna, és a vevő valós tájékoztatására helyezte volna a fő hangsúlyt.⁹⁶ Hasonlóképpen foglalt állást az osztrák kereskedelmi kamara is, amely nemcsak a tiszta mustból erjesztett, hanem a savtalanított mustból, törköly és borsav alkalmazása mellett készült bort is valódi bornak nyilvánította, s akárcsak Herman, a tájékoztatást tartotta a probléma döntő elemének. (Franciaországban pedig az 1889-es bortörvény megszületéséig nemcsak a szeszezett és a festett, hanem az általában felerészt mazsolabort, felerészt pedig gyengébb minőségű szőlőbort tartalmazó keverékeket is törvényesen lehetett bor megjelölés alatt forgalomba hozni.) A pécsi borkereskedők egylete 1887-ben a képviselőházhoz intézett feliratban tiltakozott a borok eredetmegjelölése és az Országos Mintapince – mint monopóliummal rendelkező piaci szereplő – működése ellen, a készülő törvény műborgyártásra vonatkozó részét pedig a magyar borkereskedelembe vetett bizalom aláásásának minősítette.⁹⁷ A törvényjavaslatokat véleményező kereskedelmi kamarák között több – pl. a budapesti és a pozsonyi – egész egyszerűen tagadta, hogy nagyobb mérvű műborgyártás folyna a területén, és így semmilyen törvényt nem tartott szükségesnek.⁹⁸ A borhamisítás kérdése, amely lényegében magában foglalta a természetes borok helyes, ill. megengedhető kezelési (pl. gallizálás) módjairól folytatott vitát is, két nagy csoportra osztotta az érintett társadalmi rétegeket.

„Ezen kérdés jelenleg két véglet között mozog. Az egyik a szűzborok pártja, a megtestesült czopfosság: száműzni akar mindent, mi által a borhoz oly anyag juthat, mi nem a szőlőbogyóban termett, nem ismer haladást, tudományt, a bort mintegy vegytani elemnek nézi s pancsnak nevezi már a cukrozást, szeszezést, s mindazon műveleteket, melyek az újabbkori tudományos borkezelésnek elévülhetetlen értékű kincseit teszik, a másik párt a másik végletbe esik: a vegytannal a kezében bármilyen széleskörű manipulációt is megengedhetőnek tart, mert a vegytan például a legtermészetesebb és a legcsináltabb szuk között sem mutat ki semmi különbséget”

– állapította meg a Koisinszky Viktor Borászati Lapokban, melyben egyébként mindkét álláspont hívei, valamint a közbülső nézeteket vallók is rendszeresen megszólalási lehetőséget kaptak.⁹⁹

Ezek után nem csoda, hogy a 17 év huzavonát követően végül 1893-ban megszületett első modern magyarországi bortörvény – a francia példa ellenére, amely csak a friss szőlőmustból, erjesztés által, idegen anyag hozzáadása nélkül előállított alkoholos ital számára engedélyezte a bor megnevezést – bár a teljesen szintetikus borok gyártását tiltotta, megengedte nemcsak a bor megnevezést – bár a teljesen szintetikus borok gyártását tiltotta, megengedte nemcsak a mustnak a kiforráshoz szükséges mértékű cukrozását, hanem a szeszezést és a törkölybor (csiger, löre) készítését is, amivel gyakorlatilag korlátlan borszaporítást tett lehetővé. A törvény csak a hamis „márkanévvel” történő forgalombahozatalt szankcionálta.¹⁰⁰ Az 1893-as bortörvény tehát a

96 Takács, 1975–1977. 235. p.

97 B. L. 1887. december 3. 305. p.

98 F. É. 1886. november 7. 432. p.

99 B. L. 1887. február 6. 42. p.

100 Takács, 1975–1977. 238. p.

filoxéravész hatására kialakult helyzetet – talán a borimport megnövekedésének visszaszorítása és a hazai termelők és kereskedők egy részének érdekében – szentesítette. Ez a helyzet azonban újabb vitákat szült, és már megszületése után közvetlenül jelentős erők sürgették a törvény módosítását. Ezzel, a hivatalos indoklás szerint, azért késlekedtek, mert az 1889-es franciaországi bortörvény tapasztalatait akarták figyelembe venni. Azt, hogy ez nem vezetett célra, mi sem jelzi jobban, mint az, hogy a francia bortörvényt, amely csak a belföldi forgalombahozatalkor (!) tette kötelezővé a műbor megjelölését a címkén, 1929-ig negyvenszer módosították! Másutt sem volt tehát jobb a helyzet, mint Magyarországon.

A kiesett bormennyiség nagy részét tehát a kistermelők törkölyborral, a hamisítók és csempészek műborral pótolták. Az importboroknak a hiányzó bormennyiség pótlásában játszott viszonylag kis szerepét támasztja alá az adott időszakban Magyarország által exportált ill. importált borok mennyiségének összehasonlítása, amiből az derül ki, hogy az 1886 és 1895 közötti időszakban a magyar hordós borexport az 1892. év kivételével mindvégig meghaladta az importot. A palackozott borok exportja és importja pedig Magyarország számára végig aktív mérleget mutatott.¹⁰¹ E látszólag pozitív állapot azonban több súlyos ellentmondást is rejtett. Egyrészt a magyar borexport egy része – mint láthattuk – hamisított műbor vagy kezelt törkölybor volt, amit csak a filoxéravész miatt keletkezett nagymértékű borhiány miatt tudtak eladni Nyugat-Európában, másrészt az export–import cserearány Magyarország számára igen kedvezőtlen képet mutatott. Míg ugyanis a kivitel többszöröse volt a behozatalnak, addig az exportborok értéke csak kétszerese volt az importált borokénak. Ez azt jelentette, hogy a magyar termelők jobb és kevésbé jó boraikat egyaránt olcsón értékesítették, míg a külföldi borokért a magyar fogyasztó sok esetben borsos árat fizetett. A törkölybor és a hamisított bor, valamint a gyenge minőségű szőlőbor tehát jelentős szerepet játszott a magyarországi borhiány pótlásában, az exportban és a magyar gazdákat belső piacaik elvesztésével fenyegető – elsősorban olasz – borimport visszaszorításában.

Az olasz bordömping 1892-től 1905-ig jelentett problémát a magyar termelőknek egy Olaszország számára rendkívül kedvező vámegegyezmény miatt, s a kortársak már-már a magyar borászat végnapjait vélték maguk előtt látni ebben az évtizedben. A félelem nem volt alaptalan. Az adott időszakban valóban fellendült az olasz szőlő- és hamisborimport, amely az 1890-es évek közepére érte el maximumát, éves szinten 400–500 000 hektolitert. Ez azonban alig közelítette meg a magyar borfogyasztás tíz százalékát, s amint láthattuk, a magyar bortermelőket és kereskedőket sem kellett féltetni, ha piacaik elvesztéséről volt szó.

Ezek után megállapíthatjuk, hogy a borhamisítás kérdését a vizsgált korszakban nem sikerült megoldani. Azt is tudomásul kell vennünk, hogy a filoxéra pusztításai nyomán keletkezett borhiányt a magyar termelők és kereskedők egy része évekig jórészt „szaporított” borok készítésével vagy műborok gyártásával pótolta, s ezen a hol keményebb, hol enyhébb állami ellenőrzés és szigor sem volt képes változtatni. A borhamisítás a filoxéravész idején tehát virágkorát élte. A tisztességes szőlősgazdák

101 *Molnár*, 331. p.

az 1890-es évektől már népgyűléseken követelték az 1883-as bortörvény módosítását, az Olaszországgal kötött vámegegyzmény felülvizsgálatát, valamint a borok eredetvédelmének szigorúbb ellenőrzését.¹⁰² Követeléseiket a hivatalos vizsgálatok a legnagyobb mértékig alátámasztották. Az 1893. évi bortörvény alapján felállított budapesti és kolozsvári borvizsgáló bizottságok ugyanis csak 1896-ban 81 olyan mintát találtak a panasszal beküldött 177 minta közül, amely a törvény szerint tiltott módon készített mesterséges bornak bizonyult.¹⁰³ A probléma hosszú távú megoldását azonban megakadályozta az I. világháború kitörése, majd teljesen új helyzetet teremtett a trianoni békediktátum következtében kialakult túltermelési válság.¹⁰⁴

*A kisbirtokos szőlő- és borgazdaság átalakulásának legsúlyosabb akadályai:
a szőlődézsma pénzbeli megváltásának elhúzódása*

A filoxéra pusztítása óriási vagyonszétértést okozott a kisbirtokos szőlőtermelők körében, s ezzel hozzájárult a kapitalista átalakulás legfőbb problémájának, a tőkehiánynak a súlyosbodásához. Ennek alapvető oka azonban nem a filoxéra, hanem a szőlődézsma-váltás rendezésének évtizedeken át való elhúzódása volt, ami úrbérendezés problémáival szoros összefüggésben állott. A feudalizmus eltörlésének idején ugyanis kétféle jogi kategóriába tartozó szőlőket műveltek a jobbágyok. Az első kategóriába az ún. kerti vagy házi szőlők tartoztak. Ezek a telkes jobbágyok falubeli házához tartozó kertben telepített kisebb ültetvények voltak, tehát az úrbéri telekállomány részének számítottak, s ezért külön földesúri adó nem terhelte őket. Amikor 1848-ban eltörlték a feudális kötelezettségeket, a törvény úgy rendelkezett, hogy a szőlődézsma-t csak akkor lehet megszűntnek tekinteni, ha az ültetvényt úrbéres földön hozták létre. Ezek a „kerti szőlők” tehát a volt jobbágyok tulajdonába kerültek, s a volt földesúr javára történő állami kártérítés ugyanúgy vonatkozott rájuk, mint a többi volt úrbéres területre. Jogi helyzetük tehát egyértelmű volt, ugyanakkor kis területük miatt sem a volt jobbágyok, sem a volt földesurak számára nem jelentettek komoly gazdasági értéket.

Nem így a szőlőhegyeken lévő birtokállomány, amely jelentős, sőt a történelmi borvidékeken kizárólagos tényezője volt a jobbágygazdaságnak. Ezek az ültetvények viszont nem tartoztak az úrbéres telekállományba, ezért a feudális szolgáltatásokat eltörlő törvények rájuk nem vonatkoztak. Ez a jogi helyzet súlyos társadalmi válság okozójává vált. A volt jobbágyok ugyanis az ilyen szőlők után járó földesúri járandóságokat (a szőlő- ill. bordézsma-t, valamint a hegyvámot) is megszűntnek tekintették, és ezeket a területeket úgy tekintették, akár az úrbéres telekállományt, ami minden megváltás nélkül az ő tulajdonukba ment át.

102 Lichneckert, 306. p.

103 Jelentés, 1896. 39. p.

104 Az 1908-ban elfogadott második magyar bortörvény olyannyira szakított elődje liberalizmusával, hogy sokáig a világ legszigorúbb bortörvényeként emlegették. De sem ez, sem az utána következő törvények (1908, 1923) nem oldották meg a kérdést.

„A szőlődézsma megmaradása különösen nagy gondot okozott azokon a vidékeken, amelyek a szőlő monokultúra felé fejlődtek, s gyakorlatilag a bortermelés jelentette megélhetésük alapját. A hegyaljai borvidék központjának, Tokajnak például egyetlen hold szántóföldje sem volt, jobbágy lakói is kizárólag szőlőtermelésből éltek. Csaknem hasonló volt a helyzet Mádon, Tállyán és Tolesván is. E településeknek a jobbágyfelszabadítás gyakorlatilag nem jelentett változást, mert megmaradt a bortermés utáni kilencedfizetés. Lakosaik állami adót is fizettek, így végképp nem értették, miért nem szűnt meg a szőlődézsma fizetése a márciusi törvények szerint. A szőlődézsmaival kapcsolatosan felmerült egy sajátos probléma is. Éppen a legjelesebb vidékeken a dézsmás jelleg nem a járadékfizető, hanem a szőlő jogállását tükrözte. Éppen a szőlő szabad forgalmából fakadt, hogy az úrbériséggel ellentétben jobbágyi szőlőt szabadon vásárolhattak nemesek is. Így akár mágnásoknak is lehetett dézsmaköteles szőlőjük, amely után kilenceddel tartoztak a szőlőhegy földesurának. Ha ez kivételes esetnek számított is, a kisebb nemesek kezén sok dézsmaköteles szőlő volt, s ezek után rendszeresen fizették a járadékot. A szőlődézsma megváltásának felmerülésekor ezt a helyzetet nem lehetett megkerülni.¹⁰⁵

Az 1848. évi országgyűlésnek politikai-nemzetvédelmi okok miatt gyorsan kellett döntenie ez ügyben. Jellasics támadása miatt ugyanis nem engedhették meg, hogy a közeledő szüret miatt egyre növekvő – több helyen zavargásokhoz vezető – elégedetlenség a forradalom katonai erejét gyöngítse. Ezért a képviselőház nem várta meg Deák Ferenc átfogó úrbérrendezési tervének előterjesztését, hanem szeptember 15-én – érdemi előkészítés és vita nélkül – határozatban mondta ki a bordézsma és a szőlők után járó minden egyéb szolgáltatás „méltányos kárpótlás mellett” való eltörlését, de csak azok számára, akik maguk művelik meg szőlőiket. Ez a kitétel jogos is volt, hiszen az állam nem akart a nemesek által műveltetett szőlők után is váltságot fizetni. A rendelet a negyed teleknél több földdel bíró, ill. az évi 500 forintnál nagyobb jövedelemmel rendelkező jobbágyok esetében önmegváltást, az ennél kisebb földdarabot birtokló, ill. kevesebb jövedelemmel rendelkezők esetében állami kárpótlást írt elő. A rendeletet decemberben újratárgyalták és a tulajdonosok előnyére – az első osztályú szőlő holdjáért 30 ft helyett 80 ft, a 4. osztályba tartozóért 15 helyett 20 ft kárpótlás járt – módosították.¹⁰⁶ A világosi fegyverletétel után azonban megváltozott a helyzet. 1849 szeptemberében királyi rendeletben törölték el a forradalmi kormány határozatát, és kihírdették, hogy a nem úrbéri szőlők után járó kötelezettségeket mindaddig teljesíteni kell, amíg a kérdést törvény által nem rendezik.

A kisbirtokos szőlősgazdák azonban tömegesen tagadták meg a bortized és a hegyvám fizetését, sőt több helyen (Gyöngyös, Gyöngyöspüspöki, Jakabháza, Neszmély, Solymos, Csákberény, Lovasberény) zendülésre is sor került. Az egyre súlyosabbá váló problémát végül az 1853. évi úrbéri pátens a törvény erejével rendezte. A királyi rendelet azonban csak az úrbéri telekállományhoz tartozó kerti szőlőket engendte át állami kártérítés mellett a volt jobbágyok tulajdonába, a promontóriumokban fekvő ültetvények után járó kötelezettségeket kizárólag megváltás után tekintette megszüntnek. Ráadásul a megváltás lehetőségét azokra a szőlőkre korlátozta, amelyeket „örök időkre” szóló szerződések alapján műveltek.

¹⁰⁵ Orosz, 1998. 91–92. p.

¹⁰⁶ Orosz, 1998. 104. p.

A kiegyezés után (1868-ban) meghozott első szőlészeti-borászati törvény lényegében ugyanezen alapelvek szerint járt el, és kötelező megváltást írt elő, annyi könnyebbséggel, hogy a megváltáshoz állami segítségnyújtást rendelt el. A törvény szerint az örökváltás összegét az 1856-tól 1867-ig tartó időszak évi tartozási átlagának a hússzorosában állapították meg. A megváltás oly módon történt, hogy a volt földesurak az államtól váltásádkötvényeket kaptak, amelyet kötelesek voltak elfogadni, a volt jobbágyoknak pedig 22 éven át a váltás összegének 8%-át kellett befizetniük az államkincstárnak. A könnyítések ellenére a legtöbb volt jobbágynek még ez a kötelezettség is megoldhatatlan gondot okozott, így a filoxéra megjelenésekor a kisbirtokos szőlőtermelők körében még általános volt a szőlődézmsma és hegyvám megváltásának fizetése. Ez az állapot a tőkehiánnyal, gyakorlatilag megszüntette a szőlőtermelő kisbirtokok piaci árutermelésbe való bekapcsolódásának elvben már létező lehetőségét, mivel a kötelezettségek teljesítése elvitte a szőlőművelésből és borkészítésből eredő haszon nagy részét. De a kötelezettségek kedvezményezettje, a volt földesúri réteg sem járt jól ezzel a helyzettel. A volt jobbágyok ugyanis – akár a feudalizmus évszázadaiban – a bor szaporításával, törkölybor készítésével, sőt hamis bor leadásával próbálták meg kijátszani a számukra kedvezőtlen feltételeket, s ezzel állandósult egy feszült, senkinek sem hasznos állapot. Tovább élezte ezt a helyzetet a forradalom alatt és az azt követő években megtagadott szolgáltatások visszamenőleges követelése. Az 1870-es évek elejéig bírósági eljárások sora, árverezések és folyamatos sajtópolémia jelezte a kialakult áldatlan állapotokat.¹⁰⁷ Megállapíthatjuk tehát, hogy az 1867 után is fennálló hűbéri maradványok közül az egyik legsúlyosabb következményekkel járónak a szőlődézmsma-váltás tekinthető, amely olyan akadálya volt a magyar szőlő- és borgazdaság kapitalista átalakulásának, mint 1848 előtt a mezőgazdaságnak a jobbágyrendszer.¹⁰⁸ Mégpedig azért, mert amíg az 1848. évi szeptemberi országgyűlési határozat a szőlődézsmát – megszorításokkal ugyan – de állami kárpótlás mellett törölte el, addig a későbbi törvénymódosítások – amellet, hogy kötelezővé tették és állami segítséget is adtak – önmegváltást írtak elő, amit a volt jobbágyok döntő többsége csak a legnagyobb áldozatvállalás mellett tudott teljesíteni. A filoxéra okozta vagyonsztés pedig ebben az egyébként is igen nehéz helyzetben egyet jelentett a volt jobbágyok jelentős részének teljes elszegényedésével. (A szőlő- és borgazdaság fejlődését még egy feudális előjogmaradvány, a bizonyos korlátozásokkal érvényben maradt italmérési jog, azaz a szeszes italok kiskereskedelmi forgalomba hozatalának az előjoga is gátolta, melyet a feudalizmus eltörlése után szintén csak évtizedekkel sikerült megszüntetni.)

A kisbirtokos szőlőművelés válsága és következménye, az elvándorlás

A fentiekben vázolt folyamatok okozta egyik legfontosabb társadalmi változás a magyar szőlő- és borgazdaság legszélesebb rétegének, a kis- és törpebirtokosságnak az ellehetetlenülése volt. Ehhez járult még a filoxéra pusztítása.

¹⁰⁷ *Für*, 1965. 101–108. p.

¹⁰⁸ *Für*, 1965. 106. p.

„Elmúltak immár a régi jó idők, midőn apraja-nagyja kiköltözött a hegyre s a szorgos munka végzése után jó kedvre és vigasságra is maradt idő. [...] Ma már szomorúan döcög ki a tulajdonos egy-két hordócskával a hegyre, s sok helyt maga ki se megy, hogy ne lássa az elszomorító látványt. S mindennek oka az a szabad szemmel láthatatlan szörnyeteg, melyet phylloxérának neveznek”

– kesergett a Gyakorlati Mezőgazda cikkírója 1888-ban.¹⁰⁹ A szőlőpusztulás azonban nemcsak a zselléreket és kisbirtokos parasztokat, hanem a városi kézművesek, tisztviselők, értelmiségiek szőlővel bíró rétegét is sújtotta. Ezek a rétegek, bár nem jutottak nyomorba, de a napi megélhetésen túlmutató többletbevételt jelentő ültetvényeik pusztulásával szintén komoly életszínvonal-csökkenést voltak kénytelenek elszenvedni.

A legnagyobb veszteségeket azonban a máshol képződött jövedelemmel nem rendelkező paraszti kis- és törpebirtokosok szenvedték el.

„Birtokos gazdáink száma kevesbedik. Számos család pusztul. A dobra került földet és marhát tehetősebb gazdák vagy uzsorások vásárolják meg. A nép elzüllik. Egy része a tengeren túl, vagy szomszéd országokban keres új hazát, mások az ipar szolgálatába állanak. Sokan a városokban találnak munkát és kenyeret.”

– jellemezte a helyzetet a Gyakorlati Mezőgazda 1893. januári vezércikkében.¹¹⁰ A törpebirtokos réteget azért sújtotta jobban a válság, mert a zárlat alá helyezett településekről máshová nem mehettek el napszámba, s ha ezt ki is játszották egy idő után, már nem volt hová dolgozni menniük, s így szőlőik mellett megélhetésüket is elveszítették.

„A filloxera kérdés súlypontja a kisbirtokosokon fekszik [...] és abban van a pusztuló szőlők legnagyobb veszedelme, hogy a tanulatlan kisbirtokos osztálynak, nincsenek meg sem szellemi, sem anyagi eszközei a védekezésre, pedig Magyarországon a szőlők legnagyobb része ezeké.”

– állapította meg Baross Károly a Borászati Lapokban.¹¹¹ Ezért a filoxéra elsősorban azokon a helyeken okozott hatalmas válságot, ahol a népesség egyedüli vagy legfőbb megélhetési forrását jelentette a szőlőművelés, tehát történelmi borvidégeinken, ahol folyamatosan nőtt a munkanélküliség. Az ültetvényeik felújítására egyedül képtelen törpebirtokosok számára az egyetlen megoldás a városokba költözés, az iparban való munkavállalás vagy az Amerikába történő kivándorlás maradt.

A tönkrement réteget csak a tokaji borvidéken kb. 7000 főre becsülték, így csak itt a családtagokkal együtt több tízezer ember megélhetése került végveszélybe. Országos viszonylatban több százezer ember kerülhetett hasonló helyzetbe. A korabeli lapokban drámai hangú tudósításokat olvashatunk ezekről a vidékekről. A Balaton-felvidéki szőlőbirtokosság helyzetét pl. így jellemezte a Borászati Lapok cikkírója 1891-ben:

¹⁰⁹ Gy. M. 1888. szeptember 16. 386. p.

¹¹⁰ Gy. M. 1893. január 15. 51. p.

¹¹¹ B. L. 1890. július 19. 192. p.

„A filloxéra vastatrix oly vehemens erővel végezte nálunk munkáját, hogy a jövő borében már aligha tölt mustot a hordóra valaki. Képzhetni a megdöbbenést, amit ez a körülmény a tisztán bortermelésből élő lakosságnál támaszt. A múlt év folyamán (1890) községünkben négyen dobták el maguktól erőszakosan az életet, lettek öngyilkosokká, ketten fegyver által, ketten pedig kötél által. Három közülük, fiatal, erőteljes, munkabíró családapa s ezek pinczéikben vetettek véget életüknek, mely körülmény nagyon is feltűnően jellemzi kétségbeesésük okát. Most még kezdetén vagyunk annak a nyomornak amely kiszámíthatatlan és elképzelhetetlen mérvben sújtja az egész Balaton mellékét. A népesség sűrű, gabonatermő földje pedig oly kevés, és ez a kevés is annyira soványan fizet, hogy ezen a vidéken még kenyér sem terem annyi, amennyi a lakosság felének elég lenne éven át.”¹¹²

Az újságok beszámolóí szerint ügynökök járták az országot, Amerikába, Horvátországba, Szlavóniába való kivándorlásra csábítván a reményüket vesztett szőlőművelőket. A munkanélküliség és a nyomor a pálinkaivásra is rávitte az embereket.

„Az elkeseredés óriási mértékűre fokozta az alkoholfogyasztást, amely látványos kárt okozott a lakosság körében. Néhány év alatt olyan mértékűvé vált a városban és a környékén, hogy Gyöngyös 1896 nyarán az ország egyik legnagyobb tébolydájának (120 fős) megnyitására kenyszerült”

– olvashatjuk a filoxeravésznek a Gyöngyös-visontai borvidékre gyakorolt hatását bemutató tanulmányban.¹¹³ A korabeli sajtóban is foglalkoztak a filoxéra pusztításának e szörnyű következményével.

„A pusztítás ijesztő arányokban halad. [...] A vész terjed, a bor fogy, ára már oly magasra szökött, hogy a szegényebb osztályok ezen egészségkövetelte italról lemondani kénytelenek. [...] Amit évszázadok óta, gazdag és szegény, munka és pihenés közben, örömben és bánatban, élvezni megtanítva és szokva volt: a természetes tiszta, valódi jó bor maholnap a gazdagabb osztályok lukszus itala lesz. [...] A jó sör már áránál fogva sem leend nálunk soha valódi népitalál. [...] Marad egyedül a pálinka. [...] Méltán lehet félni attól, hogy aminő pusztítást a filoxéra okozott szőlőinkben, hasonló, de még válságosabb rombolást idézend elő a pálinka népünk egészségében és erkölcsében. S ez utóbbi bajt még nehezebb leend orvosolni, mint a filoxeravészt!”

– kongatta meg a vészharangot a Gyakorlati Mezőgazda 1883-ban. Mindhiába.¹¹⁴

A faluközösség bomlása, a városokba költözés és a kivándorlás azonban nem kizárólag a filoxéra okozta válságnak volt köszönhető. Mindez a kapitalista átalakulás szükségszerű velejárója volt. Mint láhattuk, ennek a folyamatnak az alapvető oka az volt, hogy a volt jobbágyság csaknem fele a feudalizmus megszüntetése után megélhetését biztosító nagyságú föld nélkül maradt, a szőlőtermelő kisbirtokosoknak pedig csak töredéke tudta megváltani szőlőjét a feudális kötelezettségek alól. A kiegyezés után a birtokvesztés mind nagyobb méreteket öltött, ennek következtében az

¹¹² Borászati Lapok 1891. 40.

¹¹³ Miskóczi, 1988. 148. p.

¹¹⁴ Gy. M. 1883. január 8. 17. p.

elvándorlás is egyre tömegesebbé vált, és a XIX. század utolsó évtizedében ill. a századfordulón érte el csúcspontját.

A mezőgazdaság kapitalizálódása tehát kétoldalú folyamatot indított el: egyfelől a tőke megjelenését a termelésben, másfelől a tőkével nem rendelkező kisbirtok felmorzsolódását, s a feleslegessé váló népesség elvándorlását a faluból. Ezt a népességmozgást a korabeli statisztikák és a városi bejelentkezési kötelezettség hiánya miatt pontosan nem tudjuk rekonstruálni, s arányaira leginkább a nagyobb kereskedelmi és iparvárosok lakosságszámának növekedéséből következtethetünk. Rendszeres migrációs statisztikákat ugyanis csak 1899-től készített a belügyminisztérium, s ezek sem teljesen megbízhatóak, mert nem tartalmaznak foglalkozási, életkorbeli és vagyoni helyzetre utaló adatokat. Ezenkívül jelentős mértékű volt az ellenőrizetlen belső migráció, az útlevel nélküli kivándorlás, az ideiglenes munkavállalás és a többszöri ki- és visszavándorlás is. (Így pl. a székelyek jelentős, egyes feltevések szerint közel százezer főt érintő romániai kivándorlásáról szinte semmilyen adat nem áll a rendelkezésünkre.)¹¹⁵

A városok peremén letelepedett és a kivándorolt falusi népesség mellett jelentősen megnőtt a helyhez nem kötött nincstelen idénymunkások rétege is, akik a munkalehetőségek után vándorolva egyben a kapitalista gazdaság munkaerő-tartalékát is jelentették. A vándormunkások és a városokban megtelepedett falusiak aránya egymással fordított arányban állt, s az iparfejlődés kibontakozásával mindinkább az utóbbiak javára mozdult el. (Magyarországon az ipar népességfelszívó hatása 1890–1914 között érte el maximumát.) A legjelentősebb migrációs központ a főváros és környéke volt. Ezenkívül Fiume, Miskolc, Kolozsvár, Temesvár, Nagyvárad, Győr, Pécs, Kassa és Debrecen voltak a népesség koncentrálódásának azok a központjai, amelyek az adott időszakban közel 100%-os lakosságnövekedést tudtak felmutatni. Bár a kortárs irodalomban a faluról való elköltözésnek számtalan indoklásával találkozhatunk (úrhatnámság, meggazdagodási vágy, az ügynökök csábítása stb.),¹¹⁶ a jelenség okát inkább a föld és a munkalehetőségek elvesztésével, a mezőgazdaság hektikus munkaerő-szükségletével, az időjárásnak való kiszolgáltatottsággal és a magasabb fix fizetés reményével kell magyaráznunk. Ezek az előnyök egyben azt is jelentették, hogy az elvándorolt népességnek csak töredéke tért vissza később eredeti életformájához, bár az elszakadás évtizedes folyamat volt, s az elköltözöttek nagy része a nyári idénymunkák idején még sokáig visszatért falujába.¹¹⁷

Azok számára, akik nem akartak vagy nem tudtak a belső migráció folytán megélhetést találni, egyetlen lehetőség maradt: a kivándorlás. Erről a népességmozgásról, amely elsősorban az Amerikai Egyesült Államokba irányult, szintén nem állnak a rendelkezésünkre részletes adatsorok. Annyit azonban tudunk, hogy nagysága területenként változott, pl. a fővárosból és környékéről viszonylag kevesen, a Felvidékről pedig nagy számban keltek útra. Azt is tudjuk, hogy a kivándorlás leginkább a nem magyar szegényparaszti rétegre volt jellemző, s míg a földnélküli parasztság al-

115 Rácz, 1980. 9–17. p.

116 Neményi, 1911. 4–10. p.

117 Rácz, 1980. 50–64. p.

kotta az emigránsok 80–90%-át, addig a magyar népesség aránya az összes Magyarországról kivándorolt között nem érte el a 20%-ot. (Az amerikai kivándorlási hullám egészen az 1910-es évek elejéig tartott, amikor az Egyesült Államok a tömeges letelepedés miatt bevándorlási kvótákat vezetett be. Magyarországról 1891–1895 között évente átlagosan mintegy 25 000, 1896–1900 között, pedig 35 000 kivándorló távozott a tengerentúlra.) A városokba áramlás és a kivándorlás tehát levezette a tőkés átalakulás nyomán feleslegessé vált agrárnépesség jelentős részét. Ennek ellenére Magyarország a következő fél évszázadban is megőrizte agrárjellegét. Egészen az 1950-es évekig az ország lakosságának közel 50%-a talált a mezőgazdaságban megélhetést, s bármennyire megváltoztak a megélhetési viszonyok és maga a faluközösség is, itt maradtak meg a legtovább az egyre gyorsabb ütemben kapitalizálódó társadalom keretei között a prekapitalista gazdasági-társadalmi hagyományok.¹¹⁸

A fentiekben vázolt folyamatok nagymértékben érintették a kisbirtokos szőlőtermelő réteget is, s a filoxéra okozta vagyonsztés jelentősen felgyorsította ezeket. Láthatjuk, hogy az állam kisparcellás szőlőtelepítésekkel próbálta meg ezt a folyamatot megakadályozni, a megyei és helyi közigazgatás pedig az adók csökkentésével vagy elengedésével, közmunkaprogramokkal, valamint ipar telepítésével próbál meg segíteni a bajba jutott térségeken. (Tarczal vezetői pl. kőfejtő létesítését kérték a Kereskedelmi Minisztériumtól.) Az 1868-as és az 1879-es mezőgazdasági kongresszusokon a gazdasági egyesületek képviselői által felvetett agrártámogatási elképzelések továbbfejlesztésének megvitatására 1880-ban újabb tanácskozást tartottak az OMGE szervezésében. Ezen a kongresszuson már a nagybani terményértékesítés országos koordinálásának igénye is felmerült, s a tanácskozás kiindulópontjává vált egy, a kisbirtokosok megsegítését célul kitűző mozgalomnak. E mozgalom elképzelései Széchenyi Imre és Andrássy Géza nevéhez fűződtek, s lényegük az volt, hogy az amerikai otthonmentesítés (homestead) intézményének bevezetésével próbálják megvédeni a kisbirtokosokat a teljes tönkremeneteltől. Ez azt jelentette, hogy a mezőgazdasági ingatlanbirtoknak a tulajdonos megélhetési létminimumát biztosító meghatározott része különleges jogi védelem alatt állt, és a tulajdonos tartozásai fejében nem volt elérvehető. A liberális magyar mezőgazdasági politika azonban nem engedte érvényre jutni sem ezt, sem sok más a szabad piacot korlátozni kívánó elképzelést.¹¹⁹ Ugyanakkor a megvalósult kormányzati és egyéb telepítési programok, még ha sikeresek voltak is, a kisbirtokosok viszonylag szűk rétegét érintették, akiknek minden kedvezmény ellenére is súlyos terheket jelentettek. Az általános gazdasági válság miatt a megélhetésüket veszített bortermelők nehezen találtak munkát a városban és az iparban is.

„A földművelési minisztériumot [...] csak elismerés illetheti. Mindeme jóakarató törekvés azonban kedvező talaj hiányában épp ott, ahol arra a legnagyobb szükség van, nem termi a kívánt gyümölcsöt, mert a szőlőbirtokosság tulajdonképpeni zöme, melynek a bortermelés egyedüli kenyérkereseti forrása, részint kellő szakismeret, részint megfelelő tőke hiányában a védekezési eljárásokat nem tudja és nem is akarja alkalmazni.”

¹¹⁸ Rácz, 1980. 64–84. p.

¹¹⁹ Bernát, 1938. 224–225. p.

– állapította meg a Borászati Lapok.¹²⁰ A rekonstrukcióhoz ugyanis csak piacképes méretű birtokon csak nagymértékű tőkebefektetéssel lehetett hozzákezdeni. Ezt a kisbirtokosok csak termelő és értékesítő szövetkezetek útján tudták volna előteremteni, ez a folyamat azonban – annak ellenére, hogy a szaklapokban folyamatosan sürgették a szövetkezés mielőbbi megkezdését – a kapitalista átalakulás okozta változásokhoz képest rendkívül lassan haladt. Bár a Magyar Bortermelők Országos Szövetsége már 1887-ben megalakult, az első országos hitelszövetkezeti központ létrehozására 1894-ig kellett várniuk a gazdálkodóknak. A kártevő pusztítása tehát rengeteg szenvedés és nyomor árán nagymértékben felgyorsította a magyar szőlő- és borgazdaságban a tőkekoncentrációt és a kapitalizálódás folyamatait, a létrejövő új tőkés vállalkozások pedig átfomálták a magyar szőlő- és borkultúra arculatát.¹²¹

*A magyar szőlő- és bortermelés modernizációjának felgyorsulása.
a tőkés pincegazdaságok megjelenése*

A szőlészeti-borászati szakirodalom a filoxeravészt az európai szőlőművelés és borkultúra legnagyobb természeti katasztrófájaként határozza meg, ami a peronoszpóra és a lisztharman megjelenésével együtt elpusztította a földrész ezeréves borkultúráját, köztük Magyarországot is. Ezzel alapvetően egyetértve, ugyanakkor eddigi ismereteinket összegezve azt is megállapíthatjuk, hogy a filoxeravész volt az a gazdaság- és társadalomtörténeti esemény, amely a magyar szőlészet és borászat évtizedeken keresztül húzóó és minden erőfeszítés ellenére igen vontatottan haladó modernizációját – bár óriási áldozatok árán – kikényszerítette. A borvidékek rekonstrukciójának évtizedeiben ugyanis a magyar szőlőművelés oly mértékű változásokon ment keresztül, melyek példa nélküliek ezeréves történetében.

A kisbirtokos szőlőtermelő réteg erőfeszítései mellett a nagybirtokok és uradalmak is hatalmas áldozatokat hoztak szőlőterületeik felújítása érdekében. Sok főúri birtokot hitbizománnyá alakítottak át – 1870 és 1895 között 64 új hitbizományt jegyeztek be, területük pedig közel az ötszörösére, 2,37 millió kat. holdra növekedett – ez azonban csak a birtok megmentését jelentette, ugyanakkor a jövedelem csökkenésével és a hitellehetőségek beszűkülésével járt. A nagyobb birtokosok közül azonban soknak sikerült modernizálnia gazdaságát. Ennek alapját a tőkés bérleti rendszer teremtette meg. A volt földesurak birtokaik egy részét bérbe adták, s az így keletkezett tőke segítségével fejlesztették saját kezelésükben maradt területeiket, köztük szőlőbirtokaikat is. Ezenkívül a nem mezőgazdasági vállalkozásokból (pl. vasútépítés), valamint a jobbágyfelszabadítás után járó kárpótlásból származó jövedelem egy részét is erre fordították.¹²² Az ily módon újrateremtett szőlőültetvényeken – ahogy az Alföld esetében is láthatuk – alapjaiban változott meg a termelés.

Az új gazdaságok létrehozásánál már tudatosan figyelembe vették a talajadottságokat és az éghajlati viszonyokat, a közlekedés és a szállítás lehetőségeit, a helyi

120 B. L. 1887. szeptember 17. 233. p.

121 A faluközösség bomlásáról bővebben lásd Rácz, 1980. 27–41. p., Sándor, 1958. 103–148. p.

122 Szuhay, 1998. 141. p.

napszámkiadások alakulását és a hosszú távú értékesítési feltételeket. Ezekben az ültetvényekben mind a szőlőművelés, mind a borkészítés folyamata gyökeresen átalakult. Hagyományos szőlőfajták tűntek el, mert az amerikai alanyokra való oltás új követelményeket támasztott, amelyeknek sok régi fajta nem felelt meg. Ez egyben a jobb minőséget adó szőlőfajták elterjedését is jelentette. (Tokaj-Hegyaljának pl. ekkor alakult ki a nagyjából egységes furmint-hárslevelű arculata.) Megváltozott a művelésmód: mind általánosabb lett a forgatásos telepítés és az őszi takarás. A többszöri kapálás és a trágyázás mellett állandósult a peronoszpóra és a lisztharmat elleni védekezés a permetezés is, amit hosszú ideig szinte kizárólagosan a bordói lének nevezett rézgálicoldattal végeztek. Megjelentek az első műtrágyák, bár alkalmazásukkal ekkor még a nagybirtokokon is elsősorban csak kísérleteztek. Az új telepítések költségessége miatt megindult a telepítési munkafolyamatok és a művelés gépesítése, bár eleinte leginkább csak az alföldi, sík területeken tudták alkalmazni az állati és a gépi munkaeőt. Megjelentek a homokgyaluk, a talajforgatásnál használt gözekék, és a síkvidékek mellett lassan a kevésbé meredek hegyoldalakon is mind jobban terjedt a lóval végzett talajművelés. A rendezetlen, számos fajtából álló ültetvények helyét néhány fajtát tartalmazó, meghatározott sor- és tőtávolságokra ültetett, oltványokból (ill. az immúnis talajokon saját gyökerű új fajtákból) álló telepítések foglalták el. A szőlőtöke melletti karó alkalmazása mindinkább hozzátartozott az ültetvények összképéhez. A karók drágasága miatt azonban mindinkább terjedt a huzalos művelés is. A fajták kiválasztásánál meghatározó szerepet játszott a minisztérium által összeállított fajtajegyzék, melynek ajánlásai tudományos alapokon nyugodtak. Megváltozott a metszésmód is, az addig uralkodó kopaszmetszés helyét a legtöbb ültetvényben a rövidcsapos és a hosszúcsapos váltómetszés vette át, sőt a szálvesszős metszés is megjelent. Kialakult az új típusú szőlőművelést kiszolgáló szőlészeti-borászati ipar. A szénkénegefecskenők, zúzó-bogyózók, szűrők, prések, borpumpák stb. készítése kisüzemi, a szénkénege és rézgálic nagymennyiségű előállítására pedig már gyáripari méreteket követelt meg. Az új tőkés pincészetek, a kor legmagasabb technikai színvonalán álló borászati gépekkel, szakszerűen felépített, célszerűen kialakított, nagymennyiségű szőlő feldolgozására alkalmas borházakban dolgoztak, és a magyar szőlészetet és borászatot a korszak legmagasabb színvonalára emelték.

Kiváló példája volt ennek az ászári tőkés pincegazdaság létrejötte és működése, amely a Csákvár-gesztesi uradalom területén jött létre az 1890-es évtizedben. A bányafelszabadítás után az uradalmakhoz tartozó falvak lakói sorra megváltották a szőlődezmát, így a nagy múltra visszatekintő uradalmi pincegazdaság a megszűnés vagy a tőkés áruterelésre való áttérés között választhatott. A modernizáció kényszerítő erejének a filoxéra pusztítása adta meg a végső lendületet. Az emelkedő borárak, az uradalomhoz tartozó immúnis homokterületek és a gazdaságtól mindössze egy kilométerre kiépült pápa-bánhidai vasútvonal ugyanis kiváló lehetőséget jelentettek egy tőkés vállalkozás létrejöttéhez. Az első telepítések itt jöttek létre az uradalom 1300 magyar holdas (egy magyar hold = 1200 négyszögöl) területéből kiválasztott, 100 magyar hold területű ültetvényében. Az új ültetvény vesszőinek zömét a kecskeméti Miklós-telepről ingyenesen kapta az uradalom. Így került sor egy-egy magyar hold Ezerjő, Tramini, Mézesfehér, Cabernet Saugvignon, Cabernet Franc,

Merlot, Madelaine-angevine, Passatutti-sima, Schasselas-blanc, Schasselas-rouge és Muscat-lunel, valamint 5 magyar hold Zöldszliváni, 4 magyar hold Olaszrizling, 3 magyar hold Nagyburgundi és 2 magyar hold Oportó telepítésére, s a századfordulóra az új ültetvények nagysága elérte a 40 magyar holdat. Az 1893-ban megkezdett munkálatokat – melyeknek sorába tartozott a régi uradalmi sörház borpincévé történő átalakítása is – Szabó Sándor uradalmi vincellér és Szilárd Gyula irányította. A modern művelésmódokat (pl. combművelést), rendszeres trágyázást, gépi munkát, jól szervezett idénymunkásokat és megtervezett növényvédelmet alkalmazó pincegazdaságban a termésmennyiség az 1890-es évek végére kat. holdanként tartósan 20 hektoliter fölé emelkedett.

A vállalkozás jövedelmezőségét az elismert szőlész szakember Szilárd Gyula számításai alapján ítélni lehet. Ezek szerint az 1899/1900-as évben már termőre fordult 40 magyar hold tiszta bevétele 18 616 korona volt, ami Szilárd szerint – akinek számításában munkássága ismeretében nem kételkedhetünk – egy ezerholdas bérbirtoknak megfelelő jövedelem volt.¹²³ Egy modern szőlőgazdaságból származó tiszta haszon tehát a többszörösét tehetette ki a mezőgazdaság nem belterjes ágazataiban elérhető profitnak, s ezért a modernizációt sikeresen végrehajtó ászári uradalmi pincészet a későbbiekben mintájául szolgált az ilyen jellegű vállalkozásoknak.¹²⁴

*A korszerű szakoktatás,
a tudományos intézményrendszer és a szakigazgatás kialakulása*

A magyar szőlő- és borgazdaságban bekövetkezett gyökeres változások következtében a szaktudásnak a szőlészeti-borászat minden területén egyre nagyobb szerep jutott. A filoxéravész időszakában egyre több vincellériskola és állami szőlőtelep létesült, bár az oktatás színvonala kezdetben még meglehetősen egyenetlen, a hallgatók létszáma pedig a szükségeshez képest meglepően kevés volt. Az intézmények vezetői általában egyben a kerületi szőlészeti-borászati felügyelők is voltak. Égető szükség volt az oktatás fejlesztésére, mivel nemcsak a bérmunkások és a napszámosok, hanem a kisbirtokosok, sőt még a szakemberek egy része sem ismerte, vagy nehezen sajátította el a legújabb módszereket, amelyek nélkül viszont az új ültetvényeket nem lehetett megfelelően gondozni.

A felújítási törvény rendelkezései és a kedvezményes hitelek mellett a szakemberek mind nagyobb számú képzése és a korszerű tudományos intézményhálózat létrehozása teremtette meg a feltételét a magyar szőlő- és borgazdaság talpra állításának és modernizálásának. A filoxéravész leküzdésében oly kiemelkedő fontosságú munkát végző Országos Phylloxéra Kísérleti Állomás, amely 1890-től Állami Rovartani Állomás néven folytatta tevékenységét, ugyanis a XIX. század utolsó évtizedeiben létrehozott mezőgazdasági kísérletügyi intézményrendszer része volt, melynek felállítását a tudománynak a termelésben betöltött egyre nagyobb szerepe indokolta. A mezőgazdaság kapitalista átalakulásával – mint láthattuk – a versenyképesség meg-

¹²³ *Für.* 1967–1968. 237. p.

¹²⁴ Az ászári szőlőgazdaságról bővebben lásd *Für.* 1967–1968. 217–241. p.

teremtésének és megőrzésének mindinkább előfeltételévé vált a tudomány egyre szélesebb körben való alkalmazása. A kísérletügyi intézményrendszer tulajdonképpen a mezőgazdaság állami támogatásának egyik eszköze volt, hiszen a tudományos kísérletek jelentős tőkebefektetést, magas szintű szaktudást és időt igényeltek, s ezeknek a feltételeknek a megteremtésére állami részvétel nélkül csak a legnagyobb magángazdaságoknak lett volna lehetőségük. A kísérletügyi intézményrendszer vegykísérleti, vetőmagvizsgáló, bakteriológiai, rovarvartani, tejkísérleti, szőlészeti, erdészeti, növénytermelési, szesz-kísérleti és gépkísérleti állomásokból állott, melyekből a szőlő- és borgazdaság számára a vegykísérleti, a rovarvartani, valamint a szőlészeti és az ampelológiai állomások bírtak jelentőséggel.¹²⁵

Ezek sorába tartozott az Országos Kémiai Intézet és Vegykísérleti Állomás is, amely az 1881-ben Budapesten létesített, Liebermann Leó által vezetett borvizsgáló állomásból fejlődött általános vegykísérleti központtá. A borászatot érintő feladatai közé tartozott az importborok és a hamisításgyanús borok ellenőrzése, valamint az ország különböző borvidékeiről származó, ellenőrzésre, ill. a borversenyekre beküldött minták kémiai összetételének tanulmányozása és összehasonlító vizsgálata. Szakmai előzményének tekinthető az 1873-ban, a Magyaróvári Gazdasági Akadémia részeként létesült vegykísérleti állomás és az 1868-ban Debrecenben az Országos Gazdasági és Erdészeti Tanintézetben alapított vegyészeti központ. A századfordulóra e három intézmény – kiegészülve az 1899-ben Fiumében felállított újabb állomással – képezte a magyar kémia (és borkémia) tudományos intézményrendszerének gerincét.¹²⁶

Bár ezek az intézmények igen jelentős szerepet játszottak a modern magyar szőlő- és borgazdaság fejlődésében, az új, tudományos alapokra helyezett szőlő- és borkultúra központja a Magyar Királyi Szőlészeti Kísérleti Állomás és Ampelológiai Intézet (a későbbi Szőlészeti és Borászati Kutató Intézet) volt, melynek létrehozását a szőlőrekonstrukciós törvény rendelte el, s amely 1898-ban Istvánffy Gyula professzor vezetésével kezdte meg működését Budapesten. Az intézményhez négy laboratórium és két kísérleti ültetvény is tartozott, ahol a szőlőfajták fizikai, kémiai, biológiai tulajdonságainak, termesztéstechnikájának, nemesítésének, betegségeinek és kártevőinek kutatása, továbbá a bor fizikájának, kémiajának és mikrobiológiájának vizsgálata folyt. Az új tudományos felfedezéseket elsősorban a nagyobb tőkés borászatok alkalmazták, amelyekben a borkészítés és borkezelés a legújabb technológiákkal történt, de a kutatók eredményeit az állami hivatalok is sikeresen tudták hasznosítani, többek között a borhamisítás elleni küzdelemben.¹²⁷

A tudományos intézményrendszer kiépülése mellett ebben az időszakban vált teljessé és európai szintűvé az agrártárca szőlészeti-borászati szakszolgálatja is. Ennek legfelső szintje – amint erről már szó esett – az 1889-ben megszervezett szőlészeti-borászati osztály, 1887-től már kizárólag a filoxéra elleni védekezéssel és az elpusztult ültetvények rekonstrukciójának elősegítésével (többek között a szőlőkölcsönök felügyeletével) foglalkozott. A szőlészeti-borászat egyéb kérdései – a szakoktatás, a

125 A magyar mezőgazdasági kísérletügyi intézményrendszeréről bővebben lásd *Dubravszky*, 1910.

126 *Dubravszky*, 1910. 74–80. p.

127 *Dubravszky*, 1910. 319–329. p.

népszerűsítő munka és a szaktanácsadás, valamint a szőlészettel-borászattal kapcsolatos országos szintű adminisztratív teendők – egy új, 1897-ben létrehozott osztály hatáskörébe tartoztak. A szakszolgálat országos hálózatát az 1891-ben létrehozott szőlészeti-borászati szakfelügyelőségek továbbfejlesztett rendszere képezte, amely ekkorra 27 kerületet jelentett, élükön a szakfelügyelővel és általában egy beosztott szakemberrel. A 27 kerületet három főkerületbe csoportosították, amelyeknek élén egy-egy főszakfelügyelő állt. Ennek a szakszolgálatnak a jelentősége az volt, hogy a minisztérium a rekonstrukció munkálataiban is kellő mértékű szerepet tudott vállalni.

A szakoktatás jelentősége tehát azért vált létfontosságúvá, mert az újraterelítések során modernizálódó szőlőgazdaságokat csak a legújabb szakmai ismeretekkel bíró napszámosok, vincellérek és birtokosok tudták működtetni. A jól képzett szőlészek létszáma azonban a vincellériskolák számának növekedése ellenére is csak lassan gyarapodott. A szakoktatás színvonala még az 1890-es években is jelentős különbségeket mutatott, s ennek következtében, főleg a kisbirtokosok körében, a magyar borászatot még mindig a régi hiányosságok és hibák terhelték. A minisztérium ezért külön figyelmet fordított a szakoktatás támogatására. Az 1890-es évekre kiépült és intézményesedett ennek három szintű rendszere. A legfelsőbb szintű oktatást az egyéves budapesti állami felsőbb szőlő- és borgazdasági tanfolyam jelentette, amely a Magyar Központi Szőlészeti Kísérleti Állomás és Ampelológiai Intézettel együttműködve oktatta az ágazat felső szintű ismereteit, tanárokat, gazdatiszteket, hivatali szakembereket képezve. Itt a felvétel előfeltétele valamely középfokú szakiskola (gazdasági akadémia) elvégzése volt. Tandíj nem volt, sőt a kiválóbb hallgatók havi 60 forint ösztöndíjat is kaphattak. Pincemesteri tanfolyam működött Budafokon az országos mintapincében, ahol az összes állami vincellériskolák és szőlőtelepek bora-inak tárolása, kezelése és értékesítése is történt. Felsőfokú tanintézet működött még Magyaróváron, Keszthelyen és Debrecenben is. A középfokú oktatás szintén egyéves képzési idővel és ingyenesen a vincellériskolákban folyt. Célja a kisbirtokosok, a vincellérek, a szőlészeti munkavezetők képzése volt. 1890-ben a budafokin kívül még négy állami vincellériskola – az érdiószegi, a tarcali, a nagyenyedi és a ménesi – működött Magyarországon, s számuk a magániskolákkal együtt 1899-re tizenegyre növekedett. Ekkor már hat iskola (Budafok, Tarcal, Nagyenyed, Bihar-Diószeg, Eger, Ménés) volt állami kezelésben, az öt magánkézben lévő (Kecskemét, Tapolca, Munkács, Pécs, Pozsony) pedig rendszeres állami támogatásban részesült.¹²⁸ Az iskolák szőlészeti oktatása a különbségek ellenére korszerűnek volt, ugyanakkor a borok kezelése területén a minisztériumi ellenőrzések szerint még jelentős elmaradások mutatkoztak, ezért az agrártárca folyamatosan támogatta a modern szakismereteknek a már jól bevált tanfolyamokon való terjesztését is. A filoxéra elleni küzdelemben eddig is részt vevő néptanítókon, papokon és lelkészeken kívül a szőlőbirtokosok is nagy számban vettek részt azokon a négyhetes tanfolyamokon, amelyeket a minisztérium szervezésében – önköltségen – tartottak minden évben, többek között Vácott, Pécsváradon, Kaposváron, Tapolcán, Veszprémben, Pozsonyban, Egerben, Tarcalon, Beregszászon, Szilágy-Somlyón, Bihar-Diószegen, Ménésen, Nagyenyeden, Tordán

¹²⁸ *Dubravszky*, 1910. 417–418. p.

és több kisebb településen is. Néhány év alatt ily módon több százan jutottak hozzá a pusztulás utáni újrakezdéshez elengedhetetlenül szükséges új ismeretekhez, ez azonban még mindig kevésnek bizonyult. A szakoktatás harmadik válfaja, az ún. népies oktatás a napszámosok, törpebirtokosok szaktudásait borászati szakfelügyelők végezték. Ezt a munkát a vándortanítók és a szőlészeti-borászati szakfelügyelők végezték, de hatékonysága az újratelepítéssel járó adminisztratív feladatok egyre növekvő mértéke miatt évről évre csökkent. Ezek ugyanis szintén a borászati felügyelőkre hárultak.

Emiatt állapíthatta meg keserűen Baross Károly 1900-ban (!) „A szőlőművelés politikája” című tanulmányában, hogy az ország sok vidékén a gazdák még mindig tájékozatlanok az amerikai fajták kiválasztásának és az oltványok készítésének kérdésében, a szénkénegezés helyes módszerét nem ismerik, rosszul metszenek, a peronoszpóra ellen nem védekeznek, és még mindig elhanyagolják a borok gondos kezelését. Ha megállapításai kissé túlzónak is tűnhetnek, azt a tényt nem lehet elvitatni, hogy a szakigazgatás túlterheltsége (ami a rekonstrukció óriási feladatát tekintve nem meglepő) kemény korlátokat szabott az ideális állapotokhoz vezető úton és az 1896-os felújítási törvény végrehajtásának legfőbb problémáját képezte. Ezért hangsúlyozta Baross kiemelten a népies szakoktatás fontosságát:

„Az a gyámoltalan szőlőbirtokos aláír kötelezvényt, művelési tervet és kezébe nyomnak neki egy vaskos kötetet, az – Útmutatás a szőlőművelésre –. E szerint kellene neki dolgoznia. Ebből a könyvből a pap, meg a tanító meg az intelligens birtokos olvashat, tanulhat, de a kisbirtokosnak az egész egy érthetetlen könyvtár, abból az legalább ma élő generációja, soha sem fog semmit megtanulni. Amint kidobjuk a *szakszolgálat hajójából a népies oktatást*, ezzel együtt első sorban ezek a kistermelők fognak elmerülni. A szőlőkölcsönök ellenőrzéséről van duplán is gondoskodva, de a kölcsönvevők által betartandó művelési terv magyarázata és tanításáról abszolút nincsen.”¹²⁹

A helyzet megoldása érdekében Baross a szőlőfelügyelők által tartott tanfolyamok számának – a tanítóknak, a gazdasági szakíróknak és a nagyobb birtokosoknak az oktatásba való bevonásával történő – radikális emelését, valamint ezeknek az évszakoknak megfelelő munkákhoz kapcsolódó rendszeres megismétlését ajánlotta. Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek. Darányi a szőlészeti felügyelők *hálózatának* további bővítésével is igyekezett orvosolni a problémát. A századfordulóra ez az intézményrendszer is kiteljesedett, s így Budapest, Szekszárd, Pécs, Csáktornya, Tapolca, Pápa és Sopron mellett Pozsonyban, Nyitrán, Munkácson, Szatmárnémetiben és Egerben, valamint Miskolcon, Tarcalon, Szilágysomlyón, Bihardíószegen, Ménesen és Fehértemplomban, továbbá Kecskeméten, Szabadkán, Nagyenyeden, Dicsőszentmártonban, Balassagyarmaton és Marosvásárhelyen, azaz minden jelentős magyar borvidéken működött már szőlészeti-borászati szakfelügyelő.¹³⁰

A filoxéra elleni védekezés *úttörői*, az állami szőlőtelepek is folytatták munkájukat. A századfordulón – többszöri átszervezés után – már 28 településen volt ilyen

¹²⁹ Baross, 1900. 15. p.

¹³⁰ Dubravszky, 1910. 418. p.

állami intézmény. Ezek közül a legjelentősebbek a kecskeméti Miklós-telep, valamint a csálai, a barackai és a budapesti (kőbányai) szőlőtelepek voltak. Az állami támogatással létrehozott telepes ültetvényeket, így a Mária-telepet és a Hencsei-telepet, valamint az állami közvetítéssel létrehozott hasonló telepeket, így a nyíresit Őrszentmiklós, a sóstóit Pozsony, a szőkehegyit és kopaszhegyit Mór és a nánait Pusztavám határában, külön minisztériumi adminisztráció kezelte. A szénkénegellátást pedig a három állami (Bihardiőszeg, Ménes, Tarcal) szénkénegraktár mellett 78 bizományi raktár biztosította.¹³¹

Amint Baross Károly is utalt rá, további problémát jelentett az, hogy a felújítási kölcsönöket a kedvezmények ellenére sok esetben mégsem tudták visszafizetni. Az első öt-hat év természetési költsége minden kedvezmény ellenére is jelentős terhet raktott a kisbirtokosok vállára. Nem szabad ugyanis elfeledkeznünk arról, hogy míg az ültetvények termőre fordulása valóban öt-hat év, addig a jelentősebb piaci termésmennyiség eléréséhez szükséges idő hat-nyolc év is lehet. Ez pedig egy tartaléktökével nem rendelkező kisbirtokos számára, különösen ha közben még valamely természeti csapás (aszály, jégverés) is éri, sok esetben áthidalhatatlanul hosszú idővé válhatott. További problémát jelentett, hogy a pénzügyminiszter rendeletére a felújítási kölcsönök hátralékait közadók módjára a főszolgabírókkal és az állami végrehajtókkal hajtották be, s ez elzárkózást váltott ki a kölcsönre rászoruló kisbirtokosokban. Emiatt a kölcsönök felhasználásának ellenőrzéséből részt vállalt a Földművelési Minisztérium is. Ez a megoldás helyesnek bizonyult, tekintve, hogy a kölcsönt adó bankok csak a folyamatok pénzügyi részére koncentráltak, és sok esetben nem akarták figyelembe venni a kölcsönügylet speciális jellegéből adódó problémákat. A kettős ellenőrzési rendszer (bank és minisztérium) lehetőséget adott a telepítések szakmai kérdéseinek fokozottabb figyelembevételére és némi védelmet jelentett a szőlőbirtokosok számára a bankok kizárólagosan a pénzügyi szempontokat figyelembe vevő eljárásaival szemben. A kettős szisztéma életképességét bizonyítja, hogy a hitelképtelen szőlők rekonstrukciójára a magyar állam által biztosított összesen 25 millió forint kedvezményes hitelből 10 milliót a szőlőfelújítási törvény megjelenése és 1899 októbere között már fel is használtak, s ez az összeg az elkövetkező években tovább növekedett. A hitelezéssel megbízott Magyar Agrár- és Járadékbank ezt a pénzmennyiséget kötvénykibocsátással biztosította, kötvényeit az akkor kedvezőnek számító 4%-os kamattal áruba bocsátva. Az eleinte sikeres akció azonban az 1910-es évek elejére kifulladt, mert más bankok 6–8%-os kamatot is fizettek kötvényeik után. Az állam ezért 35 millió forint értékben vett át kötvényeket, de a program leállítását már nem sikerült megakadályoznia, s így az állami segítséggel végrehajtott rekonstrukció a XX. század első évtizedének végére gyakorlatilag befejeződött.¹³² Ekkorra viszont az elpusztult területek több mint háromnegyedét újratelepítették, tehát a kormányprogram összességében véve sikeres volt. A szőlőrekonstrukció eredményességét a külföldi szakemberek is elismerték. A már idézett francia egyetemi ta-

131 *Dubravszky*, 1910. 418. p.

132 *Csoma*, 1994–1995. 297. p.

nár, Marion 1896-ban így összegezte a magyar borvidékeken szerzett tapasztalatait Darányi Ignáchoz írott jelentésében:

„Látni való, hogy minden közrejátszik annak bebizonyítására, hogy Magyarország, a mely mindig kész a hasznos újítások terére lépni s mindig a haladásra és a tökéletességre törekedett, sokkal nagyobb figyelemmel követte a Franciaországban kifejtett tevékenységet, mint a többi nemzetek és hasznára tudta fordítani azokat a tapasztalatokat, melyek a francia tevékenységből származtak. [...] Magyarországon leginkább finom borok termesztésére törekednek. Kétségtelen, hogy a nagyobb birtokosoknál kevésbé gondos és tehetős kisgazda aránylag silányabb minőséget termel, de mindenütt még a homokpusztában is, a kiválóbb minőséget tartják szem előtt s azt annyiban el is érik, hogy a borok eladási ára jóval felülmúlja a francia piacok átlagos jegyzéseit.”¹³³

Kétségtelen, hogy Marion megállapításai elsősorban az új szőlőkultúra képviselőire, a piaci árutermelésre berendezkedett nagyobb birtokokra vonatkoztak, ez azonban nem von le semmit a szőlőrekonstrukciót és a modern szőlészetet-borászatot egy élet munkájával megteremtő elődeink érdemeiből. Szőlészek és borászok, kis-, közép- és nagybirtokosok, minisztériumi és szakintézményekben dolgozó szakemberek, egyetemi tanárok és néptanítók, katolikus papok és református, evangélikus lelkészek, vincellérek és napszámosok, tehát a magyar társadalom igen jelentős része vett részt a szőlők rekonstrukciójának hatalmas munkájában. Erőfeszítéseik eredményét és a magyar szőlészeti-borászati agrárpolitika sikerét jelzi, hogy 1896 és 1915 között Magyarország elpusztult szőlőültetvényeinek közel 80%-át újraterelítették.

1. MELLÉKLET

Az országos borászati kormánybiztos feladatai

Miklós Gyula királyi tanácsos Budapesten. A borászati kormánybiztos a földmivelésügyi minisztériumnak szőlészeti és borászati ügyekben véleményező, javaslattevő és ellenőrző szakközege. Feladatát képezi különösen:

1. A közérdekű célokra létesítendő szövetkezeti, egyesületi, hatósági vagy községi amerikai szőlőtelepek beültetésére díjtalanul adományozott szőlővesszők felhasználásának ellenőrzése;
2. Az amerikai szőlőfajok adaptatiojának tanulmányozása vagyis adatgyűjtés arra nézve, hogy a különböző amerikai fajok a különböző vidékeken, különböző talajokban hogyan tenyésznek?
3. Hasonló adatgyűjtés az amerikai alanyokra készített fás és zöld ojtványok tenyészetére nézve;
4. A hivatalos jegyzékbe felveendő immúnis telepek ellenőrzése;
5. A szénkénnel kezelt szőlők időnkénti megszemlélése s a szénkénegezéssel elért eredmények időnkénti konstatálása;
6. A borászati vándortanítók és filloxera-felügyelők működésének ellenőrzése;
7. Általában borászati ügyekben s a vinczellériskolák ügyeiben a minisztériumnak szaktanácsokkal szolgálni.

In: Szőlészeti és borászati évkönyv 1891. évre Szerk.: Lónyay Ferenc Budapest, 1891. 64. p.

2. MELLÉKLET

Az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás szervezete

1. §. Az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás a Földmivelés-, Ipar- és Kereskedelmiügyi m. kir. Minisztériumnak közvetlenül alárendelt közegét képezi, melynek feladata a phylloxeraügynek a phylloxera ellen alkalmazásba veendő eszközöknek és módoknak kísérleti úton való tanulmányozásából áll. Ezenkívül kiterjeszkedik az állomás főgyelme egyszersmind a szőlőn és más növényeinken élősködő kártékony állatok és növények észlelésére is.

2. §. Az állomás e célból:

- a.) Vizsgálja a Phylloxera vastatrix szőlőpusztító rovarnak életmódját és biológiai viszonyait, valamint netaláni természetes – állati vagy növényi – ellenségeit.
- b.) Kísérleteket tesz a phylloxera ellen ajánlott ellenszerekkel és öveljárásokkal.
- c.) A különféle bel- és külföldi szőlőfajok ellentállásának kipróbálása végett azokkal phylloxeralepett területeken kísérleteket tesz.
- d.) A hazai égalji és talajviszonyaink között leginkább beváló ellentálló szőlőfajokat nagyban tenyészti, a szőlőművelő közönség között leendő kiosztás végett szaporítja.
- e.) A kultivált növényeinken előforduló kártékony rovarokat s ajánlható ellenszereiket tanulmányozza.
- f.) Működéséről a minisztériumhoz évenként kimerítő jelentést terjeszt fel, s abból a külföld számára egyszersmind francia kivonatot készít.

3. §. Az állomás feladatát képezi azonkívül a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi m. kir. Minisztérium által véleményezés vagy elintézés végett hozzá utasított szakügyekben eljárni.

4. §. Az állomás a fentebb elősorolt feladatok teljesítésére egy központi irodával és három kísérleti teleppel van ellátva.

5. §. A központi iroda Budapesten, a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi m. kir. Minisztérium épületében van elhelyezve s a következő felszerelésekkel ellátva:

a.) Az állattani és növényfiziológiai kutatásokhoz szükséges vizsgáló műszerekkel és egyéb segédeszközökkel.

b.) Megfelelő állat- és növényteni szőlészeti gyűjteményekkel.

c.) Szakkönyvtárral és folyóiratokkal.

6. §. A kísérleti telepek Farkasdon, Szendrőn és Istvántelken vannak elhelyezve.

7. §. A farkasdi kísérleti telep phylloxéralepett területén a phylloxéra biológiai viszonyai rendszeresen megfigyeltetnek, a különféle irtószerek és óveljárások (gyérités, elárasztás stb.) kipróbáltatnak, az amerikai szőlőfajok tenyésztési viszonyai tanulmányoztatnak, s ez utóbbiak egyszersmind nagyban is szaporíttatnak. A telep e célra mintegy 10 holdnyi területtel bír s alkalmas vincellérlakással, valamint a szükséges melléképületekkel és felszereléssel van ellátva. A vincellérlakban egy külön dolgozószoba helyszínen eszközözlendő vizsgálatokra szolgál.

8. §. A szendrői kísérleti telep 7 holdnyi phylloxéralepett területén egy szőlőrészlet gyéritő eljárással kezeltetik, másik része pedig amerikai szőlőfajok tenyésztésére használtatik. E telep is el van látva vicellérlakkal és megfelelő melléképületekkel.

9. §. Az istvántelki kísérleti telep rendeltetését phylloxéramentes amerikai szőlőveszszők tenyésztése és szaporítása képezi. A telep mintegy 9 holdnyi futóhomok-területből áll, melyen egy alkalmas vincellérlak a szükséges melléképületekkel együtt emeltetett. A telepen lévő pince egyszersmind a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi m. kir. Minisztérium által a központban készletben tartott szénkéng raktári helyiségül szolgál.

10. §. Az előforduló vegytani munkálatok a Budapesti Állami Vegyikísérleti Állomáson végeztetnek.

11. §. Az állomás személyzetét képezik: A főnök, asszisztens és három vincellér.

12. §. Az állomás főnöke vezeti és igazgatja az állomás összes működését, megállapítja a teendő kísérleteket és műveleteket, felügyel a kiszabott munkálatok pontos végrehajtására, s általában arra törekszik, hogy az állomás az elébe tűzött elméleti és gyakorlati feladatoknál minél teljesebb mértékben megfeleljen. A főnök emellett még különösen tartozik:

a.) Az Országos Phylloxera Bizottság ülésein mindenkor jelen lenni, s a kívánt szakszerű felvilágosításokat megadni.

b.) Az állomás működéséről szóló éves jelentéseket szerkeszteni.

c.) Az állomás jövő évi költségvetését minden év végén a minisztériumhoz felterjeszteni.

d.) Az állomás pénztári és leltári naplóját pontosan vezetni.

e.) Az állomáshoz úgy testületek, mint magánosok részéről beérkező megkereséseknek, amennyiben azok elintézése az állomás hatáskörébe tartozik, eleget tenni, a felvilágosításokat megadni.

13. §. Az asszisztens az állomásfőnöknek van alárendelve, annak mindenben segédkezésére áll, s működésére nézve attól nyeri utasításait; s a reá bízott tudományos és

másnemű munkákat pontosan teljesíti és a főnököt távolléte vagy akadályoztatása esetében helyettesíti.

14. §. A vincellérek feladatát a három kísérleti telep gondozása, felügyelete és kezelése képezi. Minden vincellér az állomás főnökének van alárendelve és köteles:

a.) A reá bízott kísérleti telepen előforduló szőlészeti munkákat, tenyésztési, oltási és másféle kísérleteket az állomásfőnöktől vett utasítások szerint pontosan és lekiismeretesen teljesíteni.

b.) A munkálatokhoz szükséges napszámok elfogadásáról gondoskodni, azoknak munkájára felügyelni, velük dolgozni és dolgoztatni, rendes napszámos-jegyzéket vezetni, s annak alapján a napszámokat minden hét végén az állomásfőnök által kezére bízott pénzelőlegről kifizetni.

c.) Az állomásfőnöktől kapott pénzelőlegről, s a tett kiadásokról rendes pénztári naplót vezetni, s azt minden hó végén lezárva az állomás főnökének beküldeni.

d.) A kísérleti telepen folyó munkálkodásról rendes munkanaplót vezetni.

e.) A gondozására bízott szőlőfajok tenyésztését folyvást szemmel kísérni, s arról havonként az állomás főnökének pontos táblás kimutatást beküldeni.

f.) A kísérleti telepet meglátogató idegeneknek a telepet részletesen és készséggel bemutatni, s minden tőlük telhető felvilágosítást megadni; a látogatók neveit a kezeire bízott vendégkönyvbe beírni.

g.) A leltár mellett nekik átadott szerszámok s egyéb felszerelési tárgyakra felelni, s általában arra felügyelni, hogy a kísérleti telep megbízható felügyeletéről saját felelőssége mellett gondoskodni.

15. §. Az állomás folyó kiadásainak fedezésére szükséges pénzüsszeget az állomásfőnök a minisztérium általános pénztárából kapja előlegül, s arról rendes pénztári naplót vezet, melyet havonként lezár, s felülvizsgálatra a hozzátartozó okmányokkal együtt, a minisztériumhoz felterjeszt. Rendkívüli kiadásokra mindenkor a minisztérium előleges engedélye kérendő ki.

16. §. Az állomás összes szerelvényeiről, műszereiről, mindennemű ingó és ingatlan birtokáról szabályszerű leltár vezetetik, mely a minisztériumhoz minden év végén felterjesztendő.

17. §. Az állomáshoz kipróbálás végett beküldött új phylloxéraitörő szerek közül csak azok vétetnek kísérletezés alá, amelyeknek alkatrészeik s alkalmazás módjuk a beküldők által pontosan közöltetnek.

18. §. Az állomás kísérleti telepein szaporított amerikai szőlővesszők a kérelmező szőlőbirtokosok között osztatnak ki, mire nézve a kérvények a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi m. kir. Minisztériumhoz intézendők, mely az állomást aztán megfelelőleg utasítja.

19. §. A rovarkárokról szóló jelentések, melyek a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi m.kir. Minisztériumhoz a törvényhatóságoktól és magánosoktól beérkeznek, elbírálás, illetőleg véleményezés végett az állomáshoz küldetnek.

20. §. Az állomás a bel- és külföldi hasoncélú tudományos és szőlészeti intézetekkel és szakférfiakkal közvetlenül érintkezik.

In: Jelentés a phylloxéra-ügyben 1872. évtől 1880 végéig a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium által tett intézkedésekről Budapest, 1881. 69–70. p.

3. MELLÉKLET

Az Országos Filoxera Bizottság szervezeti szabályzata és tagjai 1890-ben

1. § Az 1883. 17. törvénycikk értelmében a filloxera ellen teendő intézkedések előzetes megbirálására és tanácsadásra Országos filloxera-bizottság alakítottatik.

2. § E bizottság tagjait határozatlan számban a földmivelésügyi miniszter nevezi ki, akként, hogy a bizottságban a törvényhozás, a kormány (földmivelésügyi minisztérium), a szaktudomány, az érdekelt gazdasági és szőlészeti egyletek, a földmiveléssel és szőlőmiveléssel foglalkozó kiválóbb szakférfiak és az érdekelt vidékek szőlőbirtokosai képviselve legyenek. A kinevezések a hivatalos lapban közzétételnek. A bizottsági tagok állása tiszteletbeli.

3. § E bizottság feladata: a filloxera-ügyben tervezett és a bizottság elé terjesztett kormányintézkedések megbirálása, és véleményadás mindazon idevágó kérdésekben, melyekben a miniszter a bizottság véleményét kikéri; valamint esetleg saját iniciatívájából ezen ügyre vonatkozólag teendő javaslatok előterjesztése; mely indítványok és javaslatok azonban nyolc nappal a bizottsági gyűlés előtt az elnöknek bejelentendők.

4. § Az orsz. filloxera-bizottság minden évben legalább egyszer – esetleg többször is – teljes ülést tart. A bizottság teljes ülésein, ha jelen van: a földmivelésügyi miniszter vagy a földmivelésügyi államtitkár elnököl, mindkettőnek akadályoztatása esetén a tárgyalásokat a bizottság elnök vagy alelnöke vezeti. A bizottság elnökét és alelnökét a bizottság választja. A bizottsági titkárt – ki egyszersmind a bizottság előadója is – a miniszter nevezi ki. A titkár évi tiszteletdíjban részesül. A bizottság üléseit a földmivelésügyi miniszter hívja össze. Az ülésen megjelent vidéki tagoknak – kivánatukra – úti-költségeik megtérítettnek.

5. § Állandó bizottság. Az országos bizottság – feladatának sikeresebb teljesíthetése végett – kebelében egy szűkebb körű állandó bizottságot alakít. Ezen szűkebb körű állandó bizottság tagjai: az országos bizottság elnöke, két alelnöke, és az országos bizottság által választott öt tag; továbbá a földmivelésügyi miniszter által kinevezett négy miniszteri tisztviselő, és pedig a minisztérium illetékes főosztályának és ügyosztályának vezetői, – az állami rovartani állomás főnöke és a bizottság titkára.

6. § Az állandó bizottság feladata a filloxera-ügyben mint szaktanácsadó a kormány mellett működni; a fölmerülő és eléje terjesztendő esetekben a teendők iránt nyilatkozni és mindazokra nézve, miket ez érdemben szükségesnek tart, a miniszternek előterjesztést és javaslatot tenni. Különösen feladata a titkárnak a filloxera-ügy menetét világlatban tartani; a szükséges közleményeket szerkeszteni; a bizottság jegyzőkönyveit vezetni s a tárgyalásra kitűzendő kérdéseket előadni.

7. § Az állandó bizottság a szükséghez képest megállapított időközökben tartja üléseit. A bizottságot üléseire a miniszter vagy a bizottsági elnök hívja össze. Az ülésre megjelent vidéki tagoknak utiköltségeik megtérítettnek.

8. § Az állandó bizottság határozatképes, ha az elnöklön kívül legalább három választott tag van jelen. Egyenlő szavazatoknál az elnök szava dönt. Az elnökség közvetlenül a miniszterrel érintkezik.

9. § Az ülések napirendje a tagokkal előre közöltetik.

10. § A bizottsági üléseken a minisztérium által tett előterjesztések tárgyalása után a tagok által esetleg tett indítványok tárgyalatnak.

11. § A miniszter, ha szükségét látja, úgy az országos bizottság üléseire valamint az állandó bizottság üléseire is, a bizottság körén kívül álló szakférfiakat is meghívhat.

12. § Az állandó bizottság szintén jogosítva van arra, hogy egyes üléseire külön szakértőket meghívasson avagy ily szakértők meghívását a miniszternél javaslatba hozhassa.

In: Szőlészeti és borászati évkönyv 1891. évre Szerk.: Lónyay Ferenc Búdapest, 1891. 61–62. p.

Az Országos Phylloxéra Bizottság tagjai 1890-ben

Gróf Andrassy Aladár földbirtokos, Atzél Péter földbirtokos, Baross Károly a Borászati Lapok szerkesztője, gróf Bethlen Gábor főispán, Bohuss István földbirtokos, gróf Csáky László földbirtokos, Cserhádi Sándor akadémiai tanár, dr. Chyzer Kornél Zemplénnvármegye tiszti főorvosa, Deininger Imre gazdasági tanintézeti igazgató, gróf Eszterházy Ferenc földbirtokos, Engelbrecht Károly vincellér iskolai igazgató, Elek Kálmán földbirtokos, Emich Gusztáv országgyűlési képviselő, Földváry Mihály alispán, dr. Gaál Jenő országgyűlési képviselő, Gábor József nyugalmazott vincellériskolai igazgató, Gamauf Vilmos az erdélyi Gazdasági Egylet titkára, Gerger Ede távirdahivatali főtiszt, Gönczy Pál nyugalmazott államtitkár, Havranek József polgármester, Herman Ottó országgyűlési képviselő, dr. Horváth Géza az Országos Phylloxéra Kísérleti Állomás igazgatója, Kerkápoli Károly egyetemi tanár, Kerntler Ferenc földbirtokos, gróf Keglevich István földbirtokos, Koritsánszky János a kecskeméti Miklós-telep igazgatója, Koisinszky Viktor szőlészeti és kertészeti iskolai igazgató, dr. Liebermann Leó az Országos Vegykísérleti Állomás igazgatója, Liphay István miniszteri tanácsos, Máday Izidor miniszteri osztálytanácsos, Matuska Alajos fővárosi tanácsnok, Miklós Gyula országos borászati kormánybiztos, Molnár István főispán, Molnár István vincellér iskolai igazgató, Mórággyi István vincellériskolai igazgató, Nedeczky Jenő földbirtokos, Ordódy Lajos az OMGE igazgatója, Skublits Gyula földbirtokos, Szabó Gyula földbirtokos, Szabó József egyetemi tanár, Szabó József az erdélyi gazdasági egylet elnöke, Szabó Lajos vincellériskolai igazgató, Szalay Imre országgyűlési képviselő, Szijj József földbirtokos, Vargha Imre vincellér iskolai igazgató, Vásárhelyi Béla földbirtokos, Viczmándy Ödön gazdasági egyesületi elnök, Wartha Vince műegyetemi tanár

In: Borászati Lapok 1890. január 4. 3. p.

4. MELLÉKLET

A Földmivvelésügyi Minisztérium borászati és filloxera ügyosztályának hatáskörei

Ezen ügyosztály ügykörébe tartozik:

- a) a szőlőmivvelés és a borászat előmozdítása, az állami és segélyezett vincellér-iskolák összes ügyei, a borászati vándortanítói intézmény s ezen szakmába vágó intézkedések,
- b) az országos központi mintapincze feletti felügyelet
- c) az összes filloxera-ügyek, a nemzetközi filloxera-conventio (1882: 15. törvénycikk) és annak végrehajtása, a filloxera elleni védekezés ügyei, a filloxera-törvény (1883:

17. törvénycikk) végrehajtása, filloxera-zárlatok elrendelése, az állami rovtartani átlomás működése filloxera-ügyekben, az állami amerikai szőlőtelepek és a kecskeméti Miklós-telep kezelése.

Az osztály személyzete:

Osztályfőnök: Liphay István miniszteri tanácsos, Osztályvezető: Dobokay Lajos miniszteri osztálytanácsos, Ottlik Iván miniszteri titkár, Dr. Lónyay Ferencz miniszteri fogalmazó, Kollerffy Mihály miniszteri segédfogalmazó

Szolgálat-tétellel beosztott szakközeg: Engelbrecht Károly vinczellériskolai igazgató

In: Szőlészeti és borászati évkönyv 1891. évre Szerk.: Lónyay Ferenc, Budapest, 1891. 61. p.

5. MELLÉKLET

Az 1891-ben létrehozott szőlészeti-borászati felügyelőségek rendszere

	Szőlészeti-borászati kerületek	A kerületekhez tartozó vármegyék
I.	Szekszárdi kerület	Tolna
II.	Pécsi kerület	Baranya és Somogy
III.	Tapolczai kerület	Zala
IV.	Pápai kerület	Vas, Sopron, Moson, Győr és Veszprém
V.	Pozsonyi kerület	Pozsony
VI.	Nagy-Marosi kerület	Nyitra, Trencsén, Bars, Hont és Nógrád
VII.	Székes-Fehérvári kerület	Fejér, Komárom és Esztergom és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyék pesti alsó, pilisi felső, pilisi alsó, váczi alsó és váczi felső járásai
VIII.	Kecskeméti kerület	Pest-Pilis-Solt-Kiskun várm. felső, pesti közép, solti felső, solti közép, solti alsó, kiskun felső, kiskun alsó, kecskeméti felső és alsó járásai
IX.	Egri kerület	Heves
X.	Miskolczi kerület	Gömör és Kis-Hont, Abauj-Torna, Borsod, Szabolcs, Hajdu és Jász-Nagykun-Szolnok
XI.	Nagy-Károlyi kerület	Ugozca, Ung, Bereg, Szatmár és Szilágy
XII.	Tarcsali kerület	Zemplén
XIII.	Érdi kerület	Bihar
XIV.	Ménési kerület	Arad
XV.	Szegedi kerület	Békés, Csongrád, Csanád, Bács-Bodrog, Torontál
XVI.	Fehértemplomi kerület	Temes, Krassó-Szörény
XVII.	Erdélyrészi kerület	az ország erdélyi része (egyelőre további területi felosztás nélkül)

In: Jelentés a filloxéraügy állásáról az 1891. évben Budapest, 1892. 78–79. p.

A minisztérium által meghatározott művelési terv

60,900 1896 sz. Földművelésügyi m. kir. minister.

A művelési terv mintája.

vármegye, _____
 község határában _____
 dűlőn/hegyen levő szőlők felújítására.

Általános határozatok.

I. Földmunkák.

Talajforgatás és elegyengetés.

A fent jelzett területen szőlővel beültetendő talaj, ha _____ centiméter mélyen még nincs megforgatva, erre a mélységre, t. i. _____ centiméterre, megforgatandó s a terület felszíne kellően elegyengetendő.

A talajforgatás módja.

A forgatásnak kézi erővel, vagy gézekével kell történnie. Fogatos eszközökkel való forgatás nem engedtetik meg és nem fogadtatik el.

A forgatás,

ha gézekével történik, legkésőbb az ültetést megelőző naptári évben végzendő;

ha kézi erővel történik, őszi ültetés esetére legkésőbb márczius hó 30-áig, tavaszi ültetés esetére, az ültetés megkezdése előtt legalább hat héttel, de mindenesetre legkésőbb márczius hó 1-éig befejezendő. Munka közben a pajorok, rovarok, álczák kiszedendők.

II. Telepitési munkák.

Ültetés.

A felújítandó szőlő csak _____

amerikai fajtájú alanyok, illetőleg ezeken _____
 európai fajtákkal készült oltványokkal ültethető be.

A kölcsönneveő a területet:

a) készen vásárlandó oltványokkal ülteti be.

b) önkészítette fás, gyökeres oltványokkal ülteti be.

A kölcsönneveőnek az oltványokat rendszerint másként, mint csak párosítással (egyszerű, vagy angol nyelvű párosítás) készíteni nem szabad.

c) a fenti fajtájú amerikai sima/gyökeres szőlővesszőkkel ülteti be s az ezekből keletkező tőkétet zölden oltja s szőlőjét az ekként készült zöldoltványokkal rendezi be.

A zöldoltványok rendszerint vagy egyszerű párosítással, vagy egy szemes ékezéssel (Czeiner eljárása szerint) készítendők.

Az oltványok minősége.

Csak tökéletes oltványok ültetése (illetőleg zöldoltásnál helyben való telepítése) van megengedve.

Tökéletes az oltvány, ha a mellékelt „Szőlővessző- és szőlőoltványüzleti szokások”-nak megfelel.

Az ültetés távolsága.

Az oltványok legalább _____ centiméter sor- és _____ centiméter töke-távolságra ültetendők (illetőleg a zöldoltványokkal helyben való telepítésnél az oltvá-nyok ily távolságokba helyezendők.) A sor- és töketávolság azonban nem lehet nagyobb _____ centiméternél.

A bortermőfajták táblánként fatisztán, a rügös szőlőfajták más, velük egy időben vi-rágzó, fajtákkal soronként váltakozva ültetendők. A csemegeszőlőfajták, az ezek ter-mesztésére szánt táblákban, táblarészekben, vagy sorokban keverve ültetethetők. Kész olt-ványok ásóval készített gödröcskébe ültetendők, lehetőleg gyepföld, vagy termékeny feltalaj hozzáadásával. A földből kiálló rész azonnal felhalmozandó (becsirkézendő).

Karózás.

Az oltványok mellé, lehetőleg már az ültetéskor, de mindenesetre legkésőbb a má-sodik év tavaszán, a művelési módnak megfelelő, ha azonban a közönséges karózási rendszer alkalmaztatik, legalább 1.8 méter hosszú szőlőkarók verendők.

Az első két év munkái.

A kiültetett terület az első évben legalább kétszer, a második évben legalább három-szor, a szükségeshez képest többször is megkapalándó.

A harmat- és nemes gyökerek a két első évben rendszeresen annyiszor, a hányszor szükséges, de évenként legalább háromszor eltávolítandók.

A peronoszpóra ellen való permetezés az ide fűzött útmutatás értelmében évről-évre teljesítendő.

Az esetleg kiveszett tőkék a megfelelő időben újakkal pótlandók.

A csonkázás az első évben egyáltalán nincs megengedve. A második évben esetleg teljesíthető, de csak akkor, a mikor a hajtás alulról kezdve felfelé két-harmadrésznyi ma-gasságban már az érés jeleit mutatja.

A tőkék ősszel mindenütt kivétel nélkül és feltétlenül befedendők.

III. Művelési munkák a harmadik évben s azon túl.

A szőlő rendes évi megmunkálása.

A nyitás, az utak és vízvezetők rendbehozása és rendben tartása, a metszés, a hiányzó tőkék és karók pótlása, a harmat- és nemes gyökerek eltávolítása, legalább háromszori kapálás, a válogatás, a hónaljozás, legalább háromszori kötözés, a termő hajtások vissza-kurtítása, a csonkázás, a peronoszpóra ellen való permetezés, a fedés mindenütt kivétel nélkül, a szükséges trágyázás, a káros rovarok ellen a megfelelő védekezési eljárás.

IV. Művelési tilalmak.

Az oltványtökéket kopasz fejre művelni egyáltalán nem szabad.

A szőlősorok között répát, hüvelyeseket, vagy bármi más növényt termelni, vagy a sorok közé gyümölcsfákat ültetni nem szabad.

A szőlőkarók ősszel rendszerint nem szedendők ki, hanem a kötélékek elmetszése mellett helyükön hagyandók.

A kapálásnál nagyobb bakhátak képzése lehetőleg kerülendő.

V. Különleges határozmányok.

szőlőbirtokosnak

_____ vármegye,
 _____ község
 határában _____ számú
 telekjegyzőkönyvben (telekkönyvi betétben) _____
 helyrajzi szám(ok) alatt foglalt _____ kat.
 hold _____ ölnyi területének szőlővel való felújítására (újjan ültetésére)
 nézve a fenti általános intézkedéseken kívül az alábbi különleges határozatok hozattak.

Hogy a jelen művelési tervben előirt összes munkák miként, mikor és minő különleges szabályok figyelembe vételével teljesítendő, az a mellékelt utasításban van leírva s ez az utasítás fog alapul és mértékül szolgálni annak elbírálásánál, hogy a kölcsönvevő szerződésbeli kötelezettségeinek miként felel meg.

A jelen művelési terv kiegészítő részeit képezik:

1. a szőlő átnézeti vázlata,
2. a művelési utasítás,
3. útmutatás a peronoszpóra ellen való védekezés és
4. a „Szőlővessző- és szőlőoltványüzleti szokások”.

Budapesten, 1896. évi szeptember hó 25-én

Darányi s. k.

In: Útmutatás a szőlőművelésre különös tekintettel a filloxera által elpusztított szőlők felújításának előmozdításáról szóló 1896: V. T-cz. végrehajtására. Budapest, 1898. 250–253. p.

FORRÁSOK JEGYZÉKE

I. SZAKIRODALOM

- ACSÁDY (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. In: Magyar Statisztikai Közlemények Szerk.: Acsády Ignác Budapest
- BALASSA (1975): Balassa Iván: A filoxéra Tokaj-Hegyalján. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve Miskolc, 305–331. p.
- BALASSA (1991): Balassa Iván: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj
- BAROSS (1896): Baross Károly: A magyarországi szőlőtermesztés múltja és a jelen. Budapest
- BAROSS (1900): Baross Károly: A szőlőművelés politikája. Budapest
- BAROSS (1890): Baross Károly: Szőleink újjáalakítása. Budapest
- BÁRÁNDY (1842–1844): Bárándy János: Magyarország összes statisztikai átnézete. Bécs
- BEREND T.–RÁNKI (1972): Berend T. Iván–Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Budapest
- BEREND T.–SZUHAY (1975): Berend T. Iván–Szuha Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon (1848–1944). Budapest
- BERNÁT (1938): Bernát Gyula: Az új Magyarország agrárpolitikája (1867–1914). Budapest
- BOROS (1999): Boros László: A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyirgyháza
- CSÁVOSSY (2002): Csávossy György: Jó boroknak szép hazája Erdély. Budapest

- CSERHÁTI (1880): Cserháti Sándor: A phylloxera vastatrix. Budapest
- CSOMA (1975–1977): Csoma Zsigmond: Szőlészeti munkaeszközváltás Somlón. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Budapest, 213–229. p.
- CSOMA (1982): Csoma Zsigmond: A szőlőfajtaváltás és hatása Somlón (XVIII–XX. század). In: Agrártörténeti Szemle. 381–387. p.
- CSOMA (1984–1985): Csoma Zsigmond: A pannonhalmi főpaptság és a magyarországi Bencés rendházak küzdelme birtokaikon a phylloxera ellen. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 173–213. p.
- CSOMA (1985a): Csoma Zsigmond: A dunántúli papok és néptanítók küzdelme a phylloxera ellen. In: Agrártörténeti Szemle. 677–691. p.
- CSOMA (1985b): Csoma Zsigmond: A filoxéra és hatása a Káli medencében. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17. 733–757. p.
- CSOMA (1986): Csoma Zsigmond: Nászéjszakák bora: a somlai. Budapest
- CSOMA (1993): Csoma Zsigmond: Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő- és bortermeles Somlón. Debrecen
- CSOMA (1994–1995): Csoma Zsigmond: Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében. Debrecen–Budapest
- CSOMA (1995): Csoma Zsigmond: Az európai és magyarországi szőlészeti-borászati ismeretek oktatása a keszthelyi Georgikonban. In: Agrártörténeti Szemle. 190–241. p.
- CSOMA (1996): Csoma Zsigmond: Kertészeti és szőlészeti-borászati vásárok és kiállítások Magyarországon. In: Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története 1881–1990. 73–95. p.
- CSOMA (1998): Csoma Zsigmond: A szőlészeti-borászati szakirodalom kialakulása Magyarországon (18–19. sz.). In: Századok. 859–908. p.
- CSOMA (1998): Csoma Zsigmond: Falusi környezet nagyvárosi ellátás. Budapest
- DEZSŐ (1893): Dezső Miklós: Legújabb magyar szőlősgazda. Pécs
- DITZ (1867): Ditz Heinrich: A magyar mezőgazdaság Népgazdasági tudósítás a kir. bajor Közmunka és Kereskedelmi Államminisztérium részére 1867. Szerk.: Kádár Imre, Ford: Balla Alajosné. Budapest, 1993.
- DRUCKNER (1909): Druckner Jenő: Szőlészetünk haladása Emlékfüzet a Borászati Lapok 40 éves fennállásának alkalmából. Budapest
- DUBRAVSZKY (1910): Dubravszky Róbert: A magyar mezőgazdasági kísérletügyi intézmények. Budapest
- ECKHART (1970): Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Budapest
- EMICH (1877): Emich Gusztáv: Jelentése a Lausannében tartott nemzetközi phylloxera kongresszusról. Budapest
- EMICH (1880): Emich Gusztáv: Jelentés a phylloxeraügy tanulmányozása végett Stajer, Olasz és Franciaországban tett útról Budapest (Különlenyomat A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium 1881. évi költségvetése indoklásának I. sz. melléklete)
- ENGELBRECHT (1897): Engelbrecht Károly: Szőlő- és borgazdaság. In: Magyarország közigazdasági alapjai. Szerk.: Matlekovits Sándor, Budapest 513–620. p.
- ENTZ (1876): Entz Ferenc: A phylloxera hazánkban In: Borászati Lapok 217–218. p., 1876. február 6. 37–38. p.
- ENTZ-GYÜRKI (1868): Entz Ferenc–Gyürki Pál: A hazai szőlőszet. Pest
- ENTZ-MÁLNAY-TÓTH (1869): Entz Ferenc–Málnay Ignác–Tóth Imre: Magyarország borászata. Pest
- ÉGETŐ (1985): Égető Melinda: Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a XVII–XIX. századból. Budapest
- ÉGETŐ (1993): Égető Melinda: Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés. Budapest
- FEYÉR (1968): Feyér Piroska: A szőlő és bortermeles Magyarországon 1848-ig. Budapest
- FEYÉR (1970): Feyér Piroska: Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Budapest
- FEHÉR (1994): Fehér György: A mezőgazdasági kísérletügyi állomások szerepe a dualizmus kori agrárfejlődésben. Budapest
- FERT (1872): Fert Imre: A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium öt évi működése (1867–1872). Pest, 1872.

- FÉNYES (1836–1840): Fényes Elek: Magyar Országnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota. Pest
- FÉNYES (1842–1843): Fényes Elek: Magyarország statisztikája. Pest, 1842–1843.
- FÉNYES (1847): Fényes Elek: Magyarország leírása. Pest
- FORRÓ (1999): Forró Katalin: A filoxérapusztítás hatása Vác kézműiparára. In: Tanulmányok a kézműipar történetéből. Szerk.: Csiffáry Gergely–Dóka Klára. Veszprém, 59–67. p.
- FÜR (1965): Für Lajos: Jobbágyföld-parasztföld. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában I–II. Szerk.: Szabó István. Budapest, 33–39. p.
- FÜR (1967–1968): Für Lajos: Az ászári szőlészet a századfordulón. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 217–241. p.
- FÜR (1972) = Für Lajos: A phylloxéravész hatása a homoki szőlőtermesztés fellendülésére. In: Agrártörténeti Szemle 1–2. sz. 108–111. p.
- Für (1983): Für Lajos: Kertes tanyák a futóhomokon. Budapest
- Gazdasági Egyesületek Monográfiái (1896): Gazdasági Egyesületek Monográfiái. Szerk.: a gazdasági egyesületek ezredéves kiállításának rendező bizottsága. Budapest
- GÁBOR (1874): Gábor József: A phylloxéra Klosterneuburgban. In: Földművelési Érdekeink. 389. p.
- GRATZ (1934): Gratz Gusztáv: A dualizmus kora (1867–1918) I–II. Budapest
- GUNST–HOFFMAN (1976): A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században. (1849–1949). Agrártörténeti tanulmányok IV. Szerk.: Gunst Péter–Hoffmann Tamás. Budapest
- GUNST (1998a): Gunst Péter: A közép- és kelet európai agrárfejlődés válaszfűtje a 19. század végén. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyföld felszabadításától napjainkig. Szerk.: Gunst Péter. Budapest
- GUNST (1998b): Gunst Péter: A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyföld felszabadításától napjainkig. Szerk.: Gunst Péter. Budapest
- GYÜRKI (1856): Gyürki Pál: Vincellérek könyve. Pest
- GYÜRKY (1890): Gyürky Antall: Védekezés a phylloxéra és a szőlőgomba ellen. Budapest
- HARRY (1890): Harry Kálmán: Peronospora Viticola. Szekszárd
- HERCZEGH (1896): Herczegh Mihály: Magyarország szőlő- és bortermelésének története. In: Magyarország szőlőtermelésének múltja és jelene. Szerk.: Baross Károly. Budapest, 6–10. p.
- Helytartótanács (1865): Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjöveldelme. Hivatalos adatok szerint a Nagymélt. m. kir. Helytartótanács rendeletéből kimutatva. Budán
- HERMAN (1877): Herman Ottó: A phylloxera ügye tekintettel a Pancsován végrehajtott irtásokra. Budapest
- HERMAN (1879): Herman Ottó: A phylloxéra Vészkiállítás a magyar szőlők érdekében. Budapest
- HORVÁTH (1876): Horváth Géza: A phylloxéra kérdéshez. In: Természettudományi Közöny. 148–160. p.
- HORVÁTH (1881): Horváth Géza: Védekezés a filloxéra ellen. Az amerikai szőlőfajok. Budapest (Künlönyomat a Természettudományi Közöny 140. és 141. füzetéből.)
- HUNFALVY (1874): Hunfalvy János: A magyar-osztrák monarchia rövid statisztikája. Budapest
- JEKELFALUSY (1896): Jekelfalussy József: Az ezeréves magyar állam. Budapest
- KATONA–DÖMÖTÖR (1963): Katona József–Dömötör József: Magyar borok-borvidékek. Budapest
- KELETI (1867): Keleti Károly: Magyar korona országainak területe művelési ágak és tisztajöveldelmük szerint a Kataszteri felvételek alapján az 1867-ki adókiigazítások után megyénként kimutatva. Pest
- KELETI (1875): Keleti Károly: Szőlészet I. rész. Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873. Budapest
- Kertészeti (1978): A Kertészeti Egyetem 1853–1978. Budapest
- KISS (1922): Kiss Árpád: Az ezerjő hazájában. Mór
- KONEK (1878): Konek Sándor: A Magyar Birodalom statisztikai kézikönyve. Budapest
- KOZÁRI (1982): Kozári József: Adalékok a filoxéra-pusztításnak Eger város gazdaságára gyakorolt hatásáról. Eger
- KOZMA (1995): Kozma Pál: A szőlő- és borkultúra története Magyarországon. Budapest
- KOZMA (1966): Kozma Pál: Szőlőtermesztés I–II. Budapest
- KOZMA (1991): Kozma Pál: A szőlő és termesztése I–II. Budapest
- KOSINSZKY (1886): Kosinszky (Kosinski) Viktor: A phylloxera és phylloxera elleni védekezés. Pozsony
- KÖVESSY (1900): Kövessy Ferenc: A rekonstrukció amerikai fajokkal (A Franciaországban, 1897–99-ben utazásairól szerzett tapasztalatok alapján). Budapest

- KÖVESSY (1902): Kövessy Ferenc: Tanulmány a szőlő szénkéneggel való kezeléséről. Budapest
- KRIESCH (1872): Kriesch János: A Phylloxera vasatrix és az általa okozott szőlőbetegség. In: Természettudományi Közöny. 287–290. p.
- LACKA (1996): Lacka Sándorné: A szőlészeti statisztika forrásai a XVIII. és a XIX. században. In: Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára. Szerk.: Visi Lakatos Mária. Budapest, 211–222. p.
- LAPOSA (1988): Laposza József: Szőlőhegyek a Balaton-felvidéken. Budapest
- LICHNECKERT (1990): Lichneckert András: A balatonfüredi-csopaki borvidék története. Veszprém
- LIEBERMANN (1887): Liebermann Leo: Egyszerű módszer a szőlőtalajok phylloxera-mentességének vizsgálatára. Budapest
- LINHART-MEZEI (1898): Linhart György–Mezei Gyula: A szőlő peronoszpóra betegsége. Budapest
- LÓNYAY (1891): Szőlészeti és borászati évkönyv 1891. évre. Szerk.: Lónyay Ferenc. Budapest
- LÓNYAY (1892): Szőlészeti és borászati évkönyv 1892. évre. Szerk.: Lónyay Ferenc. Budapest
- LÖFFLER (1984): Löffler Erzsébet: Adatok az egri filoxeravész történetéhez. In: Agra. Eger, 147–163. p.
- MATLEKOVICS (1894): Matlekovics Sándor: Magyarország államháztartásának története 1867–1893. I–II. Budapest
- MÁDAY (1874): Máday Izidor: A phylloxera In: Földművelési Érdekeink. Budapest, 1874. november 9. 1–3. p.
- MÁDAY (1876): Máday Izidor: A szőlők veszedelme. A Phylloxera természete és irtása. Budapest
- MIHÁLY (1970): Mihály Béla: A földművelésügyi közigazgatás a kiegyezéstől az önálló Magyar Királyság Földművelésügyi Minisztérium felállításáig (1867–1889). In: A földművelésügyi szakigazgatás története 1867–1948. Budapest, 45–68. p.
- MIKLÓS (1882): Miklós Gyula: Tiszteletteljes jelentése az 1880–1881. között a borászat terén kifejtett működéséről. Budapest
- MIKLÓS (1885): Miklós Gyula: Gróf Széchenyi Pál földművelés-, ipar és kereskedelemügyi magyar kir. minister úrhoz jelentése Miklós Gyula országos borászati kormánybiztosnak 1882–1884. évi hivatalos működéséről. Budapest, 1885.
- MIKLÓS (1888): Miklós Gyula: Hazai szőlőszetünk és a phylloxera. Budapest, 1888. (Miklós Gyula országos borászati kormánybiztosnak a Földművelés- Ipar és Kereskedelemügyi Minisztériumhoz intézett hivatalos jelentése). Budapest
- MIKLÓS (1892–1894): Miklós Gyula: Néhány szó hazai szőlőszetünk rekonstrukciójához. Budapest, 1892–1894.
- MISKÓCZI (1998): Miskóczi Lajos: A filoxera-vész a Gyöngyös-visontai borvidéken In: Agra, Eger, 142–143. p.
- MOLNÁR (1890): Molnár István Rudinai: Szőlőink újjáalakítása amerikai szőlőfajok segítségével. Budapest
- MOLNÁR (1893): Molnár István: Gróf Bethlen András földművelésügyi m. kir. miniszter úrhoz intézett jelentése Molnár István igazgató és országos gyümölcsészeti kormánybiztosnak külföldi tanulmányújáról. Budapest
- MOLNÁR (1895): Molnár István Magyarország szőlészete. Budapest
- NEMÉNYI (1911): Neményi Bertalan: A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás. Budapest
- NÉMETH (1938): Németh József: Somló. Devecser
- NIEDERHAUSER (1998): Niederhauser Emil: A nagybirtok és a parasztság Közép- és Kelet-Európában a polgári forradalmak után. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Szerk.: Gunst Péter. Budapest
- OROSZ (1970): Orosz István: A földművelésügyi a költségvetés tükrében In: A földművelésügyi szakigazgatás története 1867–1948. Szerk.: Pataky Ernő. Budapest, 7–40. p.
- OROSZ (1988): Orosz István: Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban. Budapest
- OROSZ (1998): Orosz István: A jobbágyság felszabadítás és végrehajtása. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Szerk.: Gunst Péter Budapest
- PATAY (1960): Patay Árpád: Az alföldi borvidék vázlatos története. Budapest
- PINTÉR (1975–1977a): Pintér János: A kecskeméti Miklós szőlőtelep létrejötte és első évtizede. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 191–211. p.

- PINTÉR (1975–1977b): Pintér János: A kecskeméti „Helvécia” szőlőtelep megalakulása és első évtizede. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 149–171. p.
- PISZTÓRY (1884): Pisztorý Mór: Az Osztrák–Magyar Monarchia statisztikája a legújabb adatok alapján a jogtanulók igényéhez alkalmazva. Pozsony
- RÁCZ (1965): Rác István: A parasztek elvándorlása a faluból In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában I–II. Szerk.: Szabó István. Budapest, II. kötet 433–477. p.
- RÁCZ (1980): Rác István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914. Budapest
- RÁCZ (1891): Rác Sándor: Homoki szőlők telepítése tekintettel a filloxera elleni védekezésre. Budapest
- RICHTER (1892): Richter Ferencz montpellier-i szőlőbirtokos jelentése a földművelésügyi miniszterhez Magyarország némely borvidékén tett utazása közben szerzett tapasztalatairól. Budapest, 1892.
- ROBOZ (1887): Roboz Zoltán: Jelentés a phylloxéraügy állásáról Tolna vármegyében az 1887. évben. Szekszárd
- ROBOZ (1888): Roboz Zoltán: Jelentés a phylloxéraügy állásáról Tolna vármegyében az 1888. évben. Szekszárd
- ROBOZ (1889): Roboz Zoltán: A szénkéneg alkalmazása a phylloxera elleni védekezésnél. Budapest
- ROBOZ (1892): Roboz Zoltán: Amerikai szőlők a phylloxera ellen való védekezésnél. Szekszárd
- SAHUT (1895): Sahut Bódog: Az amerikai szőlők alkalmazkodása a talajhoz. Ford: Ember János. Kassa
- SÁNDOR (1958): Sándor Pál: A XIX. század végi agrárválság Magyarországon. Budapest
- SOÓS (1988): Soós László: Az Országos Filoxerakísérleti Állomás létrehozása. In: Agrártörténeti Szemle 3–4. 339–365. p.
- SOÓS (1989): Soós László: Központi intézkedések a filoxera elleni küzdelemben (1872–1881). In: Századok 1989. 5–6., 675–704. p.
- Statisztika (1895–1896): A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. (Harmadik kötet) A mezőgazdasági termelés 1895. és 1896. évben. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal
- SZANISZLÓ (1880): Szaniszló Albert: Útmutatás a phylloxera (vastatrix) felismerésére és felkeresésére. Kolozsvár
- SZILÁGYI–TREITZ (1905): Szilágyi János–Treitz Péter: Megfigyelések a meszestalajok és a meszestalajokra alkalmas amerikai szőlőfajtákról. Pécs
- SZILÁGYI (1901): Szilágyi Gyula: Megfigyelések az amerikai szőlőfajtákról. Pécs
- SZILÁRD (1898): Szilárd Gyula: Szőlőművelés és borkezelés könyve. Budapest
- SZUHAY (1998): Szuhay Miklós: A mezőgazdaság kapitalizálódása 1848–1918. In: A magyar agrártársadalom a jobbgátság felszabodításától napjainkig. Szerk.: Gunst Péter Budapest
- TAGÁNYI (1900): A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. V. kötet. Szerk.: Tagányi Károly. Budapest, 1900 Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal
- TAKÁCS (1970): Takács Imre: A földművelésügyi közigazgatás az önálló Földművelésügyi Minisztérium megszervezésétől az első világháborúig. In: A földművelésügyi szakigazgatás története. Szerk.: Pataky Ernő. Budapest 71–117. p.
- TAKÁCS (1975–1977): Takács Imre: A borhamisítás tilalmának változásai 1945 előtt Magyarországon. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 231–261. p.
- TAKÁCS (1989): Takács Imre: Magyarország földművelésügyi közigazgatása az Osztrák–Magyar Monarchia korában (1867–1918). Budapest
- TELEKI (1927): Teleki Andor: A szőlők felújítása. Budapest
- TÖTTÖS (1995): Töttös Gábor: A szekszárdi szőlő és bor. Szekszárd
- ZSOLNAY (1995): Zsolnay László: A filoxera hatása az egri szőlő- és bortermelésre. In: Tanulmányok és közlemények. Ethnica. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen–Szolnok
- VARGHA (1909): Vargha Imre: Visszaemlékezés a filloxera elleni küzdelem első időszakára. In: Szőlészetünk haladása. Emlékfüzet a Borászati Lapok 40 éves fennállásának alkalmából. Szerk.: Drucker Jenő. 46–49. p.
- VÁSÁRHELYI (1901): Vásárhelyi Zoltán: Hegyközségek közigazgatása. Budapest
- VÖRÖS (1976): Vörös Antal: A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (1849–1890). In: A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). Szerk.: Gunst Péter–Hoffmann Tamás. Budapest, 9–153. p.

Útmutató (1901): Útmutató azok számára akik a fillokszera által elpusztított szőlőiket az 1896. V. T.-cikken alapuló szőlő-kölcsonnel kívánják felújítani. Magyar Agrár- és Járadékbank Részvénytársaság

II. A FÖLDMŪVELÉS-, IPAR- ÉS KERESKEDELEMŪGYI MINISZTERIUM, VALAMINT A FÖLDMŪVELÉSI MINISZTERIUM JELENTÉSEI ÉS KIADVÁNYAI (1872–1896)

- Jelentés (1872–1880): Jelentés a phylloxera-ügyben 1872. évtől 1880 végéig a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi minisztérium által tett intézkedésekről. Budapest, 1881.
- Jelentés (1882): A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszter jelentése az 1882. évben a phylloxera-védekezés tárgyában tett intézkedésekről. Budapest, 1883. (Különlenyomat a Közgazdasági Értesítőből.) Budapest, 1883.
- Jelentés (1883): A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi m. kir. minisztérium jelentése a phylloxera-ügy állásáról 1883 évben. (Különlenyomat a Közgazdasági Értesítőből.) Budapest, 1884.
- Jelentés (1884): A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi m. kir. minisztérium jelentése a phylloxera-ügy állásáról 1883 évben. (Különlenyomat a Közgazdasági Értesítőből.) Budapest, 1886.
- Jelentés (1885): A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi m. kir. minisztérium jelentése a phylloxera-ügy állásáról 1885. évben. (Különlenyomat a Közgazdasági Értesítőből.) Budapest, 1886.
- Jelentés (1886): A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi m. kir. minisztérium jelentése a phylloxera-ügy állásáról 1886. évben. (Különlenyomat a Közgazdasági Értesítőből.) Budapest, 1887.
- Jelentés (1887): Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi m. kir. minisztérium. Jelentés a phylloxera-ügy állásáról az 1887. évben. Budapest, 1888.
- Jelentés (1888): Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi m. kir. minisztérium. Jelentés a phylloxera-ügy állásáról az 1888. évben. Budapest, 1889.
- Jelentés (1889a): Jelentés a filloxeraügy állásáról az 1889. évben. Budapest, 1890.
- Jelentés (1889b): A phylloxera-ügy tanulmányozása végett az 1889-ik évben Franciaországba kiküldött bizottság tagjainak jelentései. Budapest, 1889.
- Jelentés (1890): A földművelésügyi m. k. miniszternek 1890. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése Budapest, 1892. Szőlészet, borászat és filloxeraügy. 154–213 p.
- Jelentés (1891): A földművelésügyi m. k. miniszternek 1891. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése. Budapest, 1892. Szőlészet, borászat és filloxeraügy. 73–129. p.
- Jelentés (1892): A földművelésügyi m. k. miniszternek 1892. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése. Budapest, 1893. Szőlő- és bortermeles és a filloxeraügy. 147–227. p.
- Jelentés (1893): A földművelésügyi m. k. miniszternek 1893. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése. Budapest, 1895. Szőlő- és bortermeles és a filloxeraügy. 65–123. p.
- Jelentés (1891–1893): Földművelésügyi m. kir. miniszter. Jelentés a filloxeraügy állásáról Magyarországon az 1891–1893. években. Budapest, 1895.
- Jelentés (1894–1895): A Földművelésügyi m. kir. Miniszternek 1894. és 1895. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése. Budapest, 1896. Szőlő- és bortermeles és a filloxeraügy. 33–59. p.
- Jelentés (1896): Jelentés a filloxeraügy állásáról az 1896. évben. Budapest, 1897.
- Bortörvény (1989): A bortörvény (1893: XXIII. T.-CZ.) ismertetése. Budapest (A földművelésügyi m. kir. miniszter kiadványai 9. sz.)
- Útmutatás, 1898): Útmutatás a szőlőművelésre különös tekintettel a phylloxera által elpusztított területek felújítására. Budapest (Az 1896. V. törvénycikk végrehajtási utasítása.)

III. LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

a) *Magyar Országos Levéltár, A Földművelés- Ipar és Kereskedelemügyi Minisztérium levéltára (1867–1888). Általános Osztályok / Iratok K-168-a- 5. tétel: A szőlészet-borászat iratai*

1. MOL F. I. K. Min. Ált. Iratok K-168-a-5. tétel 154. csomó (1877): Emich Gusztáv miniszteri delegált jelentése a nemzetközi filloxerakongresszusról

2. MOL F. I. K. Min. Általános Iratok K-168-a- 5. tétel 180. csomó (1879): A berni filoxérakongresszus javaslatai a vész elleni intézkedésekre
3. MOL F. I. K. Min. Ált. Iratok K-168-a-5. tétel 180. csomó (1879): Michael Ferenc és Rózsa Pál pancsovai lakos szőlőjének kiirtása után kért kártérítési ügye
4. MOL F. I. K. Min. Ált. Iratok K-168-a-5. tétel 211. csomó (1881): Megyei jelentések a filoxérabizottságok megalakulásáról és a filoxérabiztosok kinevezéséről
5. MOL F. I. K. Min. Ált. Iratok K-168-a-5. tétel 211. csomó (1881): Az Országos Phylloxéra Bizottság folyó évi üléseinek jegyzőkönyvei
6. MOL F. I. K. Min. Ált. Iratok K-168-a-5. tétel 240. csomó (1882): Az Állandó Phylloxéra Bizottság folyó évi üléseinek jegyzőkönyvei
7. MOL F. I. K. Min. Ált. Iratok K-168-a-5. tétel 241. csomó (1882): Filoxerazárlat elrendelése Szentendrén
8. MOL F. I. K. Min. Ált. Iratok K-168-a-5. tétel 272. csomó (1883): Az állandó országos filoxérabizottság tervezete
9. MOL F. I. K. Min. Ált. Iratok K-168-a-5. tétel: 270. csomó (1883): Javaslat az amerikai alanyveszszők behozataláról
10. MOL F. I. K. Min. Ált. Iratok K -168-a-5. tétel: 271. csomó. (1883): A filoxerátörvény előkészítése. Benne: Jelentés a filoxéraügyben. Az 1872–1880-ig a minisztérium által tett intézkedések és az Országos Phylloxéra Bizottság jegyzőkönyvei
11. MOL F. I. K. Min. Ált. Iratok K-168-a-5. tétel: 272. csomó (1883): Bíró Lajos filoxérabiztos jelentése az Érmelléki filoxerahelyzetről
12. MOL F. I. K. Min. Ált. Iratok K-168-a-5. tétel: 272. csomó (1883): Az 1883. XVII. törvénycikk
13. MOL F. I. K. Min. Ált. Iratok K-168-a-5. tétel: 462. csomó (1888) Az Országos Filoxérabizottság üléseinek jegyzőkönyvei. Nyomatásban: Jelentés, 1888. 25–26. p.
14. MOL F. I. K. Min. Ált. Iratok K-168-a-9. tétel: 67. csomó (1890): Az (Állandó) Országos Phylloxéra Bizottság 1890. évi jegyzőkönyvei
15. MOL F. I. K. Min. Ált. Iratok K-168-a-110. csomó (1891) 9. tétel: Budafok község kérvénye amerikai szőlőtelep felállítása érdekében. Jelentés, 1892. 175. p.

b) Magyar Országos Levéltár, A Földművelésügyi Minisztérium Levéltára (1889–1945). Jelzet: FM / H Általános Osztályok / Iratok K-184- 9. tétel: A szőlészet-borászat iratai

1. MOL FM / H Ált. Iratok K-184-9. tétel 167. csomó (1890): Bethlen Gábor filoxéraügyi kormánybiztos rendelete az ellen, hogy a fertőzött területeken más vidékről érkező napszámosok dolgozzanak
2. MOL FM / H Általános Osztályok / Iratok K-184 67. csomó (1890) 9. tétel. A szőlészeti-borászati vándortanítók jelentései

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

B. L.	= Borászati lapok
Gy. M.	= Gyakorlati Mezőgazda
T. K.	= Természettudományi Közlöny
F. É.	= Földművelési Érdekeink
MOL	= Magyar Országos Levéltár
F. I. K. Minisztérium	= Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium
F. M.	= Földművelésügyi Minisztérium

TIBOR BECK

**THE WAY TOWARDS THE RENEWAL
OF HUNGARIAN VINERY AND WINE-CULTURE II**

Chapter four analyzes the beginnings of the re-deployment of vines, introduces the formation of modern vine-and-wine management, the legal-administrative framework of the reconstruction and the birth of the vine-regeneration law. The last chapter of the study shows the socio-economic effects of vine-pest. Hungarian vine and wine economy, lacking badly needed capital, was undergoing a fundamental change towards a capitalist economy at this time. The pest meant not only mass migration and pauperization but also an unavoidable modernization of traditional wine-production. That is why the concluding chapter of the study could argue that vine-pest terminate/concluded the almost thousand year long pre-capitalist phase of Hungarian vine and wine-economy.

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ASTOR LENOX AND TILDEN FOUNDATIONS
455 N. 5TH ST. N.Y.C. 17, N.Y.

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX AND TILDEN FOUNDATIONS
455 N. 5TH ST. N.Y.C. 17, N.Y.

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX AND TILDEN FOUNDATIONS
455 N. 5TH ST. N.Y.C. 17, N.Y.

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX AND TILDEN FOUNDATIONS
455 N. 5TH ST. N.Y.C. 17, N.Y.

FEHÉR GYÖRGY

DARÁNYI IGNÁC SZEREPE A SZÉLL-KORMÁNY MEGERŐSÖDÉSÉBEN

A századfordulóra – elsősorban belpolitikai okok miatt – erősen csökkent Bánffy Dezső miniszterelnök és kormányának támogatottsága. A millenniumi ünnepek általános békét hozó, néhány hónapos „fegyverszünete” után az 1896 végére kiírt választások alaposan megbolygatták a belső békét, felkorbácsolták az ország nyugalmát. Jóllehet az újabb megmérettetés ismételten a Szabadelvű Párt óriási fölényével zárult, de az obstrukcióra kész ellenzéken kívül a kormánypárt belső egységének fokozatos felbomlása nehezítette a kormányzati elképzelések végrehajtását. A következő gazdaságpolitikai irány megfogalmazásakor talán minden eddiginél élesebbé vált az agrárius–merkantilista vita, és ennek kezelését nehezítette, hogy az egyet nem értő felek tekintélyes része a kormányzópártban foglalt helyet. A mind szenvedélyesebben vitatkozók nézetei nemcsak gazdasági, hanem esetenként alapvető társadalompolitikai kérdésekben is távol álltak egymástól.

A Bánffy-kabinet ellehetetlenüléséhez nagymértékben hozzájárult, hogy Ausztriához hasonlóan Magyarországon is óriási indulatokat és polémiát váltott ki a gazdasági kiegyezés során körvonalazódni látszó megegyezés tartalma. A tárgyalásokon ellentét alakult ki a kormányfő és földművelésügyi minisztere között is. A konfliktus forrását a két ország törvényhozása elé kerülő tervezet jelentette, amely magában foglalt két, régóta óhajtott agrárius követelést: az agrárvámok emelését és az őrlési forgalom eltörlését. Ebben az ügyben Darányi Ignác¹ – egyesek állítása szerint a kormány agrárius tagja – Bánffy miniszterelnökhöz „igen sürgős, bizalmas” jelzéssel ellátott 1898. január 3-án kelt levelében kifejtette az őrlési forgalom megszüntetésével kapcsolatos nézeteit. A tárgyalások akkori szakaszában az osztrák fél felajánlotta, hogy pártfogolja az őrlési forgalom megszüntetését, ha cserébe a magyarok az állatkvitelben tesznek engedményeket. Darányi átlátva a bonyolult helyzetet a tárgyalások szempontjából ekkor nem tartotta időszerűnek az agráriusok régóta hangoztatott követelésének szerződésbe foglalását. „Annál kevésbé tarthatom az őrlési forgalom megszüntetésével Magyarország részéről Ausztriának adandó szolgáltatást az állatforgalom ideiglenes szabályozása tekintetében kilátásba helyezett koncessziókkal a legtávolabbról is egyenlő értékűnek, mert éppen a jelenleg fennálló gazdasági

¹ Darányinak a Bánffy-kormányban folytatott tevékenységéről lásd *Fehér György*: Darányi Ignác, a Bánffy-kormány földművelésügyi minisztere. *Agrártörténeti Szemle*, 1997. 1–2. szám. 103–141. o. (továbbiakban *Fehér Gy.* 1997.)

viszonyok közt a magyar malomipar, mely az üzemének sikeres fentartásához szükséges anyagot a belföldön, elegendő készlet hiányában be nem szerezheti: ez idő szerint határozottan reá van utalva az őrlés-kikészítési eljárás igénybevételére. Ennek a kedvezménynek a megvonása tehát most tényleg csapásként nehezednék ezen, amúgy is számos nehézségekkel küzdő fontos iparágunkra, és ennek visszahatásaképpen kétségtelen károsítaná földművelési érdekeinket is.” Álláspontja indoklásához hozzátette: „Számot kell vetnünk e szövetség létre nem jöttének eshetőségével is. Ebben az esetben a magyar malomipart az őrléskikészítési eljárás kedvezményének élvezetében valószínűleg továbbra is kívánatos lesz meghagyni.” A továbbiakban javaslatot tesz a tárgyalási taktika kialakításánál figyelembe veendő szempontokra: „Részemről az osztrák miniszterelnök ur azon kívánságához, hogy az állatforgalmunk javára a kiegyezési provizórium idején nyújtandó ideiglenes könnyítések ellenében adjuk meg az őrlés kikészítési eljárásnak a provizórium életbeléptével leendő megszüntetését: semmikép hozzá nem járulhatnék és igen elhibázott dolognak tartanám ezen legerősebb fegyvert a végleges kiegyezés biztosítása előtt kiadni kezünkől.” Levelében kéri a miniszterelnököt, hogy minden, a magyar érdekekkel ellentétes kérdésben „a cs. kir. osztrák miniszterelnök úrnál a magyar kormány nevében is erélyesen tiltakozni méltóztassék.”² Darányi a szóban forgó ügyben elfoglalt álláspontjával is bizonyította, hogy nem szolgált rá az agrárius követeléseket kritika nélküli, szolgálai végrehajtó „kormányzati tényező” minősítésre, ellenben az ágazat egészét stratégiai összefüggéseiben kezelő politikusként nyilvánult meg.

A két miniszterelnök (Bánffy és Thun) Ferenc József intencióinak figyelembevételével 1898 nyarára elkészített gazdasági kiegyezési terve még sem került elfogadásra. A megállapodás záradékának, az ún. ischli klauzulának ismertté válása (ennek értelmében az érvényben lévő és megújításra váró gazdasági kiegyezés érvényessége 1903 után automatikusan tovább él, ha a két ország törvényhozása nem fogad el új megegyezést) után Magyarországon olyan felháborodási hullám söpört végig, ami a kormányzati munka megbénulását, költségvetési exlex állapot kialakulását eredményezte. 1899 elején a miniszterelnök távozását nemcsak az ellenzék, de a kormányzópárt egy része is (a házelnök Szilágyi Dezső vezette „disszidensek”) követelte. A képviselőház nem szavazta meg az ország következő évi költségvetését. Az uralkodó az ellenzéki pártokkal egyeztetve, velük egyetértésben 1899. február 20-án Széll Kálmánt bízta meg kormányalakítással. A politika szereplőinek tettekben is megnyilvánuló megegyezési hajlandósága megkönnyítette a megbízott miniszterelnök dolgát, és Ferenc József már február 26-án kinevezte az új kormányt, illetve hat tagja esetében – közülük tartozott Darányi is – „addig viselt állásaikban” megerősítette őket.³

Az uralkodó és a parlamenti pártok között kialakult, nem túl gyakran tapasztalt kompromisszumkészség már-már a *treuga dei* állapotát hozta vissza a magyar belpolitikába, és teremtett kezdetben nyugodt feltételeket Széll Kálmán kabinetje számára. Időközben a törvényhozáson belül nőtt a kormánypárt ereje. Képviselők számát

2 Darányi Ignác Bánffy Dezsőnek. Bp. 1898. I. 3. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) K. 26. Miniszterelnökség. 1898-XXVI-106.

3 MOL K 26. Miniszterelnökség 1899-XXX-2801.

nemcsak a visszatérő „disszidensek” gyarapították, hanem – az Apponyi Albert gróf vezette Nemzeti Párt és a Szabadelvű Párt fuzionálása után – az új csatlakozók is a kormánypárti voksokat növelték. Történeti irodalmunkban elterjedt nézet szerint a fúzióval gyarapodott az agráriusok parlamenti és kormányzati befolyása.⁴ Mindenesetre figyelemre méltó, hogy az agráriusok egyik fontos sajtóorgánumaként számon tartott *Hazánk*” című lapban publikáló Kaas Ivor báró Tisza István hívének nevezte Darányit.⁵

Azok az agráriusok, akik még mindig fenntartásokkal éltek Darányi agrárpolitikáját illetően, hamarosan megenyhültek, hiszen számukra kedvező irányú gazdaságpolitikai kormányzás vette kezdetét. Az alaphangot Széll Kálmán március 1-jei képviselőházi programbeszéde adta meg, amelyben a mezőgazdaság fejlesztésének ígérete is szerepelt.⁶ Az új kormányfő bemutatkozását és mondanivalójának irányát a Köztelek nagyon biztatónak nevezte, különösen azt a kijelentését, amely szerint „Hazánk első sorban földművelési ország. Egyenesen a közjólét kérdése az, hogy Magyarország földművelési ügye hogyan áll. Minden gazdasági ág szerves kapcsolatban van és azoknak fejlődése kétségtelenül feltételezve van bizonyos mértékig a földművelési ügyek állapotától. Minél virágzóbb ez, annál szabadabban és annál jobban mozog a többi gazdasági ág is...”⁷ A korábbi kormányok gazdaságfilozófiájától eltérve Széll bemutatkozó beszédében egyértelművé tette, hogy a mezőgazdaság első az egyenlők között, a gazdasági előrelépés kulcsa. A miniszterelnök beszédét az agrárius oldal általános helyesléssel fogadta, és a jövőre vonatkozóan arra a következtetésre jutott, hogy „Magyarországon az agrárius érdekeket nemcsak a földművelési miniszternek, hanem az összkormányknak kell szolgálnia”.⁸ A cikk szerzője a régi-új földművelési miniszterrel szemben is megfogalmazta elvárásait: „Bízunk Darányi földművelési miniszterben, akiben eddig is a magyar földművelési ügyek egyik lelkes, öntudatos, messze kiható tervek alapján dolgozó munkását láttuk, hogy tevékenységét fokozva és sokszorozva, a maiaknál sokkal nagyobb eredményeket fog az új miniszterelnök mellett elérni”.⁹

Az agráriusok az első kormányzati megnyilatkozások után úgy ítélték meg, hogy a Széll-kabinet régóta hangoztatott követeléseik teljesítésére is hajlandó, ezért nagy aktivitást kifejtve igyekeztek élni a lehetőséggel. A miniszterelnök a kormányalakítást követően már március 14-én fogadta az OMGE választmányát, majd ezt követően újjuk Darányihoz vezetett.¹⁰ A delegációt vezető Zselénski Róbert gróf – Dará-

4 Magyarország története 1890–1918. (Főszerk. Hanák Péter). Bp. 1978. 7/1. k. 227–230. o.; *Estók János*: Magyarország története 1849–1914. Bp. 1999. 221. o.; *Mérey Klára*: A mezőgazdasági munkásság mozgalmái a Dunántúlon 1905–1907-ben. Bp. 1956. 126. o.

5 Kaas Ivor Darányi mellett még Hegedűs Sándor kereskedelemügyi minisztert sorolta Tisza István hívei közé. *Hazánk*, 1899. II. 26. 10. o.

6 *Pölskei Ferenc*: A magyar parlamentarizmus a századfordulón. (továbbiakban Pölskei F. 2001.) Bp. 2001. 101. o.

7 *Szilassy Zoltán*: A mezőgazdaság a politikában. Köztelek, 1899. III. 4. 356. o.

8 *Baross Károly*: Széll Kálmán agrár-politikája. *Hazánk*, 1899. III. 4. 2. o.

9 Uo.

10 *Hazánk*, 1899. III. 15. 1–2. o.

nyinak az Országos Magyar Gazdasági Egyesületen belüli legnagyobb kritikusa – az ismert agrárius követeléseket (agrárvédővámok emelése, örlési forgalom eltörlése, a fedezetlen gabona-határidősügyletek korlátozása stb.) megtoldotta az 1893. évi XXIII. tc. (*A mesterséges borok készítésének és azok forgalomba hozatalának tilalmazásáról*) revíziójára, illetve a törvény szigorú végrehajtására irányuló kérésével.¹¹ Egy pár nappal később Károlyi Sándor gróf vezetésével a Magyar Gazdaszövetség küldöttsége tette tiszteletét a miniszternél, s nyújtott át memorandumot a borhamisítások és a Felvidéken tapasztalható gabonauzsora tárgyában.¹² A mesterséges és hamisított borok készítésének, forgalmazásának kérdése és annak kezelése igazi „darázs-fészek” volt. Darányi az ügyet egy szövetkezeti alapon szerveződő borértékesítő központ alapításával látta kedvezően lezárhatónak.¹³

Általában elmondható, hogy a közvélemény az új kormány munkája elé nagy várakozással tekintett, és élénk érdeklődéssel várta a földművelési kormányzat gazdaságpolitikai irányát. A Jókai Mór szerkesztésében megjelenő és a kormányhoz közel álló *Nemzet* az ország gazdasági életére nézve a legfontosabb tárcának nevezte a földművelésügyit, és vezércikkében igen bizakodó hangvételt ütött meg. „A harmadik és első sorba tartozó garanciája annak, hogy földművelésügyünk a kormánynak kiváló gondját képezi, a jelenlegi földművelésügyi miniszter személye és egyénisége. Darányi Ignácra nem kell pazarolni a dicséző szavakat. Elégge dicsérik őt eddigi tettei és dicsérik tervei, melyek véghezvitelére van benne erő, akarat és tettvégy.”¹⁴ A miniszter programjának kifejtésére jó alkalomnak kínálkozott a már hónapok óta esedékes, a kormányválság elhúzódása miatt késő 1899. évi költségvetés képviselőházi tárgyalása.¹⁵

Az agrárköltségvetés adatsorainak hallatán az érintetteket meglepéssel töltötte el – miként ez Darányi minisztersége óta minden évben –, hogy az előző esztendőhöz képest tovább nőtt a tárca rendelkezésére álló forrás.¹⁶ A vita során ennek felhasználásáról adott tájékoztatást. Április 6-án elhangzott felszólalásában először miniszteri éveinek sikereit vette sorra (rutén akció, szövetkezetek támogatása, gazdasági ismeretek terjesztése, szőlészeti rekonstrukció stb.), ezeknek a gazdasági életre gyakorolt jótékony hatását részletezte, és ígéretet tett a megkezdett folyamatok végigvitelére. Mondanivalója második felében az elkövetkező időszak megoldás előtt álló feladatairól számolt be a képviselőknek. Darányi a sok vitát kiváltó 1898.

11 I. m. 4. A borhamisítás anomáliájára az ellenzéki Függetlenségi Párthoz közel álló Egyetértés is felhívta a figyelmet, és az ügy kezelésében Darányit tehetetlenséggel vádolta. Egyetértés, 1899. II. 7. 1. o.

12 Köztelek, 1899. III. 25. 495. o.; Hazánk, 1899, 1899. III. 23. 9–10. o.

13 Hazánk, 1899. III. 19. 9. o. Darányi borértékesítéssel kapcsolatos elképzeléseiről tárgyalt és fejtette ki álláspontját a budapesti kereskedelmi és iparkamara. Hazánk, 1899. V. 30. 2–3. o.

14 Nemzet, 1899. III. 25. 1. o.

15 A dualista Magyarország költségvetésének történetében az indemnitás állapota egyáltalán nem számított különleges helyzetnek. Az 1867 és 1902 között eltelt 34 költségvetési esztendőben a képviselőház mindössze 7 alkalommal fogadta el időben az ország büdzsáját, 27 évben rövidebb-hosszabb ideig tartó indemnitás alapján működött az államháztartás. „Nálunk a kivételes helyzet a rendes”. Pesti Hírlap, 1902. XI. 10. 1. o.

16 Saját számítások szerint az előző esztendőhöz képest a minisztérium 4 millióval többel, azaz 50,3 millió koronával gazdálkodhatott, ami az állami költségvetés 5,1%-át tette ki. *Fehér Gy.* 1997. 124. o.

évi II. törvényről szólva megállapította, hogy az a gyakorlati életben beváltotta a hozzá fűzött reményeket, és a jövőben több ilyen tárgyú jogszabályt kíván beterjeszteni. „Óhajtok egy törvényt benyújtani a földmunkásokról, később az erdei munkásokról és a dohánykertészetről is. Óhajtom továbbá a munkásbiztosítás ügyét és pedig lehetőleg kapcsolatban a cselédbiztosítással megoldani...”¹⁷ A további teendőkről szólva közölte hallgatóságával: „Szándékom van a szocziális törvényeken kívül, a melyeket már jeleztem, mielőbb benyújtani a t. háznak az állategészségügy államosításáról szóló törvényjavaslatot is.”¹⁸ Expozéjában megígérte a telepítéssel és parcellázással foglalkozó törvényjavaslat beterjesztését, de még ezt megelőzően egy széles körű szakmai tanácskozás összehívását jelentette be, amelyen az érintettek széles köre fejtheti ki véleményét. Az aktuális teendők között említette a borhamisítás és a gabonauzsora kérdésének kezelését. Ez utóbbi esetben a szövetkezeti alapon álló gabonaraktárak létesítését tartotta célravezetőnek, és erre külön felhívta az ülésteremben helyet foglaló Károlyi Sándor gróf figyelmét.¹⁹

A különböző politikai és gazdasági irányzatokhoz kötődő sajtóorgánumok érdekeiknek megfelelően emelték ki, interpretálták a miniszter beszédét. A *Magyar Gazdák Szemléje* egyértelműen fogalmazva állapította meg: „Darányi költségvetési beszédében pedig már olyan hangok csendülnek meg, melyek részére hódítják a legtüzetesebb agrárirányú férfiakat is”.²⁰ A *Köztelek* meglepedéssel és józan mértéktartással,²¹ üdvözölte az elhangzottakat. A *Hazánk* vezércikkében²² – Darányi beszéde ürügyén – az agráriusokat eltöltő megnyugvás mellett a merkantilistákat támadó gondolatok voltak olvashatók. A két irányzat közötti ellentétek tompításának reményében íródott a *Nemzet* tudósítása, amelyik a programot „széleskörűnek, messzetelektetőnek és nagyszabásúnak” nevezte, előadójáról megállapította, hogy azt „éles politikai előrelátás, határozott adminisztratív talentum, erős gazdasági érzék” jellemez.²³ Az ekkor még a kormányzati politikával szimpatizáló *Pesti Hírlap* a Darányi szájából elhangzottakat a „magyar állam agrikultur programjának” nevezte, és a Nemzetben megjelent írás mondanivalójával lényegében megegyezve nyugtázta, hogy a mezőgazdaság a nemzetgazdaságon belül most került értékének megfelelő helyre. A közelmúlt történetében véget ért egy 15 éve tartó ellentét, mert „az öntudatos állami vezetés erős bizonyítékai s körülbelől elmetszik az agrár-merkantil vitatkozás életfonalát”.²⁴ A mérsékelt hangot megütő *Pesti Hírlap* mindig is helytelennitette, ha a jogosnak tartott mértéket áthágva „a túlzó agrárizmus meg akarta és meg akarja rendszabályozni a tőzsdét”.²⁵ A cikk megállapítása szerint az akkori belpolitikai helyzet „viszonylag békés és nyugalmas”, és ez a légkör „tág teret nyit azon

17 Képviselőházi Napló (továbbiakban KN), 1896–1901. XXI. k. 294. o.

18 I. m. 297. o.

19 I. m. 296–297. o.

20 Magyar Gazdák Szemléje, 1899. IV. füzet. 303. o.

21 Köztelek, 1899. IV. 12. 595–596. o.

22 Hazánk, 1899. IV. 7. 1–2. o.

23 Nemzet, 1899. IV. 7. 1. o.

24 Pesti Hírlap, 1899. IV. 7. 1. o.

25 Uo. 1899. IV. 6. 1. o.

közvetítő és kiegyenlítő szerepnek, melynek betöltésére alig van alkalmasabb egyéniség, mint ép az ő személye”.²⁶ Ezt a személyt Darányi Ignácnak hívják!²⁷ Darányi költségvetési beszédének visszhangjáról egyértelműen megállapítható, hogy az agráriusok az új kormány mezőgazdasági politikájának irányát, és a miniszter személyét minden eddiginél egyértelműbb lelkesedéssel fogadták, és egy új korszak nyitányaként élték meg.

Az érdekeik érvényesítésére képes gazdaszervezetek igyekeztek kihasználni a mezőgazdaság számára kedvező kormányzati magatartást, és a velük folytatott megbeszéléseken újból és újból kérték régi követeléseik teljesítését.²⁸ Szervezeteik egyre több eseményre hívták meg a minisztérium képviselőit, a kormány több tagját, esetenként közös rendezvények megtartására is sor került. Ilyen kiemelkedő alkalomnak számított a Földművelésügyi Minisztérium és a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetségének a korszerű termelési ismeretek terjesztése, népszerűsítése érdekében szeptember 3. és 10. között Szegeden megrendezett I. Országos Mezőgazdasági Kiállítás. A hagyományteremtés szándékával szervezett eseménnyel egyidejűleg és azonos helyszínen összehívták az ötödik gazdakongresszust.²⁹ A kiállítást és kongresszust Széll Kálmán miniszterelnök is meglátogatta. Darányi, akit a kongresszus díszelnökévé választottak, felszólalásában biztosította a megjelenteket: „A kormány nemcsak nem áll útjában a magyar gazdatársadalom törekvéseinek, de azokat minden eszközzel előmozdítani hazafias kötelességének tartja”.³⁰ Az események alakulása meglepéssel töltötte el az agrárius híveket, és ennek különböző fórumokon hangot is adtak.³¹ Hogy örömiük teljes legyen, a törvényhozás szeptember végén elfogadta „A vám- és kereskedelmi viszonyoknak és ezekkel összefüggő némely kérdésnek rendezéséről” szóló 1899. évi XXX. törvénycikket. A törvény tartalmában és szellemében lényegében illeszkedett az európai trendhez, kielégítette az agráriusok régi követelését, azaz a nemzeti piacoknak, közelebről a termelőknek vámok révén történő védelmét.³² A jogszabály többek kö-

26 Uo. 2. o.

27 Darányinak az agráriusok és a merkantilisták közötti egyensúlyozó szerepéről vallott nézetet osztja Pölskei Ferenc is. *Pölskei F.* 2001. 113–114. o.

28 1899. június 22-én Széll Kálmán Darányi Ignác és Hegedüs Sándor kereskedelemügyi miniszter társaságában fogadta a Károlyi Sándor gróf vezette Magyar Gazdaszövetség delegációját. *Hazánk*, 1899. VI. 23. 1–2. o.

29 A megnyitón Darányi Ignác hazafias szólamokkal átszótt beszédet tartott. *Magyar Hírlap*, 1899. IX. 4. 2. o.

30 *Nemzet*, Melléklet, 1899. IX. 5. o.

31 „A miniszterelnök és miniszterek látogatását a mezőgazdasági kiállításon bizonyoságnak tartjuk arra nézve, hogy ennek a kormánynak kiváló gondját képezi a mezőgazdaságnak nemcsak technikai haladása, hanem a gazdákkal való érintkezés révén törekszik arra, hogy a helyzetet alaposan megismerje.” *Hazánk*, 1899. IX. 9. 1. o.

32 A védővámok elfogadása már a legtöbb nyugat-európai országban ekkorra már megtörtént. *Pölskei F.* 2001. 97. o. Ez a tendencia a németországi gabona-védővámok elfogadásával kezdődött 1879-ben, és megszigorításukkal folytatódott a Caprivi-kormány (1890–1894) idején. *Haushofer, H.*: Die Deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter. Stuttgart, 1972. 239. o.; *Szabó Miklós*: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus. Bp. 2003. 54. o. Franciaországban az 1892-es vámtörvény fogalmazott meg protekcionista megszorításokat. A témára vonatkozóan európai kitekintést ad *Rondo Cameron*: A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Bp. 1994. 336. oldaltól.

zött kimondta az őrlési forgalom megszüntetését, a tiroli gabonavám eltörlését, az állatforgalom megkönnyítését, a mesterséges borok forgalomba hozatalának tilalmát, az agrártermékek hamisításának szabályozását és tiltását. Az agráriusok a törvény említett paragrafusainak elfogadását a maguk sikerének, az évtizedes erőfeszítések gyümölcseként élték meg.³³ A törvényalkotó szándéka szerint a jogszabály a jövőben nemcsak az agrártermelőket védi a külföldi (tengerentúli, balkáni) országok versenyétől, hanem „az ipar érdekei is kielégítést” nyernek.³⁴

A magyar mezőgazdaságnak a Monarchia gazdaságán belüli megváltozott helyzetét pontosan határozza meg az 1899. évi XXX. törvénycikk indokolása. „Ezen gazdasági állapot kétségtelen előnye Magyarország mezőgazdaságára nézve abban nyilvánul, hogy részére nagy és fokozódó felvételi képességű fogyasztási piacot biztosít, melyen terményeit a külföldi verseny ellen való kellő védelem mellett állandóan értékesítheti. Ez az állapot tette lehetővé, hogy Magyarország immár nyersterményeinek legnagyobb részét a vámterületen belül értékesítheti és ennek következtében ebben a tekintetben a világpiacon változó esélyeitől mind függetlenebbé vált.”³⁵

Történeti irodalmunk meglehetősen egyöntetűséggel állítja az 1890-es évek és a századforduló időszakáról, hogy a politikai és gazdasági élet legfontosabb szereplőinek a kiegyezést is lehetővé tevő, az azt követő gazdasági fejlődést biztosító kompromisszuma már egyre kevésbé működött, a felek egymás rovására szerették volna mozgásterüket bővíteni. A felerősödő agrárius–merkantilista ellentét mögött lényegében a politikai hatalomért és a gazdasági befolyásért folytatott küzdelem húzódott meg. A felekre nehezedő kihívás óriási volt, ugyanis a két tábor alkotta politikai elitnek megoldást kellett találnia az egyre növekvő vagyontalan agrárnépesség, a lélekszámában kisebb, de ugyancsak gyarapodó ipari munkásság gondjainak kezelésére. Mindeközben az 1896-tól Ausztriában zajló belpolitikai válság is nehezítette a kormányzást, amely kihatott a két ország közös ügyeinek menetére. Összességében megállapítható, hogy a Monarchia két állama között kisebb-nagyobb funkcionális zavarok keletkeztek, felerősödtek a kiegyezés revízióját (hadsereg, nemzeti bank, vámterület stb.) követelő mozgalmak. A két ország között tízévenként esedékes vám- és kereskedelmi szövetség megújítása is magában hordta a konfliktusok lehetőségét, és ennek kezelése 1901 után mindkét országban addig nem tapasztalt feszültségeket fog gerjeszteni.

A korábbi gazdasági erőviszonyok módosulását, és a régi struktúrák változtatásának időszerűségét bizonyította, hogy a magyar kormány belegegyezett a Monarchia közös költségvetésében a magyar kvótának 3%-kal – 31,2%-ról 34,2%-ra – történő emeléséhez. A korrekcióval Ausztria elismerte az ország gazdasági teljesítőképességének növekedését. Az ország gazdasági teljesítőképességének emelkedéséhez nagymértékben hozzájárult a mezőgazdaság teljesítménye. Az ágazatot sújtó termé-

33 Hazánk, Melléklet, „Agrárius vívmány” című írás. 1899. IX. 24. 9. o.

34 Az év folyamán a törvényhozás elfogadta az 1899. évi XLIX. törvénycikket, amelyik növelte az állami támogatásban részesíthető ipari üzemek – köztük élelmiszeripari üzemek – számát és a nekik nyújtható kedvezményeket.

35 Képviselőházi Irományok, 1896–1901. XXIII. k. 9. o.

szeti károk (filoxéra, állatbetegségek, gabonarozsda stb.), és értékesítési nehézségek (gabonaáresés) ellenére nőtt az előállított árualap mennyisége és minősége, a nemzetközi kereskedelemben módosult a hazai termelők pozíciója.³⁶

Darányi az esetek túlnyomó többségében szakmailag helytálló megállapításaival és a helyes irányok kijelölésével a termelés fejlesztését ösztönözte. 1899 októberében a Magyar Kertészeti Egyesület kiállításán kifejtette, hogy a szőlő- és gyümölcs-termesztés „a szegény ember és kiscgazda helyzetén gyorsan segít”. Adatokat idézve kitért arra, hogy az ágazat további megerősödését az állam intézkedéseivel eddig is támogatta és a jövőben is ezt teszi.³⁷ A miniszter a kérdésben szakemberként véleményt nyilvánítva megállapította: „amiben mégis hiány mutatkozik, a csomagolás és értékesítés kérdése”.³⁸

Darányi az év eleji költségvetési vita alkalmával ismertetett programjában ígéretet tett az 1898. évi II. törvénycikkben foglaltak kiszélesítésére, további szociális tartalmú törvények benyújtására. Az elképzeléssel összhangban az év utolsó negyedében elkezdődött két törvényjavaslat tárgyalása. A vitában résztvevők többségének megítélése szerint az 1898-ban elfogadott törvény kiállta az idő próbáját, így a sajtó kormánytöbbséggel szimpatizáló orgánumai jóindulattal fogadták a benyújtott törvénytervezeteket.³⁹ „A törvény ma ki van próbálva s két esztendő alatt teljesen átment a köztudatba. Ma már nem reakcionárius, sem nem rabtörvény, hanem rend [...] Ezért gondoljuk, hogy Darányi Ignác két újabb munkás-törvényjavaslata [...] már eleve is kedvezőbb fogadtatásra fog találni a radikálisabb gondolkozásúaknál...”⁴⁰ A *Magyar Nemzet* véleménye szerint „A törvény gyorsan és könnyen átment az életbe; a mezei munkások országszerte kiváltották a törvény előírta munkásigazolványokat”.⁴¹

A békés hangnemben folyó vitán két jogszabály egyidejűleg került tárgyalásra. Az ülésen felszólaló miniszter általánosságban szólt a munkások megbecsülésének szükségességéről, ennek különböző formáiról. Tájékoztatta a jelenlevőket, hogy abban az esztendőben 406 gazdasági munkásnak és cselédnek ad át oklevelet és jutalmat, ezen kívül ugyanebből a körből 81 cseléd kap a király által alapított – 40 év hű szolgálat után adományozható – díszéremből. A megszólalás lehetőségét kihasználva beszámolt a munkás segélyalapok működéséről, amelyek szezonális munkanélküliség esetén kamatmentes állami kölcsönt nyújtanak. Elképzelése szerint a jövőben az érintett munkásokból létrejövő „munkás-bizottságok” is beleszólást kapnak a kölcsönök odaítélésébe.⁴² A képviselőház különösebb vita nélkül elfogadta „A vízimunkálatok-

36 A mezőgazdaság Monarchián belüli helyzetéről lásd *Gunst Péter: Az Osztrák–Magyar Monarchia mezőgazdasága a századfordulón. Századok*, 1995. 6. szám. 1119–1250. o.

37 Pesti Hírlap, 1899. X. 8. 6. o.

38 Hazánk, Kiállítási melléklet, 1899. X. 8. 2. o.

39 KN. 1896–1901. XXIV. k. 159–160. o. Darányi az 1899. május 3-i minisztertanácsi ülésen jelentette, hogy az aratási szerződések megkötése folyamatos, „s a múlt évi aratás óta a munkások hangulata nyugodtabb”. MOL K 27. Minisztertanács (jegyzőkönyv). 1899. V. 3. 11. pont.

40 Pesti Hírlap, „Munkás-törvények”. 1899. X. 31. 1–2. o.

41 Magyar Nemzet, 1899. X. 15. 24. o.

42 KN. 1896–1901. XXIV. k. 162. o.

nál, az út- és vasútépítésnél alkalmazott napszámosokról és munkásokról” szóló 1899:XXI. törvénycikket, amelyik lényegében az 1898. évi II. tc. minden fontos elemét (adminisztratív és büntetőjogi) kiterjesztette a törvényben meghatározott munkaterületeken dolgozókra. A 19. §-ban foglaltak a munkások sérelmére elkövetett elszámolási visszaéléseknek igyekezett a törvény eszközeivel gátat szabni.⁴³

„A gazdasági munkavállalkozásokról és segédmunkásokról” szóló 1899:XXII. tc. az előzőnél valamivel összetettebb kérdésben intézkedett: egyrészt a kisebb birtokos és a cséplővállalkozó, másrészt pedig a cséplővállalkozóknál alkalmazott munkások jogviszonyáról. A többször említett 1898:II. tc. szellemét magában hordó jogszabály nagy súlyt helyezett a megállapodások írásban történő rögzítésére, az egyezség betartására, és azok be nem tartása esetén a törvénytörtő szankcionálására.

Még az 1899-es esztendő végén Darányi egy miniszteri rendelet kiadásával folytatta a munkások és munkavállalók közötti konfliktushelyzetek csökkentésére irányuló erőfeszítéseit. Ennek értelmében a gazdasági munkasközvetítést végző személyeket a községek és a törvényhatóságok jelölik ki, de miniszteri engedéllyel – üzleti alapon – magán-munkasközvetítők is tevékenykedhetnek. A munkasközvetítőket a földművelésügyi minisztérium munkasközvetítési osztálya segíti, így például a keresleti és kínálati oldalról érkező információkat a közvetítőkkel díjmentesen megosztja (7. §). A rendeletben utalás történik az 1898:II. törvénycikkre, annak büntetési tételeire.⁴⁴ Az állam Darányi minisztersége idején hozott szociális természetű jogszabályok végrehajtásával – a földművelésügyi minisztériumon keresztül – egyre több terhet vállalt magára annak érdekében, hogy a mezőgazdaságban biztosítsa a termelés zavartalanságát és a szociális békét.

A századforduló évében Darányi már negyedik esztendeje állt a földművelésügyi tárca élén, a közvélemény méltán tartotta a Bánffy-, majd a Széll-kormányok meghatározó alakjának. Az agráriusok – néhány szélsőséges képviselőjüktől eltekintve – teljes mértékben bíztak benne, személyét garanciának tekintették elképzeléseik megvalósításához. A politikai és gazdasági hatalom másik pólusát képviselő merkantilisták is elfogadták, méltányolták megegyezésre hajló, a különböző erők közötti egyensúlyozásra törekvő stílusát. Az 1900 januárjában általa összehívott telepítési értekezlet kiváló lehetőséget nyújtott arra, hogy ezt a kompromisszumkereső tulajdonságát kamatoztassa, továbbá alkalmat kínált a témában kifejtett álláspontjának ismertetésére, és politikai befolyásának megmérettetésére. A birtokpolitikai elképzelések, azaz a telepítés és parcellázás kérdése már évtizedek óta foglalkoztatta a hazai közvéleményt. Ennek szinte minden szereplője – nyíltan vagy burkoltan – elismerte a hazai birtokviszonyok egészségtelen voltát, ugyanakkor a kérdés érdemi megoldására nem mutatott hajlandóságot. A hosszú hallgatás után tett első kormányzati lé-

43 „A munkások munkabérént szeszes italokkal, vagy árucikkkel egészben, vagy részben megváltani, utalvánnyal, bárczával, jeggyel fizetni, abból bárki követelésének fedezésére bármit levonni, valamint a munkásokat arra kötelezni, hogy élelmi, élvezeti, ruházati cikkeiket, eszközeiket a munkaadónál, vagy az általa kijelölt egyénnél vásárolják, végül a munkásoknak adott előleg, kölcsön, vagy szállítási költség után kamatot szedni, vagy ezek értékéről váltót venni – tilos.” Magyar Törvénytár. Bp. 1900. 291. o.

44 MOL. K 148. BM Elnöki iratok, 1902-XVI-2873.

pésként értékelhető a telepítésről rendelkező 1894. évi V. tc. elfogadása, amelyről szinte elfogadásának pillanatában kiderült, hogy alkalmatlan a probléma gyökeres megoldására.⁴⁵ A politikaformáló hazai közvélemény egy ilyen törvénytől nemcsak az egészségesebb birtokszerkezet megvalósítását, hanem az ún. „nemzeti szempontnak, a magyar faj védelmének” figyelembevételét várta, azaz, hogy a telepítéseknél kizárólag a magyar nemzetiségű népesség juthasson birtokhoz. Ez utóbbi kérdésben a parlament kormánypárti és ellenzéki oldala is azonos álláspontot képviselt, abban azonban éles véleménykülönbségek fogalmazódtak meg, hogy a birtokreformot hogyan hajtsák végre, és miképpen teremtsék elő az ehhez szükséges földalapot.

Tekintettel a problémakör összetett voltára, Darányi egy szakértői tanácskozás keretében kívánta a véleményeket, elképzeléseket ütköztetni. Alapos előkészítő munkára vallott, hogy a miniszter 1899 szeptemberében a telepítéssel kapcsolatban 21 kérdést megfogalmazva, általa kompetensnek tartott 92 személytől és szervezet-től kért véleményt.⁴⁶ A beérkezett válaszok feldolgozása, értékelése után 1900. január 18-ára szakmai tanácskozást hívott egybe, amelyre 109 meghívót küldött ki.⁴⁷ A témával kapcsolatos nézetek ütköztetése már az ankétot megelőző napokban elkezdődött. Több újságban a vita menetét befolyásolni szándékozó írások jelentek meg, amelyekből következtetni lehetett a leendő tanácskozás fontosabb érveire és ellenérveire. Kétségtelen, hogy a legnagyobb hatást Károlyi Sándor grófnak a *Hazánk*-ban közzétett terjedelmes cikke váltotta ki, amelyben a szerző markáns agrárius álláspontot fejtett ki. Az írás a telepítés ügyét elsősorban nem birtokpolitikai kérdésnek, hanem „a szláv és germán néptömegek közé szorult” magyar faj megmentésére szervezett társadalmi akciónak tekintette. „A magyar fajú középosztály elterjedése nemzetiségi, de magyar vidékeken is nemzeti feladat.” Véleménye szerint „középszerű eredményt is csak hathatós [évente több mint egymillió korona – F. Gy.] pénzösszegekkel és hosszabb idő múlva fogunk elérni, kicsi birtokosokat a nyelvhatárokon, középbirtokosokat főképp a nemzetiségiük közé telepítve. A munkát bizzuk a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetségére, kormánybiztosi ellenőrzés mellett. A telepeseket támogatni kellene az által, hogy a földet olcsón kapnák.” Arra a nagyon kényes birtokpolitikai kérdésre, hogy honnan vegyék a telepítéshez szükséges földalapot, Károlyi nem adott hasznosítható választ. Határozottan helytelenítette a nagybirtok felosztását, mert tapasztalata szerint „föld van elég”, csak pénzzel rendelkező vevő legyen. „Ha idők multával másként mutatkoznék az eladó birtokok száma, ha szintén földhiány lenne észlelhető, akkor gondoskodni kellene az állami és községi birtokok egy részének felosztásáról. Ezen kívül egyházi és hitbizományi szántóföld-nagybirtokoknak erdő és hegyvidéki területekkel leendő kicseréléséről.”⁴⁸ Ez utóbbi kérdésben elfoglalt álláspontja korábbi véleményéről való elmozdulást jelentett, hiszen ezt megelőzően ellenezte az eredetileg Beksics Gusztávtól

45 „Elismerem, t. ház, hogy az 1894:V törvénycikk kerete arra, hogy azon nagy célokat elérjük, melyek előttünk állnak, szűknek látszik.”– mondta Darányi a képviselőház 1896. április 14-i ülésén. KN. 1892–1897. XXXII. k. 141.o.

46 MOL. K 178. Elnöki iratok, 1899–7619.

47 MOL K 178. Elnöki iratok, 1900–20.

48 *Gróf Károlyi Sándor*: A telepítés kérdéséhez. *Hazánk*, 1900. I. 14. 5. o.

származó elképzelést.⁴⁹ (Egyébként Károlyi az ankét január 20-i ülésén a *Hazánk*-ban leírtak eszenciáját előszóban is előadta.)

Darányi Ignác elnökletével a minisztérium épületében folyó eszmecsere maga a házigazda tartotta az első beszédet. Az eddig elért eredmények vázlatos összefoglalása után örömmel konstataálta, hogy a hazai közvélemény kezd megbarátkozni az állami telepítés tényével. Magát a telepítést egy „újabb kapocsnak” nevezte, „a mely a földművelő népünket a birtokos osztályhoz kötni hivatva van” és a nagy feladat elvégzésekor „a vezető szerep, az irányító szerep a birtokos osztályt kell, hogy illesse”. Habitusához illően óvatosan kezelte az ügyet, nem fejtette ki a telepítéssel kapcsolatos átfogó elképzelését, ehelyett a tanácskozás sikeréhez fűzött reményeit fogalmazta meg. „És én reményelem, mert bízom egyfelől a magyar birtokos osztály hagyományos emberszeretében, másfelől földművelő népünk józan okosságában, a mely – hacsak mesterségesen izgatva nem lett – lehetetlen dolgokat nem kívánt és földosztási ábrándoktól idegen volt.” – nyugtatta meg a sajtó élénk érdeklődéssel követte és kommentálta, a hat nap során több tucat felszólaló fejtette ki véleményét, többen írásban nyújtották be javaslataikat. A tanácskozáson több kérdésben került sor ellentétes nézetek megfogalmazására, az egyik ilyen vita a birtokforgalom körül bontakozott ki. Asbóth János, Mandelló Gyula és Zselénszki Róbert⁵¹ a hitbizományok fenntartásának szükségessége mellett érveltek, ezen nézetüket a *Magyar Nemzet* „retrográdnak és agrárreakzionáriusnak” minősítette⁵², kiváltva ezzel a *Hazánk* éles kirohanását.⁵³ Zselénszki felszólalásában – sokakkal vitázva – kételyeit fejezte ki a nemzetiségi szempontú telepítés célszerűségét illetően, egyáltalán magát a telepítést is helytelenítette. Ellenjavaslatának lényegét az alábbiakban foglalta össze: „Nem tartom kívánatosnak, hogy az állam oly módon telepítsen tovább, mint azt addig tette, azt sem, hogy magánbirtokok telepítési, illetőleg parcellázási célokra való fölhasználásra megkönnyítessék, azt sem, hogy kincstári erdőbirtokok telepítési célokra használtassanak föl, azt azonban helyesnek találnám, hogy hozzátelepítésre, illetőleg elparcellázásra alkalmas törvényhatósági és községi ingatlanoknak telepítése, illetőleg elparcellázása megkönnyítessék, előmozdítassék”.⁵⁴ Vitát kiváltó hozzászólásában kételyeit fogalmazta meg a telepítés egyik célját illetően: „Vannak számosan, kik nemzetiségi szempontokból barátai a telepítésnek és azt hiszik, hogy ezen eszközzel meg lehet a nemzetiségi vidékeket magyarosítani. Ha ez lehetséges lenne, egy szót sem

49 Az ankétot megelőző hírlapi vitáról lásd többek között: *Beksics Gusztáv: Magyarország jövője. A telepítési ankét. Magyar Nemzet, 1900. I. 18. 1–3. o.* Beksics birtokpolitikai elképzeléseire vonatkozóan lásd: *A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációja, különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és népesedésre. Bp. 1896.; és A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Bp. 1899.*

50 *Magyar Nemzet, 1900. I. 20. 17. o.*

51 *Magyar Nemzet, 1900. I. 22. 3. o.*

52 *Disszonáns hangok. Magyar Nemzet, 1900. I. 22. 1–2. o.*

53 „...soknak találjuk, hogy mihelyt valaki nem áll a Magyar Nemzet főszerkesztője [Beksics Gusztáv – F. Gy.] mellé földföldarabolónak, az minden további megokolás nélkül, retrográdnak bélyegeztessék.” *Hazánk, 1900. I. 25. 3. o.*

54 *Hazánk, 1900. I. 23. 2. o.* Ezt a véleményt osztotta Rubinek Gyula is. *Hazánk, 1900. I. 24. 3. o.*

szólnék az állami telepítési akció ellen, de én azt nem tartom lehetségesnek.”⁵⁵ Ehelyett a román Albina bank által Erdélyben alkalmazott modellt ajánlotta: a nemzetiségi vidékeken az állam vásárolja fel az eladó birtokokat és azokra magyar nemzetiségű lakosokat telepítsen.

Emödy József hozzászólásában a nemzetiségi szempontot középpontba helyező telepítés megvalósítása helyett „a magyar középbirtokos talpra állítását” tartotta a legsürgősebb és legfontosabb nemzeti feladatnak.⁵⁶

Az egy hétig tartó tanácskozás 24-i záróülésén Darányi ismét felszólalt, de a vitában elhangzott markáns álláspontok összefoglalására, azok minősítésére – talán tudatosan – nem vállalkozott.⁵⁷ Rövid beszédében a birtokos osztályhoz szólva megrajzolta a telepítés mértékének határvonalát. „Én azt hiszem, igen t. értekezlet, az iránt tisztában van mindenki, hogy a tulajdonjogot, annak szentségét és annak szabadságát alterálni, érinteni senki sem kívánja és hogy ezen értekezleten, a melyen különböző szempontok érvényesültek és, mondhatnám, minden árnyalat képviselve volt, utópiáknak szövívei nem akadtak.” – nyugtatta meg az erőszakos földfoglalástól tartó tulajdonosokat. Az értekezleten elhangzott hozzászólások tanúsították, hogy a földbirtokos elit telepítéssel kapcsolatos elképzelései igen távol álltak egymástól. Már az a tény is előrelépésként volt értékelhető, hogy bizonyos közeledés történt néhány markáns véleményt megfogalmazó csoport képviselői között. Közelebb kerültek az álláspontok például síkvidéki és hegyvidéki hitbizományok cseréje tárgyában, valamint az állami irányítással történő telepítés elfogadásának kérdésében.⁵⁸

A *Pesti Hírlap* az egy hetes tanácskozást értékelő vezércikkében a birtokpolitika lényegét érintő kérdésre hívta fel olvasói figyelmét. A hazai birtokviszonyok körüli gondok megoldására iparfejlesztést és átfogó, egységes gazdaságpolitikát javasolt, amelynek kidolgozásáért és végrehajtásáért a földművelési és kereskedelmi miniszternek együttesen kellene felelniük.⁵⁹ Általánosságban elmondható, hogy az agráriusok álláspontja messze állt az újságban leírtaktétől. A kialakult helyzet bonyolultságára jellemző, hogy az agrárius táboron belül is igen éles ellentétek alakultak ki egyes kérdések megoldását illetően. Ezt az állítást bizonyítja, hogy a szélsőséges agrárius táborhoz tartozó Zselénszki Róbert emlékiratában a tanácskozást a szabadkőműves érdekek szolgálatában állónak minősítette, Darányit pedig népszerűsítést hajszolónak, „a szabadkőművesekkel chórusban üvöltőnek” nevezte.⁶⁰ A miniszter csapdahelyzetbe került, ismét szembesülhetett a valósággal, hogy a birtokos osztály lényegében nem támogatja a birtokviszonyok korrekciójára irányuló törvényhozási elképzelését. Célját azonban nem adta fel, annak elérése érdekében zárszavában további részletes statisztikai adatgyűjtést ígért, hogy az érintetteket meggyőzze a reális

55 Hazánk, 1900. I. 23. 2. o.

56 Hazánk, 1900. I. 24. 3. o.

57 A *Pesti Hírlap* vezércikkirója azt szeretné tudni, hogy mik voltak azok a gondolatok, amelyek Darányi fejében megfogalmazódtak, miközben a felszólalásokat hallgatta, s amelyekre nem reflektált. *Pesti Hírlap*, 1900. I. 25. 1–2. o.

58 *Köztelek*, 1900. I. 27. 159. o.

59 *Pesti Hírlap*, 1900. I. 25. 1–2. o.

60 *Zelenski (Zselénszki) Róbert: Emlékeim*. Bp. 1929. 155. o.

helyzetről, és a cselekvés szükségességéről, amíg nem késő.⁶¹ A parlamenten kívüli MSZDP egyértelműen a telepítések ellen foglalt állást, „azt a kizsákmányolás újabb nemének” tekintette.⁶²

A Széll-kormány regnálása óta Darányi tetteiben gazdag miniszteri munkáját alig érte kritika, annál több elismerő véleményt kapott írásban és szóban. E tekintetben kivételt jelentett az a kritikát tartalmazó interpelláció, melyet élénk hírlapi vita is kísért. Az előzményekről annyit, hogy a Földművelésügyi Minisztérium 1897-ben indította el a nemzetiség-, gazdaság- és szociálpolitikai elemet egyaránt tartalmazó, ún. hegyvidéki akciót, a magyar állam leglojálisabbnak tartott nemzetiségének, a felvidéki rutének központi segélyezését.⁶³ Az állam nevében eljáró Földművelésügyi Minisztérium Schönborn-Buchheim Ervin gróffal kötött szerződést 18 ezer kh. szántóföld és legelő bérbevételéről, amelyet azután az Egan Ede miniszteri biztos irányította hivatal kisebb bérletekre osztva továbbadta a rászorulóknak. Nemsokkal Széll Kálmán hivatalba lépése után Firczák Gyula munkácsi püspök levélben kereste meg a miniszterelnököt, hogy az eddiginél erőteljesebb állami beavatkozást kérjen tőle. Széll minisztereitől megoldási javaslatot kért.⁶⁴ Darányi 1899 júniusában írt válaszában kifejtette, hogy a lakosság nagy mérvű eladósodásának oka „az időközben bevándorolt galíciai zsidóság által különféle módon nyújtott” uzsorahitelek. Ő is az állami beavatkozás növelése mellett érvelt, és a Galíciából történő bevándorlás korlátozásán túl az uzsorakölcsönök olcsó földhitellé való konvertálását, hitel- és fogyasztási szövetkezetek alapítását indítványozta.⁶⁵ Az év nyarán több napos utazása során személyesen is megtekintette a szóban forgó térséget.⁶⁶ Minden bizonnyal a látogatás alkalmával ért közvetlen benyomások munkáltak benne, amikor december 22-én a miniszterelnöknek küldött bizalmas levelében a rutén akciót Bereg megye minden járására, 1900-tól pedig a szomszédos Ung, Máramaros és Ugocsa vármegyékre javasolta kiterjeszteni.⁶⁷

A harmadik esztendeje folyó rutén akcióval kapcsolatban Fest Lajos képviselő interpellációt intézett a földművelésügyi miniszterhez, és ebben Egan Ede kormánybiztos munkácsi beszédének⁶⁸ a zsidóságot elmarasztaló kijelentését tette szóvá.⁶⁹ A miniszter az érintettel történő konzultáció után tájékoztatta a képviselőházat, hogy a kormánybiztos a vita hevében valóban tett egy hazai felekezetre nézve sértő, általánosító kijelentést, ezzel pedig megsértette a kormány jogegyenlőség alapján álló po-

61 „Addig dolgozzunk, a míg nappal van.” – szavakkal nagy tetszésnyilvánítás közepette fejezte be mondanivalóját. Magyar Nemzet, 1900. I. 25. 17. o.

62 Farkas Dezső: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között. Bp. 1973. 55. o.

63 Erről bővebben Fehér Gy. 1997. 125. o.

64 Széll Kálmán levele Darányi Ignáchoz. Bp. 1899. IV. 20. MOL K 178 Elnöki iratok, 1902-1310 (1899-4294)

65 Darányi Ignác levele Széll Kálmánnak. Bp. 1899. VI. 16. MOL K 178. Elnöki iratok, 1902-MOL K 26. 1902-1310 (1899-4294) és MOL K 26. 1902-XXXI-1134.

66 Erről a napilapok is beszámoltak, lásd Pesti Hírlap, 1899. VII. 26. 7. o.; uo. VII. 28. 7. o.

67 MOL K 26. 1902-XXXI-1134.

68 A beszédet közli Magyar Nemzet, 1900. II. 18. 5. o.

69 KN 1896-1901. XXVI. k. 340. o.

litikáját. Darányi a felekezetek szerinti osztályozást „hazafiatlan dolognak” tartotta, ugyanakkor a rutén akció folytatását ígérte.⁷⁰ Az incidens eszkalálódása a mögötte meghúzódó társadalmi feszültséggel magyarázható. A magyarországi zsidóság politikai elitjéhez tartozók többsége elítélte a Galiciából bevándoroltak visszaéléseit, és korrektnek tartották az interpellálnak az ügyre vonatkozó válaszát.⁷¹ A *Magyar Nemzet* az ügy mögött az egyházpolitikai küzdelmekben liberális értékeket valló és most is ilyen hangnemben nyilatkozó Darányi elleni támadást sejtette. „Szűnjenek meg tehát valahára az apró üzelmek s méltatlan inszINUÁCZIÓK, melyek Darányi Ignác személye ellen többé-kevésbé lappangva settenkednek s ha az Egan ügye alkalmából nyílt formulázást nyertek, annál rosszabb azokra, a kik a háttérben susogó véleményeknek kifejezést adtak, mert az erélyes czáfolat nyomon következett.”⁷² Egyes feltételezések szerint Eganon keresztül a minisztert két oldalról is támadták; egyrészt az ügyben érintett, uzsorakölcsönöket nyújtó zsidók, másrészt pedig „az állami beavatkozástól és az állami szociálpolitika következményeitől rettegő konzervatív agrárius körök”.⁷³

Az 1900. évi agrárkölségvetés körül kibontakozó vita lehetőséget adott a bizalom helyreállítására, de az ellentétek elmélyítésére is. A korabeli sajtó is felhívta a figyelmet a földművelésügyi miniszter kényes politikai helyzetére, amelyet a Nemzeti Párt és a Szabadelvű Párt fúziója teremtett. „A két szélsőség között Darányi Ignác miniszterre az a szerep várt, hogy vagy összekapcsolja az érdekeket közös célok szolgálatába, vagy pedig a külön utakon megmutassa a helyes irányt!”⁷⁴ Az egyesülés következményeként agráriusok és merkantilisták, korábbi „ellenfelek” kerültek egy pártba, ilyen körülmények között a modus vivendi megtalálása igazi politikai bravúrnak számított. A helyzetnek megfelelően a szót kérő Darányi tőle szokatlanul hosszú beszédében agrárpolitikájának igen átfogó programját vázolta fel. Bejelentette, hogy hamarosan a képviselőház elé terjeszti az állatorvosi szolgálat államosításáról szóló törvénytervezetét. A magyar érdekek védelmét hangsúlyozva kitért az Ausztria és Magyarország között az állatforgalom ügyében támadt feszültségekre. Igen határozott hangot használva a viszonyosság elvének betartására kérte a gazdaság szereplőit: „Forgalmunk emelkedése a verseny folytán némely körökre esetleg kedvezőtlenül hathat, de valamint mi kötelességszerűen eltűrjük az osztrák iparcikkeknek versenyét, azonképpen kell, hogy ők a mi nyersterményeink és állatforgalmunk versenyével megbarátkozzanak”.⁷⁵ Ugyanakkor kifejtette a partner iránti töretlen bizalmát: „Az osztrák kormány loyálisához kétség nem férhet és az osztrák kormány velünk együtt a kiegyezést sértetlenül fenn akarja tartani”.⁷⁶ A pár hónappal korábbi telepítési értekezlet tapasztalatait felhasználva az akkor elmondottaknál sokkal rész-

70 Uo. 430–432. o.

71 Pesti Hírlap, 1900. II. 15. 1. o.; Magyar Nemzet, 1900. II. 18. 1–2. o.

72 Uo. 2. o.

73 Szabó A. Ferenc: A dualizmuskori nemzeti célú telepítések Magyarországon. Agrártörténeti Szemle, 1987. 3–4. szám. 313. o.

74 Pesti Hírlap, 1900. III. 15. 2. o.

75 KN. 1896–1901. XXVII. k. 239. o.

76 KN. 1896–1901. XXVIII. k. 33. o.

letesebben fejtette ki álláspontját, amely egyes érdekcsoportok véleményétől több pontban is eltért. A telepítés szempontjait illetően leszögezte: „Hiba volna a telepítéseket csupán gazdasági szempontból eszközölni. Olyan országnak, minő Magyarországnak, mely ilyen viszonyok között él, semmiféle akcióval, de legkevésbé a telepítésnél nem szabad megfélemlenie az állami szempontot.” Majd beszédét így folytatta: „Az állami telepítésre kell szerintem a fősúlyt fektetni.”⁷⁷ Ez a félre nem érthető álláspontja némileg eltért Károlyi Sándorétól és – minden fontos kérdésben különbözött – Zselénszki Róbertétől. Felszólalásában érintette a középbirtok kérdését és sokakkal megegyezően a középbirtokos osztályt ő is az ország „vezető elemének” tartotta. Nem került meg a neuralgikus pontnak számító hitbizományok kérdését sem. „A kormány azon a nézeten van, hogy a hitbizomány a modern jogrendszerbe nem illik bele. De nem lehet elzárkózni e kérdés megbírálásánál az állami és nemzeti szempontok elől sem. A kormány új hitbizományok felállítását a felséges úrnak nem javasolta és a síkföldön javasolni nem is szándékozik [...] a kormány nem zárkózik el ridegen az elől, hogy különös kivételképen Erdélyben és olyan exponált vidékeken, a melyek hasonló viszonyok közt vannak, ott a hol szociális, gazdasági és birtokmegosztási szempontok számba egyáltalán nem jöhetnek, kizárólag erdőbirtokra, a magyar állameszme megerősítése érdekében a Felsőnek ily hitbizományok engedélyezésére javaslatot tegyen.”⁷⁸ – fogalmazta meg a kormányéval megegyező, de a társadalom különböző csoportjaiban nagy vitát kiváltó álláspontját.⁷⁹

Beszédének figyelemre méltó elemét képezte az agrárkormányzati szociálpolitika fontosabb feladatainak kifejtése, amelyben a történetírásunk által újkonzervatív irányzatnak nevezett ideológia néhány elemét fedezhetjük fel. Elutasította mindazok vádját, akik szerint a kormány agrárpolitikája „a nagyobb birtokosoknak szolgál előnyül”. Ehelyett – állította Darányi – „az én politikám, [...] a kormány politikája mindenekelőtt a kisembereket segíteni, mindenekelőtt azokon segíteni, akik a legkevésbé sem tudnak magukon segíteni”. Feszültségkeltőnek és igaztalanoknak nevezi a nagybirtok és kisbirtok közötti megkülönböztetések ismételt hangoztatását, mert ez „magyar szempontból nem helyes politika”.⁸⁰

Darányi a költségvetési tárgyaláson látta eljönni az időt, hogy kifejtse az agrárizmusról és a merkantilizmusról vallott nézeteit, és meghatározza helyét a két nyomásgyakorló csoporthoz képest. „Ha agrárizmus alatt értetik az elzárkózás és szűkeklőség; ha az értetik alatta, hogy semmi más jogos érdekre tekintettel ne legyünk, hogy a nemzetet mesterségesen osztályokra osszuk, és azokat játszszuk ki egymás ellen, hogy érdekellentéteket keressünk és kiélesítsünk: akkor e fogalmat magamtól elutasítom. De ha azt értjük alatta, hogy Magyarországon a földművelésnek kell minden gazdasági fejlődés és emelkedés legfőbb gyökerének lennie, én, mint Magyarország földművelésügyi minisztere, egy perczig sem érdemelném meg, hogy e helyen

77 KN. 1896–1901. XXVII. k. 239. o.

78 Uo. 240. o.

79 A telepítésről kifejtett véleményét nagyon nagy jelentőségűnek tartotta a Jókai Mór és Beksics Gusztáv főszerkesztésével megjelenő Magyar Nemzet, 1900. III. 20. 1–2. o.

80 KN. 1896–1901. XXVI. k. 241. o.

üljek, ha nem az volna meggyőződésem, hogy a földművelés érdekeit a legmagasabbra kell helyeznem, minden más jogos érdek kímélése mellett; ily értelemben a szó e nemes értelmében igenis agráriusnak vallom magamat.”⁸¹ Felhívta hallgatósága figyelmét az ipar és a mezőgazdaság együttműködésének fontosságára, ugyanakkor figyelmeztetett a mindkét irányzatnál megfigyelhető szélsőséges megnyilvánulásokra, amelyektől elhatárolódott. Veszélyesnek nevezte, ha „felekezeti velleitások és idegen törekvések, mezőgazdasági köpenyt vesznek magukra. Ezekről idegen vagyok. De idegen vagyok attól is, ha szabad kizsákmányolás rendszere, ha üzelmek és visszaélések, a liberális lobogó alá akarnak menekülni.” Tőle szokatlan szenvedéllyel fogalmazta meg politikai hitvallását és határozta meg helyét a magyar politikai életben: „Nem vagyok új ember a politikában. 20. esztendeje vagyok tagja e háznak. A vezérek közé nem tartozom, de a liberalizmus szolgálatában nehéz időkből, az első csatavonalban is megálltam helyemet. De én mondom azt, hogy ha a liberalizmust valaki agyon akarja ütni, úgy ütheti agyon, ha azt genfi lobogónak tekinti, mely alá ilyen gazdasági visszaélések menekülhetnek. Korunk a szélsőségek felé hajlik. Azoknak, a kik felelősségteljes állást foglalnak el, kötelessége a mérsékelt irányban maradni.” – fejezte be beszédét a parlamenti gyorsíró megjegyzése szerint hosszantartó taps és általános éljenzés közepette Darányi Ignác.⁸²

A költségvetési vitát figyelemmel kísérő tekintélyes lapok véleményét olvasva úgy tűnik, hogy Darányi sikerrel oldotta meg a kormányzópart agrárius és merkantilista tábor közötti manőverezést, mindkét fél hozzá közel állónak tartotta a minisztert. Az agrárius nézeteket közvetítő *Hazánk* véleménye szerint „Az ő agrarizmusa megfér a liberalizmussal, de nem annak kinövésével, annak önző félremagyarázásaival”. A vezércikk írója szerint „az expozé után Darányit még szorosabb kötelek fűzik az agráriusokhoz”.⁸³ Az OMGE hivatalos közlönye is azonosult a miniszter minden kijelentésével, törekvéseit támogatandónak ítélte, mivel azok egybeesnek az agráriusok régóta megfogalmazott követeléseivel.⁸⁴ A másik ideológiai zászló alatt gyülekezők is a „maguk emberének” tartották a minisztert, legalábbis erre lehet következtetni a *Magyar Nemzet* szerkesztőségi írásából: „Darányi mezőgazdasági politikája valóban az, a mit Magyarország érdeke megkíván: liberális agrárpolitika.”⁸⁵ A *Köztelek* a vita tanulságait értékelve találóan írta le a kialakult helyzetet: „Darányi minisztert megvádolták azért, hogy agrárius, azután megvádolták azért, hogy nem agrárius”.⁸⁶

A miniszter képviselőházi szereplésekor ismételtlen bizonyította, hogy agrárpolitikája nem enged teret a szélsőséges agráriusok követeléseinek. Törekvése arra irányult, hogy a mezőgazdaság érdekeinek érvényesítése mellett – annak elsőbbséget biztosítva – figyelembe vegye a merkantil mozgalom szempontjait, és a gyakorlatban megkísérelje az ellentétek tompítását. Ez a politikai szándék 1900 tavaszáig sikerrel járt, személyét erőteljes támadások nem érték, érdemül tudták be az általa

81 Uo. 243. o.

82 Uo. 244. o.

83 *Hazánk*, 1900. III. 15. 1. o.

84 *Köztelek*, 1900. III. 17. 433–434. o.

85 *Magyar Nemzet*, 1900. III. 15. 2. o.

86 *Köztelek*, 1900. III. 28. 502. o.

vezetett minisztérium presztízsének és költségvetésének évről évre történő növekedését.⁸⁷ Az agrárbüdzsé számsorai is alátámasztják a fenti állítást, hiszen a tárca költségvetési előirányzatában 1900-ra az előző évhez képest 3,5 millióval több, pontosan 57,9 millió korona szerepelt, amit a képviselőház el is fogadott.⁸⁸

Még az érdeklődő szakemberek figyelmét is elkerülte, hogy az 1899. évi XXX. törvényben foglaltak lehetővé tették, hogy külföldön – a Monarchia konzulátusi infrastruktúráját használva – ún. mezőgazdasági szaktudósítók dolgozzanak. A miniszter utasítására 1900 áprilisában már négy szaktudósító el is kezdte munkáját, és feladatuk kapták az Angliában, Franciaországban, Németországban és az Egyesült Államokban zajló általános gazdasági folyamatok tanulmányozását, ezen túlmenően különös figyelmet kellett szentelniük fogadó országuk mezőgazdaságának. Az agrárkormányzat többek között részletes elemzéseket, statisztikai kimutatásokat elkészítését várta el tőlük a Magyarország által exportált termékcsoportok ár- és piaci viszonyairól, a konjunkturális kilátásokról.⁸⁹

Darányi energikus munkáját bizonyítandó, hogy május folyamán gyors egymásutánban hat nagy horderejű törvénytervezetet nyújtott be a képviselőháznak, ezek részben a mezőgazdaság minőségi fejlesztését szolgálták, míg a javaslatok másik csoportja az ágazat szereplőinek szociális helyzetét javítani hivatott paragrafusokat tartalmazott. A *Magyar Nemzet* a javaslatok betervezését az átfogó és Darányi nevéhez köthető tervszerű agrárpolitika bizonyítékának tartotta, amire a koronát majd a telepítési törvény elfogadtatásával teheti fel.⁹⁰ Az elsőként vitára bocsátott tervezet – az állatorvosi közszolgálat államosítása – elfogadását a hazai mezőgazdaságban időközben végbement változások indokolták. Az a tény, hogy a külföldi piaci hatásoknak is betudhatóan, változott a növénytermesztés és az állattenyésztés jövedelmezőségének helyzete. A szemtermelésre berendezkedett gazdaságok már hosszú idő óta kisebb nyereséget könyvelhettek el, ugyanakkor az állattenyésztés értékesítési pozíciói jelentősen javultak. A magyar gazdák nyereséggel adhatták el termékeiket külföldi piacokon. Ausztriába és a Monarchián kívüli országokba irányuló értékesítést azonban időről időre megzavarták a pusztító járványok. Az előzményekből kiindulva a törvényalkotó két szempontból is fontosnak ítélte a jogszabály elfogadtatását. Az állami állatorvosi szolgálat kiépítésétől az állomány egészségügyi állapotának nagymérvű javulását remélte. A jogszabály másik előnye külföldi értékesítés esetén vált érezhetővé, miként az az előterjesztésben is olvasható. „Csak a fejlettebb s kifogástalan állategészségügyi rendszet garanciáival leszünk képesek megváltoztatni azt a rideg álláspontot, melyet állat-exportunkkal szemben az érdekelt külállamok mostanig elfoglaltak s a melyet főleg állategészségügyi rendszetünk hiányosságaival indokoltak.”⁹¹ Darányi a fentiekben megjelölt célok megvalósításáról egyértelműen fogalmazott: „A fejlesztésnek ezen egyedül helyes irányát én az állatorvo-

87 Köztelek, 1900. III. 21. 468–469. o. Az FM költségvetése az előző évhez képest 52,2-ről 57,8 millió koronára emelkedett. *Magyar Nemzet*, 1902. IX. 26. 19. o.

88 Képviselőházi Irományok, 1896–1901. XVII. k. 248. o.

89 Mezőgazdasági attasék. Köztelek, 1900. IV. 7. 566. o.

90 *Magyar Nemzet*, 1900. IV. 29. 1–2. o.

91 Képviselőházi Irományok, 1896–1901. XXIX. k. 81. o.

si közszolgálat államosításában, vagyis abban látom, hogy az állategészségügyi szakszolgálat ellátására a kormánynak közvetlenül alárendelt, helyi és személyes befolyásoktól független, kellően fegyelmezhető, a mutatkozó szükséghez képest elhelyezhető és elegendő számú állatorvos álljon rendelkezésére.”⁹²

Az elfogadott törvény értelmében⁹³ megalakultak az I. és II. fokú állategészségügyi hatóságok, és az állományukba tartozó állatorvosok a földművelési miniszter által kinevezett állami alkalmazottá váltak, akik nem tarthattak fenn magánpraxisot.⁹⁴ A kiépülő hierarchiában fontos szerepet kapott az Állategészségügyi Hivatal és az Országos Állategészségügyi Tanács. A törvény hosszú távon jó hatást gyakorolt a hazai állatorvosképzésre, nőtt a főiskolai rangra emelkedett képzés színvonala, növekedett az állami szolgálatban és a magánpraxisban dolgozó szakemberek száma. Kétségtelen tény, hogy ezután a külkereskedelemben ritkábbá váltak az állategészségügyi problémákra jogalap nélküli hivatkozások és megghiúsult ügyletek.

Rég tapasztalt országos érdeklődés közepette június elején kezdődött Darányi Ignác újabb szociális törvényének tárgyalása. A felfokozott várakozást bizonyítandó, a képviselőházi vitát megelőzően számos írás jelent meg a különböző irányultságú újságokban. A *Pesti Hírlap* Darányi hatalmas terveként állítja be a gazdasági munkás- és cselédpénztárról szóló törvénytervezetet, amelyik a cikk becslése szerint egy millió szegény ember helyzetén könnyíthet.⁹⁵ Az agráriusok körében nagy befolyással rendelkező Rubinek Gyula a tervezetet „feladata magaslatán állónak” minősítette, „amely közvetve és közvetlenül is nagy szociális feladatokat hivatott megoldani”.⁹⁶ Az ellenzéki Kossuth Ferenc, „Nemes cél, üdvös intézkedés” című írásában, még a képviselőházi vita előtt elismerően üdvözölte az előterjesztést és előterjesztőjét.⁹⁷ Darányi munkatársaival együtt nagyon alaposan készítette el a joganyagot. Matematikai számításokat készíttetve modellezte, hogy a segélypénztár milyen létszám mellett érheti el a nullszaldót. A miniszterelnöknek küldött április 26-i bizalmas levelében a kérdésről alkotott politikai nézeteit is felfedte: „A munkásbiztosítás megvalósítását az agrár-socialis mozgalmak elleni actiónak kezdettől fogva mindig lényeges részéül tekintetem”. Legszívesebben a külföldi kötelező biztosítási formát vezette volna be, és szívesen alkalmazta volna az ipari alkalmazottak betegsegélyezésére Magyarországon elfogadott 1891. évi törvényt, de ezt pénzügyi források hiányában megvalósíthatatlannak látta. Az eddig hozott, az agrárszocialista mozgalmak lecsillapítására szánt törvényeket sikeresnek tartotta: „E révén sikerült a munkások bizalmát megnyerni és ezzel a gazdasági s társadalmi rendet biztosítani.”⁹⁸ A tárgybán még május 4-én a minisztériumban szakmai tanácskozást tartott és ennek javaslatait figyelembe véve küldte május 13-án a miniszterelnöknek a törvényjavaslatot

92 Uo. 84. o.

93 Az állatorvosi közszolgálat államosításáról szóló 1900. évi XVII. tc.

94 KN. 1896–1901. XXIX. k. 231. o.

95 Az agrár-páriákért. *Pesti Hírlap*, 1900. IV. 29. 1–2. o.

96 *Rubinek Gyula: Szociális feladatok. Hazánk*, 1900. VI. 3. 3. o.

97 *Egyetértés*, 1900. V. 31. 1. o.

98 MOL K 148. BM Elnöki iratok, 1902-IV/b-2522

és indokolását.⁹⁹ Ezt követően az uralkodó egy hosszabb kihallgatáson kapott tájékoztatást a tárgyalás előtt álló törvényjavaslatról,¹⁰⁰ a Darányi-féle szociálpolitika újabb jogszabályáról.

Ilyen előzmények után június elején kezdődött az anyag képviselőházi tárgyalása, ahol meglehetősen békés körülmények között elfogadták a „*Gazdasági munkás- és cselédszegélypénztárról*” rendelkező 1900. évi XVI. törvénycikket. Az önkéntes alapon szerveződő pénztárnak alapító, rendes és rendkívüli tagjai munkásigazolvánnyal rendelkező, tagdíjat fizető munkavállalók lehettek. A pénztár bevételeit gyarapította még az évi egyszeri állami hozzájárulás, és a munkáltatók kötelező befizetése. A munkáltatók nagy többsége soknak tartotta a cselédek után befizetendő 1 korona 20 fillér díjat. A pénztár tagjai, illetve a hozzátartozók baleset, rokkantság, halál esetén különböző mértékű segélyben részesültek, de a biztosítás nem terjedt ki a betegség idejére.¹⁰¹ A tagok 65. életévük betöltésekor 100 korona juttatást kaptak. A tagok közül kizárás fenyegette a kivándorlókat, és akik az 1898. évi II. tc. paragrafusai értelmében kihágást (sztrájk, szocialista agitáció stb.) követtek el.

A kormányhoz közeli sajtó interpretációja szerint „ritka egyértelműséggel és szokatlan melegséggel járultak az összes politikai pártok”, de ez a megállapítás csak a parlamenti politikai erőkre érvényes.¹⁰² A baloldali, elsősorban szociáldemokrata ellenzék kezdettől fogva élesen bírálta a létrejött szervezetet, amit „Darányi kolduspénztáraként” emlegettek.¹⁰³ A hazai politikai elit egy része a vita során is említett „emberszeretet” jegyében a pénztár támogatásával példát kívánt mutatni. Ezt bizonyítja, hogy az uralkodó hatezer,¹⁰⁴ Darányi kétezer korona¹⁰⁵ befizetésével az alapító tagok sorába lépett.

A már ötödik éve miniszteri állást betöltő és elődeinél korábban nem tapasztalt intenzitással dolgozó Darányit 1900 nyaráig nem érték komolynak mondható politikai támadások, jóllehet jogszabályaival, gyakorlati intézkedéseivel érdekérvényesítésre is képes emberek százazreinek gazdasági tevékenységét sérthette. Az őt körülvevő – politikai értelemben vett – csend és nyugalom némileg érthetetlen és megmagyarázhatatlan volt. Ha mégis választ keresünk a miérte, indokolhatjuk azt Da-

99 MOL K 148. BM Elnöki iratok, 1902-IV/b-2522

100 Hazánk, 1900. V. 23. 2. o.

101 A törvény indokolása meglehetősen sajátos érvelést használ: „A betegségyezés elsőrendű fontossággal bír az ipari munkásoknál, a kik a nagyobb városokban, hozzátartozóiktól rendszerint távol, idegen környezetben élnek s a kiknél a kereseti viszonyok egészen mások. A gazdasági munkásoknál azonban, a kik rendszerint otthon dolgoznak s a kiknél a családi s községi gondoskodás feltehetően megsegítheti a támogatást igénylőt, s a hol nem a napi kereseten van a főszűly, a betegség esetére való ellátás biztosítása nem bír olyan döntő fontossággal.” MOL K 148. BM Elnöki iratok, 1902-IV/b-2522. 17-18.

102 A munkásokért. Pesti Hírlap, 1900. VI. 12. 1-2. o.

103 Magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. Bp. 1955. III. k. 187. o. Ez az elnevezés és a pénztárral kapcsolatban megfogalmazott kritikai hangnem átvételre került egyes szociológiai és történeti munkákban is. Lásd *Ferge Zsuzsa*: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. 1986. 77. o.; *Szakács Kálmán*: Mezőgazdasági szociálpolitika és munkásbiztosítás Magyarországon az I. világháború előtt. Párttörténeti Közlemények, 1973. 4. szám. 50-51. o.

104 Pesti Hírlap, 1901. IV. 4. 7. o.

105 Alapító oklevél. Kelt: Bp. 1901. január 8. MOL Darányi család levéltára. P 1441. I. doboz 1-8. tétel 110.

rányi konfliktuskerülő, józan, higgadt egyéniségével, továbbá azzal, hogy teljesítményét a társadalom akarattnyilvánításra képes többsége méltányolta, de legalábbis nem tiltakozott ellene. A jelenség kicsit konkrétábban úgy is értelmezhető, hogy az uralkodó elit különböző érdekcsoportjai (agráriusok és merkantilisták) az általuk képviselt gazdasági és szociálpolitikai irányvonalat – annak kétségtelenül megfigyelhető hangsúlyeltolódásai ellenére – még elfogadhatónak tartották.

Hogy a felek kompromisszumán nyugvó fegyverszünet esetleg véget érhet, erre utaló jelek már az év elején megfigyelhetők voltak. A *Köztelek* február közepén közzéadott cikkében hívta fel olvasói figyelmét a politikai légkör megváltozására. „Darányi ellen otromba támadások jöttek divatba. Különösen egy újdonsült napilap faragja ellene azt a bűnvádat, hogy tárczájának szent hagyományai közé becsempészte az agrárizmust.”¹⁰⁶ A jelzett előzmények után Darányi ellen a frontális támadás a Párizsban tartott világiállítás idején szervezett VI. Nemzetközi Mezőgazdasági Kongresszus eseményei kapcsán bontakozott ki. A francia fővárosban tartott nemzetközi agrárius seregszemlén a népes magyar küldöttség¹⁰⁷ egyik tagjaként részt vett a földművelésügyi miniszter is. A Jules Méline,¹⁰⁸ korábbi francia miniszterelnök és agrárius irányultságú földművelésügyi miniszter elnöklete alatt hét munkacsoportban folyó vita középpontjában a termelés jövedelmezőségére alapvető befolyással lévő árak megállapításának kérdése állott.¹⁰⁹ Egészen pontosan, egy sokak érdekeit sértő probléma megoldására keresték a választ: miként lehetne a termelők hasznát növelni a kereskedelem kiiktatásával, a közvetlen kereskedelemmel. A július 9-éig tartó látogatása során Darányi élénk diplomáciai forgalmat bonyolított le, találkozott többek között a hivatalban lévő francia kollégájával, természetesen Mélinel is, és megtekintette a világiállításon sikeres magyar pavilont. Mint utóbb kiderült, a Darányi elleni támadásra okot adó beszédét a miniszter a kongresszus záróbankettjén, francia kormánytagok jelenlétében tartotta. A jó franciasággal előadott, rövid és a kötelező udvariasság követelményeit kimerítő pohárköszöntőjében a hallgatóságot a különböző országokban élő mezőgazdák közös érdekeire, és a közös érdekek valóra váltásához elengedhetetlen szolidaritásra és összefogásra szólította fel. Beszédének utolsó mondatában óhaját fejezte ki, hogy Méline „megérje az aratást, a mezőgazdasági eszmék győzelmét”.¹¹⁰ A *Pester Lloyd* – az agráriusok által kormánylapnak és merkantilistának nevezett – német nyelvű befolyásos újság párizsi tudósítója azonnal éles támadást intézett az idézett kijelentés ellen és kérdőre vonta a minisztert.¹¹¹

106 *Köztelek*, 1900. II. 14. 250. o.

107 A küldöttségben helyet kapott többek között Károlyi Sándor, Zselénszki Róbert, Majláth József, Bernát István, Rubinek Gyula.

108 Jules Méline, 1883-tól 1885-ig földművelésügyi miniszter, 1896 és 1898 között a tárca irányítása mellett a miniszterelnöki feladatokat is ellátta. Az 1892-ben törvényerőre lépett védővám-politika kidolgozásában vezető szerepet játszott. Működéséről lásd *Papp Imre: A francia mezőgazdaság a XIX. században*. Debrecen, 1997. 181. o.

109 Párizsi VI. nemzetközi gazdakongresszus. *Köztelek*, 1900. VII. 7. 1059. o.

110 *Hazánk*, 1900. VII. 17. 2–3. o.

111 *Pester Lloyd*, 1900. 168. szám

A szokatlanul heves vitában nem a politikusok, hanem a különböző irányzatokat reprezentáló sajtóorgánumok vettek részt. Az írások szerzői Darányi beszéde ürügyén korábbi félelmeiket, előítéleteiket, törekvéseiket, ideig-óráig elfojtott nézeteltéréseiket fogalmazták meg; az agrár–merkantil vita ismét új erőre kapott. Az agráriusok „merkantil aknának, mocsos cikknek” minősítették a *Pester Lloyd*-ban leírtakat, és e mögött a merkantilisták megosztási kísérletét vélték felfedezni.¹¹² Az inkriminált írás célját illetően a *Magyar Nemzet*nek nem volt kétsége: „Darányi Ignác földművelésügyi miniszter «agrárius» elvei és Széll Kálmán liberális politikája közt ellentéteket próbált kihegyezni” – állította határozottan.¹¹³ A *Hazánk* tovább fűzte laptársa gondolatmenetét, amikor a kritikából a kormányprogram, ezen túl elsősorban Darányi agrárpolitikája elleni támadást olvasta ki, amivel kormányon belüli helyzetét kívánják gyengíteni.¹¹⁴ Ennek veszélyére a *Köztelek* is felhívta olvasói figyelmét: „De legyünk tisztában azzal, hogy a Darányinak imputált kifejezés pusztán támadási ürügy volt, a dolog lényege az, hogy van egy klikk, amelynek a Darányi működése nem tetszik és ez elég erősnek érzi magát arra, hogy egy haszontalan, komolyan nem vehető ürügynek támaszkodva, a minisztert megrendítse állásában.”¹¹⁵ Ezt a klikket merkantilistáknak hívták. Az írás a közelgő veszély lehetőségére is figyelmeztetett: amennyiben „olyan jelek mutatkoznának mintha a kormány a legcsekélyebb mértékben is engedni akarna a *Pester Lloyd* pressziójának”, abban az esetben a „gazdatársadalomnak nagyszabású országos gazdagylülésen kell követelni a megkezdett mezőgazdasági politika folytatását”.¹¹⁶ „Gazdák tömörüljete!” – az agráriusok ezzel a jelszóval fejezték ki elszántságukat, ennek súlyát bizonyítandó, gazdaszervezetek tucatajai szolidaritási nyilatkozataikban biztosították támogatottságukról Darányit.¹¹⁷

A hetek múlásával a vita veszített hevesességéből, de igazi nyugvóponton nem jutott. Az agráriusok a támadások mögött a merkantilistákat és a velük való összefajtszág gyanújába kevert Bánffy Dezső körét látták, de még mindig bíztak az agrárpolitika fenntarthatóságában. „Nagyon jól megfér az agrárpolitika a mai szabadelvű rendszerrel. De semmiként sem lehet az agrárpolitikát a Bánffy-féle iskola szerint dirigálni.” – szögezték le álláspontjukat.¹¹⁸ A párizsi affér nemcsak a kormányzópárton kívüli erők vitáját, hanem a Szabadelvű Párt agrár-merkantil platformjai közötti ellentéteket is felszította. A párt liberális, mérsékelt irányzatot képviselő hangadói nem támogatták az egykori nemzeti párti agráriusokat, azt az „arisztokratikus irányzatot”, amelynek jellemzője, hogy „néhány nagybirtokos család az eddigi mértéken felül való befolyást gyakoroljon Magyarország közügyeinek intézésébe”.¹¹⁹

112 A merkantil akna. *Köztelek*, 1900. II. 14. 1083–1084. o.

113 Darányi köszöntője. *Magyar Nemzet*, 1900. VII. 13. 1. o.

114 Támadás a kormányprogram ellen. *Hazánk*, 1900. VII. 11. o.; uo. 1900. VI. 12. 1–2. o.

115 A Darányi-ügy. *Köztelek*, 1900. VII. 18. 1104. o.

116 Résen legyünk. *Köztelek*, 1900. VII. 17. 2. o.

117 Még október végén is közölt ilyen táviratot a *Köztelek*, 1900. X. 31. 1643. o.

118 Agrárpolitika. *Hazánk*, 1900. VIII. 24. 1. o.

119 Agrár-irányzatok. *Pesti Hírlap*, 1900. VIII. 23 1–2. o.

A kormányzati erők között támadt nézeteltérés is közrejátszhatott abban, hogy az év első negyedében benyújtott fél tucat agrártörvényből kettő még az év első felében elfogadásra került, a többi tárgyalása azonban váratott magára. Több hónapos szünet után októberben végre képviselőházi tárgyalásra került a gazdatiszti törvény,¹²⁰ amit a közvélemény régóta követelt, és korábban a főrendiház egyszer már nem fogadott el. Az ismételt tárgyalás már sikerrel járt, ennek értelmében a 3000 koronánál magasabb földadót fizető szabad- és kötött forgalmú nagybirtokokon öt év múlva csak okleveles magyar állampolgárt lehetett gazdatiszti állásban alkalmazni.¹²¹ A jogalkotó és a közvélemény a törvény következetes végrehajtásától a birtokok gazdálkodásának színvonal-emelkedését várta. Másodsorban ez a szociális indíttatású törvény a középosztály többször emlegetett megerősítését kívánta szolgálni. A közvélemény a vidéki értelmiséghez tartozó gazdatiszti kartól elvárta, hogy példaadásukkal fontos szerepet töltsenek be a nemzeti tudat formálásában.¹²²

Az 1900-as esztendő egyik utolsó törvényhozási aktusa a belterjes mezőgazdasági művelést akadályozó vízszegény területek öntözése szempontjából bírt országos jelentőséggel. Ennek megfelelően az év májusában benyújtott törvényjavaslatot, bizonyos megszorításokkal, az ellenzék is támogatta, Kossuth Ferenc külön figyelmet szentelt az ügynek.¹²³ A javaslat év végi tárgyalásakor kibontakozó érdemi vitában éppen a miniszter előadásában hangzott el, hogy amíg az ország az ármentesítésben és a belvízszabályozásban komoly eredményeket ért el, addig az öntözés tekintetében óriási lemaradás tapasztalható. De még a lehetőséggel sem éltek a gazdaságok, mert jöllehet 22 ezer kh öntözésére nyílt lehetőség, valójában azonban csak 16 ezer kh körültre becsülték az így művelt kultúrák kiterjedését, ami a művelés alá vonható területnek csak 0,01%-át tette ki.¹²⁴ Ráadásul az öntözött területekből a legkevesebb éppen a csapadékszegény Alföldön volt, ahol a klimatikus viszonyok miatt a legnagyobb szükség lett volna vízpótlásra. A törvény indoklása egzakt adatokra hivatkozva bizonyította az öntözött területeken folyó gazdálkodással elérhető minőségi javulást,¹²⁵ a magasabb szénahozamot, hiszen takarmánytermelési bázis hiányában nem lehet jövedelmező belterjes állattenyésztést folytatni.

Az elfogadott törvény kimondta – közérdekre hivatkozással – az öntözőcsatornák építésének állami támogatását.¹²⁶ Az ennek mértéke körül kialakult vitában Darányi kérte a felek belátását, hiszen kormánytagként figyelemmel kell lennie a költségvetési egyensúlyra, és egyébként sem óhajt felesleges vitát folytatni minisztertársával, a kereskedelemügyi miniszterrel. A képviselőházi tárgyalásakor kapott nyilvánosság

120 A birtokos és a gazdatiszt közötti jogviszony szabályozásáról szóló 1900. évi XXVII. tc.

121 Az év eleji telepítési értekezleten felszólaló Emödy József nemzeti szempontból is hasznosnak ítélte, ha az ország nemzetiségi vidékein fekvő több tízezer holdas birtokokon kötelező lesz a magyar nyelvű gazdatisztek alkalmazása. Hazánk, 1900. I. 24. 2. o.; KN 1896–1901. XXX. k. 46. o.

122 Pesti Hírlap, 1900. IV. 12. 1–2. o.; Magyar Nemzet, 1900. X. 12. 1. o.

123 Egyetértés, 1900. V. 4. 1. o.; uo. VI. 6. 1. o.

124 KN. 1896–1901. XXXI. k. 64. o.

125 Az öntözött rétek átlagos szénatermése 35–50q/kh, míg egyéb területeken mindössze 10q a lekaszált fű mennyisége. Képviselőházi Irományok, 1896–1901. XXX. k. 49–50. o.

126 A közérdekű csatornák létesítéséről szóló 1900:XXX. tc.

lehetőségét kihasználva nem állta meg, hogy az elmúlt hónapok vitáira ne térjen ki. Visszautasította az ellene különböző irányból jövő vádakat. „Lépten-nyomon úgy akar engem bemutatni, mint a ki a nagyemberek, a nagy urak érdekében dolgozom és a kisemberek ügyére elég figyelmet nem vetek” – szállt vitába egyik függetlenségi képviselőtársával. Az elmarasztaló megítélést visszautasítva – szembeállítva egy másik, ugyancsak ellenzéki képviselőnek az övével megegyező véleményével –, mérleget készített eddigi tevékenységéről: „Az én működésemnek van valami lát-szatja és van valami érdeme, hát annak érdeme épen a kisember körében elért eredmény, épen az, hogy a kisbirtokos és a nagybirtokos közötti ellentétet enyhíteni és áthidalni iparkodom”.¹²⁷

Az év végéhez közeledve, a képviselőház érdemi ellenvetések nélkül elfogadta a már többször hivatkozott 1898. II. tc. mintájára alkotott két – erdőmunkásokról¹²⁸ és a dohánykertészekről¹²⁹ – szóló törvényt. Ezzel az aktussal véget ért a munkaadók és a különböző területeken foglalkoztatott mezőgazdasági munkavállalók közötti jogviszony szabályozására irányuló szociális törvényhozási munka jelentős szakasza, ami elválaszthatatlanul összeforrott Darányi nevével.

A Széll-kormány első két esztendejében végzett miniszteri munkájáról és ettől elválaszthatatlan közéleti szerepléséről mérleget készítve megállapíthatjuk, hogy a Bánffy-érában megszerzett pozícióit mind a kormányban, mind pedig a hazai politikai életben tovább erősítette. A kormány megkerülhetetlenül fontos, második embe-révé nőtte ki magát.¹³⁰ „Ma faktor a földművelési miniszter” – állapította meg találó-an ez egyik korabeli hírlapíró.¹³¹ Olyan politikai tényezőnek számított, akinek véle-ményét legalábbis hasznos volt figyelembe venni, rokonszenvét, támogatását meg-szerezni. Ujkonzervatív és liberális elveket ötvöző gazdaság-és társadalompolitikai koncepciójában a gazdaság különböző ágazatainak összehangolására, a társadalom eltérő helyzetű szereplői harmonikus együttműködésének megteremtésére töreke-dett. Ezt az elvet követve megpróbált egyensúlyozni, kiegyenlíteni a hazai gazdasági és politikai érdekcsoportok, az agráriusok és a merkantilisták között. Természetesen ez nem történhetett konfrontáció nélkül, de a századfordulóig a konfliktushelyzetek többségéből ő került ki győztesen, az ő elképzelése érvényesült. „A Széll-korszak harmonikus, összehangolásra törekvő általános kormányzati politikájának egyik leg-erősebb, legbuzgóbb oszlopmembere, hű munkatársa Darányi Ignác, kinek vezetése alatt a földművelésügyi tárca eleddig ismeretlen közéleti jelentőségre, parlamenti s országos népszerűsége jutott.”¹³² A jövőre várt annak a kérdésnek megválaszolása, vajon Darányi a XX. század egyre élesebbé váló gazdasági és politikai küzdelmei-ben miként tudja megtartani eddig szerzett kitűnő pozícióit?

127 KN 1896–1901. XXXI. k. 69–70. o.

128 Az erdőmunkásokról szóló 1900:XXX. tc.

129 A dohánytermelők és a dohánykertészek közötti jogviszony szabályozásáról szóló 1900:XXIX. tc.

130 *Pölskei F.* 2001. 107–108. o.

131 *Hazánk*, 1900. VII. 12. 1. o.

132 *Magyar Nemzet*, 1901. II. 1. 1. o.

GYÖRGY FEHÉR

IGNÁC DARÁNYI'S ROLE IN THE REINFORCEMENT OF THE SZÉLL CABINET

Acknowledging his earlier performance, Ignác Darányi preserved his post of agricultural minister in the cabinet of Kálmán Széll. He was successful in balancing between the two larger political powers the agrarians and the mercantilists. In his inauguration speech the new prime minister promised to pay more attention to agricultural interest, and his agricultural minister promised the continuation of further jurisdiction on behalf of agricultural laborers, and the fulfillment of long-awaited agrarian hopes (the increase of agrarian customs, the abolition of the tax-free procession of foreign crops etc.

In 1899-1900 performed a forceful jurisdictional activity, establishing the rights and duties for a great number of – previously defenseless – agricultural laborers. In this process the rights of day-workers working at river-regulation and railroad-building works, as well laws concerning as of tobacco-, forest- and thresher-workers were established. These regulations were to ease the situation of a social group – comprising several millions of people – that was a source of continuous political and social unrest, and also provided an alternative in the face of more and more popular agrarian-socialist views spreading in Hungary. His intentions could be best illustrated by the 1900 Law on Workers and Menial-workers Relief. Other examples were the regulations that intended to incite intensive farming through the spreading of irrigation and the backing of stalling animal-husbandry, the increase in its profitability, and the safekeeping of animal-exports through the setting up of a national veterinary network.

Darányi was able to command sufficient cabinet backing, but also bore the confidence of agrarian-organizations. This period void of larger conflicts, however, was over by the turn of the century. The measures that were to improve the agrarian sector and ease domestic social tensions were at times at odds with the dominating ideas of some agrarian leaders. The ring of agrarians did not consent with Darányi upon the suggested correction in the structure of Hungarian land-distribution system, and flatly refuted any change at the professional meeting on settlement of early 1900. A segment of the landed classes also expressed its unease upon the law on Workers and Menial-workers Relief, since as employers they also had to contribute to its maintenance. At the same time even the defenders of the mercantile interest found reason to complain: after 1900 the allowance on the tax-free procession of grain was abolished. Surviving the criticism of both sides Darányi remained in the position of agricultural minister for three more years and continued his politics of strengthening the Hungarian agrarian sector.

NAGY MARIANN

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG REGIONÁLIS SZERKEZETE A XX. SZÁZAD ELEJÉN II.

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG REGIONÁLIS SZERKEZETE A FAKTORANALÍZIS ÉS A CLUSTER-ELEMZÉS ALAPJÁN

A területi struktúra elemzésére és értékelésére, a változók közötti kapcsolatok, kölcsönhatások felmérésére az egyik legegyszerűbb eszköz a *korrelációelemzés*, amely két változó között ad becslést a kapcsolat meglétéről és erősségéről. Ha egy egész gazdasági rendszert tanulmányozunk, akkor kívánatos, hogy egyidejűleg több egymással is kölcsönhatásban lévő meghatározó változó hatását vizsgáljuk meg. Több tényező együttes hatásának vizsgálatára alkalmas eljárás a *faktoranalízis* és a *cluster-elemzés*.¹

Mind a faktoranalízis, mind a cluster-elemzés elvégzése során nehézséget jelentett az a körülmény, hogy adatbázisunk igen sok változóból s viszonylag kevés megfigyelési egységből áll, hiszen valamennyi adatunk a történeti Magyarország 71 megyéjére vonatkozik. A szóban forgó matematikai statisztikai elemzések használhatóságának viszont egyik alapfeltétele, hogy több megfigyelési esetünk legyen, mint változónk, azaz adatmátrixunk több sorból álljon, mint oszlopból. A módszertani szakirodalomban az az általános vélemény, hogy a sorok száma legalább kétszer annyi legyen, mint az oszlopoké. Ez a mi esetünkben azt jelentette, hogy az elemzéseknél legfeljebb 35-36 változóval dolgozhattunk, de a változók száma semmi esetre sem haladhatta meg a 40-et. Ezért munkánk során a legnagyobb problémát az optimális eredményt ígérő változók kiválasztása jelentette. A kiválasztásnál egyfelől agrárgazdaságtani, agrártörténeti szempontok érvényesültek, másfelől pedig bizonyos matematikai statisztikai eljárások – mint a korrelációelemzés és a faktoranalízis – segítettek a rendszer szempontjából elhanyagolható, a többi változóval gyenge stochasztikus kapcsolatban álló változók kiszűrésében. Adatbázisunkat részrendszerekre bontottuk, s különböző, azonos vagy hasonló közgazdasági tartalmú változó csoportokon végeztük el az elemzéseket. Minden esetben többféle változatban történtek a számítások, egy-egy változó elhagyásával s újabbak bevonásával, míg sikerült megtalálni a legjobbnak tűnő megoldást. A faktoranalízisnél általában a főkomponensanalízist alkalmaztuk. Az eredményként kapott faktorok közül azokat vettük számítás-

¹ Stevens, J. 1986; Füstös L.–Meszéna Gy.–Simonné Mosolygó N. 1986; Everitt, B. S. 1974; Anderberg, M. R. 1974.

ba, amelyeknek sajátértéke 1-nél nagyobb volt. Az elemzés során nyert faktorok értelmezésénél a döntő szempont a vizsgálatban részt vevő változók kapcsolatának szorosága az egyes faktorokkal, amit a faktorsúlyok fejeznek ki. Általános gyakorlat, hogy a faktorok értelmezésénél a 0,7 feletti faktorsúlyokat veszik figyelembe, s az általunk használt programcsomagok is ezeket emelik ki. A történeti adatok elemzésénél azonban a külföldi és hazai kutatók többsége indokoltnak tartja a kisebb faktorsúlyok tekintetbevételét is. Ez a mi számításaink során is célszerűnek bizonyult (elsősorban a főfaktorok értelmezésénél), ezért a 0,4 és 0,7 közötti faktorsúlyokat is figyelembe vettük. A cluster-elemzésnél elsősorban a „k-közép” módszert alkalmaztuk, de minden esetben figyelembe vettük a hierarchikus fastruktúrát is (dendrogram-módszer). A cluster-elemzés esetében a legnehezebb probléma annak eldöntése, hogy melyik osztályozás fejezi ki legjobban a rendszer belső struktúráját. Ez azt jelenti, hogy a „k-közép” módszer esetében a kutatónak kell megadnia, hogy hány csoportra (clusterra) kívánja bontani a megfigyelések halmazát. Általában minden változócsoport esetében elvégeztük a csoportosítást 10 és 25 között valamennyi clusterszámmal. Hogy melyik a legmegfelelőbb csoportosítás, azt egyfelől a clusterek szakmai-tartalmi elemzése alapján, másfelől statisztikai próbák segítségével dönthetjük el. Az az osztályozás a legjobb, amelynél a csoporton belüli variancia minimális, a csoportok közötti variancia pedig maximális. Ezt az F-próba ($p = 0,05$ szignifikancia-szinten) segítségével döntöttük el.

Mind a faktoranalízis, mind a cluster-elemzés megkívánja, hogy a különböző minőségeket kifejező s különböző mértékegységekben megadott változókat homogenizáljuk. Ez általában standardizálással történik, azaz az eredeti változósort olyan sorrá alakítjuk át, amelynek átlaga 0, szórása pedig 1. A homogenizálás történhet más módszerrel is. Gyakran alkalmazzák az indexmódszert, amelynél a változó egyes értékeit az átlaghoz viszonyítjuk, s így egy indexsort kapunk, ahol az átlag = 100. Mi számításainknál ún. területi indexeket használtunk, ahol az egyes változók konkrét értékeit az országos átlaghoz viszonyítottuk. Számítógépes adatbázisunkban egyébként is minden változó eredeti formájában és mértékegységében és az országos átlaghoz viszonyított index formájában szerepel.

E próbálkozások végeredményeként kialakult három olyan változócsoport, amelyek megfelelően reprezentálták egyfelől a mezőgazdaság egészének, másfelől a két nagy aláazatnak, a növénytermelésnek és az állattenyésztésnek a struktúráját, színvonalát, valamint a gazdálkodás eredményét befolyásoló feltételek és tényezőket. A faktoranalízishez és a cluster-elemzéshez a következő változókat, illetve változócsoportokat használtuk:

- Egy hold művelt területre (szántó, kert, rét, szőlő) jutó kataszteri tiszta jövedelem
- Egy mezőgazdasági keresőre jutó kataszteri tiszta jövedelem
- A művelési ágak részesedése az összterületben: szántó, rét, szőlő, erdő és legelő
- A vetésterület megoszlása fő növényfajták szerint (8)
- A szántóföldi termelés értékének megoszlása főbb növényfajták szerint
- A számosállat-állomány megoszlása állatfajták szerint
- Az állati termékek értékének megoszlása állatfajták szerint

- 32 növény átlagtermésének (q/hold) a vetésterülettel súlyozott indexeinek átlaga
- Egy hold szántóra jutó bruttó termelési érték (k/hold)
- Egy hold művelt területre (szántó, rét, szőlő) jutó bruttó termelési érték
- Egy mezőgazdasági keresőre jutó bruttó növénytermelési érték
- Egy mezőgazdasági keresőre jutó állati termék
- Egy mezőgazdasági keresőre jutó bruttó mezőgazdasági termék
- Egy mezőgazdasági lakosra jutó nettó termelési érték
- A nettó mezőgazdasági termelési érték megoszlása szektorok (szántó, szőlő, állat) szerint
- Az ugar aránya a szántóterületben
- Egy hold szántóra jutó szuperfoszfát (kg)
- Egy hold szántóra jutó igásállat
- Egy mezőgazdasági keresőre jutó igásállat
- A mezőgazdasági eszközök és gépek ezer holdra illetve ezer keresőre jutó értékei indexeinek átlaga (gépindeks)
- A kicsévelt gabona megoszlása: géppel, járgányos cséplővel, kézzel csévelt
- Egy hold művelt területre jutó jelzőállomány
- Egy hold művelt területre jutó biztosított érték
- Vasútsűrűség
- Termény- és állatkereskedők ezer lakosra jutó száma
- Agrárhányados
- Agrársűrűség
- Száz önálló birtokosra jutó mezőgazdasági munkás (cseléd és napszámos)
- Száz önálló birtokosra jutó mezőgazdasági tisztviselő
- Az írni-olvasni tudók aránya a mezőgazdasági keresők között
- A 100 holdon felüli gazdaságok részesedése a művelt területben (szántó, rét, szőlő)
- A 100 holdon felüli gazdaságok részesedése az állati termékek értékében
- A bérletek aránya a művelt területben

A növénytermelés térszerkezetének értékeléséhez, illetve e szerkezet létrejöttében szerepet játszó tényezők súlyának és hatásának megállapításához 32, 36 és 38 változó bevonásával végeztünk faktoranalízist. A 38 változós számítás 7 faktort eredményezett, vagyis a 38 eredeti változó információtartalmát 7 faktorba sűrítette, amelyek együttesen a változók szórásnégyzetének 83,5%-át magyarázták. Az első faktor, a főfaktor sajátértéke 16,81, megmagyarázási százaléka 44,2%, a másodiké 12,2%, a harmadiké 8,9%. Az első faktorban legnagyobb súllyal a szántóföldi termelés hatékonyságának változói szerepelnek (az egy mezőgazdasági lakosra, illetve keresőre jutó bruttó szántóföldi termelési érték, 0,835 ill. 0,854 faktorsúllyal), valamint az egy keresőre jutó művelt terület nagysága (0,924). Az eredmény mondhatnánk triviális: a magyarországi növénytermelés térszerkezetének alakulásában a szántóföldi termelés termelékenysége játszott meghatározó szerepet, a munka termelékenysége pedig elsődlegesen a földdel való ellátottság függvénye volt. A főfaktorhoz azonban

viszonylag nagy faktorsúllyal (0,5 és 0,8 között) kapcsolódnak még azok a változók, amelyek a mezőgazdaság tőkés átalakulásának, piacorientáltságának előrehaladott voltát jelzik: a bérmunka és a bérletek aránya, az egy mezőgazdasági keresőre jutó igásállat és biztosított érték, az egy holdra jutó jelzálogállomány, a vasútsűrűség, a kereskedők aránya, a gépi cséplés aránya, a munkaerő iskolázottsága (írni-olvasni tudás). Az is kiderül, hogy a természetföldrajzi adottságok még mindig fontos, de már nem elsődleges szerepet játszottak a fejlett agrárterületek mezőgazdaságában: az egy holdra jutó kataszteri tiszta jövedelem faktorsúlya 0,567, az említett változók közül 13 ennél nagyobb súllyal kapcsolódik a főfaktorhoz. Az sem meglepő, hogy ez a tőkeintenzív és piacorientált, jól jövedelmező szántóföldi gazdálkodás olyan megyékben alakult ki, ahol a száz holdon felüli gazdaságok részesedése a területben viszonylag nagy volt (0,538). Azok a megyék, amelyekben ez a hatékony szántóföldi termelés dominált – a faktorértékek nagyságrendjében – a következők voltak (csak az 1-nél nagyobb faktorértékeket említjük): Moson, Torontál, Bács-Bodrog, Békés, Hajdú, Csanád, Komárom, Fejér, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs, Temes, Csongrád, Szepes, Győr.

A második faktor, amely már csak 12%-ban magyarázza a megyei szintű térszerkezetet, sajátos módon ismét a szántóföldi termelés fontosságát emeli ki azáltal, hogy magas, de negatív előjelű faktorsúlyokkal szerepelnek benne a rétek és kaszálók arányát és hozamát mutató változók. Ez a faktor leginkább Csík, Brassó, Fogaras, Szeben, Udvarhely, Nagy-Küküllő, Máramaros és Zólyom megyék mezőgazdaságát jellemzi. E megyékben viszonylag nagy volt az ugar és az erdők aránya is.

A harmadik faktor a búzatermelés fontosságát emeli. A faktorsúlyokból és az egyes megyékhez kapcsolódó faktorértékekből az is kiderül, hogy bizonyos területeken a búzatermelés jelentős kukoricatermesztéssel kapcsolódott össze (0,687), a burgonya viszont ezeken a vidékeken nem játszott szerepet (–0,919). Ilyenek mindenekelőtt az erdélyi, valamint a délföldi megyék. Természetes, hogy itt igen nagy volt a géppel cséplelt gabona aránya, s egy-egy birtok a búzatermelő megyékben állt a legkevesebb parcellából, ami a tagosítás előrehaladott voltára utal. A burgonya-termelés azokban a megyékben volt fontos, ahol az adottságok nem kedveztek a búza és kukorica termesztésének. Ezeken a vidékeken a szintén jelentős negatív faktorsúlyokból ítélve fontos szerepet játszott még az árpa és a zab is (Északnyugati-felföld, különösen Árva, Liptó, Sáros, Szepes, Trencsén, Zólyom). A negyedik faktor a „szőlőfaktor”, a szőlőtermelés változóival áll igen szoros kapcsolatban. Érdekes, hogy ehhez a faktorhoz a változók túlnyomó része kis (0,3 alatti) faktorsúlyokkal kapcsolódik. Az egy holdra jutó kataszteri tiszta jövedelem viszonylag jelentős súlya (0,461) azt jelzi, hogy a szőlőtermelésben a természetföldrajzi adottságok meghatározó szerepet játszottak. Ehhez a faktorhoz elsősorban Pest, Tolna, Heves, Esztergom, Baranya, Zala, Szerém és Csongrád megyék kapcsolódnak.

Az ötödik faktor a szántóföldek termelékenységét jellemzi, mert szoros kapcsolatban áll az egy hold szántóra jutó bruttó termelési értékkel (0,863). A faktorsúlyok arra is utalnak, hogy milyen tényezők játszottak szerepet a szántók hozamának alakulásában. Ezen a téren a faktorértékek tanúsága szerint Brassó, Sopron, Varazsd, Nyitra, Pozsony, Vas, Szeben, Szerém, Pozsega és Belovár-Körös emelkedett ki. Ezekben a

megyékben minimálisra csökkent az ugar (-0,757), s a birtokok viszonylag kevés parcellára voltak szétaprózva. A hatodik faktor az ipari növények szerepére mutat rá (0,767). Ennek jellegzetes területei Szabolcs, Nyitra, Brassó, Pozsony, Csanád, Zemplén, Hajdú, Sopron megyék. A faktorsúlyok arra utalnak, hogy az ipari növények termelési területein jelentős volt a bérleti gazdaságok és az agrártermékek kereskedelmével foglalkozók aránya. A hetedik faktorhoz a szántóföldi takarmányok részesedési arányát jelző változó kapcsolódik szorosan (0,862). A faktorsúlyok arra utalnak, hogy a takarmánytermelés a rozs és az árpa túlsúlyával járt együtt, viszont a takarmánytermelő területeken nem termeltek kukoricát. E vidékeken kiemelkedő volt a munkaerő iskolázottsága, s a nagyobb területű gazdaságok voltak jellemzőek. Földrajzilag az Alföld és az Északi-felföld közötti átmeneti zóna kapcsolódik ehhez a faktorhoz: Bars, Hont, Nógrád, Gömör, Abaúj-Torna, a Dunántúlon Fejér, Somogy, Vas, Veszprém és Zala, Erdélyben Háromszék és Nagy-Küküllő.

Az állattenyésztés faktoranalízise során, amelyet 22 változóval végeztünk, 5 faktort kaptunk, s ezek együttesen a változók szórásának 81,3%-át magyarázzák. Az első faktor megmagyarázási százaléka 37,3%, a másodiké 18,3%, a harmadiké 10,8%, a negyediké 9%, az ötödiké 5,9% volt.

Az első faktor komplex módon jellemzi az állattenyésztés alapszerkezetét, hiszen a 22 változó közül nyolchoz kapcsolódik magas (0,64 és 0,97 közötti) faktorsúllyal, részben pozitív, részben negatív előjellel. Ezért ezt a faktort az állattenyésztés komplex faktorának nevezhetjük. Jól kifejezi a magyarországi állattenyésztés regionális szerkezetének duális jellegét. A megyék egyik részében, mégpedig azokban, ahol az állattenyésztés termelte a nettó mezőgazdasági termék nagyobb részét, elsősorban szarvasmarhatartással foglalkoztak, de fontos szerepet játszott a juhászat, mégpedig főleg rackajuhok és húsjuhok tenyésztése is. A takarmánybázist ezeken a területeken elsősorban a kaszálók adták. A megyék másik részében a sertéstartás volt a vezető ágazat, mégpedig zsírsertések tartása, s ezeken a területen játszott fontos szerepet a lótarítás is (mivel a szarvasmarha-állomány viszonylag szerényebb volt, elsősorban a lovak szolgáltatták az iga- és vonóerőt.) Ezeken a területeken a takarmánybázisban a szántóföldi takarmányok (főleg a kukorica, zab és árpa) játszottak főszerepet. A faktorsúlyok arra is utalnak, hogy ezekben a megyékben főleg merinójuhokat tartottak. A faktorértékek szerint az első csoportba tartoztak az erdélyi megyék (Hunyad, Alsó-Fehér, Kolozs, Szolnok-Doboka, Kis-Küküllő, Fogaras és Torda-Aranyos mellett találjuk a legmagasabb faktorpontértékeket, de lényegében mindegyik erdélyi megye ide tartozott). Az állattartás első „modelljének” másik jellegzetes területe a Felföld (Zólyom, Liptó, Gömör, Sáros, Szepes, Nógrád, Máramaros), a harmadik pedig a horvát megyék. Némely dunántúli megye (főleg Vas, Zala, Sopron, Veszprém) is jelentős faktorértékekkel kapcsolódott e csoporthoz. A másik „modell” (ló – zsírsertés – merinó) hazája az Alföld, annak is elsősorban a déli megyéi (Torontál, Temes, Csanád, Bács-Bodrog, Csongrád, Békés, Arad, de Pest, Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú megyék faktorértékei is magasak) és a két szlavóniai megye: Szerém és Verőce.

A második faktor finomítja az első faktor értékelése nyomán kialakult képet, mert a szarvasmarhatartás területén szétválasztja a három fajtát, s jelzi, hogy a rackajuhok

főleg a magyar fajta és a bivaly tartásához kapcsolódnak, a tarka fajtákkal viszont a húsjuhok és a húsertések tartása járt együtt. A faktorsúlyok arra is utalnak, hogy a jobb tejhozamú tarka fajták tartása volt a jövedelmezőbb. Az első faktor pontértékei még egy csoportba sorolták (az első „modellhez”) az erdélyi, a felföldi, a horvát és a nyugat-dunántúli megyéket, a második faktor már szétválasztotta őket: az erdélyi megyékben magyar marhát, bivalyt és rackajuhot tartottak, s a takarmánybázisban a kaszálók voltak túlsúlyban, a többi régióban viszont a tarka marha és a húsjuh volt az uralkodó fajta, s a takarmánybázisban már fontos szerepet játszottak a szántóföldi takarmányok. Az is egyértelmű, hogy az állattartás a nyugati megyékben volt jövedelmezőbb. Az erdélyi megyék közül csak a szász Brassó „lóg ki a sorból”, mert az ottani állattartás több rokon vonást mutat a másik csoporttal. Általában Brassó a faktor- és cluster-analízis legtöbb változata szerint a kislalföldi megyékkel mutatott rokonságot, legalábbis ami a teljesítményeket és a modernizáció színvonalát illeti – mindezt az amazokénál jóval kedvezőtlenebb természetföldrajzi adottságok ellenére.

A harmadik faktor az állattartás jövedelmezőségét emeli ki mert magas (0,94, ill. 0,88) faktorsúlyokkal kapcsolódik az egy keresőre, illetve egy mezőgazdasági lakosra jutó termelési értékhez. A faktorsúlyok ezúttal a zsírsertés tartás jövedelmezőségét emelik ki. A faktorpontértékek szerint az állattenyésztés az Északnyugati-felföldön (Gömör, Szepes, Zólyom, Liptó) és a dunántúli megyékben (Somogy, Moson, Győr, Fejér, Baranya) volt a legjövedelmezőbb. Az erdélyi megyék közül csak Brassóhoz kapcsolódik magas egy főre jutó nettó termelési érték. A negyedik faktor a „birka-faktor”, s arra utal, hogy a birkatartás takarmánybázisát elsősorban a legelők alkotják. Főleg a déli, keleti és északi Kárpátokban és a horvát karsztvidéken legeltek nagy juhnyájuk a hegyi legelőkön (Hunyad, Beszterce-Naszód, Máramaros, Árva, Liptó, Lika-Krbava), az Alföldön pedig Hajdú megyében utal a faktor jelentős legeltetésre (Hortobágy). Az ötödik faktor a zsírsertések és a merinójuhok tartásának szoros kapcsolatára utal. Ez a modell elsősorban a nagybirtokos vidékekre jellemző, mert a 100 holdnál nagyobb művelt területtel rendelkező gazdaságok aránya nagy súllyal (0,90) kapcsolódik a faktorhoz. Ennek megfelelően itt Fejér, Somogy, Szabolcs, Veszprém, Nógrád megyék faktorértékei magasak.

Végül az egész mezőgazdaság területi struktúráját meghatározó tényezőket vizsgáltuk a faktoranalízis segítségével. A vizsgálatba bevontuk mind a növénytermelés, mind az állattenyésztés legjellemzőbb változóit s ezen felül mindazon változókat, amelyek kifejezik az agrárgazdaság modernizálódásának, kapitalizálódásának folyamatát. A 36 változóval végzett főkomponens-analízis 7 változót eredményezett, amelyek együttesen a változók szórásának 83,7%-át magyarázzák. Az első faktor igen magas sajátértéke (17,70) azt jelenti, hogy megmagyarázási százaléka eléri 49,2%-ot, tehát jóval több, mint a 6 többi faktoré együttvéve. A főfaktor 6 változóval van szoros (0,7 feletti faktorsúly) kapcsolatban, s ezenkívül még 9 változó kapcsolódik hozzá 0,5 és 0,7 közötti faktorsúllyal. A faktor elsősorban az egész rendszer komplexitását juttatja kifejezésre. Rámutat arra, hogy a növénytermelés (elsősorban a szántóföldi gazdálkodás) és állattenyésztés egyaránt alapvető szerepet ját-

szott a magyar mezőgazdaság területi szerkezetének alakulásában, de egyúttal arra is, hogy ez a két szektor jellegében, fejlettségi szintjében és területileg is jól elkülönült egymástól. A gazdálkodás korszerű voltát, eszközellátottságát, tőkés átalakulását mutató változók mind a szántóföldi gazdálkodás túlsúlyával állnak szoros kapcsolatban: elsősorban a termelékenységet és a jövedelmezőséget kifejező mutatók: az egy keresőre jutó bruttó termelési érték és az egy mezőgazdasági lakosra jutó nettó termelési érték. A szántóföldi gazdálkodás modernizálódását jelzi olyan változók viszonylag magas faktorsúlya, mint az egy holdra jutó jelzálogállomány, valamint a biztosított értékek nagysága, a bérmunka és a bérletek aránya, a gépek használata, a vasútsűrűség. A faktorsúlyok azt is jelzik, hogy a szántóföldi gazdálkodás legfejlettebb területein már nagyrészt felszámolták az ugart, s előrehaladt a tagosítás is. A szántóföldi gazdálkodás eredményességéhez még jelentős mértékben hozzájárultak a kedvező természetföldrajzi adottságok, erre utal az egy holdra jutó kataszteri tiszta jövedelem 0,61-es faktorsúlya, de, hogy már nem ez volt a legfontosabb tényező, az kitűnik a jelzálog-változó lényegesen nagyobb, a bérmunka hasonló súlyából s olyan tényezők fontosságából, mint a munkaerő műveltsége, a gépesítés, s a piaccal való kapcsolatot kifejező vasútsűrűség vagy a kereskedők részaránya. A jövedelmező szántóföldi gazdálkodás területeire jellemző volt a nagybirtok túlsúlya (a 100 holdon felüli gazdaságok arányát jelző változó faktorsúlya 0,64). Az állatok közül a ló és a sertés kapcsolódott ehhez a faktorhoz elég nagy pozitív súllyal. Az első faktorból az is kiderül, hogy azokon a területeken, ahol az állattenyésztés volt túlsúlyban, abból származott a nettó jövedelem nagyobb része, még tovább éltek a hagyományos gazdálkodásra jellemző vonások: az ugar nagy aránya, a tagosítatlanság. A korszerűsödést jelző változók egyike sem korrelál az állattartás és a rétgazdaság túlsúlyát mutató változókkal. Míg a jövedelmező, magas hozamú szántóföldi gazdálkodás területeire a ló és a sertés, addig a jellegzetes állattartó vidékekre a szarvasmarha és a birka a jellemző. Az első modell jellegzetes területei a dél-alföldi és a kisalföldi megyék (Csanád, Békés, Torontál, Bács-Bodrog, Arad, de Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú is, valamint Nyitra, Pozsony, Bars, Trencsén, Komárom, Esztergom), a másik modell viszont főleg Erdélyben figyelhető meg, valamint egyes felföldi és horvát megyékben.

A második faktor egyértelműen a szőlőtermelés szerepét emeli ki a területi struktúra alakításában (10%). Érdekes, hogy a szőlészeti változókon kívül (amelyek faktorsúlya 0,9 felett van) egyik változó faktorsúlya sem éri el a 0,4-et. A harmadik faktor viszont egy tucat változóval áll többé-kevésbé szoros kapcsolatban. Ez a faktor azt érzékelteti, hogy a fejlett szántóföldi termelés és a hagyományos, gyengén jövedelmező állattartás övezetei között jelentős helyet foglaltak el a korszerű és hatékony állattenyésztést űző területek, ahol a nagy állatsűrűség és az állattenyésztésből származó jelentős jövedelem fejlett szántóföldi növénytermeléssel kapcsolódott össze, s jelentősen előrehaladt a mezőgazdaság modernizálódása (bérletek, vasútsűrűség, különösen magas a munkaerő műveltsége: 0,72-es faktorsúly). Azok a megyék, amelyekre ez a modell jellemző, főleg a Dunántúlon és az Északnyugati-felföldön található (Moson, Somogy, Győr, Baranya, Veszprém, Sopron, Szepes, Zólyom, Liptó, Gömör), de Erdélyben ide számítható Brassó is. Míg ez a faktor az egy lakos-

ra jutó állatsűrűséget emelte ki (0,864), addig a negyedik faktorhoz a mezőgazdasági terület egy holdjára jutó állatsűrűséget jelző változó kapcsolódik 0,81-es faktorsúlylyal. A viszonylag nagy állatsűrűség itt a növénytermelés magas hozamaival és korszerű művelési rendszerrel kapcsolódik össze (az ugar összezsugorodása). A Kisalföld, a Nyugat-Dunántúl és Horvátország nyugati megyéire jellemző ez a modell. Az ötödik faktor is „állatfaktor”: a lovak és a sertések szerepét emeli ki. A lovak viszonylag nagy számának köszönhető az e faktorhoz magas faktorértékekkel kapcsolódó megyékben a munkaerő magas szintű ellátottsága igaerővel. A negyedik és az ötödik faktorhoz egyaránt szorosan kapcsolódik az ugar arányát és a tagosítás helyzetét kifejező változó (egy birtok hány földrészletből áll). A hatodik faktor a legelők szerepét hangsúlyozza, a hetedikben pedig a kereskedők aránya szerepel nagy faktorsúlylyal (0,81). Érdekes, hogy ehhez a faktorhoz elég szorosan kapcsolódik egy sor „modernizációs” változó is (a bérmunka és a bérletek aránya, a gépi cséplés aránya, az egy holdra jutó jelzálogállomány), úgyhogy ezt a „modern piaci irányultság” faktorának nevezhetjük.

A faktorok rövid leírásából is látható, hogy a faktoranalízis a XX. század eleji magyar agrárstruktúra legjellemzőbb vonásaként a modernizálódó, kapitalizálódó és jól jövedelmező szántóföldi gazdálkodás és a hagyományos állattartás dichotómiáját emelte ki. Emellett rámutatott a szőlészet, valamint a korszerű állattenyésztés övezeteinek fontos szerepére is. Az ún. „modernizációs” változók mindegyike elég szoros kapcsolatban állt a rendszerrel (0,8 feletti kommunalitások), de a természetföldrajzi adottságok szerepe is jelentős volt még (az egy holdra jutó kataszteri tiszta jövedelem kommunalitása 0,84).

A faktoranalízis elég sokoldalúan feltárta a mezőgazdaság térszerkezetét befolyásoló tényezőket, s rámutatott a struktúra jellemző vonásaira. A vizsgált területi egységek típusokba, homogén vagy egymással rokon csoportokba sorolására azonban a matematikai statisztika módszerei közül a cluster-analízis a legalkalmasabb.

A *cluster-elemzés* olyan bizonyos szempontból homogén csoportokba, típusokba osztja a megyéket, amelyek nem okvetlenül alkotnak összefüggő területet, régiót. A számítógép által meghatározott clusterekből, amelyek inkább típusokat jelentenek, mint régiót, a kutatónak kell rekonstruálnia az összefüggő területeket alkotó nagyobb régiókat. A mezőgazdaság mindhárom szektorát jellemző és a legfontosabb befolyásoló tényezőket kifejező változókkal végzett cluster-elemzés alapján végül is 21, illetve 20 összefüggő területi egységet, agrár régiót különíthetünk el a történelmi Magyarország 71 vármegyéjére vonatkozó adatok alapján. Az egyes régiók 2–7 megyéből állnak.

Egy megye, Brassó egyedül alkot egy külön csoportot, mert a cluster-elemzés valamennyi változata határozottan elkülönítette a szomszédos erdélyi megyéktől, s általában a Kisalfölddel vagy a nyugat-dunántúli megyékkel sorolta egy csoportba. Brassó azonban egyike volt az ország legkisebb megyéinek, s lakosságának 40%-a Brassó városban élt, ezért célszerűnek látszik, hogy ne kezeljük külön régióként, hanem soroljuk be a dél-erdélyi agrár régióba, amelyhez területileg is tartozik. Ebben az esetben nem 21, hanem 20 *agrár régióval* számolunk.

1. Északnyugat-Dunántúl: Moson, Sopron.
2. Délnyugat-Dunántúl: Vas, Zala.
3. Közép-Dunántúl: Fejér, Győr, Komárom, Somogy, Veszprém.
4. Délkelet-Dunántúl: Baranya, Tolna.
5. Kisalföld északi része: Bars, Nyitra, Pozsony.
6. Duna-Tisza köze: Esztergom, Heves, Pest.
7. Tiszántúl: Arad, Békés, Csanád, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú.
8. Dél-Alföld: Bács-Bodrog, Temes, Torontál.
9. Szlavónia: Szerém, Verőce.
10. Északi domb- és hegyvidék: Abaúj-Torna, Borsod, Gömör, Hont, Nógrád, Zemplén.
11. Az Alföld északkeleti pereme: Bihar, Szabolcs, Szatmár.
12. Északnyugati-felföld: Árva, Trencsén.
13. Északi-felföld: Liptó, Sáros, Szepes, Turóc, Zólyom.
14. Északkeleti-felföld: Bereg, Máramaros, Ugocsa, Ung.
15. Délnyugat-Erdély: Hunyad, Krassó-Szörény.
16. Dél-Erdély: Brassó, Fogaras, Nagy-Küküllő, Szeben.
17. Kelet-Erdély: Beszterce-Naszód, Csík, Háromszék, Udvarhely.
18. Erdélyi-medence: Alsó-Fehér, Kis-Küküllő, Kolozs, Maros-Torda, Szilágy, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos.
19. Horvát megyék: Belovár-Kőrös, Pozsega, Varazsd, Zágráb.
20. Tengermellék: Lika-Krbava, Modrus-Fiume.

Vannak megyék, amelyeket egyes fontos ismérvek alapján egy szomszédos agrár-régióhoz is sorolhatnánk, pl. Máramarost a kelet-erdélyi régióhoz vagy Háromszéket a dél-erdélyihez. A cluster-elemzés egyes agrár-régiókat bizonyos ismérvek rokonsága alapján *nagyobb régiókká* kapcsol egybe, ha clusterek számát csökkentjük. Az 1–5. régiók így kapcsolódnak össze egy 14 megyéből álló „Dunántúl és Kisalföld” elnevezésű nagyrégióvá. A 6–9. régió a szintén 14 megyéből álló *Nagyalföld* nagytájakat alkotja, a 10–11. régió 9 megyéje pedig a Nagyalföldhöz északon és keleten csatlakozó *átmeneti nagyrégió* kapcsolható össze. A 12. és 13. régió is szorosan egybetartozik: ez a szlovák lakta *Északi-felföld*. A 14. régió viszont nem kapcsolható egyik szomszédjához sem, így megmarad önálló *Északkeleti-felföld* főregiónak. A 15–18. régió 17 megyéje alkotja *Erdélyt*. Horvátország 8 megyéje közül a kelet-szlavóniai Szerém és Verőce minden szempontból a nagyalföldi főregióhoz tartozik. A 19. és 20. régió azonban egybekapcsolható egy *horvát nagytájjá*. Így egy összetettebb, a valós összefüggéseket jobban kifejező térszerkezetet kapunk, amelyben a 20 régió 7 fő- vagy nagyrégiót alkot. A nagyrégiók közül hatnak vannak alrégiói, s közülük csak egy nem bontható alrégiókra (Északkeleti-felföld). A statisztikai elemzés eredményeként tehát a XX. század elején ilyen volt a magyar mezőgazdaság regionális szerkezete:

- I. Dunántúl és a Kisalföld
 - Északnyugat-Dunántúl (2 megye)
 - Délnyugat-Dunántúl (2 megye)
 - Közép-Dunántúl (5 megye)
 - Délkelet-Dunántúl (2 megye)
 - Kisalföld (3 megye)
- II. Nagyalföld
 - Duna–Tisza köze (3 megye)
 - Tiszántúl (6 megye)
 - Dél-Alföld (3 megye)
 - Szlavónia (2 megye)
- III. Átmeneti régió a Nagyalföld és az északi és keleti hegyvidék között
 - Északi átmeneti régió (6 megye)
 - Keleti átmeneti régió (3 megye)
- IV. Északi-felföld
 - Északnyugati-felföld (2 megye)
 - Északi-felföld (5 megye)
- V. Északkeleti-felföld (4 megye)
- VI. Erdély
 - Délnyugat-Erdély (2 megye)
 - Dél-Erdély (4 megye)
 - Kelet-Erdély (4 megye)
 - Erdélyi-medence (7 megye)
- VII. Horvátország
 - Horvát megyék (4 megye)
 - Tengermellék (2 megye)

A cluster-elemzés segítségével kialakított hét mezőgazdasági nagytáj közül valamennyi változó szerint a Dunántúl és a Kisalföld, valamint a Nagyalföld volt az a két nagyrégió, amely a mezőgazdasági szempontból leghatékonyabb gazdálkodást űző megyéket foglalta magába. Az Alföld északi és keleti peremén húzódó, az igazi alföldi táj és a dombos-hegyes vidékek között összekötő kapcsot alkotó átmeneti régió, valamint a hét túlnyomóan szlovák lakta megyéből álló Északi-felföld legfontosabb mutatói az országos átlag körül mozognak, de a teljesítményváltozók legtöbbjének értéke valamivel az országos szint felett helyezkedik el. Az összesen 27 megyét magában foglaló utolsó három nagytáj az elemzésünkben felhasznált csaknem valamennyi változó értékei szerint minden tekintetben lényegesen elmaradt az országos átlagtól.

A *Dunántúl és a Kisalföld* nagytájhoz 14 vármegye tartozott. 57 ezer km² területen 4,1 millió lakos élt itt (az ország területének 17,6, lakosságának 20,6%-a) 1910-ben. A lakosság 62%-a magyar anyanyelvű volt, 15,9%-ot tett ki a német, 14,7%-ot a szlovák népesség, s 4,2% horvát is élt e tájon. Bár – az egy hold intenzíven művelt

területre jutó kataszteri tiszta jövedelemmel kifejezett – természetföldrajzi adottságai nem voltak olyan kedvezőek, mint a Nagyalföldé, a föld hozama (egy hold szántóra illetve intenzíven művelt területre jutó bruttó termelési érték) tekintetében felülmulta azt, s 32 növény átlagtermésének (q/hold) súlyozott indexei is itt mutatnak legnagyobb értéket. Ehhez több tényező is hozzájárult: itt alkalmazták legnagyobb mértékben a műtrágyázást (az egy holdra jutó műtrágya mennyisége több mint kétszerese volt az országos átlagnak s háromszorosa a nagyalföldinek), eszközellátottság és gépesítés tekintetében e régió mezőgazdasága messze felülmulta az ország egyéb vidékeit, s végül a mezőgazdaságban dolgozó munkaerő itt volt a legműveltebb. Az egy keresőre jutó bruttó növénytermelési érték tekintetében elmaradt a Nagyalföld mögött, de az állattenyésztés termelékenysége terén az élen járt, s a mezőgazdaság hatékonyságának és jövedelmezőségének legfőbb szintetikus mutatója, az egy mezőgazdasági lakosra jutó nettó termelési érték e régióban volt a legmagasabb. Mutatóink kiemelik, hogy ez a régió az állattenyésztés fejlettsége és jövedelmezősége tekintetében jóval felülmulta az ország egyéb nagytájait. A számosállat-sűrűség itt volt a legnagyobb, itt jutott a legtöbb állati termék egy keresőre és egy lakosra, itt volt legfejlettebb a tejszővetkezeti hálózat, s itt kaptak legnagyobb részt a vetésterületből a takarmányfélék (16%, az országos átlag 11%). Az állattenyésztés magas színvonalához hozzájárult az is, hogy itt volt az állatállomány viszonylag legnagyobb része a 100 holdon felüli nagygazdaságok tulajdonában (a szarvasmarhák 27%-a, a juhok 84%-a). Egyébként is erre a régióra volt leginkább jellemző a nagybirtok jelenléte: az intenzíven művelt terület (szántó, rét, szőlő) 28,5%-a volt az ezer holdon felüli gazdaságok tulajdonában. Ennek megfelelően itt volt leginkább elterjedt a bérleti rendszer. A növénytermesztésben a korszerű vetésforgók elterjedését jelzi az ugar mindössze 5%-os aránya. A gabonafélék közül a rozs és az árpa volt az uralkodó, a búza vetésterülete nem érte el az országos átlagot sem. Itt foglalták el a legnagyobb területet az ipari növények, elsősorban a cukorrépa. A modernizáció fokát kifejező változók indexeinek átlaga ebben a régióban mutatja a legmagasabb értéket.

A dunántúli és kislalföldi nagytájhoz tartozik az ország minden tekintetben legfejlettebb alrégiója, *Északnyugat-Dunántúl* (Moson és Sopron megye). Lakossága 46%-ban magyar, 43%-ban német, s 10% horvát is élt ezen a tájon. Viszonylagos fejlettségét mutatja, hogy a lakosságnak mindössze 58%-a élt mezőgazdaságból (országos átlag 67%. Dunántúli átlag 64%). Ez a legkisebb agrárregió produkálta a legmagasabb nettó termelési értéket mind egy keresőre, mind egy lakosra számítva. Ide tartozott az ország legjobb teljesítményt nyújtó megyéje, Moson, amely az egy főre jutó bruttó és nettó termék tekintetében egyaránt az első helyet foglalja el. Igen kedvező természetföldrajzi adottságait (az egy holdra jutó kataszteri jövedelem a Dél-Alföld után itt a legmagasabb) korszerű művelési rendszerrel (4% ugar), az országos átlag kétszeresét meghaladó műtrágyahasználattal még fokozta, s ha ehhez hozzávesszük, hogy itt volt a legnagyobb a mezőgazdaságban dolgozók műveltsége, s ez a régió volt viszonylag legnagyobb mértékben ellátva mezőgazdasági gépekkel és eszközökkel, valamint szállítási infrastruktúrával, s számításba vesszük a kiváló piaci ösz-

tönzöket (Bécs közelsége), akkor érthetővé válik a kiemelkedő teljesítmény. A vetésszerkezetre a rozs és az árpa túlsúlya jellemző a búzával szemben, továbbá az ipari növények (cukorrépa) és a takarmányfélék nagy aránya (5 ill. 17%). A birtokos paraszti réteg jómódját jelzi, hogy a férfi földbirtokosok 64%-a 20 korona feletti földadót fizetett (országos átlag 32%), s 30% volt az 50 koronánál is többet fizetők aránya (országos 11%). Moson megyében volt országos viszonylatban a legnagyobb a 20–50 és 50–100 holdas birtokosok százalékaránya. Az állatsűrűség jóval az országos átlag felett volt, különösen a tarka szarvasmarhák sűrűsége mutatott kiemelkedő értéket.

A Dunántúl legnagyobb agrár régiója, a 90%-ban magyar lakosságú *Közép-Dunántúl* öt megyére (Fejér, Győr, Komárom, Veszprém, Somogy) terjedt ki. Az egy holdra jutó kataszteri jövedelem alacsonyabb, mint az előző régióban, de magasabb a többi dunántúli alrégióban megállapított értéknél. Hasonló a helyzet az egy keresőre és egy mezőgazdasági lakosra jutó termelési érték (növénytermelés és egész mezőgazdaság) esetében is, az állattenyésztés termelékenysége viszont ebben a régióban a legjelentősebb az ország valamennyi agrár régiója között. Ennek ellenére az egy holdra jutó termelési érték itt a legalacsonyabb a nagytáj alrégiói között, bár az országos átlagot valamivel meghaladja. A mezőgazdaság teljesítményének legfőbb mutatója, az agrárnépesség egy tagjára jutó nettó termelési érték nagysága tekintetében a régió a második, az egy lakosra általában jutó mezőgazdasági termék értékét tekintve pedig az első helyet foglalja el az ország 20 agrár régiója között. Ebben kétségtelenül az állattenyésztés nagy súlya és kiemelkedő jövedelmezősége játszik döntő szerepet. A zsírsertés és a merinó juhállomány viszonylagos sűrűsége itt a legnagyobb, de igen jelentős a tarka marha tartása is. Az állattenyésztésben itt a legfontosabb a nagyüzemek részesedése (főleg a szarvasmarha- és a juhtenyésztésben): a 100 holdon felüli gazdaságok az állati termékek 31%-át állítják elő (országos átlag 17%). A növénytermelésben a nagybirtok domináns szerepet játszik: az intenzíven művelt terület 55%-a a 100 holdon felüli gazdaságok tulajdonában van (ezen belül az ezer holdon felüliek birtokállománya 41%-ot tesz ki). Ennek megfelelően igen nagy arányú a bérmunka (elsősorban gazdasági cselédek és gazdasági tisztviselők) alkalmazása, s a gépesítés is magas fokú. Az előző régió után itt a legmagasabb az írástudók arányszáma a mezőgazdasági keresők között. Ugyancsak a 2. helyet foglalja el az ország régiói között az egy holdra jutó műtrágya tekintetében. Az állattenyésztés kiemelkedő szerepének megfelelően a takarmányfélék itt foglalják el a vetésterület viszonylag legnagyobb részét (18%). A gabonafélék közül a rozs és az árpa jelentősége messze meghaladja az országos átlagot, a búzáé viszont elmarad tőle. Modernizációs mutatói igen jók, a 17 mutató átlaga itt éri el a legnagyobb értéket, 50%-kal meghaladva az országos átlagot.

A két megyére (Baranya, Tolna) kiterjedő *Délkelet-Dunántúl* régió vegyes lakosságú (63% magyar, 30% német, 4% délszláv). Természetföldrajzi adottságai – az egy holdra jutó kataszteri jövedelem tanúsága szerint – jobbak, mint az előző régióé, s a föld termelékenysége (korona/hold) is nagyobb. A munkaerő termelékenysége (ko-

rona/mezőgazdasági kereső) viszont elmarad északi és nyugati szomszédai mögött. Az egy mezőgazdasági lakosra jutó nettó termelési érték azonban egyharmaddal meghaladja az országos átlagot, s nagyságrendben a 4. a 20 régió között. A növénytermelésben kimagasló helyet foglal el a szőlő, amely a nettó mezőgazdasági termék közel 10%-át adja. A kiemelkedő átlagtermések mutatóink szerint elsősorban a jó minőségű földnek, a munkaerő iskolázottságának és az eszközellátottság és gépesítés magas fokának köszönhetők. Ezzel szemben a műtrágyahasználat az országos átlag alatt maradt, s az ugar aránya (9,8%) itt a legnagyobb a két legfejlettebb nagyrégió belül. Az állatsűrűség és az állattenyésztés jövedelmezősége 20–25%-kal meghaladja az országos átlagot. A szarvasmarhatartásban a tarka fajták dominálnak, s országos viszonylatban itt a legelterjedtebb a tejszövetkezeti mozgalom. Igen fontos a sertésenyésztés is. A bérmunka alkalmazása jóval csekélyebb mértékű, mint az előző két régióban, bár a művelt terület egyharmadát a nagyüzemek foglalták el. Erre a tájra a nagybirtokok jellemzők. A parasztság viszonylagos jómódjára utal az a tény, hogy ebben a régióban a legnagyobb a 20 és 50 K közti földadót fizető birtokok aránya. Modernizációs mutatói jóval elmaradnak az előző két régió mögött, de azért jelentősen felülmúlják az országos átlagot. A mezőgazdaság fejlettségi szintjét kifejező mutatók átlaga ezt a régiót a 4–5. helyre minősíti az ország húsz agrárregiója között.

A dunántúli nagyrégió legkevésbé fejlett alrégiója, a *Délnyugat-Dunántúl* szintén vegyes lakosságú terület (66% magyar, 13% német, 12% horvát, 9% szlovén). Természeti adottságai kedvezőtlenebbek a nagytáj többi alrégiójánál, mert az egy holdra jutó kataszteri jövedelem az országos átlag körül van: a szántóé elmaradt attól, rétjei viszont jó minőségűek és jól kezeltek, s a rétgazdaság fontos szerepet játszik a régió mezőgazdaságában. Ugyanezt mondhatjuk el a szőlészetről és borászatról is (elsősorban Zalában). Az egy holdra jutó termelési érték valamivel magasabb, mint az előző két régióban. A munkatermelékenység a növénytermelésben az országos átlag alatt van, az állattenyésztésben viszont jelentősen meghaladja azt. A növénytermelésben a rozs és a burgonya súlya kimagasló, de (Horvátországon kívül) itt vetik a legnagyobb arányban a hagyományos gabonafajtákat (tatárka) is. Az állatsűrűség valamivel az országos átlag felett van, elsősorban a szarvasmarha-állomány (tarka fajták) mérete kiemelkedő. A juh (merinó) itt is a nagybirtok jellemző állata, a többi állatfajta tenyésztésének súlypontja viszont a kisgazdaságokon van. A bérmunkát viszonylag szerény mértékben alkalmaznak (100 önálló birtokosra csak 71 mezőgazdasági bérmunkás jut), a mezőgazdasági munkaerő írástudása viszont kiemelkedő (79%). Az ugar aránya itt a legkisebb (2,2%), a műtrágya alkalmazása is meghaladja az országos átlagot. Ugyanezt lehet elmondani a többi modernizációs mutatóról, valamint az eszközellátottságról is. Ez a régió tehát csak a két legfejlettebb nagytájon belül mutat viszonylagos elmaradást a többi alrégiótól, de országos viszonylatban a legtöbb változó értékei valamivel az átlag felett járnak.

A cluster-elemzés egyértelműen a Dunántúlhoz kapcsolta a *Kisalföld* északi részét, a Duna bal partján fekvő három megyét (Pozsony, Nyitra, Bars). Ennek a régió-

ónak a lakosságában a szlovákok voltak többségben (57%), de jelentős volt a magyar (32%) és a német (10%) kisebbség is. Az ország egyik iparilag fejlett vidéke (élelmiszeripar), ennek megfelelően itt a legnagyobb az ipari növények (cukorrépa) és az árpa aránya a vetésterületben. Ugyancsak jelentős növénye e tájnak a burgonya. Országosan itt jut legnagyobb termelési érték egy hold művelt területre. Ez a jó természeti adottságok mellett elsősorban az intenzív műtrágyahasználatnak (29 kg/hold), az eszközellátottság magas fokának, a munkaerő műveltségének köszönhető. Modernizációs mutatóinak átlaga közel egyharmaddal haladja meg az országos átlagot. Ebben a régióban is kiemelkedő szerepet játszanak a nagygazdaságok: a művelt terület 38%-a van a 100 holdon felüli gazdaságok tulajdonában. Ennek megfelelően nagymértékben alkalmaznak bérmunkát (100 önállóra 135 cseléd és napszámos jut). A munka termelékenysége főleg a növénytermelésben volt jelentős, az állattenyésztés területén elmaradt az országos átlagtól. Az állatlétszám sűrűsége csak a szarvasmarhák (tarka fajták) tekintetében kiemelkedő. Az állattenyésztés specialitása a húsertés és a húsjuh túlsúlya a többi fajták felett. A nettó mezőgazdasági termék 59%-át a szántóföldi gazdálkodás adta, az állattenyésztés részesedése csak 39% volt. A birtokosok között feltűnően nagy volt a 10 holdon aluliak aránya, ennek megfelelően 60%-uk 20 K alatt adózott. Ez a régió a fejlettségi mutatók átlagát tekintve a 3., az agrármélesség egy tagjára jutó nettó termelési érték tekintetében viszont csak a 7. helyet foglalja el az ország agrárregiói között.

A *Nagyalföld* az ország legnagyobb agrárregiója, 14 megyére terjed ki, 4 alrégióra (Dél-Alföld, Tiszántúl, Duna–Tisza köze, Szlavónia) oszlik. 5,9 millió lakosának 57%-a magyar, 13%-a német, 11%-a szerb, 9%-a román, 4%-a horvát, 3%-a szlovák. Az egy holdra jutó magas kataszteri jövedelem (14,4 korona) jelzi, hogy adottságai igen jók. Ez tükröződik abban is, hogy az egy keresőre jutó növénytermelési érték itt a legnagyobb. Az állattenyésztés termelékenysége azonban eléggé elmarad a Dunántúl és a Kisalföld mögött, ennek következtében a teljes mezőgazdaság teljesítményét jelző változók értékei valamivel alacsonyabbak. Ugyanezt mondhatjuk el a gépesítési és modernizációs indexek átlagáról is. A mezőgazdasági össztermék 56%-át a szántóföldi gazdálkodás, 6%-át a szőlő adja, s az állattenyésztés részesedése csak 38% (országos átlagban 47%, a Dunántúlon és a Kisalföldön 46%). Az intenzív művelési ágak az összterület 72%-át foglalják el (a Dunántúlon csak 66%, országosan 56%). A szántóterület 65%-ába búzát és kukoricát vetnek, a többi gabona vetésterülete az országos átlag alatt van. Az állattenyésztésben a ló és a sertés (főleg zsírsertés) játszik fontos szerepet. Az ugar aránya mindössze 4%, s a tagosítás is ezen a tájon haladt előre a legnagyobb mértékben. Műtrágyát viszont alig használnak. A kisgazdaságok a művelt terület jóval nagyobb részét birtokolják, mint a Dunántúlon, s a parasztság viszonylagos jómódjára utal az, hogy a férfi birtokosok 26%-a 50 koronánál több adót fizet (a Dunántúlon csak 15%, országos átlagban 11%). Erre utalnak a népszámlálási adatok is: a birtokosok között a 20–50 és az 50–100 holdasok aránya kiemelkedő. A bérmunka alkalmazása jelentősebb, mint a Dunántúlon, de míg ott elsősorban gazdasági cselédek dolgoznak a nagygazdaságok-

ban, itt a napszámosok aránya kiemelkedő. A munkaerő írástudása lényegesen alacsonyabb, mint a dunántúli régióban.

A *Dél-Alföld* 3 megyéje alkotja a legnagyobb területű és népességű (1,9 millió) alrégiót. Ez az ország etnikailag legvegyesebb tája: egyik nemzetiség sem alkot abszolút többséget, 30% magyar mellett 27% német, 22% szerb, 13% román és 5% egyéb nemzetiségű lakos él itt. Rendkívül kedvező természeti adottságokkal rendelkező vidék, az egy holdra és az egy keresőre jutó kataszteri jövedelem itt a legmagasabb, itt a legnagyobb a szántó aránya (73%), s a vetésterület háromnegyedét (76%) a búza és a kukorica foglalja el. A mezőgazdaság termelési értékének 60%-át a szántóföldi gazdálkodás adja. A növénytermelésben itt a legmagasabb az egy keresőre jutó termelési érték, az állattenyésztés teljesítménye azonban jóval szerényebb. Az állattartásban a ló és a sertés játszik vezető szerepet. A munkaerő igaerővel való ellátottsága itt a legjobb, és az eszközellátottság, valamint a modernizációs indexek átlaga is jóval az országos átlag felett van. Az egy holdra jutó jelzálogkölcson-állomány értéke itt a legmagasabb. A birtokszerkezetre a tehetős (20–100 holdas) parasztgazdaságok kiemelkedő aránya jellemző, s a földbirtokosok egyharmada 50 koránál több adót fizet.

A *Tiszántúl* hat megyéje (1,8 millió lakossal, 77% magyar, 14% román) közel áll az előző csoporthoz, bár a mezőgazdaságának fejlettségét jelző változók értékei valamivel alacsonyabbak. A növénytermelésben itt is a búza és a kukorica (68%), az állattenyésztésben pedig a ló és a sertés dominál. A legfontosabb különbség az előző régióval szemben a legelők jóval nagyobb súlya a takarmánybázisban, a bérleti rendszer nagyobb elterjedtsége, továbbá a száz holdon felüli gazdaságok jóval nagyobb részesedése a művelt területben (42%), aminek következtében a bér munka alkalmazása is jóval nagyobb mértékű.

A *Duna-Tisza köze* (1,5 millió lakos, Budapest nélkül, 90% magyar, 6,4% német, 2,4% szlovák) a nagyalföldi régió legkevesbé kedvező adottságokkal rendelkező alrégiója. Ebben a régióban játszik a legfontosabb szerepet a szőlő- és borgazdaság. A szőlő aránya a művelési ágak között 4,2%, s ez az ágazat adja a mezőgazdaság termelési értékének 13%-át. Mind az egy holdra, mind a keresőre számított termelési értékek alacsonyabbak az előző két régiónál. A nagygazdaságok részesedése hasonló, mint a Tiszántúlon (44%). A vetésszerkezetben itt nem a búza az uralkodó, hanem a rozs és az árpa. Az állatsűrűség meglehetősen alacsony, ennek megfelelően itt a legkisebb az állattenyésztés részaránya a mezőgazdasági termékekben (35%), s az állattenyésztés termelékenysége és jövedelmezősége is az országos átlag alatt marad.

Szlavónia két megyéje minden mutató szerint közelebb áll a nagyalföldi régiókhoz, mint nyugati szomszédaihoz, a horvát megyékhez, bár Verőcét a cluster-elemzés északi szomszédjával, a Délkelet-Dunántúllal is elég szoros kapcsolatba hozta. E régió lakossága 69%-ban horvát és szerb, de elég jelentős a németek (16%) és a magyarok (10%) aránya is. Természetföldrajzi adottságai igen kedvezőek, az egy holdra, illetve egy keresőre vetített termelési értékek is az országos átlag felett vannak, bár a szomszédos dél-alföldi régió szintjét nem érik el. Az igásállatokkal való ellát-

tottság és a gépesítés jóval meghaladja az országos átlagot, de modernizációs mutatói a dunántúli és a nagyalföldi régió alrégiói között a legalacsonyabbak. A régióra a 10 és 50 hold közötti családi gazdaságok jellemzőek, a bér munka alkalmazása az eddig tárgyalt régiókhoz képest csekély. A növénytermelésre a búza és a kukorica túlsúlya jellemző. Az állatsűrűség a nagyalföldi régiók között itt a legnagyobb, sőt a ló és a sertés esetében országos viszonylatban is, ennek megfelelően az állattenyésztés és a teljes agrártermék jóval nagyobb részét (47%) adja.

A Nagyalföldhöz északon és keleten egy sajátos *átmeneti nagyrégió* csatlakozik: 9 olyan megye, amelynek déli, illetve nyugati része még az Alföldhöz tartozik, de észak, illetve kelet felé egyre inkább átmegy dombos-hegyes tájba, az Alföldtől eltérő adottságokkal és agrárstruktúrával. A 9 megye közül egy – Szabolcs – Nagyalföldhöz, azon belül a tiszántúli alrégióhoz is csatolható lenne, bár a cluster-elemzés több változata önálló régióként elkülönítette a szomszédos megyéktől. Változóink relatív többsége szerint azonban legtöbb szál ehhez az átmeneti régióhoz fűzi. A cluster-elemzés ezt a átmeneti régiót *egy északi és egy keleti alrégióra* választotta szét, s ezt pusztán a megyék földrajzi elhelyezkedése is indokolja. A 9 megyéből álló átmeneti régió 2,8 millió lakosa 71%-ban magyar anyanyelvű, a románok aránya 14, a szlovákoké 12%. Azt, hogy elsősorban a kedvezőtlenebb természeti adottságok választják el ezt a régiót a Nagyalföldtől, jól mutatja az egy holdra jutó kataszteri jövedelem, amely mintegy fele az alföldinek, s jóval az országos átlag alatt marad. A szántó csak a terület 48%-át foglalja el, az erdők aránya pedig eléri a 26%-ot. Az egy holdra és egy keresőre jutó aggregát termelési értékek elmaradnak ugyan az előző két nagyrégiótól, de valamivel az országos átlag fölött vannak. Az ugar aránya 13%, műtrágyát itt sem igen használnak, s az eszközellátottság is elmaradt az országos átlagtól; a jelzőállomány, a mezőgazdasági biztosítás és a vasútsűrűség viszont meghaladta azt. Országos viszonylatban ebben a nagyrégióban alkalmaztak a legnagyobb arányban bér munkát (100 önállóra 141 bér munkás jut), és a gazdasági tisztviselők arányszáma is itt a legnagyobb. Ez összefügg azzal, hogy ez a nagy gazdaságok vidéke: az intenzíven művelt terület 46%-a 100 holdon felüli gazdaságok tulajdonában van, s különösen nagy arányban van képviselve a 100 és 1000 hold közötti középkategória. A vetésterületben jelentős a takarmányfélék és az ipari növények (dohány Szabolcsban) aránya, a gabonafélék közül a búza és a rozs rendelkezik a legnagyobb vetésterülettel. Az állatállomány sűrűsége és az állattenyésztés termelékenysége meghaladja az országos átlagot. A szarvasmarha-állomány nagyjából egyenlő arányban oszlik meg a magyar és a tarka fajták között. Jelentős a juhállomány, amelyben a merinó fajta van a legnagyobb arányban képviselve.

Mint említettük, ez az átmeneti nagyrégió két alrégióra osztható: egy északira és egy keletre. Az *északi átmeneti régió* 6 megyéjének 1,4 millió lakosából 71% magyar, 22% szlovák, 3% ruszin, 2% német. Adottságai kedvezőbbek, teljesítményei valamivel jobbak a *keleti átmeneti régió* három megyéjénél (1,4 millió lakos, 70% magyar, 28% román). A jobb teljesítményben szerepet játszik az eszközellátottság és a gépesítés magasabb színvonala, s főleg a munkaerő műveltsége, amely lényegesen

magasabb szintű, mint a keleti átmeneti régióban (az irni-olvasni tudók aránya itt 72%, vagyis több mint az Alföldön, míg a keleti régióban csak 52%). Északon a szántó csak a terület 41%-át foglalja el, az erdő pedig 32%-át, keleten viszont ezek az arányok: 55 ill. 20%. A növénytermelés szerkezete is eltérő: északon a búza mellett jelentős az árpa, a zab és a burgonya, míg keleten a rozs és a kukorica foglal el nagy helyet a vetésszerkezetben. Ugyancsak számottevő különbségek figyelhetők meg az állatsűrűség és az állattenyésztés termelékenysége terén is: az északi régió indexei az országos átlag felett, a keleti régióé alatta vannak. Északon a szarvasmarha-állomány háromnegyede tarka fajtából áll, míg keleten a magyar fajta az uralkodó. Északon jelentős a juhállomány, míg keleten ez nem számottevő.

Az eddig tárgyalt 3 nagyrégió és 11 alrégió a történeti Magyarország területének 57%-ára terjedt ki, s ott élt a lakosság 64%-a. Ezekben a régiókban a fejlettséget, hatékonyságot és modernizációt kifejező változók értékei szinte kivétel nélkül az országos átlag felett mozognak. Az e tájakon élő és dolgozó emberek az általában kedvező, sőt többnyire igen jó természetföldrajzi adottságokat korszerű művelési rendszerek alkalmazásával, gépesítéssel, beruházásokkal kiegészítve mind a föld, mind a munka termelékenysége terén az országos átlagot jelentősen meghaladó teljesítményeket értek el. Ebben jelentős szerepet vállaltak a korszerűen gazdálkodó – részben bérlők kezelésében lévő – nagyüzemek, amelyek e 3 nagyrégióban az intenzíven művelt területnek több mint egyharmadát birtokolták. A jó eredményekhez az agrármunkaerő viszonylag magas műveltségi foka is hozzájárult (az irástudás aránya általában elérte, sőt meg is haladta a 70%-ot). Ezeken a tájakon a kisbirtokosok is viszonylagos jólétben éltek, legalábbis erre utal az a tény, hogy a férfi birtokosok fele 20 koronánál több, egyötöde 50 koronánál több adót fizetett.

Az ország másik fele – 4 nagyrégió és 9 alrégió – már más világ. Ezekben a régiókban a modernizációs, fejlettségi és teljesítményindexek értékei mélyen az országos átlag alatt szóródnak. Természeti adottságaik relatíve kedvezőtlenek, az egy holdra jutó kataszteri jövedelem nagyrészt az országos átlag felét sem éri el. A szántó csak az összterület harmadát vagy negyedét teszi ki, ennél jóval nagyobb területet (legalább 40%-ot) foglal el az erdő, s az országos átlagnál jóval nagyobb a rétek és legelők aránya is. Ezekben a régiókban a mezőgazdasági össztermék több mint a felét az állattenyésztés termeli, ennek termelékenysége és jövedelmezősége pedig igen alacsony. A nagy agrársűrűség jelentős mezőgazdasági túlnépesedést jelez, s ugyan csak erre utal a nagyarányú kivándorlás is. Különösen az Északi- és Északkeleti-felföldön, Dél-Erdélyben és a Tengeremelléken nagy a kivándorlási veszteség. Ennek megfelelően ezekben a régiókban igen magas a mezőgazdasági keresők között a nők százalékaránya (országos átlagban 23%, de az Északi-felföldön 35, Dél-Erdélyben 33, a horvát megyékben 36, a Tengeremelléken 46%). Ezek a régiók a családi munkaerővel dolgozó kisgazdaságok világa, az intenzíven művelt területnek legfeljebb egyötöde van a 100 holdon felüli gazdaságok tulajdonában, s a bérmunka alkalmazása is minimális. A földbirtokosok háromnegyede azonban 10 holdnál kevesebb földdel rendelkezik, s mintegy 90%-uk 20 koronánál kevesebb adót fizet (a Dunán-

túlón, a Kis- és Nagyalföldön a birtokosok fele 20 K felett adózott). A nyomásos gazdálkodás uralma, tagosítatlanság és a eszközellátottság, a gépesítés alacsony foka jellemző ezekre a tájakra, s általában minden modernizációs mutató értéke mélyen az országos átlag alatt van. Az Északi-felföldön gabona 73%-át, Horvátországban 81%-át kézzel csépelelték! Mindez arra utal, hogy a történeti országerület északnyugati, északkeleti, keleti és délnyugati peremvidékein a gazdálkodás még a XX. század elején is lényegében a hagyományos keretek között folyik, kevéssé érintve a modernizáció ösztönzéseitől. Ezeknek a régióknak az agrárstruktúrája, elsősorban termékszerkezete, a természeti és klimatikus viszonyoknak megfelelően jelentősen különbözött egymástól. Északon az árpa, zab és burgonya alkotta az emberek és állatok fő táplálékát egyaránt. Keleten, Erdélyben a búza mellett a zab és a kukorica játszott fontos szerepet, míg Horvátországban az uralkodó kukorica mellett a búza és a hagyományos gabonafajták foglaltak el számottevő helyet a vetésterületben. Az állattenyésztésben a szarvasmarha mellett (északon és Horvátországban, valamint Dél-Erdélyben a tarka fajták, Erdély nagy részében a magyar fajta és a bivaly) igen jelentős volt a juhászat (racka).

A hagyományos, kevéssé termelékeny mezőgazdaságot űző nagyrégiókban két olyan szigetet találunk, amely elsősorban az emberi tényezők segítségével többé-kevésbé sikeresen ellensúlyozta a kedvezőtlen természeti adottságokat, és az országos átlagot meghaladó teljesítményt ért el. Az egyik a szlovák lakta *Északi-felföld* középső része (5 megye, 600 ezer lakossal, 69% szlovák népességgel), amely egyébként a 20 agrárregió közül a leginkább iparosodott volt (az iparforgalmi népesség aránya itt 31,6%, szemben a 21,5%-os országos átlaggal, az egy lakosra jutó gyáripari tőke 203 K, míg az országos átlag 84 K). Ezekben a megyékben az állattenyésztés, elsősorban a szarvasmarhatartás magas színvonalat ért el. A szarvasmarha adta az állati termékek 79%-át, s itt volt a legnagyobb az állomány (szinte kizárólag tarka fajták) sűrűsége. De jelentős volt a juhállomány is. Az egy keresőre jutó állati termék értéke 26%-kal meghaladta az országos átlagot, s a Közép-Dunántúl után itt volt a legmagasabb. Ebben a régióban a növénytermelés termelékenysége is magasabb volt az országos átlagnál. Az Északi-felföld északnyugati részén, Trencsén és Árva megyében a gazdálkodás már messze nem ilyen eredményes, és a teljesítményindexek mind jelentősen elmaradnak az országos átlagtól, ezért indokolt, hogy ezt a két megyét külön alrégióként (*Északnyugati-felföld*) kezeljük az egyébként hasonló jellemzőkkel bíró és a cluster-elemzés legtöbb változata szerint erősen összetartozó szlovák lakta régió, az Északi-felföldön belül.

A másik ilyen sziget a hagyományos agrárvilágban *Dél-Erdély* (félmillió lakos, 56% román mellett 28% német és 13,5% magyar lakossággal), ahol az egy holdra és az egy keresőre jutó termelési értékek szintén valamivel az országos átlagszint felett vannak. 32 növény átlagtermésének súlyozott indexe itt a legmagasabb a Dél-Alföld után, noha a kataszteri tiszta jövedelem az országos átlag felét sem éri el. A magyarázatot részben megadja a munkaerő kiemelkedő irástudása: az Északi-felföldhöz hasonlóan itt is 66% tudott írni olvasni, miközben a szomszédos régiókban 35–40% körül járt ez az arány.

Az *Északkeleti-felföld* 4 megyéjében élő 800 ezer lakos kevert nemzetiségű: 42% ruszin, 31% magyar, 11-11% német és román, 4% szlovák. Mind természeti adottságait, mind az emberi munka teljesítményét illetően az ország négy legszegényebb agrár régiója közé tartozik. Az egy holdra jutó kataszteri jövedelem alig több mint egyharmada az országos átlagnak. Szántóföldi gazdálkodás csak az összterület 22%-án folyik, az erdő aránya viszont 46%-ot, a rét és legelő aránya pedig 28%-ot tesz ki. A művelt terület hozama igen alacsony, egy holdra itt jut a legkisebb termelési érték. A munka termelékenysége is gyengébb az eddig tárgyalt régióknál. Mindezek következtében abban a régióban jut a legkisebb nettó termelési érték egy lakosra. A szántóföld több mint a felébe zabot, kukoricát és burgonyát vetnek. Az állatsűrűség a fő régiók között itt a legkisebb, ennek ellenére az állattenyésztés adja a nettó termelési érték 59%-át. A fő takarmánybázist a kaszálók alkotják, a szántóföldi takarmánytermelés igen csekély. Bér munkát nagyobb mértékben alkalmaznak, mint az Északi-felföldön, de a mezőgazdaságban dolgozók műveltsége jóval alacsonyabb (35%-os írástudás). A nagy gazdaságok a művelt terület 22%-át bírják. Modernizációs mutatói, az eszközellátottság és gépesítés indexei mélyen az országos átlag alattiak. Az ugar 21%-os aránya jelzi a hagyományos nyomásos gazdálkodás továbbélését. A paraszti társadalom szegénységét jelzi, hogy a férfi birtokosoknak több mint a fele 5 koronán aluli adót fizet, s a 20 K feletti adózók aránya csak 7,5%.

Az *erdélyi nagyrégió* (3,4 millió lakos, 58% román, 31% magyar, 9% német) 17 megyéje közül 15-öt a cluster-elemzés elég szorosan összetartozónak mutat, csak a részletesebb bontás (18–20 cluster) különíti el az alrégiókat. Agrárjellegzetességeit tekintve szorosan kapcsolódik az erdélyi megyékhez Krassó-Szörény és Szilágy, viszont „kilóg” az együttesből Brassó és bizonyos mértékig Csik megye. A szilárd magot az Erdélyi-medence (Mezőség) 7 megyéje alkotja, amelyeket a cluster-elemzés egyik változata sem választott szét. Ekörül csoportosulnak a Keleti- és a Déli-Kárpátok hegyvidéki peremmegyéi. A dél-erdélyi megyék sorát azonban az elemzés alapján ketté kellett vágni, mert Brassó, Szeben, Nagy-Küküllő és Fogaras együttes mutatói minden szempontból fejlettebb mezőgazdaságot jeleznek, mint Hunyad és Krassó-Szörény megyéé, s a két régió agrárstruktúrája is bizonyos mértékben eltérő.

Erdély, az Északkeleti-felfölddel és a horvát régióval együtt, kétségkívül a történeti Magyarország legkevésbé fejlett agrárvidéke volt. Az erdélyi nagyrégió 17 megyéje közül 16 minden fejlettségi mutató szerint az ország elmaradottabb feléhez tartozott. Csak Brassó alkot kivételt, amely a mezőgazdaság teljesítményét kifejező változók értékei szerint az ország legelső 10 megyéje közé tartozik. Az egy hold szántóra jutó termelési érték tekintetében, az egy keresőre jutó állati termék, valamint 32 növény átlagtermésének súlyozott összetett indexe szerint az első helyet, a teljes mezőgazdasági termék tekintetében pedig a 3. helyet foglalja el. Mindezt az igen kedvezőtlen természetföldrajzi adottságok ellenére. Az egy holdra jutó kataszteri tiszta jövedelem csak 60%-a az országos átlagnak. Ez erdélyi viszonylatban magas értéknek számít, mert a 17 megye indexeinek átlaga csak 43. Hasonlóan gyenge természetföldrajzi adottságokkal rendelkezett az Északi- és az Északkeleti-felföld is

(a kataszteri tiszta jövedelem indexe mindkettőben 41) is, ennél lényegesen rosszabb feltételekkel a Tengerpart (20). Brassóban kiemelkedő az állattenyésztés jövedelmezősége. A megye szántóföldi gazdálkodásában az árpa és a burgonya mellett fontos szerepet kapnak az ipari és takarmánynövények. Az ugar gyakorlatilag eltűnt, s a tagosítás is igen előrehaladott állapotban volt.

Dél-Erdély (félmillió lakos, 56% román, 28% német, 24% magyar) Brassó nélkül is jobb fejlettségi mutatókkal rendelkezik, mint a többi erdélyi régió, Brassóval együtt pedig számos változó esetében eléri vagy megközelíti az országos átlagot. Az egy holdra jutó termelési érték indexe 107, Brassó nélkül 100, 32 növény átlagtermésének súlyozott indexe 114 (105), az egy keresőre jutó bruttó növénytermelési érték indexe 104 (91), az állati terméké 118 (109), az egy mezőgazdasági lakosra jutó nettó termelési érték indexe pedig 98 (88). Ez a relatív fejlettség nyilván összefüggésben van azzal, hogy e régió lakosságának egyharmada szász, hiszen természetföldrajzi adottságai nem jobbak a többi erdélyi régióénál (az egy hold intenzíven művelt területre jutó kataszteri tiszta jövedelem indexe 47). Kiemelkedő a mezőgazdasági keresők műveltsége, egyéb modernizációs mutatói viszont lényegesen elmaradnak az országos átlagtól, bár erdélyi viszonylatban a legjobbak. Az ugar aránya itt a legkisebb, de Brassó nélkül csaknem kétszerese az országos átlagnak. A szántóföldi termelésben az árpa, zab és kukorica dominál, az ipari növényeket a cukorrépa és a kender képviseli. Az elsődleges takarmánybázist a rétgazdálkodás szolgáltatja. A nettó termelési érték nagyobb része (61%) az állattenyésztésből származik (szarvasmarha és juh, főleg magyar fajta, illetve racka, s itt találkozunk a legnagyobb számban bivalyokkal).

Délnyugat-Erdély (800 ezer lakosából 75% román, 11% magyar, 9% német) fejlettségi és modernizációs mutatói jóval gyengébbek keleti szomszédjáénál. A búza mellett a kukorica az uralkodó szántóföldi termelésben, az állattenyésztésben pedig országosan itt van a legnagyobb súlya a juhtenyésztésnek (főleg racka, de húsjuh is). Míg a többi erdélyi régióban főleg magyar marhát és bivalyt tenyésztettek, itt a tarka fajták voltak túlsúlyban.

Kelet-Erdély az erdélyi nagyrégió magyar többségű (69%) alrégiója, mivel a Székelyföld nagy része ide tartozott. Ebben a négy megyében a legnagyobb országos viszonylatban a rétgazdaság szerepe és súlya. Igen nagy területet foglal el a legelő és az erdő is. Az állattenyésztés az uralkodó (magyar szarvasmarha, rackajuh), ez az ágazat termeli a nettó termék 63%-át, de a déli régiótól eltérően termelékenysége alacsony. Országos viszonylatban itt a legnagyobb az ugar aránya (25%). A 20 régió közül itt a legkisebb a szántóterület (19%), s azon elsősorban rozstot és zabot termesztnek. Erdélyi viszonylatban kiemelkedő a mezőgazdaságban dolgozók irástudása (59%). A régió legfejlettebb megyéje Háromszék, modernizációs mutatói sokkal jobbak a másik három megyénél. Háromszék a cluster-elemzés néhány változata szerint inkább a dél-erdélyi régióhoz kapcsolódik, de a keleti régióhoz való kötődése erősebbnek látszik.

Az *Erdélyi-medence* hét megyéje (1,5 millió lakos, 61% román, 34% magyar, 3,5% német) mind a föld, mind a munkaerő termelékenységét tekintve lényegesen elmarad az országos átlagtól. A Tengermellék után az ország legszegényebb agrár-régiója (az egy mezőgazdasági lakosra jutó nettó mezőgazdasági termék indexe 63), bár az egy holdra jutó kataszteri jövedelem jóval nagyobb, mint az előző régióban, s modernizációs mutatói is valamivel jobbak a másik három erdélyi régiónál. Erdélyre általában a kisgazdaságok jellemzők, a másik három régióban a nagygazdaságok birtokai nem haladják meg a művelt terület 10%-át, ebben a régióban viszont 28% a 100 holdon felüli gazdaságok területének aránya. A bérmunka aránya is felette van az országos átlagnak, műveltsége viszont mélyen alatta (35%-os írástudás). A szántóföldi termelésre a búza és a zab mellett elsősorban a kukorica jellemző. Az állattenyésztés jövedelmezősége igen alacsony (magyar marha, bivaly, rackajuh).

Horvátországot a cluster-elemzés három agrárregióra bontotta. A két kelet-szlavóniai megye (Szerém és Verőce) a Nagyalföldhöz csatlakozott, mert szinte minden változó modernebb, hatékonyabb agrárgazdaságra utal, mint a horvát megyékben. Ez utóbbiak is szétváltak: a Tengermellék két megyéjére (Lika-Krbava és Modrus-Fiume) és a tulajdonképpeni horvát megyékre (Belovár-Körös, Varazsd, Zágráb, Pozsega). A *horvát megyékben* Erdélyhez hasonló alacsony termelékenységi és jövedelmezőségi mutatókkal találkozunk. Valamennyi régió közül itt a legnagyobb az agrársűrűség és az agrárhányados. Ez a kisüzemi gazdaságok jellegzetes régiója, ahol a bérmunka alkalmazása minimális (a 100 hold feletti gazdaságok részesedése a művelt területben mindössze 10%, 100 önálló birtokosra pedig csak 20 bérmunkás jut). Itt is nagy területet foglal el a rét és az erdő. Erdélytől eltérően itt fontos szerepet játszik a szőlő. Fő terményei a kukorica és a búza mellett a burgonya, a hüvelyesek és a káposzta. A mezőgazdasági össztermék 62%-át az állattenyésztés adja, a szarvasmarha mellett jelentős a sertéstartás is.

A *Tengermellék* valamennyi mutató szerint a történelmi országterület legelmaradottabb agrárregiója. Az egy holdra jutó kataszteri jövedelem egyötöde az országos átlagnak (2 K), a szántó aránya mindössze 17%, ezzel szemben a terület 44%-át erdő, 23%-át legelő és 11%-át rétek foglalják el. A kukorica és a burgonya mellett igen nagy (12%) a hagyományos gabonafajták vetésterülete. Az állattartásban a szarvasmarha mellett a juh játszik fontos szerepet. A mezőgazdasági keresőknek mindössze 28%-a tud írni-olvasni. 100 holdon felüli mezőgazdasággal foglalkozó nagyüzem gyakorlatilag nincs ebben a két megyében (egykor határőrvidék volt).

A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a cluster-elemzés alapján

1. ÉNy-Dunántúl, 2. DNy-Dunántúl, 3. Közép-Dunántúl, 4. DK-Dunántúl, 5. Kisalföld, 6. Duna-Tisza köze, 7. Tiszántúl, 8. Dél-Alföld, 9. Szlavónia, 10. Északi átmeneti, 11. Keleti átmeneti, 12. ÉNy-felföld, 13. Északi-felföld, 14. ÉK-felföld, 15. DNy-Erdély, 16. Dél-Erdély, 17. Kelet-Erdély, 18. Erdélyi-medence, 19. Horvát megyék, 20. Tengerpart

A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a cluster-elemzés alapján (a 7 nagy régió)

1. Dunántúl és Kisalföld, 2. Nagyalföld, 3. Átmeneti régiók, 4. Északi-felföld, 5. ÉK-felföld, 6. Erdély, 7. Horvátország

I. A régiók népessége anyanyelv szerint 1910-ben*

Régiók	Terület, 1910		Lakosság		Terület		Lakosság		Magyar		Német		Szlovák		Román		Ruszin		Horvát		Szeb	
	km ²	%-a	1910	%-a	%-a	%-a	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
ÉNy-Dunántúl	5 245	377 989	1,61	1,89	46,04	42,64	0,30	0,01	0,00	10,35	0,00	0,01	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	10,35	0,00	0,00	0,00
DNy-Dunántúl	11 469	902 126	3,53	4,52	65,97	13,42	0,06	0,01	0,01	11,99	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	11,99	0,01	0,01	0,01
Közép-Dunántúl	19 125	1 184 552	5,88	5,94	89,73	7,33	1,21	0,05	0,01	0,90	0,05	0,05	0,01	0,05	0,01	0,05	0,01	0,01	0,90	0,05	0,08	0,08
DK-Dunántúl	8 714	619 737	2,68	3,11	62,80	30,12	0,19	0,02	0,00	1,69	0,02	0,01	0,01	0,02	0,01	0,02	0,01	0,01	1,69	0,02	0,01	0,01
Kisalföld	12 613	1 025 705	3,88	5,14	31,76	9,66	57,38	0,01	0,01	0,20	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,20	0,01	0,01	0,01
Duna-Tisza köze	17 812	1 468 187	5,48	7,36	90,12	6,42	2,40	0,05	0,01	0,05	0,05	0,05	0,01	0,05	0,01	0,05	0,01	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05
Tiszaántúl	23 595	1 811 741	7,26	9,08	77,04	2,78	5,00	14,42	0,05	0,01	0,42	0,05	0,01	0,42	0,05	0,01	0,42	0,05	0,01	0,42	0,05	0,05
Dél-Alföld	27 811	1 928 371	8,55	9,66	29,66	27,09	2,56	13,29	0,56	0,30	21,51	2,56	13,29	0,56	0,30	21,51	2,56	13,29	0,56	0,30	21,51	2,56
Szlavánia	11 733	686 664	3,61	3,44	9,78	15,85	2,55	0,09	0,74	35,47	33,46	2,55	0,09	0,74	35,47	33,46	2,55	0,09	0,74	35,47	33,46	2,55
Északi átmeneti	24 268	1 417 452	7,46	7,10	71,48	2,20	22,24	0,06	2,79	0,02	0,01	22,24	0,06	2,79	0,02	0,01	22,24	0,06	2,79	0,02	0,01	0,01
Keleti átmeneti	21 581	1 362 751	6,64	6,83	69,77	0,82	0,73	28,26	0,04	0,02	0,01	0,73	28,26	0,04	0,02	0,01	0,73	28,26	0,04	0,02	0,01	0,01
ÉNy-felföld	6 475	389 182	1,99	1,95	3,91	2,71	88,36	0,05	0,01	0,02	0,01	88,36	0,05	0,01	0,02	0,01	88,36	0,05	0,01	0,02	0,01	0,01
Északi-felföld	13 309	623 749	4,09	3,13	10,13	10,19	68,74	0,18	8,18	0,02	0,03	68,74	0,18	8,18	0,02	0,03	68,74	0,18	8,18	0,02	0,03	0,03
ÉK-felföld	17 945	848 160	5,52	4,25	30,96	11,00	4,48	11,15	42,04	0,02	0,00	4,48	11,15	42,04	0,02	0,00	4,48	11,15	42,04	0,02	0,00	0,00
DNy-Erdély	18 883	806 282	5,81	4,04	10,73	7,94	0,49	75,38	0,37	0,06	1,84	0,49	75,38	0,37	0,06	1,84	0,49	75,38	0,37	0,06	1,84	0,37
Dél-Erdély	10 892	522 120	3,35	2,62	13,50	27,73	0,09	56,23	0,05	0,03	0,02	0,09	56,23	0,05	0,03	0,02	0,09	56,23	0,05	0,03	0,02	0,02
Kelet-Erdély	16 224	545 816	4,99	2,74	69,36	5,41	0,07	24,07	0,10	0,01	0,01	0,07	24,07	0,10	0,01	0,01	0,07	24,07	0,10	0,01	0,01	0,01
Erdélyi-medence	26 694	1 500 436	8,21	7,52	33,57	3,50	0,29	60,75	0,03	0,01	0,01	0,29	60,75	0,03	0,01	0,01	0,29	60,75	0,03	0,01	0,01	0,01
Horvát-megyék	19 718	1 498 926	6,06	7,51	2,53	1,64	0,27	0,01	0,22	76,20	15,76	0,27	0,01	0,22	76,20	15,76	0,27	0,01	0,22	76,20	15,76	0,27
Tengerpart	11 090	436 364	3,41	2,19	0,21	0,15	0,02	0,00	0,00	57,88	41,00	0,02	0,00	0,00	57,88	41,00	0,02	0,00	57,88	41,00	0,00	0,00
Nagyrégiók																						
Dunántúl és Kisalföld	57 166	4 110 109	17,58	20,60	61,97	15,93	14,74	0,02	0,01	4,15	0,37	14,74	0,02	0,01	4,15	0,37	14,74	0,02	0,01	4,15	0,37	0,37
Nagyalföld	80 951	5 894 963	24,89	29,54	56,96	13,16	3,27	8,80	0,29	4,25	11,13	3,27	8,80	0,29	4,25	11,13	3,27	8,80	0,29	4,25	11,13	11,13
Átmeneti régiók	45 849	2 780 203	14,10	13,93	70,64	1,52	11,70	13,88	1,44	0,02	0,01	11,70	13,88	1,44	0,02	0,01	11,70	13,88	1,44	0,02	0,01	0,01
Északi-felföld	19 784	1 012 931	6,08	5,08	7,74	7,32	76,28	0,13	5,04	0,02	0,02	76,28	0,13	5,04	0,02	0,02	76,28	0,13	5,04	0,02	0,02	0,02
ÉK-felföld	17 945	848 160	5,52	4,25	30,96	11,00	4,48	11,15	42,04	0,02	0,00	4,48	11,15	42,04	0,02	0,00	4,48	11,15	42,04	0,02	0,00	0,00
Erdély	72 693	3 374 654	22,35	16,91	30,80	8,62	0,27	57,61	0,12	0,03	0,45	0,27	57,61	0,12	0,03	0,45	0,27	57,61	0,12	0,03	0,45	0,45
Horvátország	30 808	1 935 290	9,47	9,70	2,00	1,30	0,21	0,01	0,17	72,07	21,45	0,21	0,01	0,17	72,07	21,45	0,21	0,01	0,17	72,07	21,45	21,45
<i>Országos átlag</i>	<i>325 196</i>	<i>19 956 310</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>46,54</i>	<i>9,80</i>	<i>9,76</i>	<i>14,76</i>	<i>2,37</i>	<i>9,11</i>	<i>5,52</i>	<i>9,76</i>	<i>14,76</i>	<i>2,37</i>	<i>9,11</i>	<i>5,52</i>	<i>9,76</i>	<i>14,76</i>	<i>2,37</i>	<i>9,11</i>	<i>5,52</i>	<i>5,52</i>

* Budapest nélkül

2. A régiók fejlettségi szintjét jellemző mutatók

Regiók	Népsűrűség fő/km ²	Iparfoglalmi népesség %	Vasútsűrűség km/ezres km ²	Kivándorlási veszteség 1901-1910 %	Egy lakosra jutó összes biztosított érték korona	A gyárak biztosított értéke egy lakosra korona
ÉNy-Dunántúl	72,1	29,4	108	2,5	707	93
DNy-Dunántúl	78,7	19,9	86	2,3	485	42
Közép-Dunántúl	61,9	23,3	96	2,8	852	104
DK-Dunántúl	71,1	25,2	86	2,9	626	60
Kisalföld	81,3	25,4	80	3,0	680	111
Duna-Tisza köze	82,4	31,1	84	1,0	1386	145
Tiszánút	76,8	21,4	87	1,1	609	67
Dél-Alföld	69,3	21,7	94	5,8	601	68
Szlavónia	58,5	19,6	82	2,7	497	76
Északi átmeneti	58,4	28,3	67	7,2	582	68
Keleti átmeneti	63,1	18,5	77	3,2	508	45
ÉNy-felföld	60,1	19,4	54	5,9	388	74
Északi-felföld	46,9	31,6	52	10,8	594	203
ÉK-felföld	47,3	18,6	42	6,1	239	27
DNy-Erdély	42,7	21,6	39	2,1	255	36
Dél-Erdély	47,9	21,2	59	9,9	447	72
Kelet-Erdély	33,6	17,9	28	2,7	389	62
Erdélyi-medence	56,2	15,2	43	2,9	297	33
Horvát megyék	76,0	11,2	60	3,7	305	37
Tengerpart	39,3	11,4	15	8,9	216	12
<i>Nagyregiók</i>						
Dunántúl és Kisalföld	71,9	23,9	90	2,7	681	89
Nagyalföld	72,8	23,7	88	2,8	865	85
Átmeneti régiók	60,6	23,5	72	5,2	546	60
Északi-felföld	51,2	26,9	52	9,0	515	166
ÉK-felföld	47,3	18,6	42	6,1	239	27
Erdély	46,4	18,1	41	3,7	325	49
Horvátország	62,8	11,3	44	4,9	285	29
<i>Országos átlag</i>	61,4	21,5	67	3,9	602	84

Régiók	Népsűrűség fő/km ²	Ipari/ergalmi népesség %	Vasútstírtéség km/ezzer km ²	Kivándorlási veszteség 1901-1910 %	Egy lakosra jutó összes biztosított érték korona	A gyárak biztosított értéke egy lakosra korona
Indexek (országos átlag = 100)						
ÉNy-Dunántúl	117	137	161	63	117	113
DNy-Dunántúl	128	93	128	58	80	50
Közép-Dunántúl	101	108	143	71	142	123
DK-Dunántúl	116	117	128	74	104	71
Kisalföld	133	118	119	76	113	132
Duna-Tisza köze	134	144	125	25	230	173
Tiszaántúl	125	100	130	29	101	79
Dél-Alföld	113	101	140	147	100	80
Szlovánia	95	91	123	69	83	90
Északi átmeneti	95	132	100	183	97	81
Keleti átmeneti	103	86	115	80	84	54
ÉNy-felföld	98	90	81	151	64	88
Északi-felföld	76	147	77	276	99	241
ÉK-felföld	77	86	62	155	40	32
DNy-Erdély	70	100	58	53	42	43
Dél-Erdély	78	99	88	252	74	86
Kelet-Erdély	55	83	42	70	65	73
Erdélyi-medence	92	71	65	73	49	40
Horvát megyék	124	52	89	94	51	44
Tengerpart	64	53	23	226	36	15
<i>Nagyregiók</i>						
Dunántúl és Kisalföld	117	111	134	69	113	106
Nagyalföld	119	110	131	71	144	101
Átmeneti régiók	99	109	107	133	91	72
Északi-felföld	83	125	78	228	85	197
ÉK-felföld	77	86	62	155	40	32
Erdély	76	84	61	95	54	59
Horvátország	102	52	65	124	47	34

3. A régiók agrárviszonyainak általános jellemzői

Régiók	Agrárhányados mezőgazd. népesség a lakosság %-a	Agrársűrűség ezer hold művelt területre jutó mezőgazd. lakos	A mezőgazdasági keresők között		Egy mezőgazdasági keresőre		Egy önálló földművelőre jutó művelt terület hold
			a nők aránya %	ezer férfi jutó nőnk száma	jutó művelt terület (szántó, rét, szőlő) hold	lakosra hold	
ÉNy-Dunántúl	57,7	349	18,7	231	6,6	2,7	18,3
DNy-Dunántúl	69,4	518	21,2	269	4,4	1,8	11,7
Közép-Dunántúl	64,7	337	16,5	197	6,9	2,7	21,9
DK-Dunántúl	62,7	358	20,4	256	5,5	2,4	14,8
Kisalföld	61,2	451	22,4	288	5,0	2,1	16,1
Duna-Tisza köze	56,5	394	15,2	180	6,1	2,4	18,5
Tiszántúl	64,5	395	12,3	140	6,6	2,6	20,7
Dél-Alföld	64,9	326	16,0	190	7,4	3,0	22,2
Szlavónia	68,2	385	33,0	491	4,9	2,3	15,4
Északi átmeneti	58,1	378	24,4	323	5,6	2,3	17,1
Keleti átmeneti	70,9	401	17,5	213	5,7	2,2	18,7
ÉNy-felföld	71,7	574	39,2	645	3,3	1,5	8,4
Északi-felföld	52,6	364	31,3	457	5,9	2,5	13,8
ÉK-felföld	65,9	469	24,0	315	4,7	1,8	12,1
DNy-Erdély	69,1	508	21,5	274	3,8	1,8	9,2
Dél-Erdély	65,0	423	30,4	437	4,8	2,2	10,6
Kelet-Erdély	70,9	377	21,0	266	5,2	2,2	12,6
Erdélyi-medence	74,3	455	20,3	255	4,4	1,8	12,0
Horvát-nyugék	82,0	714	36,0	562	2,7	1,2	6,9
Tengerpart	81,4	645	45,8	844	3,0	1,3	7,7
<i>Nagyrégiók</i>							
Dunántúl és							
Kisalföld	63,9	399	19,8	247	5,6	2,3	16,4
Nagyalföld	63,1	367	17,2	208	6,5	2,6	20,0
Átmeneti régiók	64,3	390	20,8	263	5,6	2,3	17,9
Északi-felföld	59,9	437	35,1	541	4,7	2,0	11,4
ÉK-felföld	65,9	469	24,0	315	4,7	1,8	12,1

Régiók	Agrárhányados mezőgazd. népesség a lakosság %-a		Agrársűrűség ezer hold művelt területre jutó mezőgazd. lakos		A mezőgazdasági keresők között			Egy mezőgazdasági keresőre		Egy önálló földművelőre jutó művelt terület hold
	a nők aránya %		ezer férfi/a jutó nők száma		a nők aránya %		jútó művelt terület (szántó, rét, szőlő) hold		lakosra	
	%		száma		hold		hold			
Erdély	71,1	446	22,2	285	4,4	1,9	11,2			
Horvátország	81,9	697	38,1	616	2,7	1,2	7,0			
<i>Országos átlag</i>	<i>66,6</i>	<i>421</i>	<i>23,0</i>	<i>299</i>	<i>5,18</i>	<i>2,16</i>	<i>14,56</i>			
Indékek (országos átlag = 100)										
ÉNy-Dunántúl	87	83	81	77	127	124	126			
DNy-Dunántúl	104	123	92	90	85	85	80			
Közép-Dunántúl	97	80	72	66	132	127	150			
DK-Dunántúl	94	85	89	86	106	112	102			
Kisalföld	92	107	97	97	97	95	111			
Duna-Tisza köze	85	93	66	60	118	109	127			
Tiszántúl	97	94	53	47	128	118	142			
Dél-Alföld	97	77	69	64	143	138	152			
Szlavónia	102	91	143	165	95	106	106			
Északi átmeneti	87	90	106	108	107	106	117			
Keleti átmeneti	107	95	76	71	110	103	128			
ÉNy-fejfeld	108	136	171	216	63	68	58			
Északi-fejfeld	79	86	136	153	115	115	95			
ÉK-fejfeld	99	111	104	106	91	85	83			
DNy-Erdély	104	121	93	92	74	81	63			
Dél-Erdély	98	100	132	146	93	101	73			
Kelet-Erdély	107	89	91	89	100	104	86			
Erdélyi-medence	112	108	88	85	84	85	82			
Horvát megyék	123	169	156	188	51	56	47			
Tengerpart	122	153	199	283	58	62	53			
<i>Nagyrégiók</i>										
Dunántúl és Kisalföld	96	95	86	83	108	107	113			
Nagyalföld	95	87	75	70	126	121	137			
Átmeneti régiók	97	93	91	88	109	105	123			

Régiók	Agrárhiányos mezőgazd. népesség a lakosság %-a		Agrársűrűség ezer hold művelhető területre jutó mezőgazd. lakos		A mezőgazdasági keresők között		Egy mezőgazdasági keresőre		Egy önálló földművelőre jutó művelési terület hold	
	Szám	%	ezer hold	lakos	a nők aránya %	ezer férfi-a jutó nők száma	keresőre		földművelőre jutó művelési terület hold	
							terület	száma	terület	hold
Északi-felföld	90	153	104	181	153	90	93	78		
ÉK-felföld	99	104	111	106	104	91	85	83		
Erdély	107	97	106	96	97	86	90	77		
Horvátország	123	166	165	206	166	53	58	48		

4. Kataszteri tiszta jövedelem, fillér/hold

Régiók	Szám	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Nádas	Erdő	Termőterület összesen	Művelt terület *	Mezőgazdasági terület**
ÉNy-Dunántúl	1476	2660	1180	4196	476	905	350	1227	1496	1409
DNy-Dunántúl	911	1953	1149	2620	264	1172	229	753	1028	935
Közép-Dunántúl	1130	1995	1217	2081	355	1018	223	936	1173	1071
DK-Dunántúl	1235	1980	1189	2414	381	457	221	1067	1308	1202
Kisalföld	1391	1788	1152	2513	294	877	243	1009	1384	1292
Duna-Tisza köze	1006	1968	797	2098	259	605	218	843	1060	930
Tiszaántúl	1379	1830	716	2298	359	974	155	1112	1368	1210
Dél-Alföld	1762	1989	685	2713	503	1069	247	1544	1743	1607
Szlovénia	1406	2324	1078	3044	420	486	338	1048	1441	1300
Északi átmeneti	793	1242	769	1849	195	758	130	508	812	696
Keleti átmeneti	736	1245	478	1420	236	628	90	534	725	653
ÉNy-felföld	337	928	347	373	81	128	128	220	349	272
Északi-felföld	405	893	416	416	85	120	120	238	419	339
ÉK-felföld	410	847	228	1746	96	464	45	174	355	291
DNy-Erdély	590	1039	325	2030	92	89	60	240	557	418
Dél-Erdély	463	917	375	1429	107	79	89	253	453	364
Kelet-Erdély	316	804	210	868	50	369	32	130	282	220
Erdélyi-medence	416	952	434	1655	123	332	70	289	451	389
Horvát megyék	682	1633	1093	1833	170	171	171	526	846	739
Tengerpart	195	923	189	1329	24	79	79	103	201	122

Régiók	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Nádas	Erdő	Termőterület összesen	Művelt terület *	Mezőgazdasági terület**
<i>Nagyregiók</i>										
Dunántúl és Kisalföld	1199	1972	1178	2478	340	840	240	962	1244	1144
Nagyalföld	1463	2025	799	2401	382	778	248	1191	1454	1306
Ármeneti régiók	762	1243	645	1596	213	664	116	520	766	674
Északi-felföld	379	904	400	373	83		122	232	394	314
ÉK-felföld	410	847	228	1746	96	464	45	174	355	291
Erdély	442	963	340	1606	96	320	60	235	441	358
Horvátország	576	1579	791	1819	86		133	374	690	537
<i>Országos átlag</i>	<i>1029</i>	<i>1447</i>	<i>618</i>	<i>2257</i>	<i>209</i>	<i>779</i>	<i>121</i>	<i>648</i>	<i>994</i>	<i>856</i>
<i>Indexek (országos átlag = 100)</i>										
ÉNy-Dunántúl	144	184	191	186	228	116	289	189	151	164
DNy-Dunántúl	89	135	186	116	126	150	189	116	103	109
Közép-Dunántúl	110	138	197	92	170	131	184	145	118	125
DK-Dunántúl	120	137	192	107	182	59	182	165	132	140
Kisalföld	135	124	186	111	140	113	201	156	139	151
Duna-Tisza köze	98	136	129	93	124	78	180	130	107	109
Tiszántúl	134	126	116	102	172	125	128	172	138	141
Dél-Alföld	171	138	111	120	240	137	204	238	175	188
Szlavónia	137	161	174	135	201	62	279	162	145	152
Északi ármeneti	77	86	124	82	93	97	107	78	82	81
Kéleti ármeneti	72	86	77	63	113	81	74	82	73	76
ÉNy-felföld	33	64	56	17	39	0	105	34	35	32
Északi-felföld	39	62	67	0	41	0	99	37	42	40
ÉK-felföld	40	59	37	77	46	60	37	27	36	34
DNy-Erdély	57	72	53	90	44	11	50	37	56	49
Dél-Erdély	45	63	61	63	51	10	73	39	46	42
Kélet-Erdély	31	56	34	38	24	47	26	20	28	26
Erdélyi-medence	40	66	70	73	59	43	57	45	45	45
Horvát megyék	66	113	177	81	81	0	141	81	85	86
Tengerpart	19	64	31	59	11	0	65	16	20	14

Régiók	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Nádas	Erdő	Termőterület összesen	Művelt terület *	Mezőgazdasági terület**
<i>Nagyregiók</i>										
Dunántúl és Kisalföld	117	136	191	110	163	108	198	149	125	134
Nagyalföld	142	140	129	106	183	100	205	184	146	152
Átmeneti régiók	74	86	104	71	102	85	95	80	77	79
Északi-felföld	37	63	65	17	40	0	37	36	40	37
ÉK-felföld	40	59	37	77	46	60	31	27	36	34
Erdély	43	67	55	71	46	41	49	36	44	42
Hortvárszág	56	109	128	81	41	0	110	58	69	63

* Szántó, kert, rét, szőlő

** Szántó, kert, rét, szőlő, legelő

5. A teljes terület megoszlása művelési ágak szerint

Régiók	Szántó %	Kert %	Rét %	Szőlő %	Legelő %	Nádas %	Erdő %	Terméketlen %	Művelt terület szántó, kert, rét, szőlő %	Mezőgazdasági terület
ÉNy-Dunántúl	55,9	0,9	10,3	1,2	6,4	1,5	15,0	8,7	68,4	74,8
DNy-Dunántúl	46,2	1,5	11,3	1,6	8,3	0,1	24,2	6,7	60,7	69,0
Közép-Dunántúl	58,7	1,0	7,1	1,6	9,8	0,2	14,8	6,9	68,3	78,1
DK-Dunántúl	58,4	1,4	7,8	3,8	9,2	0,5	12,5	6,3	71,5	80,7
Kisalföld	54,6	1,5	6,9	0,6	5,9	0,1	25,6	4,9	63,6	69,4
Duna-Tisza köze	54,0	1,0	9,1	4,2	13,3	0,8	11,0	6,6	68,3	81,6
Tiszántúl	65,7	0,9	4,0	1,5	13,3	0,1	8,8	5,6	72,1	85,5
Dél-Alföld	73,0	1,2	3,3	1,9	9,8	0,3	4,2	6,3	79,4	89,2
Szlovénia	50,7	1,9	5,7	1,4	9,6	0,2	24,4	6,2	59,7	69,2
Északi átmeneti	41,1	1,5	8,6	0,5	12,0	0,0	31,8	4,5	51,6	63,6
Keleti átmeneti	55,2	1,0	7,2	0,9	11,0	0,1	20,3	4,3	64,3	75,2
ÉNy-felföld	36,0	0,8	6,3	0,0	17,5		34,1	5,3	43,2	60,7
Északi-felföld	28,1	0,9	10,1		12,2		44,0	4,8	39,0	51,2
ÉK-felföld	21,6	1,1	15,4	0,2	12,7	0,0	46,0	3,0	38,3	50,9

Régiók	Számtó %	Kert %	Rét %	Szőlő %	Legelő %	Nádas %	Erdő %	Termékletlen %	Művelt terület szántó, kert, rét, szőlő %	Mezőgazdasági terület
DNy-Erdély	21,2	2,8	9,5	0,1	14,4	0,0	47,5	4,6	33,6	47,9
Dél-Erdély	25,9	1,2	15,0	0,4	14,8	0,0	38,4	4,3	42,5	57,3
Kélet-Erdély	18,8	1,1	17,2	0,1	13,8	0,0	46,3	2,7	37,2	51,0
Erdélyi-medence	37,6	2,1	13,1	0,4	12,6	0,0	29,9	4,3	53,2	65,8
Horvát megyék	34,9	1,6	12,4	1,4	9,5		35,6	4,6	50,3	59,8
Tengerpart	17,3	0,2	11,0	0,1	22,9		43,5	4,9	28,6	51,5
<i>Nagyvárosok</i>										
Dunántúl és Kisalföld	55,0	1,3	8,3	1,7	8,2	0,3	18,7	6,5	66,2	74,4
Nagyalföld	63,4	1,2	5,1	2,2	11,6	0,3	10,0	6,1	72,0	83,5
Átmeneti régiók	47,7	1,3	7,9	0,7	11,5	0,1	26,4	4,4	57,6	69,1
Északi-felföld	30,7	0,8	8,8	0,0	13,9		40,7	5,0	40,3	54,3
ÉK-felföld	21,6	1,1	15,4	0,2	12,7	0,0	46,0	3,0	38,3	50,9
Erdély	27,4	1,9	13,4	0,3	13,6	0,0	39,4	4,0	42,9	56,6
Horvátország	28,6	1,1	11,9	0,9	14,3		38,5	4,7	42,5	56,8
<i>Országos átlag</i>	<i>44,1</i>	<i>1,3</i>	<i>9,3</i>	<i>1,1</i>	<i>11,9</i>	<i>0,2</i>	<i>26,9</i>	<i>5,1</i>	<i>55,9</i>	<i>67,8</i>
<i>Indexek (országos átlag = 100)</i>										
ÉNy-Dunántúl	127	68	111	112	54	940	56	171	122	110
DNy-Dunántúl	105	115	121	149	70	54	90	131	109	102
Közép-Dunántúl	133	73	76	143	82	156	55	136	122	115
DK-Dunántúl	132	104	84	345	77	323	47	123	128	119
Kisalföld	124	113	74	52	49	41	95	95	114	102
Duna-Tisza köze	122	75	97	383	112	493	41	129	122	120
Tiszántúl	149	71	42	136	112	82	33	110	129	126
Dél-Alföld	165	93	35	172	82	187	16	123	142	132
Szalvónia	115	141	61	125	80	105	91	122	107	102
Északi átmeneti	93	110	92	48	101	28	118	89	92	94
Keleti átmeneti	125	78	77	77	92	82	75	85	115	111
ÉNy-felföld	82	61	68	0	147		127	103	77	89
Északi-felföld	64	64	108		103		163	94	70	76
ÉK-felföld	49	80	165	16	107	1	171	59	68	75

A szántó vetésterületének megoszlása, százalékban

A learatott terület megoszlása

Régiók	szántó		szőlő		búza	rozsa	árpa	zab	egyéb gabona összesen	gabona	kukorica	burgonya	hüvelyes zöldség	ipari növények	takarmány-növények
	%	kaszálók	%	%											
Északi átmeneti	75,9	22,9	1,2	32,4	11,6	15,0	9,8	0,2	68,9	6,4	6,9	0,9	0,9	2,5	14,4
Kései átmeneti	80,4	18,1	1,5	28,6	16,4	4,2	6,0	0,3	55,5	21,7	4,8	1,2	1,2	3,4	13,4
ÉNY-felföld	80,9	19,1	0,0	5,3	5,8	20,9	26,9	0,2	59,2	0,0	22,9	3,0	3,0	3,8	11,1
Északi-felföld	69,7	30,3	0,0	5,3	11,3	19,7	25,7	0,1	62,1	0,1	24,0	2,2	2,2	1,1	10,6
ÉK-felföld	50,3	49,1	0,6	20,8	7,5	2,8	19,5	0,3	30,8	23,9	12,4	1,1	1,1	2,1	9,6
DNY-Erdély	62,4	37,2	0,4	34,0	2,8	1,1	8,9	0,0	46,9	41,9	2,8	1,1	1,1	1,0	6,4
Dél-Erdély	56,2	42,8	0,9	24,2	5,7	6,0	13,2	0,1	49,1	29,4	5,9	1,4	1,4	1,9	12,3
Közet-Erdély	45,9	54,0	0,1	20,7	12,8	8,3	22,1	0,0	64,0	20,1	4,9	1,3	1,3	1,4	8,3
Erdélyi-moedence	64,3	34,9	0,8	31,4	3,8	3,4	10,5	0,0	49,2	37,6	1,2	0,5	0,5	1,2	10,3
Horvát megyék	70,0	26,9	3,1	19,6	9,2	4,3	5,6	2,3	41,1	37,2	7,1	2,9	2,9	2,1	9,7
Tengerpart	56,0	43,5	0,5	12,6	9,0	11,9	8,6	12,0	54,0	19,3	12,6	4,7	4,7	1,8	7,7
<i>Nagyvárosok</i>															
Dunántúl és Kisalföld	82,3	15,3	2,5	23,4	14,0	15,2	7,7	0,4	60,6	11,8	6,6	0,6	0,6	3,1	17,3
Nagyalföld	85,9	11,2	2,9	37,5	6,7	7,0	7,7	0,2	59,1	27,4	2,1	1,0	1,0	1,8	8,6
Átmeneti régiók	78,3	20,3	1,4	30,3	14,2	9,1	7,7	0,2	61,6	14,8	5,7	1,1	1,1	3,0	13,9
Északi-felföld	73,5	26,5	0,0	5,3	9,3	20,1	26,1	0,2	61,0	0,1	23,6	2,5	2,5	2,1	10,8
ÉK-felföld	50,3	49,1	0,6	20,8	7,5	2,8	19,5	0,3	50,8	23,9	12,4	1,1	1,1	2,1	9,6
Erdély	59,2	40,2	0,6	29,3	5,2	4,0	12,2	0,0	50,8	34,8	2,8	0,9	0,9	1,3	9,4
Horvátország	66,7	30,9	2,5	18,2	9,2	5,9	6,2	4,3	43,7	33,6	8,2	3,3	3,3	2,0	9,3
<i>Országos átlag</i>	<i>76,6</i>	<i>21,4</i>	<i>2,0</i>	<i>29,4</i>	<i>9,5</i>	<i>9,2</i>	<i>9,2</i>	<i>0,5</i>	<i>57,7</i>	<i>22,1</i>	<i>5,2</i>	<i>1,1</i>	<i>1,1</i>	<i>2,2</i>	<i>11,6</i>
<i>Indexek (országos átlag = 100)</i>															
ÉNY-Dunántúl	106	80	81	73	142	220	79	85	109	39	106	31	31	222	153
DNY-Dunántúl	100	96	145	86	214	90	89	151	109	46	142	64	64	59	152
Közép-Dunántúl	110	63	120	83	147	135	95	69	103	60	118	35	35	86	161
DK-Dunántúl	105	68	245	106	86	94	100	58	99	90	98	48	48	62	136
Kisalföld	112	61	49	54	140	301	53	75	107	28	154	105	105	309	136
Duna-Tisza közte	102	74	301	77	235	139	62	46	110	74	106	139	139	88	95
Tiszaántúl	114	50	98	146	40	105	53	54	106	112	20	77	77	106	83
Dél-Aföld	117	39	110	142	16	35	111	24	98	154	25	53	53	53	52

A szántó vetésterületének megoszlása, százalékban

Régiók	A learatott terület megoszlása		A szántó vetésterületének megoszlása, százalékban											ipari takarmány-növények	takarmány-növények
	szántó %	kaszálók %	szőlő %	búza	rozsa	árpa	zab	egyéb gabona	gabona összesen	kukorica	burgonya	hüvelyes zöldség	ipari növények		
Szlavonia	110	64	115	110	76	43	111	55	93	131	48	165	83	95	
Északi átmeneti	99	107	62	110	122	164	106	34	119	29	132	82	111	125	
Keleti átmeneti	105	85	75	97	173	46	65	59	96	98	92	109	153	116	
ÉNy-felföld	106	89	0	18	61	228	292	48	102	0	439	272	170	96	
Északi-felföld	91	141	0	18	119	214	279	24	107	0	460	197	49	92	
ÉK-felföld	66	230	29	71	79	30	211	62	88	108	238	104	95	83	
DNy-Erdély	81	174	18	116	29	12	97	8	81	189	53	101	45	55	
Dél-Erdély	73	200	47	82	60	65	143	17	85	133	113	129	84	107	
Kelet-Erdély	60	253	7	71	134	91	240	10	111	91	95	115	64	72	
Erdélyi-medence	84	163	41	107	40	37	114	8	85	170	22	47	55	89	
Horvát megyék	91	126	156	67	97	47	61	490	71	168	135	264	92	84	
Tengerpart	73	203	25	43	94	130	93	2553	93	87	242	430	79	66	
Negyregiók															
Dunántúl és															
Kisalföld	107	71	125	79	147	166	84	85	105	53	126	57	140	149	
Nagyalföld	112	52	145	128	70	77	84	41	102	124	41	88	79	74	
Átmeneti régiók	102	95	69	103	150	99	83	47	107	67	110	97	134	120	
Északi-felföld	96	124	0	18	97	219	284	33	106	0	452	225	94	93	
ÉK-felföld	66	230	29	71	79	30	211	62	88	108	238	104	95	83	
Erdély	77	188	31	100	55	44	133	10	88	157	53	81	59	82	
Horvátország	87	144	124	62	96	64	68	910	76	152	157	298	89	80	

7. A növénytermelés és a szántóföldi termelés értékének megoszlása, 1906–1910

Régiók	A szántóföldi termelés értékének megoszlása százalékban													
	A növénytermelés értékének megoszlása						A szántóföldi termelés értékének megoszlása százalékban							
	szántó %	kaszálók %	szőlő %	búza	rozsa	árpa	szb	egyéb gabonák	összes gabonák	kakorica	burgonya	hüvelyes zöltség	ipari növények	takarmány- növények
ENy-Dunántúl	86,0	9,7	4,3	19,7	9,4	13,7	4,5	0,2	47,5	7,0	6,6	1,3	7,2	15,2
DNy-Dunántúl	79,9	15,9	4,2	22,0	13,2	5,1	4,7	0,9	45,9	7,8	8,4	3,8	2,2	15,7
Közép-Dunántúl	86,8	9,6	3,6	23,6	10,4	7,7	5,3	0,2	47,1	11,6	6,8	1,7	3,4	16,1
DK-Dunántúl	82,2	10,2	7,5	29,2	5,9	5,4	5,8	0,1	46,5	16,5	5,4	2,4	2,8	13,0
Kisalföld	90,0	8,6	1,4	13,5	9,0	20,3	2,8	0,2	45,8	4,9	9,9	2,7	10,0	12,5
Duna-Tisza köze	79,5	10,3	10,2	20,2	15,3	8,0	3,3	0,1	46,9	12,7	5,5	5,0	3,8	10,9
Tiszántúl	90,9	6,3	2,8	39,0	2,7	6,6	3,1	0,1	51,5	18,5	1,1	2,8	4,5	9,1
Dél-Alföld	92,2	4,8	3,0	36,4	1,1	2,1	6,5	0,1	46,1	28,1	1,7	2,2	2,9	5,5
Szalvónia	86,5	7,9	5,6	26,8	4,8	2,0	4,4	0,1	38,1	20,1	4,9	6,6	3,4	6,8
Északi átmeneti	79,3	17,6	3,1	29,3	7,5	9,5	5,3	0,1	51,6	4,6	7,6	2,7	4,9	14,3
Közép-átmeneti	85,8	11,6	2,6	25,8	11,5	2,9	3,6	0,1	43,9	15,9	4,5	4,9	7,8	12,1
ÉNy-felföld	87,5	12,5	0,0	4,5	3,4	12,2	11,9	0,1	32,1	0,0	27,0	8,9	7,1	10,2
Északi-felföld	75,4	24,6		4,2	6,9	11,4	13,2	0,0	35,7	0,0	27,3	5,5	2,3	11,6
EK-felföld	62,6	35,5	1,9	18,2	5,2	1,7	10,6	0,0	35,7	18,3	14,9	5,4	4,6	9,4
DNy-Erdély	71,4	28,2	0,5	26,8	1,6	0,6	4,7	0,0	33,8	31,0	3,1	8,9	2,1	6,5
Dél-Erdély	64,1	34,4	1,5	19,3	3,3	4,6	7,8	0,0	35,1	20,2	6,2	6,0	3,3	12,2
Közép-Erdély	49,4	50,5	0,1	19,1	8,9	5,4	12,4	0,0	45,9	15,6	5,6	4,7	3,1	8,7
Erdélyi-medence	70,9	27,2	1,9	27,4	2,6	2,3	6,1	0,0	38,4	28,1	1,3	5,1	2,5	9,8
Horvát megyék	70,7	23,0	6,2	12,8	4,3	1,7	1,7	0,7	21,1	21,7	11,6	17,1	2,9	7,5
Tengerpart	61,4	37,9	0,7	6,6	3,3	4,5	1,9	3,9	20,2	10,6	20,7	21,0	2,5	6,5
Nagyregiók														
Dunántúl és Kisalföld	85,4	10,6	3,9	21,3	9,7	10,6	4,6	0,3	46,5	9,6	7,6	2,4	5,1	14,6
Nagyalföld	88,7	6,7	4,6	33,3	4,5	4,5	4,7	0,1	47,0	21,6	2,5	3,3	3,6	7,7
Átmeneti régiók	82,7	14,5	2,8	27,4	9,7	6,0	4,4	0,1	47,4	10,7	5,9	3,8	6,4	13,1
Északi-felföld	79,5	20,5	0,0	4,3	5,5	11,7	12,7	0,1	34,3	0,0	27,2	6,8	4,2	11,0
EK-felföld	62,6	35,5	1,9	18,2	5,2	1,7	10,6	0,0	35,7	18,3	14,9	5,4	4,6	9,4
Erdély	65,7	33,1	1,2	24,6	3,4	2,8	7,0	0,0	37,8	25,5	3,2	6,1	2,6	9,4
Horvátország	68,9	25,9	5,2	11,7	4,1	2,2	1,7	1,3	20,9	19,7	13,2	17,8	2,9	7,3

Régiók	A növénytermelés értékeinek megoszlása		A szántóföldi termelés értékeinek megoszlása százaléklában											
	szántó kaszálók	szőlő %	búza %	rozsa	árpa	zab	egyéb gabona	összes gabona	kukorica	burgonya	hüvelyes zöldség	ipari növények	takarmány-növények	
Országos átlag	81,4	15,1	3,5	25,8	6,4	6,1	5,2	0,2	43,6	16,6	6,2	4,5	4,2	10,5
Indexek (országos átlag = 100)														
ÉNY-Dunántúl	106	64	122	76	147	225	87	118	109	42	106	29	170	146
DNY-Dunántúl	98	105	121	85	207	84	91	425	105	47	136	85	52	150
Közép-Dunántúl	107	64	103	91	163	127	102	89	108	70	109	38	80	154
DK-Dunántúl	101	68	215	113	93	89	112	72	107	100	87	53	67	124
Kisalföld	110	57	41	52	141	334	53	83	105	29	159	60	235	119
Duna-Tisza köze	98	68	292	78	240	131	64	58	108	76	88	111	91	105
Tiszaentúl	112	42	79	151	43	108	59	69	118	112	17	61	106	87
Del-Alföld	113	32	85	141	17	35	126	28	106	170	27	49	68	53
Szlavónia	106	52	160	104	75	32	85	52	87	122	79	146	81	65
Északi átmeneti	97	117	88	113	117	157	102	36	118	28	122	59	115	137
Keleti átmeneti	105	77	74	100	181	47	70	66	101	96	73	107	184	116
ÉNY-felföld	107	83	0	17	53	201	231	44	74	0	433	198	169	97
Északi-felföld	93	163	0	16	108	187	256	21	82	0	438	122	55	111
ÉK-felföld	77	235	55	71	82	28	204	21	82	111	239	120	109	90
DNY-Erdély	88	187	13	104	25	10	92	8	78	187	50	197	50	62
Dél-Erdély	79	228	43	75	52	76	151	20	81	122	99	134	77	117
Kelet-Erdély	61	335	4	74	140	88	241	13	105	94	91	104	74	83
Erdélyi-mecence	87	180	54	106	41	37	118	6	88	169	20	113	59	94
Horvát megyék	87	153	178	50	67	27	32	350	48	131	187	378	69	72
Tengerpart	75	251	20	26	51	73	38	1915	46	64	333	465	59	62
Magyarországon														
Dunánál és Kisalföld	105	71	112	83	153	174	88	146	107	58	122	53	120	139
Nagyalföld	109	44	132	129	70	74	90	48	108	131	40	74	85	74
Átmeneti régiók	102	96	81	106	152	98	85	52	109	65	96	85	152	126
Északi-felföld	98	136	0	17	87	192	247	29	79	0	436	151	98	106
ÉK-felföld	77	235	55	71	82	28	204	21	82	111	239	120	109	90
Erdély	81	220	34	95	54	46	135	10	87	154	51	135	62	89
Horvátország	85	172	147	45	64	35	33	620	48	119	212	393	67	70

8. Egy katasztrális hold mezőgazdasági területre jutó bruttó termelési érték

Régiók	Számó korona	Kaszálók korona	Szőlő korona	Összes művelt terület korona	Legelő korona	Mezőgazdasági terület korona
ÉNy-Dunántúl	165	94	442	158	39	196
DNy-Dunántúl	157	118	225	151	27	196
Közép-Dunántúl	140	104	219	137	31	171
DK-Dunántúl	149	116	253	149	37	185
Kisalföld	167	112	252	161	28	192
Duna-Tisza köze	132	94	247	133	30	148
Tiszaentúl	142	84	203	137	46	156
Dél-Alföld	150	89	210	147	67	171
Szalayvona	144	86	366	142	33	171
Északi átmeneti	121	106	345	120	27	139
Keleti átmeneti	119	83	225	115	40	139
ÉNy-felföld	132	99	125	127	22	128
Északi-felföld	131	117	117	127	27	140
ÉK-felföld	105	80	368	95	29	110
DNy-Erdély	124	93	162	114	26	124
Dél-Erdély	135	134	243	128	33	150
Kelet-Erdély	97	116	114	105	30	111
Erdélyi-medence	100	91	267	99	25	113
Horvát megyék	139	129	303	141	20	189
Tengerpart	103	99	157	102	13	91
<i>Nagyregiók</i>						
Dunántúl és Kisalföld	152	110	247	148	31	185
Nagyalföld	143	88	238	140	46	161
Átmeneti régiók	120	95	275	117	33	139
Északi-felföld	132	113	125	127	25	136
ÉK-felföld	105	80	368	95	29	110
Erdély	110	107	242	108	28	121
Horvátország	131	119	295	131	16	156
<i>Országos átlag</i>	135	100	250	130	32	151

Régiók	Szántó korona	Kaszálók korona	Szőlő korona	Összes művelt terület korona	Legelő korona	Mezőgazdasági terület korona
Indexek (országos átlag = 100)						
ÉNy-Dunántúl	122	94	176	121	124	130
DNy-Dunántúl	116	118	90	116	84	130
Közép-Dunántúl	103	104	88	105	96	113
DK-Dunántúl	110	115	101	114	116	122
Kisalföld	123	111	100	123	86	127
Duna-Tisza köze	98	93	99	102	94	98
Tiszántúl	105	84	81	105	143	103
Dél-Alföld	111	89	84	112	209	113
Szlovénia	107	85	146	109	103	113
Északi átmeneti	90	105	138	92	85	92
Keleti átmeneti	88	83	90	88	127	92
ÉNy-felföld	98	98	50	97	68	84
Északi-felföld	97	117		98	84	93
ÉK-felföld	78	79	147	73	91	72
DNy-Erdély	92	93	65	87	83	82
Dél-Erdély	100	133	97	98	102	99
Kelet-Erdély	72	115	45	81	93	73
Erdélyi-medence	74	90	107	76	80	75
Horvát megyék	103	128	121	108	62	125
Tengermély	77	98	63	78	41	60
Nagyregiók						
Dunántúl és Kisalföld	113	109	99	114	97	122
Nagyalföld	106	88	95	108	145	107
Átmeneti régiók	89	94	110	90	104	92
Északi-felföld	97	112	50	98	78	90
ÉK-felföld	78	79	147	73	91	72
Erdély	81	106	97	83	87	80
Horvátország	97	118	118	101	50	103

9. Egy mezőgazdasági keresőre jutó termelési érték, korona

<i>Régiók</i>	Növénytermelés bruttó	Mezőgazdaság bruttó	Szántó nettó	Szőlő nettó	Növény- termelés nettó	Állattenyésztés nettó	Mezőgazdaság nettó	Egy önálló földbirtokosra és bértőre jutó nettó termelési érték
ÉNy-Dunántúl	1123	1494	430	47	477	371	848	2357
DNy-Dunántúl	691	1000	255	29	284	309	593	1578
Közép-Dunántúl	1033	1434	376	36	412	402	813	2597
DK-Dunántúl	928	1262	326	68	394	334	728	1965
Kisalföld	870	1119	378	12	390	249	639	2050
Duna-Tisza köze	924	1182	340	91	430	258	688	2081
Tiszántúl	1002	1267	426	26	453	265	717	2241
Dél-Alföld	1204	1489	472	34	506	284	790	2368
Szlavónia	762	1042	277	41	318	280	598	1871
Északi átmeneti	803	1090	307	24	330	287	617	1894
Keleti átmeneti	786	1049	320	19	340	264	604	1969
ÉNy-felföld	525	697	227	0,02	227	172	399	1031
Északi-felföld	910	1228	260		260	318	578	1347
ÉK-felföld	576	802	149	10	159	226	385	980
DNy-Erdély	525	743	141	2	143	220	363	870
Dél-Erdély	779	1077	154	9	163	299	485	1074
Kelet-Erdély	705	923	145	1	146	218	364	888
Erdélyi-medence	539	724	142	10	152	184	336	924
Horvát megyék	411	644	113	25	138	233	371	957
Tengerpart	375	556	103	2	105	181	286	733
<i>Nagyregiók</i>								
Dunántúl és Kisalföld	903	1233	344	34	378	330	709	2079
Nagyalföld	1019	1291	401	45	446	272	718	2197
Átmeneti régiók	794	1068	314	21	335	275	610	1933
Északi-felföld	726	974	244	0,01	244	248	492	1204
ÉK-felföld	576	802	149	10	159	226	385	980
Erdély	597	812	144	6	151	215	369	929
Horvátország	403	625	111	20	131	222	353	907
<i>Országos átlag</i>	776	1039	276	26	301	264	565	1587

Régiók	Növénytermelés bruttó	Mezőgazdaság bruttó	Szántó nettó	Szőlő nettó	Növény- termelés nettó	Állattenyésztés nettó	Mezőgazdaság nettó	Egy önálló földbirtokosra és bérliére jutó nettó termelési érték
Indexek (országos átlag = 100)								
ÉNy-Dunántúl	145	144	156	181	158	141	150	148
DNy-Dunántúl	89	96	93	110	94	117	105	99
Közép-Dunántúl	133	138	136	139	137	152	144	164
DK-Dunántúl	120	121	118	262	131	127	129	124
Kisalföld	112	108	137	48	129	95	113	129
Duna-Tisza köze	119	114	123	351	143	98	122	131
Tiszántúl	129	122	155	102	150	100	127	141
Dél-Alföld	155	143	171	132	168	108	140	149
Szlavónia	98	100	100	159	105	106	106	118
Északi átmeneti	103	105	111	91	110	109	109	119
Keleti átmeneti	101	101	116	74	113	100	107	124
ÉNy-felföld	68	67	82	0	75	65	71	65
Északi-felföld	117	118	94	39	86	121	102	85
ÉK-felföld	74	77	54	39	53	86	68	62
DNy-Erdély	67	71	51	9	48	83	64	55
Dél-Erdély	100	104	56	37	54	113	86	68
Kelet-Erdély	91	89	53	3	49	83	65	56
Erdélyi-medence	70	70	52	37	50	70	60	58
Horvát megyék	53	62	41	97	46	88	66	60
Tengerpart	48	54	37	9	35	69	51	46
Nagyregiók								
Dunántúl és Kisalföld	116	119	125	133	126	125	125	131
Nagyalföld	131	124	146	174	148	103	127	138
Átmeneti régiók	102	103	114	82	111	104	108	122
Északi-felföld	94	94	89	0	81	94	87	76
ÉK-felföld	74	77	54	39	53	86	68	62
Erdély	77	78	52	25	50	82	65	59
Horvátország	52	60	40	77	43	84	62	57

10. Egy mezőgazdasági lakosra jutó termelési érték, korona

Régiók	Növény- termelés bruttó korona	Mezőgazdaság bruttó korona	Szántó nettó korona	Szőlő nettó korona	Növénytermelés nettó korona	Allattenyésztés nettó korona	Mezőgazdaság nettó korona	Egy lakosra jutó nettó termelési érték korona
ÉNy-Dunántúl	457	608	175	19	194	151	345	199
DNy-Dunántúl	287	416	106	12	118	129	247	171
Közép-Dunántúl	414	575	151	14	165	161	326	211
DK-Dunántúl	409	556	144	30	173	147	321	201
Kisalföld	355	457	154	5	159	102	261	160
Duna-Tisza köze	357	457	131	35	166	100	266	150
Tiszántúl	386	488	164	10	175	102	277	178
Dél-Alföld	484	598	190	14	203	114	317	206
Szlavónia	354	484	128	19	148	130	277	189
Északi átlmeneti	330	449	126	10	136	118	254	148
Keleti átlmeneti	306	409	125	7	132	103	235	167
ÉNy-felföld	235	312	102	0,01	102	77	179	128
Északi-felföld	379	512	108		108	133	241	127
ÉK-felföld	222	310	57	4	61	87	148	98
DNy-Erdély	239	339	64	1	65	100	166	114
Dél-Erdély	393	489	68	4	72	136	220	143
Kelet-Erdély	307	402	63	0,4	64	95	159	113
Erdélyi-medence	227	305	60	4	64	78	142	105
Horvát megyék	188	295	52	11	63	107	170	140
Tengerpart	169	250	46	1	47	81	129	105
<i>Nagyregiók</i>								
Dunántúl és Kisalföld	373	509	142	14	156	136	292	187
Nagyalföld	409	518	161	18	179	109	288	182
Átlmeneti régiók	317	427	125	9	134	110	244	157
Északi-felföld	313	420	105	0,003	105	107	212	127
ÉK-felföld	222	310	57	4	61	87	148	98
Erdély	261	355	63	3	66	94	161	115
Horvátország	184	285	51	9	60	101	161	132
<i>Országos átlag</i>	323	433	115	11	126	110	236	157

11. Ezer mezőgazdasági lakosra jutó állatlétszám, 1911.

Régiók	Ló	Szarvasmarha	Sertés	Juh	Kecske	Szamosállat /091
ÉNy-Dunántúl	162	775	654	203	31	1091
DNy-Dunántúl	103	693	650	222	4	948
Közép-Dunántúl	212	639	1062	786	7	1142
DK-Dunántúl	264	578	936	522	3	1082
Kisalföld	127	560	399	212	30	790
Duna-Tisza köze	193	370	547	412	8	714
Tiszántúl	251	420	769	477	18	874
Dél-Alföld	333	421	777	730	2	982
Szlavónia	336	485	1076	781	10	1115
Északi átmeneti	177	592	518	966	14	970
Keleti átmeneti	166	533	602	569	34	879
ÉNy-felföld	79	564	145	288	15	702
Északi-felföld	125	767	353	939	12	1058
ÉK-felföld	103	585	214	473	53	783
DNy-Erdély	94	580	364	1499	148	909
Dél-Erdély	173	750	501	911	40	1118
Kelet-Erdély	154	685	325	1121	94	1024
Erdélyi-medence	61	540	278	1063	45	767
Horvát megyék	138	595	507	87	25	845
Tengerpart	65	495	105	1065	168	701
<i>Nagyregiók</i>						
Dunántúl és Kisalföld	169	635	753	427	13	999
Nagyalföld	276	417	761	586	10	905
Átmeneti régiók	171	560	564	751	25	921
Északi-felföld	104	674	258	640	14	894
ÉK-felföld	103	585	214	473	53	783
Erdély	99	603	337	1152	76	891
Horvátország	121	573	417	306	57	813
<i>Országos átlag</i>	<i>175</i>	<i>550</i>	<i>569</i>	<i>643</i>	<i>32</i>	<i>907</i>

Régiók	Ló	Szarvasmarha	Sertés	Juh	Kecske	Szamosállat
	Indexek (országos átlag = 100)					
ÉNy-Dunántúl	93	141	115	32	97	120
DNy-Dunántúl	59	126	114	34	11	105
Közép-Dunántúl	121	116	187	122	21	126
DK-Dunántúl	151	105	164	81	9	119
Kisalföld	72	102	70	33	94	87
Duna-Tisza köze	110	67	96	64	26	79
Tiszántúl	143	76	135	74	57	96
Dél-Alföld	190	76	137	113	6	108
Szlavónia	192	88	189	121	33	123
Északi átmeneti	101	108	91	150	45	107
Kelleti átmeneti	94	97	106	88	106	97
ÉNy-felföld	45	102	26	45	48	77
Északi-felföld	71	139	62	146	38	117
ÉK-felföld	59	106	38	74	167	86
DNy-Erdély	54	105	64	233	462	100
Dél-Erdély	99	136	88	142	125	123
Kellet-Erdély	88	124	57	174	294	113
Erdélyi-medence	35	98	49	165	139	85
Horvát megyék	79	108	89	14	78	93
Tengernyél	37	90	18	165	526	77
<i>Nagyregiók</i>						
Dunántúl és Kisalföld	97	115	132	66	41	110
Nagyalföld	158	76	134	91	30	100
Átmeneti régiók	97	102	99	117	78	102
Északi-felföld	59	122	45	99	43	99
ÉK-felföld	59	106	38	74	167	86
Erdély	57	109	59	179	237	98
Horvátország	69	104	73	48	179	90

12. Az állatállomány megoszlása fajták szerint 1911-ben

Régiók	Szarvasmarha		Szarvasmarha		Szarvasmarha		Sertés		Juh		Juh		Szécsér számos	
	tarka %	magyar %	bivaly %	zsrir %	hús %	merinó %	racka %	hús %	állatra juto %	állatorvos %	állatra juto %	állatorvos %		
ÉNy-Dunántúl	95,0	4,7	0,3	67,5	32,5	58,4	6,6	34,9	11,3					
DNy-Dunántúl	96,6	3,3	0,2	64,4	35,6	73,4	17,7	8,8	7,0					
Közép-Dunántúl	83,8	15,3	0,9	91,3	8,7	76,6	7,8	15,5	12,6					
DK-Dunántúl	84,8	15,1	0,2	89,3	10,7	45,6	38,9	15,5	11,7					
Kisalföld	97,4	2,5	0,1	48,7	51,3	35,9	27,7	36,5	15,4					
Duna-Tisza köze	66,9	32,7	0,4	94,1	5,9	74,1	17,1	8,9	15,0					
Tiszaántúl	56,7	42,6	0,7	96,0	4,0	66,6	28,3	5,1	17,3					
Dél-Alföld	59,8	39,9	0,4	95,0	5,0	14,6	81,5	4,0	12,4					
Szlavónia	38,2	61,8	0,1	86,6	13,4	6,9	92,7	0,5	6,6					
Északi átmeneti	74,1	25,7	0,2	91,3	8,7	45,3	45,6	9,0	10,6					
Keleti átmeneti	29,1	69,6	1,3	95,3	4,7	62,0	32,5	5,5	9,8					
ÉNy-felföld	99,9	0,1	0,0	14,6	85,4	6,1	53,2	40,7	7,6					
Északi-felföld	99,4	0,6	0,0	27,9	72,1	11,2	74,2	14,6	10,0					
ÉK-felföld	72,5	26,9	0,6	93,1	6,9	25,5	63,8	10,7	8,1					
DNy-Erdély	97,3	2,3	0,4	82,9	17,1	6,6	83,1	10,2	8,2					
Dél-Erdély	55,6	18,5	25,9	43,6	56,4	2,0	90,8	7,2	12,3					
Kelet-Erdély	27,7	68,4	3,9	80,6	19,4	8,6	88,6	2,8	9,2					
Erdélyi-medence	24,2	66,6	9,2	81,3	18,7	5,4	90,8	3,8	8,7					
Horvát megyék	97,0	3,0	0,0	30,0	70,0	0,3	86,4	13,3	5,6					
Tengerpart	99,9	0,1			100,0	2,0	97,9	0,1	6,1					
Nagyregiók														
Dunántúl és Kisalföld	91,3	8,4	0,4	78,3	21,7	65,1	17,0	18,0	12,1					
Nagyalföld	57,1	42,5	0,4	93,7	6,3	36,0	59,6	4,4	14,2					
Ármeneti régiók	51,0	48,3	0,7	93,6	6,4	52,1	40,3	7,6	10,3					
Északi-felföld	99,6	0,4	0,0	24,4	75,6	10,2	69,8	20,0	9,3					
ÉK-felföld	72,5	26,9	0,6	93,1	6,9	25,5	63,8	10,7	8,1					
Erdély	46,7	44,1	9,2	73,7	26,3	5,9	88,1	6,0	9,6					
Horvátország	97,6	2,4	0,0	28,3	71,7	1,6	95,4	3,0	5,8					
Országos átlag	70,1	27,8	2,1	80,3	19,7	29,2	62,8	8,0	10,7					

Régiók	Szarvasmarha		Szarvasmarha		Szarvasmarha		Sertés		Juh		Juh		Százezer számos	
	tarka %	magyar %	bivaly %	zsír %	hús %	memó %	racka %	hús %	állatra jutó állatorvos					
Indexek (országos átlag = 100)														
ÉNy-Dunántúl	136	17	14	84	165	200	11	435	105					
DNy-Dunántúl	138	12	8	80	181	252	28	110	65					
Közép-Dunántúl	120	55	42	114	44	263	12	194	117					
DK-Dunántúl	121	54	7	111	55	156	62	193	109					
Kisalföld	139	9	3	61	261	123	44	454	144					
Duna-Tisza köze	95	117	21	117	30	254	27	110	140					
Tiszaántúl	81	153	31	119	21	228	45	64	161					
Dél-Alföld	85	143	17	118	26	50	130	49	115					
Szalvónia	54	222	4	108	68	24	148	6	61					
Északi átmeneti	106	92	7	114	44	155	73	113	99					
Kelleti átmeneti	42	250	59	119	24	213	52	69	91					
ÉNy-felföld	143	0	0	18	434	21	85	507	70					
Északi-felföld	142	2	0	35	367	39	118	182	93					
ÉK-felföld	103	97	30	116	35	88	102	133	75					
DNy-Erdély	139	8	18	103	87	23	132	127	76					
Dél-Erdély	79	67	1220	54	287	7	144	90	115					
Kellet-Erdély	40	246	184	100	99	29	141	35	85					
Erdélyi-medence	34	240	433	101	95	18	145	48	81					
Horvát megyék	138	11	0	37	356	1	137	166	52					
Tengerpart	143	0	0	509	7	7	156	1	57					
Nagyregiók														
Dunántúl és Kisalföld	130	30	17	97	111	223	27	224	112					
Nagyalföld	81	153	20	117	32	123	95	55	132					
Átmeneti régiók	73	174	34	117	32	179	64	95	96					
Északi-felföld	142	2	0	30	384	35	111	249	87					
ÉK-felföld	103	97	30	116	35	88	102	153	75					
Erdély	67	159	433	92	134	20	140	75	89					
Horvátország	139	9	0	35	365	6	152	37	54					

13. Az állattenyésztés szerkezete 1911-ben

Régiók	A számosság-állomány megoszlása 1911-ben				Az állattenyésztés termelési értékének megoszlása				
	ló %	szarvasmarha %	sertés %	juh %	kecske %	ló %	szarvasmarha %	sertés %	juh és kecske %
ÉNy-Dunántúl	14,9	71,0	12,0	1,9	0,24	2,0	69,3	27,6	1,1
DNy-Dunántúl	10,9	73,1	13,7	2,3	0,03	1,5	65,0	32,2	1,3
Közép-Dunántúl	18,6	55,9	18,6	6,9	0,05	2,4	52,0	42,1	3,5
DK-Dunántúl	24,4	53,4	17,3	4,8	0,02	3,3	53,6	40,5	2,7
Kisalföld	16,0	70,9	10,1	2,7	0,32	2,3	70,9	25,0	1,9
Duna-Tisza köze	27,0	51,8	15,3	5,8	0,10	3,5	58,0	35,0	3,5
Tiszántúl	28,7	48,1	17,6	5,5	0,18	4,5	43,5	48,1	3,9
Dél-Alföld	33,9	42,8	15,8	7,4	0,02	5,3	45,4	43,4	6,0
Szlavónia	30,2	43,5	19,3	7,0	0,08	4,7	36,8	52,8	5,7
Északi átmeneti	18,2	61,0	10,7	10,0	0,12	2,7	62,2	27,9	7,1
Keleti átmeneti	18,8	60,6	13,7	6,5	0,32	2,9	54,8	37,4	4,9
ÉNy-felföld	11,2	80,4	4,1	4,1	0,18	1,9	82,6	12,0	3,6
Északi-felföld	11,8	72,5	6,7	8,9	0,10	1,7	74,3	17,0	7,0
ÉK-felföld	13,2	74,7	5,5	6,0	0,57	2,2	76,8	15,6	5,4
DNy-Erdély	10,3	63,8	8,0	16,5	1,36	1,7	59,9	23,1	15,3
Dél-Erdély	15,5	67,1	9,0	8,1	0,30	2,3	67,2	23,6	6,9
Kelet-Erdély	15,1	66,9	6,4	10,9	0,77	2,9	63,1	21,8	12,2
Erdélyi-medence	7,9	70,5	7,3	13,9	0,49	1,4	61,9	22,8	13,9
Horvát megyék	16,3	70,4	12,0	1,0	0,25	2,3	66,7	30,2	0,8
Tengerpart	9,3	70,5	3,0	15,2	2,00	1,5	77,0	8,2	13,3
<i>Nagyrégiók</i>									
Dunántúl és Kisalföld	16,9	63,6	15,1	4,3	0,11	2,3	60,2	35,2	2,4
Nagyalföld	30,5	46,1	16,8	6,5	0,09	4,6	46,1	44,5	4,8
Átmeneti régiók	18,6	60,8	12,2	8,2	0,23	2,8	58,5	32,7	6,0
Északi-felföld	11,6	75,3	5,8	7,2	0,13	1,8	77,1	15,3	5,8
ÉK-felföld	13,2	74,7	5,5	6,0	0,57	2,2	76,8	15,6	5,4
Erdély	11,1	67,6	7,6	12,9	0,71	1,9	62,7	22,9	12,5
Horvátország	14,9	70,5	10,2	3,8	0,59	2,2	68,5	26,2	3,0
<i>Országos átlag</i>	<i>19,3</i>	<i>60,7</i>	<i>12,6</i>	<i>7,1</i>	<i>0,29</i>	<i>2,9</i>	<i>58,6</i>	<i>33,0</i>	<i>5,4</i>

Régiók	A számosállat-állomány megoszlása 1911-ben					Az állattenyésztés termelési értékének megoszlása				
	ló %	szarvasmarha %	sertés %	juh %	kecske %	ló %	szarvasmarha %	sertés %	juh és kecske %	juh és kecske %
Indexek (országos átlag = 100)										
ÉNy-Dunántúl	77	117	95	26	80	67	118	84	19	19
DNy-Dunántúl	56	120	109	33	11	50	111	98	23	23
Közép-Dunántúl	96	92	148	97	17	83	89	127	65	65
DK-Dunántúl	126	88	138	68	7	113	91	123	49	49
Kisalföld	83	117	80	38	108	78	121	76	34	34
Duna-Tisza köze	139	85	122	81	33	121	99	106	64	64
Tiszántúl	148	79	140	77	60	154	74	146	72	72
Dél-Alföld	175	71	126	105	5	183	77	131	110	110
Szlavónia	156	72	154	99	26	162	63	160	104	104
Északi átmeneti	94	100	85	140	42	94	106	85	131	131
Keleti átmeneti	97	100	109	91	109	101	94	113	90	90
ÉNy-felföld	58	132	33	58	62	64	141	36	66	66
Észak-felföld	61	119	53	125	33	59	127	51	128	128
EK-felföld	68	123	44	85	193	74	131	47	99	99
DNy-Erdély	53	105	64	232	461	59	102	70	281	281
Dél-Erdély	80	111	71	115	102	80	115	71	127	127
Kelet-Erdély	78	110	51	154	260	102	108	66	224	224
Erdélyi-medence	41	316	58	195	165	49	105	69	256	256
Horvát megyék	84	116	95	15	84	81	114	92	14	14
Tengerpart	48	116	24	214	679	50	131	25	245	245
Nagyregiók										
Dunántúl és Kisalföld	88	105	120	60	37	78	103	107	43	43
Nagyalföld	158	76	134	91	30	159	79	135	89	89
Átmeneti régiók	96	100	98	115	77	97	100	99	110	110
Északi-felföld	60	124	46	101	43	61	131	46	108	108
ÉK-felföld	68	123	44	85	193	74	131	47	99	99
Erdély	58	111	60	182	241	66	107	69	231	231
Horvátország	77	116	82	53	199	75	117	79	56	56

Régiók	Szarvasmarha 100 h felett		Sertés 100 h felett		Juh 100 h felett		Ló 100 h felett		Szarvasmarha 100 h alatt		Sertés 100 h alatt		Juh 100 h alatt		Ló 100 h alatt		Az összes állati termék értékének megoszlása 100 h felett 100 h alatt	
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Indexek (országos átlag = 100)																		
ÉNy-Dunántúl	134	63	275	116	93	106	6	98	116	97								
DNy-Dunántúl	88	65	273	144	103	106	7	94	84	103								
Közép-Dunántúl	223	131	271	167	75	95	8	91	187	83								
DK-Dunántúl	143	82	141	89	91	103	78	101	114	97								
Kisalföld	169	58	207	171	86	107	42	91	144	91								
Duna-Tisza köze	207	128	219	117	78	96	36	98	174	85								
Tiszántúl	185	153	160	125	82	91	67	97	161	88								
Dél-Alföld	111	84	45	74	98	103	130	103	88	102								
Szlavónia	81	50	24	54	104	108	141	106	57	109								
Északi átmeneti	122	115	193	140	96	98	50	95	134	93								
Keleti átmeneti	151	219	185	161	89	81	54	92	175	85								
ÉNy-felföld	38	24	49	66	113	112	128	104	39	112								
Északi-felföld	42	23	71	89	112	112	115	101	46	111								
ÉK-felföld	39	107	74	73	113	99	114	104	52	110								
DNy-Erdély	15	40	3	41	118	110	152	108	18	117								
Dél-Erdély	14	11	18	19	118	114	144	111	15	117								
Kelet-Erdély	29	38	15	46	115	110	146	107	30	114								
Erdélyi-medence	80	166	47	155	104	89	129	93	96	101								
Horvát megyék	12	11	7	17	118	114	150	111	11	118								
Tengerpart	0	1	0	1	121	116	154	113	0	120								
Nagyregiók																		
Dunántúl és Kisalföld	157	94	240	142	88	101	24	95	137	92								
Nagyalföld	149	107	98	92	90	99	101	101	122	96								
Átmeneti régiók	137	175	190	151	92	88	52	93	154	89								
Északi-felföld	40	23	67	81	112	112	118	102	44	111								
EK-felföld	39	107	74	73	113	99	114	104	52	110								
Erdély	45	82	25	69	111	103	140	104	50	110								
Horvátország	9	11	1	15	119	114	153	111	9	118								

15. A takarmánytermelés adatai

Régiók	A takarmánytermelő terület megoszlása			A takarmányértékek megoszlása		
	számítóiöldi %	kaszálók %	legelő %	számítóiöldi %	kaszálók %	legelő %
ÉNy-Dunántúl	54,8	28,5	16,7	69,5	24,5	6,0
DNy-Dunántúl	42,5	33,7	23,8	54,5	39,2	6,2
Közép-Dunántúl	55,7	20,7	23,7	70,1	22,3	7,5
DK-Dunántúl	55,3	22,1	22,6	67,9	24,2	7,9
Kisalföld	57,9	23,9	18,2	72,0	23,6	4,4
Duna-Tisza köze	42,2	24,7	33,1	60,2	27,9	12,0
Tiszaántúl	53,9	17,0	29,1	69,1	16,0	14,8
Dél-Alföld	65,0	13,8	21,2	75,6	11,4	13,0
Szlavónia	51,6	20,8	27,6	67,4	21,6	11,0
Északi átmeneti	31,6	31,5	36,9	46,3	41,2	12,5
Keleti átmeneti	46,1	26,2	27,7	59,9	26,5	13,6
ÉNy-felföld	20,9	22,4	56,7	49,9	32,2	17,9
Északi-felföld	26,4	34,2	39,4	43,3	44,8	11,9
ÉK-felföld	19,0	45,3	35,7	31,6	53,2	15,2
DNy-Erdély	25,9	32,3	41,8	40,4	43,6	16,0
Dél-Erdély	26,3	39,1	34,6	36,9	50,9	12,2
Kelet-Erdély	15,0	46,9	38,1	18,8	67,2	14,0
Erdélyi-medence	34,2	36,4	29,4	44,8	45,0	10,2
Horvát megyék	38,9	33,8	27,2	48,5	45,9	5,6
Tengerpart	8,5	29,3	62,2	21,0	61,6	17,4
<i>Nagyregiók</i>						
Dunántúl és Kisalföld	53,5	24,7	21,8	67,2	26,2	6,6
Nagyalföld	55,3	17,9	26,8	70,1	16,8	13,2
Átmeneti régiók	39,2	28,7	32,1	53,4	33,5	13,1
Északi-felföld	24,6	30,4	45,0	45,1	41,4	13,5
ÉK-felföld	19,0	45,3	35,7	31,6	53,2	15,2
Erdély	27,1	38,1	34,9	36,8	50,6	12,6
Horvátország	27,6	32,1	40,3	42,3	49,4	8,3
<i>Országos átlag</i>	40,7	28,3	31,0	55,9	32,7	11,4

Régiók	A takarmánytermelő terület megoszlása			A takarmányértékének megoszlása		
	szántóföldi %	kaszálók %	legelő %	szántóföldi %	kaszálók %	legelő %
	Indexek (országos átlag = 100)					
Ény-Dunántúl	135	101	54	124	75	53
DNy-Dunántúl	105	119	77	98	120	55
Közép-Dunántúl	137	73	76	126	68	66
DK-Dunántúl	136	78	73	122	74	70
Kisalföld	142	84	59	129	72	39
Duna-Tisza köze	104	87	107	108	85	105
Tiszántúl	133	60	94	124	49	130
Dél-Alföld	160	49	68	135	35	114
Szlavónia	127	73	89	121	66	96
Északi átmeneti	78	111	119	83	126	109
Kelleti átmeneti	113	93	89	107	81	120
Ény-felföld	51	79	183	89	98	157
Északi-felföld	65	121	127	78	137	104
ÉK-felföld	47	160	115	57	162	133
DNy-Erdély	64	114	135	72	133	140
Dél-Erdély	65	138	112	66	156	107
Kelet-Erdély	37	166	123	34	205	123
Erdélyi-medence	84	128	95	80	138	89
Horvát megyék	96	119	88	87	140	49
Tengerpart	21	103	201	38	188	152
Nagyrégiók						
Dunántal és Kisalföld	132	87	70	120	80	58
Nagyalföld	136	63	87	125	51	115
Átmeneti régiók	96	101	103	96	102	115
Északi-felföld	60	107	145	81	126	118
ÉK-felföld	47	160	115	57	162	133
Erdély	67	134	112	66	155	111
Horvátország	68	113	130	76	151	73

16. Igaerő-ellátottság

Régiók	Ezer mezőgazdasági keresőre jutó		Ezer hold szántóra jutó	
	lő	ígás szarvasmarha	lő	ígás szarvasmarha
ÉNy-Dunántúl	399	485	70	85
DNy-Dunántúl	248	567	72	165
Közép-Dunántúl	529	355	85	57
DK-Dunántúl	600	150	121	30
Kisalföld	310	337	67	73
Duna-Tisza köze	499	169	93	32
Tiszaántúl	651	228	107	38
Dél-Alföld	828	151	118	22
Szlavónia	725	98	165	22
Északi átmeneti	430	244	86	49
Keleti átmeneti	425	303	80	57
ÉNy-felföld	176	218	54	67
Északi-felföld	300	363	61	74
EK-felföld	268	292	86	93
DNy-Erdély	206	444	76	163
Dél-Erdély	381	547	118	169
Kelet-Erdély	354	589	109	181
Erdélyi-medence	143	583	40	162
Horvát megyék	301	251	148	124
Tengerpart	145	347	72	172
<i>Nagyregiók</i>				
Dunántúl és Kisalföld	410	380	83	77
Nagyalföld	689	170	115	28
Átmeneti régiók	427	275	83	53
Északi-felföld	241	294	58	71
ÉK-felföld	268	292	86	93
Erdély	227	545	70	167
Horvátország	266	273	131	135
<i>Országos átlag</i>	420	320	95	72
				155
				237
				142
				151
				140
				125
				145
				140
				188
				135
				136
				121
				135
				179
				239
				286
				290
				202
				272
				244
				160
				144
				136
				130
				179
				236
				266
				167

Régiók	Ezer mezőgazdasági keresőre jutó		Ezer hold szántóra jutó	
	ló	ígás szarvasmarha összes ígásállat	ló	ígás szarvasmarha összes ígásállat
Indexek (országos átlag = 100)				
ÉNy-Dunántúl	95	152	119	74
DNy-Dunántúl	59	177	110	229
Közép-Dunántúl	126	111	119	79
DK-Dunántúl	143	47	101	42
Kisalföld	74	105	87	71
Duna-Tisza köze	119	53	90	44
Tiszaántúl	155	71	119	53
Dél-Alföld	197	47	132	31
Szlavónia	173	31	111	31
Északi átmeneti	102	76	91	68
Keleti átmeneti	101	95	98	79
ÉNy-felöld	42	68	53	93
Északi-felöld	71	113	90	103
ÉK-felöld	64	91	76	129
DNy-Erdély	49	139	88	226
Dél-Erdély	91	171	125	235
Kelet-Erdély	84	184	127	251
Erdélyi-medence	34	182	98	225
Horvát megyék	72	78	75	172
Tengerpart	35	108	66	239
<i>Nagyregiók</i>				
Dunántúl és Kisalföld	98	119	107	107
Nagyalföld	164	53	116	39
Átmeneti régiók	102	86	95	74
Északi-felöld	57	92	72	99
ÉK-felöld	64	91	76	129
Erdély	54	170	104	232
Horvátország	63	85	73	188
				159

17. Tejszövetkezetek 1910-ben

Régiók	Szövetkezeti tag az önálló földművelők %-a	A tagok tehénei az összes tehen %-a	Egy szövetkezeti tagra jutó tejtermék korona
ÉNy-Dunántúl	19,26	15,35	119,26
DNy-Dunántúl	7,73	6,67	106,11
Közép-Dunántúl	4,71	4,36	96,24
DK-Dunántúl	22,85	24,54	101,76
Kisalföld	0,75	1,29	161,05
Duna-Tisza köze	1,08	1,17	134,77
Tiszántúl	1,43	1,95	112,76
Dél-Alföld	5,00	5,47	103,94
Szlavónia		nincs adat	
Északi átmeneti	0,95	1,10	61,34
Keleti átmeneti	0,26	0,25	129,63
ÉNy-felföld	1,29	1,57	109,84
Északi-felföld	3,32	2,10	109,12
ÉK-felföld	0,44	0,39	114,46
DNy-Erdély			
Dél-Erdély	2,72	0,51	204,80
Kelet-Erdély	3,38	2,63	196,41
Erdélyi-medence	2,29	2,47	146,51
Horvát megyék		nincs adat	
Tengerpart		nincs adat	
<i>Nagyregiók</i>			
Dunántúl és Kisalföld	9,02	8,20	109,29
Nagyalföld	2,81	3,23	109,27
Átmeneti régiók	0,60	0,71	64,31
Északi-felföld	2,40	1,90	109,26
ÉK-felföld	0,44	0,39	114,46
Erdély	1,96	1,67	185,29
Horvátország		nincs adat	nincs adat
<i>Országos átlag</i>	3,55	3,52	116,18

<i>Régiók</i>	Szövetkezeti tag az önálló földművelők %-a	A tagok tehernei az összes tétlén %-a	Egy szövetkezeti tagra jutó tejtermék korona
Indexek (országos átlag = 100)			
ÉNy-Dunántúl	542	441	103
DNy-Dunántúl	218	189	91
Közép-Dunántúl	133	124	83
DK-Dunántúl	643	697	88
Kisalföld	21	37	139
Duna-Tisza köze	30	33	116
Tiszántúl	40	55	97
Dél-Alföld	141	155	89
Szlovénia			
Északi átmeneti	27	31	53
Keleti átmeneti	7	7	112
ÉNy-felföld	36	45	95
Északi-felföld	94	60	94
ÉK-felföld	13	11	99
DNy-Erdély	0	0	0
Dél-Erdély	77	15	176
Kelet-Erdély	95	75	169
Erdélyi-medence	65	70	126
Horvát megyék			
Tengerpart			
<i>Nagy régiók</i>			
Dunántúl és Kisalföld	254	233	94
Nagyalföld	79	92	94
Átmeneti régiók	17	20	55
Északi-felföld	68	54	94
ÉK-felföld	13	11	99
Erdély	55	47	159

18. Ezer mezőgazdasági keresőre jutó eszközök és gépek száma 1895-ben (1)

Régiók	Vetőgép eke	Egyszerű eke	Kettős eke	Hármas eke	Mélyítő eke	Töltőgató eke	Öccses eke	Kultivátor	Borona	Henger	Szekér	Borsajtó
ÉNY-Dunántúl	37,5	353	10,6	6,7	4,0	16	390	5,9	256	118	395	75
DNY-Dunántúl	7,6	303	6,8	1,7	2,3	6	320	4,8	268	32	329	80
Közép-Dunántúl	16,9	299	22,1	11,1	4,4	27	363	7,9	280	71	295	82
DK-Dunántúl	8,3	283	7,0	6,2	4,6	57	358	13,2	275	49	305	147
Kisalföld	18,1	284	8,2	3,7	3,5	9	309	16,6	261	85	292	29
Duna-Tisza köze	9,1	236	16,0	5,9	3,3	3	265	3,3	253	34	246	32
Tiszántúl	16,4	223	26,2	8,9	4,8	24	287	2,1	285	28	273	11
Dél-Alföld	10,1	257	15,5	4,4	8,1	65	350	1,4	340	28	327	7
Szlavónia	4,6	220	4,5	1,6	3,0	53	282	28,1	207	13	289	2
Északi átmeneti	8,1	255	11,5	5,1	3,3	3	278	4,4	287	25	272	13
Központi átmeneti	6,9	207	14,0	5,7	3,7	6	236	0,9	188	10	227	7
ÉNY-felföld	2,6	227	4,5	0,9	4,5	5	242	3,7	277	15	232	2
Észak-felföld	3,6	338	4,8	1,0	15,4	27	386	1,7	458	14	335	3
ÉK-felföld	1,4	189	4,2	0,7	1,0	1	195	0,4	188	4	202	4
DNY-Erdély	0,6	204	6,3	0,7	2,9	7	221	0,5	148	2	214	5
Dél-Erdély	19,2	333	3,6	0,4	2,0	23	361	0,7	283	6	388	36
Központi-Erdély	0,9	328	1,6	0,6	0,9	1	332	0,2	284	4	457	3
Erdély-medence	3,0	209	4,7	2,1	1,5	2	219	0,6	172	5	212	11
Horvát megyék	1,1	162	1,2	0,4	0,8	7	171	3,4	112	13	207	30
Temperpaart	0,1	135	0,5	0,1	0,9	11	148	0,1	118	2	157	2
<i>Nagyregiók</i>												
Dunántúl és Kisalföld	15,3	299	11,8	6,0	3,7	22	342	9,8	270	65	313	79
Nagyalföld	10,9	237	17,0	5,6	5,3	39	303	6,2	285	27	289	12
Átmeneti régiók	7,5	231	12,7	5,4	3,5	5	257	2,6	237	17	249	10
Észak-felföld	3,1	286	4,7	0,9	10,3	17	319	2,7	373	14	287	2
ÉK-felföld	1,4	189	4,2	0,7	1,0	1	195	0,4	188	4	202	4
Erdély	4,6	247	4,4	1,3	1,8	6	260	0,5	202	4	281	12
Horvátország	0,9	156	1,0	0,3	0,8	8	166	2,6	113	11	195	23
<i>Országos átlag</i>	<i>8,1</i>	<i>240</i>	<i>9,8</i>	<i>3,7</i>	<i>3,6</i>	<i>18</i>	<i>275</i>	<i>4,5</i>	<i>238</i>	<i>25</i>	<i>271</i>	<i>26</i>

Régiók	Vetőgép	Egyszerű eke	Kettős eke	Hármas eke	Mélyítő eke	Törlőgató eke	Őszes eke	Kultivátor	Borona	Henger	Szeker	Borsajtó
	Indexek (országos átlag = 100)											
ÉNy-Dunántúl	465	147	108	180	112	89	142	131	108	462	146	289
DNy-Dunántúl	94	126	69	47	65	31	116	106	113	127	121	307
Közép-Dunántúl	209	125	226	298	123	147	132	175	118	279	109	314
DK-Dunántúl	102	118	72	167	128	314	130	291	116	191	113	562
Kisalföld	225	118	84	101	98	52	112	365	110	333	108	111
Duna-Tisza köze	113	98	164	159	92	19	96	74	107	134	91	122
Tiszántúl	203	93	267	241	133	133	104	45	120	111	101	42
Dél-Alföld	125	107	158	120	226	358	127	32	143	108	121	25
Szlavónia	56	92	46	43	83	292	102	618	87	52	107	7
Északi átmeneti	101	106	117	137	91	18	101	96	121	98	100	49
Kelleti átmeneti	85	86	143	153	103	34	86	21	79	39	84	28
ÉNy-felföld	32	95	46	23	126	30	88	82	116	58	86	8
Északi-felföld	44	141	49	26	429	147	140	38	192	54	124	10
ÉK-felföld	17	79	43	20	29	3	71	8	79	17	75	15
DNy-Erdély	8	85	64	19	81	37	80	11	62	7	79	17
Dél-Erdély	238	139	36	10	55	126	131	16	119	22	143	137
Kelér-Erdély	11	137	17	15	25	4	121	5	119	17	168	13
Erdélyi-medence	38	87	48	58	42	39	80	13	72	19	78	41
Horvát megyék	14	67	12	11	22	39	62	74	47	52	76	115
Tengerpart	1	56	5	4	25	60	54	2	50	9	58	6
Nagyregiók												
Dunántúl és Kisalföld	190	124	121	161	103	119	124	217	113	257	115	304
Nagyalföld	135	99	173	151	149	212	110	137	120	105	106	47
Átmeneti régiók	93	96	130	146	97	26	93	58	100	69	92	38
Északi-felföld	39	119	48	25	288	92	116	59	157	56	106	9
ÉK-felföld	17	79	43	20	29	3	71	8	79	17	75	15
Erdély	57	103	45	34	50	33	94	12	85	16	103	45
Horvátország	11	65	10	9	23	44	60	57	48	42	72	89

19. Ezer mezőgazdasági keresőre jutó gépek és eszközök 1895-ben (2)

Régiók	Gözeke	Szél-, víz- benzin- és villanymotor	Sze-ska- vágó	Répa-vágó	Kukorica- metsző	Daráló	Tragva- szivattyú	Víz- szivattyú	Széna- sajtoló	Gyümölcs- aszoló	Mérték, nagyobb
ÉNY-Dunántúl	0,08	0,34	90,4	61,1	8,9	2,5	1,25	2,07	1,00	1,24	32,9
DNy-Dunántúl	0,02	0,25	41,5	9,6	2,8	2,3	0,99	1,01	0,11	0,47	7,4
Közép-Dunántúl	0,07	0,05	46,8	24,8	6,7	4,4	1,22	2,16	0,30	0,40	20,8
DK-Dunántúl	0,12	0,07	106,6	42,4	16,7	8,0	0,88	2,62	0,17	2,05	13,7
Kisalföld	0,08	0,14	125,9	20,7	3,5	3,8	1,50	2,17	0,21	0,30	17,6
Duna-Tisza köze	0,05	0,12	41,8	25,1	5,0	3,4	0,70	1,94	0,23	0,73	10,5
Tiszántúl	0,06	0,11	18,2	6,1	12,3	2,8	0,38	1,49	0,15	0,83	9,9
Dél-Alföld	0,03	0,24	13,4	2,1	18,3	5,1	0,28	1,21	0,23	0,34	25,1
Szalavánia	0,06	0,03	8,9	2,7	11,3	3,7	0,26	1,17	0,17	0,34	5,1
Északi átmeneti	0,03	0,10	52,1	13,4	2,7	5,4	0,72	1,73	0,20	3,20	7,3
Keleti átmeneti	0,03	0,26	8,4	4,5	5,2	4,1	0,27	1,01	0,16	2,59	5,6
ÉNY-felföld	0,01	0,06	109,5	3,0	0,2	4,2	0,53	0,62	0,19	7,84	5,1
ÉK-felföld	0,03	0,21	124,2	5,0	0,3	6,2	0,82	1,33	0,09	1,64	6,2
ÉK-felföld	0,01	0,08	3,1	1,1	1,3	4,7	0,26	0,49	0,08	4,92	2,0
DNy-Erdély	0,01	0,16	1,5	0,4	3,4	2,6	0,18	0,31	0,08	1,11	2,6
Dél-Erdély	0,00	0,26	6,2	6,5	5,3	0,5	0,40	0,92	0,17	5,48	2,8
Kelet-Erdély	0,01	0,10	7,2	1,5	2,8	0,4	0,45	0,58	0,16	7,99	2,0
Erdély-medence	0,01	0,12	2,4	1,6	3,7	1,8	0,23	0,53	0,11	1,72	1,7
Horvát megyék	0,01	0,04	6,2	1,1	3,0	26,5	0,31	0,40	0,13	0,69	2,1
Tengerpart	0,00	0,01	0,9	0,1	0,3	4,6	0,03	0,08	0,14	1,27	0,7
<i>Nagyregiók</i>											
Dunántúl és Kisalföld	0,07	0,15	77,0	26,2	6,8	4,1	1,18	1,95	0,27	0,74	16,7
Nagyalföld	0,05	0,15	19,9	8,1	12,7	3,8	0,40	1,44	0,20	1,05	14,5
Átmeneti régiók	0,03	0,18	30,1	8,9	4,0	4,8	0,49	1,37	0,18	2,89	6,5
Északi-felföld	0,02	0,14	117,4	4,0	0,2	5,3	0,68	1,00	0,14	4,54	5,7
ÉK-felföld	0,01	0,08	3,1	1,1	1,3	4,7	0,26	0,49	0,08	4,92	2,0
Erdély	0,01	0,15	3,6	2,0	3,7	1,6	0,28	0,55	0,12	3,20	2,1
Horvátország	0,01	0,03	4,9	0,9	2,3	21,3	0,24	0,33	0,13	0,83	1,8
<i>Országos átlag</i>	0,03	0,13	31,7	9,3	6,3	6,0	0,53	1,16	0,18	1,91	9,0

Régiók	Gözeke	Szél-, víz- benzin- és villanymotor	Szeeska- vágó	Répvágó	Kukorica- morzsoló	Daráló	Trágya- szivattyú	Víz- szivattyú	Széna- sajtoló	Gyümölcs- aszaló	Mérték- nagyobb
Indexek (országos átlag=100)											
ÉNy-Dunántúl	237	256	285	659	142	41	235	179	556	65	366
DNy-Dunántúl	54	191	131	104	44	37	185	87	63	25	82
Közép-Dunántúl	210	40	147	267	106	73	230	187	168	21	231
DK-Dunántúl	353	49	336	458	265	132	166	227	93	108	152
Kisalföld	239	104	397	223	56	62	282	187	115	16	195
Duna-Tisza köze	153	90	132	271	79	56	131	168	126	38	117
Tiszaántúl	170	86	57	66	196	46	72	129	84	44	110
Dél-Alföld	80	179	42	23	291	84	53	105	129	18	279
Szlavónia	188	26	28	30	180	61	49	101	94	180	57
Északi átmeneti	76	75	164	144	43	89	136	150	109	168	81
Keleti átmeneti	91	198	26	48	83	68	50	87	90	136	62
ÉNy-felföld	23	46	345	32	3	69	99	54	106	411	57
Északi-felföld	99	156	391	54	5	103	154	115	52	86	69
ÉK-felföld	42	61	10	11	20	78	48	43	42	258	22
DNy-Erdély	34	120	5	5	55	43	34	27	43	58	29
Dél-Erdély	0	194	19	70	85	8	76	80	95	287	31
Kelet-Erdély	33	75	23	16	44	6	85	50	89	419	22
Erdélyi-medence	25	89	7	17	58	31	44	46	59	90	19
Horvát megyék	25	32	20	12	47	438	58	35	74	36	23
Tengerpart	0	4	3	1	4	76	6	7	75	67	8
Nagyregiók											
Dunántúl és Kisalföld	204	111	242	283	109	68	221	169	153	39	186
Nagyalföld	138	110	63	88	202	63	74	124	110	55	161
Átmeneti régiók	84	137	95	96	63	79	93	118	100	152	72
Északi-felföld	63	105	370	44	4	87	129	86	77	238	63
ÉK-felföld	42	61	10	11	20	78	48	43	42	258	22
Erdély	25	110	11	22	59	26	53	47	66	168	23
Horvátország	19	25	16	10	37	352	45	28	74	44	20

20. Ezer hold szántóra jutó mezőgazdasági eszközök és gépek 1895-ben (1)

Régiók	Verő- gép eke	Egyszerű eke	Kettős eke	Hármas eke	Mélyítő- eke	Töltőgő- eke	Őszes eke	Kultivátor	Borona	Henger	Szekrét	Lokomobil	Járgány
ÉNy-Dunántúl	7,8	73	2,2	1,4	0,8	3,3	81	1,2	53	24,4	67	1,1	12,1
DNy-Dunántúl	2,4	97	2,2	0,6	0,8	1,8	102	1,5	86	10,4	81	0,7	8,6
Közép-Dunántúl	3,0	53	3,9	2,0	0,8	4,8	65	1,4	50	12,7	45	1,2	11,4
DK-Dunántúl	1,9	64	1,6	1,4	1,0	12,8	80	3,0	62	10,9	57	1,3	7,1
Kisalföld	4,0	63	1,8	0,8	0,8	2,1	69	3,7	58	18,9	56	1,0	9,5
Duna-Tisza köze	1,8	45	3,1	1,1	0,6	0,7	51	0,6	49	6,5	39	0,8	7,9
Tiszaántúl	3,0	40	4,7	1,6	0,9	4,4	52	0,4	52	5,1	44	1,0	0,7
Dél-Alföld	1,6	40	2,4	0,7	1,3	10,1	54	0,2	53	4,3	46	0,9	1,5
Szlovénia	1,2	58	1,2	0,4	0,8	14,0	74	7,4	55	3,5	63	0,7	1,1
Észak-átmeneti	1,8	55	2,5	1,1	0,7	0,7	60	0,9	62	5,4	47	0,8	5,8
Közép-átmeneti	1,4	42	2,8	1,1	0,7	1,2	48	0,2	38	2,0	37	0,7	1,1
ÉNy-felföld	0,8	73	1,4	0,3	1,5	1,7	78	1,2	89	4,8	64	0,1	0,7
Észak-felföld	0,8	77	1,1	0,2	3,5	6,1	88	0,4	104	3,1	57	0,3	3,5
ÉK-felföld	0,5	64	1,4	0,2	0,3	0,2	66	0,1	64	1,5	39	0,4	2,1
DNy-Erdély	0,3	83	2,5	0,3	1,2	2,7	90	0,2	60	0,7	57	0,2	1,1
Dél-Erdély	6,4	110	1,2	0,1	0,6	7,6	119	0,2	94	1,9	79	0,3	1,2
Közép-Erdély	0,3	112	0,6	0,2	0,3	0,3	113	0,1	97	1,5	84	0,3	0,8
Erdélyi-nedence	0,9	60	1,4	0,6	0,4	0,5	63	0,2	50	1,4	43	0,3	1,8
Horvát megyék	0,6	83	0,6	0,2	0,4	3,7	88	1,7	57	6,8	78	0,2	1,8
Tengerpart	0,1	75	0,3	0,1	0,5	6,0	82	0,1	66	1,3	54	0,0	0,1
<i>Nagyregiók</i>													
Dunántúl és													
Kisalföld	3,4	66	2,6	1,3	0,8	4,8	76	2,2	60	14,5	58	1,1	10,1
Nagyalföld	2,0	43	3,1	1,0	1,0	7,0	55	1,1	52	4,9	46	0,9	2,5
Átmeneti régiók	1,6	48	2,7	1,1	0,7	1,0	53	0,5	49	3,6	42	0,8	4,2
Észak-felföld	0,8	75	1,2	0,2	2,7	4,4	84	0,7	98	3,7	59	0,2	2,7
EK-felföld	0,5	64	1,4	0,2	0,3	0,2	66	0,1	64	1,5	39	0,4	2,1
Erdély	1,5	80	1,4	0,4	0,6	1,9	85	0,2	66	1,3	59	0,3	1,3
Horvátország	0,5	81	0,5	0,2	0,4	4,2	87	1,4	59	5,6	71	0,1	1,2
Országos átlag	2,0	59	2,4	0,9	0,9	4,4	67	1,1	58	6,2	52	0,7	3,6

21. Ezer hold szántóterületre jutó gépek és eszközök 1895-ben (2)

Régiók	Gézek	Szél-, víz-, benzin és villanymotor	Szezska- vágó	Répvágó	Kukorika- morzsoló	Daráló	Trágya- szivattyú	Víz- szivattyú	Széna- sajtoló (rétre)	Méreg nagyobb
ÉNy-Dunántúl	0,017	0,07	18,7	12,7	1,9	0,5	0,3	0,4	1,0	6,8
DNy-Dunántúl	0,006	0,08	13,3	3,1	0,9	0,7	0,3	0,3	0,1	2,4
Közép-Dunántúl	0,013	0,01	8,3	4,4	1,2	0,8	0,2	0,4	0,4	3,7
DK-Dunántúl	0,027	0,01	24,0	9,6	3,8	1,8	0,2	0,6	0,3	3,1
Kisalföld	0,018	0,03	28,0	4,6	0,8	0,8	0,3	0,5	0,3	3,9
Duna-Tisza köze	0,010	0,02	8,0	4,8	1,0	0,6	0,1	0,4	0,2	2,0
Tiszaántúl	0,010	0,02	3,3	1,1	2,2	0,5	0,1	0,3	0,2	1,8
Dél-Alföld	0,004	0,04	2,1	0,3	2,9	0,8	0,0	0,2	0,4	3,9
Szlavónia	0,017	0,01	2,3	0,7	3,0	1,0	0,1	0,3	0,2	1,3
Északi átmeneti	0,006	0,02	11,3	2,9	0,6	1,2	0,2	0,4	0,2	1,6
Keleti átmeneti	0,006	0,05	1,7	0,9	1,0	0,8	0,1	0,2	0,2	1,1
ÉNy-felföld	0,002	0,02	35,3	1,0	0,1	1,3	0,2	0,2	0,4	1,6
Északi-felföld	0,008	0,05	28,2	1,1	0,1	1,4	0,2	0,3	0,1	1,4
EK-felföld	0,005	0,03	1,0	0,4	0,4	1,6	0,1	0,2	0,0	0,7
DNy-Erdély	0,005	0,06	0,6	0,2	1,4	1,1	0,1	0,1	0,1	1,0
Dél-Erdély	0,000	0,09	2,0	2,1	1,8	0,2	0,1	0,3	0,1	0,9
Kelet-Erdély	0,004	0,03	2,4	0,5	1,0	0,1	0,2	0,2	0,1	0,7
Erdélyi-medence	0,002	0,03	0,7	0,5	1,1	0,5	0,1	0,2	0,1	0,5
Horvát megyék	0,004	0,02	3,2	0,6	1,5	13,6	0,2	0,2	0,2	1,1
Tengerpart	0,000	0,00	0,5	0,1	0,2	2,6	0,0	0,0	0,1	0,4
Nagyvárosok										
Dunántúl és										
Kisalföld	0,015	0,03	17,1	5,8	1,5	0,9	0,3	0,4	0,4	3,7
Nagyalföld	0,008	0,03	3,6	1,5	2,3	0,7	0,1	0,3	0,3	2,6
Átmeneti régiók	0,006	0,04	6,3	1,8	0,8	1,0	0,1	0,3	0,2	1,3
Északi-felföld	0,006	0,04	30,9	1,1	0,1	1,4	0,2	0,3	0,1	1,5
ÉK-felföld	0,005	0,03	1,0	0,4	0,4	1,6	0,1	0,2	0,0	0,7
Erdély	0,003	0,05	1,2	0,7	1,2	0,5	0,1	0,2	0,1	0,7
Horvátország	0,003	0,02	2,6	0,5	1,2	11,1	0,1	0,2	0,2	0,9
Országos átlag	0,008	0,03	7,8	2,3	1,5	1,5	0,1	0,3	0,2	2,2

22. A mezőgazdasági eszközök megoszlása a korszerű típusok között 1895-ben

Régiók	Ekel típusok			Vetőgépek			Boromatípusok			Székér	
	vas-gerendélyes %	fa-gerendélyes %	egyéb korszerű eke %	szórva-vetőgép %	sorvetőgép %	borona %	fa-borona %	niske-borona %	vas-tengelyű %	fa-tengelyű %	
ÉNy-Dunántúl	10,2	80,2	9,6	3,9	96,1	7,5	87,8	4,7	94,4	5,6	
DNy-Dunántúl	12,6	82,2	5,2	11,8	88,2	7,8	89,0	3,2	95,1	4,9	
Közép-Dunántúl	13,1	69,2	17,7	11,0	89,0	10,8	55,2	34,0	93,6	6,4	
DK-Dunántúl	14,2	64,9	20,9	13,7	86,3	13,6	58,3	28,1	95,1	4,9	
Kisalföld	20,2	71,7	8,1	9,5	90,5	6,9	83,6	9,6	80,8	19,2	
Duna-Tisza köze	12,6	76,5	10,8	16,7	83,3	16,2	26,0	57,8	85,4	14,6	
Tiszaántúl	13,7	64,1	22,3	12,3	87,7	24,8	27,8	47,4	58,9	41,1	
Dél-Alföld	18,9	54,4	26,6	14,8	85,2	12,4	41,0	46,6	87,3	12,7	
Szlavónia	12,8	65,1	22,0	24,4	75,6	17,6	64,5	17,9	86,2	13,8	
Északi átmeneti	10,3	81,4	8,3	23,3	76,7	8,5	72,4	19,1	53,4	46,6	
Keleti átmeneti	11,5	76,0	12,5	23,9	76,1	12,4	70,2	17,3	49,5	50,5	
ÉNy-felföld	10,3	83,4	6,3	23,7	76,3	3,1	95,8	1,1	39,7	60,3	
Északi-felföld	6,0	81,6	12,4	27,6	72,4	3,0	96,0	1,0	40,8	59,2	
ÉK-felföld	4,8	91,9	3,3	22,2	77,8	3,6	93,1	3,2	12,8	87,2	
DNy-Erdély	6,5	86,0	7,5	41,1	58,9	10,9	64,5	24,5	13,8	86,2	
Dél-Erdély	4,8	87,2	8,0	11,1	88,9	8,7	90,3	1,0	15,8	84,2	
Kelet-Erdély	2,2	96,6	1,2	26,9	73,1	5,5	93,7	0,9	7,4	92,6	
Erdélyi-mecence	4,2	91,2	4,5	23,9	76,1	6,3	92,2	1,5	10,4	89,6	
Horvát megyék	9,6	84,9	5,5	34,9	65,1	27,2	72,1	0,7	79,8	20,2	
Tengerpart	1,2	90,4	8,4	33,3	66,7	4,3	82,2	13,5	43,1	56,9	
<i>Nagyregiók</i>											
Dunántúl és Kisalföld	14,3	73,0	12,6	9,4	90,6	9,4	72,7	17,9	91,6	8,4	
Nagyalföld	15,5	62,6	21,9	14,7	85,3	17,3	37,1	45,6	79,0	21,0	
Átmeneti régiók	10,9	78,9	10,3	23,6	76,4	10,0	71,6	18,4	51,6	48,4	
Északi-felföld	7,5	82,2	10,2	26,1	73,9	3,1	95,9	1,0	40,4	59,6	
ÉK-felföld	4,8	91,9	3,3	22,2	77,8	3,6	93,1	3,2	12,8	87,2	
Erdély	4,4	90,5	5,1	16,4	83,6	7,4	87,3	5,3	11,3	88,7	
Horvátország	7,8	86,1	6,1	34,9	65,1	21,5	74,6	3,9	72,8	27,2	
<i>Országos átlag</i>	<i>11,3</i>	<i>75,9</i>	<i>12,8</i>	<i>14,4</i>	<i>85,6</i>	<i>11,8</i>	<i>66,2</i>	<i>22,0</i>	<i>61,1</i>	<i>38,9</i>	

Régiók	Eketípusok			Vetőgépek			Boronatípusok			Szekér	
	vas-gerendelyes %	fa-gerendelyes %	egyéb korszerű eke %	szórva-vetőgép %	sorvetőgép %	vasborona %	fa-borona %	tüskeborona %	vas-tengelyű %	Szekér tengelyű %	Szekér fa-tengelyű %
	Indexek (országos átlag = 100)										
ÉNy-Dunántúl	90	106	75	27	112	64	133	22	154	14	14
DNy-Dunántúl	111	108	40	82	103	66	135	14	156	13	13
Közép-Dunántúl	115	91	138	76	104	92	83	154	153	16	16
DK-Dunántúl	125	86	163	95	101	116	88	128	156	13	13
Kisalföld	179	94	63	66	106	58	126	43	132	49	49
Duna-Tisza köze	112	101	85	116	97	137	39	263	140	38	38
Tiszántúl	121	84	174	85	102	210	42	215	96	106	106
Dél-Alföld	168	72	208	102	100	106	62	211	143	33	33
Szlavónia	113	86	172	169	88	149	97	81	141	36	36
Északi átmeneti	91	107	65	162	90	72	109	87	87	120	120
Keleti átmeneti	102	100	98	166	89	105	106	79	81	130	130
ÉNy-felföld	91	110	49	164	89	26	145	5	65	155	155
Északi-felföld	53	107	97	191	85	26	145	4	67	152	152
ÉK-felföld	42	121	26	154	91	31	141	15	21	224	224
DNy-Erdély	57	113	59	285	69	93	98	111	23	222	222
Dél-Erdély	42	115	62	77	104	74	137	4	26	217	217
Kelet-Erdély	20	127	9	187	85	46	142	4	12	238	238
Erdélyi-medence	37	120	35	166	89	54	139	7	17	230	230
Horvát megyék	85	112	43	242	76	231	109	3	131	52	52
Tengerpart	11	119	65	231	78	37	124	61	70	146	146
Nagyregiók											
Dunántúl és Kisalföld	127	96	99	65	106	80	110	81	150	22	22
Nagyalföld	137	83	171	102	100	147	56	207	129	54	54
Átmeneti régiók	96	104	80	163	89	85	108	84	84	124	124
Északi-felföld	67	108	80	181	86	26	145	5	66	153	153
ÉK-felföld	42	121	26	154	91	31	141	15	21	224	224
Erdély	39	119	40	114	98	63	132	24	19	228	228
Horvátország	69	113	48	242	76	183	113	18	119	70	70

23. A gabona cséplésének módja 1915-ben

Régiók	Cséplés gőzgéppel	Cséplés motorral	Cséplés géppel összesen	Cséplés járgányos cséplővel	Cséplés kézzel
ÉNy-Dunántúl	72,9	10,9	83,8	7,5	8,6
DNy-Dunántúl	56,5	23,4	79,8	4,4	15,7
Közép-Dunántúl	71,4	18,6	89,9	7,7	2,3
DK-Dunántúl	89,5	6,7	96,2	2,3	1,5
Kisalföld	65,7	9,9	75,6	10,2	14,2
Duna-Tisza köze	62,9	23,1	86,0	11,6	2,4
Tiszántúl	90,0	3,9	93,9	0,1	5,9
Dél-Alföld	92,5	4,1	96,6	0,4	3,0
Szlavónia	85,3	2,5	87,8	1,8	10,4
Északi átmeneti	58,1	29,2	87,3	3,7	9,0
Keleti átmeneti	80,2	12,2	92,4	1,6	6,0
ÉNy-felföld	11,6	2,4	14,0	2,5	83,5
Északi-felföld	15,1	6,4	21,5	9,9	68,6
ÉK-felföld	41,2	18,0	59,2	7,9	32,9
DNy-Erdély	38,7	12,7	51,3	8,1	40,6
Dél-Erdély	44,9	35,7	80,6	5,3	14,0
Kelet-Erdély	40,9	28,3	69,2	6,9	23,9
Erdélyi-medence	34,4	25,5	59,9	13,5	26,7
Horvát megyék	11,8	5,6	17,4	11,5	71,1
Tengerpart	0,0	0,5	0,5	0,1	99,4
<i>Nagyregiók</i>					
Dunántúl és Kisalföld	70,8	14,6	85,4	7,0	7,6
Nagyalföld	84,1	7,8	91,9	2,9	5,2
Átmeneti régiók	65,5	23,5	89,0	3,0	8,0
Északi-felföld	14,1	5,3	19,4	7,8	72,8
ÉK-felföld	41,2	18,0	59,2	7,9	32,9
Erdély	38,9	27,1	65,9	9,4	24,7
Horvátország	7,9	3,9	11,8	7,7	80,5
Országos átlag	70,9	12,6	83,5	3,9	12,6

<i>Régiók</i>	Cséplés gözgéppel	Cséplés motorral	Cséplés géppel összesen	Cséplés járgányos cseplővel	Cséplés kézzel
Indexek (országos átlag = 100)					
ÉNy-Dunántúl	103	87	100	195	68
DNy-Dunántúl	80	185	96	115	124
Közép-Dunántúl	101	147	108	199	19
DK-Dunántúl	126	53	115	60	12
Kisalföld	93	79	91	264	112
Duna-Tisza köze	89	183	103	300	19
Tiszántúl	127	31	113	4	47
Dél-Alföld	131	32	116	9	24
Szlavónia	120	20	105	47	82
Északi átmeneti	82	231	105	96	71
Keleti átmeneti	113	97	111	41	48
ÉNy-felföld	16	19	17	65	661
Északi-felföld	21	51	26	256	543
EK-felföld	58	143	71	205	260
DNy-Erdély	55	101	61	209	321
Dél-Erdély	63	283	97	138	111
Kelet-Erdély	58	225	83	178	189
Erdélyi-medence	49	202	72	348	211
Horvát megyék	17	45	21	297	563
Tengerpart	0	4	1	2	787
<i>Nagyregiók</i>					
Dunántúl és Kisalföld	100	116	102	181	60
Nagyalföld	119	62	110	75	41
Átmeneti régiók	92	186	107	78	63
Északi-felföld	20	42	23	202	576
EK-felföld	58	143	71	205	260
Erdély	55	214	79	242	195
Horvátország	11	31	14	199	637

24. A földműveléssel foglalkozó keresők foglalkozási viszony szerint (1)

Régiók	Száz önálló birtokosra jutó						Ezer mezőgazd. keresőre jutó gazdasági tisztviselő
	segítő családtag	mezőgazd. család	napszám	mezőgazd. munkás összesen	összes segítségemélyeztet	összes	
ÉNy-Dunántúl	72	41	64	104	176	2,96	
DNy-Dunántúl	94	29	41	71	165	1,38	
Közép-Dunántúl	73	59	85	144	216	3,70	
DK-Dunántúl	85	31	52	83	168	1,89	
Kisalföld	82	41	95	135	218	3,84	
Duna-Tisza köze	63	36	99	135	198	2,49	
Tiszaánál	60	42	108	150	209	2,12	
Dél-Alföld	71	30	97	127	197	1,25	
Szla vónia	139	23	50	73	212	1,33	
Északi átmeneti	79	43	83	126	205	3,15	
Kéleti átmeneti	69	39	116	155	224	2,90	
ÉNy-felföld	93	17	48	65	158	0,85	
Északi-felföld	82	25	25	50	132	1,53	
ÉK-felföld	78	16	61	77	154	0,92	
DNy-Erdély	98	10	31	42	139	0,48	
Dél-Erdély	70	11	38	50	119	0,52	
Kelet-Erdély	69	17	56	74	143	0,49	
Erdélyi-medence	75	26	73	99	174	1,64	
Horvát megyék	139	11	8	19	157	0,41	
Tengerpart	144	7	5	12	156	0,09	
<i>Nagyregiók</i>							
Dunántúl és Kisalföld	82	41	68	109	191	2,83	
Nagyalföld	76	34	94	128	203	1,79	
Átmeneti régiók	74	41	100	141	215	3,02	
Északi-felföld	87	21	35	57	144	1,20	
ÉK-felföld	78	16	61	77	154	0,92	
Erdély	79	18	54	72	151	1,01	
Horvátország	140	10	7	17	157	0,34	
<i>Országos átlag</i>	87	28	64	92	179	1,75	

Régiók	Száz önálló birtokosa jutó				Ezer mezőgazd., keresőre jutó gazdasági tisztviselő
	segítő családtag	mezőgazd. család	napszám	mezőgazd. munkás összesen	
	82	147	99	113	98
ÉNy-Dunántúl	108	106	64	77	92
DNy-Dunántúl	83	213	132	156	121
Közép-Dunántúl	98	112	81	90	94
DK-Dunántúl	94	147	147	147	121
Kisalföld	73	130	154	147	111
Duna-Tisza köze	68	150	168	163	117
Tiszaánál	81	108	150	137	110
Dél-Alföld	159	84	77	79	118
Szlavónia	91	154	129	136	114
Északi átmeneti	79	141	180	168	125
Keleti átmeneti	107	61	74	70	88
ÉNy-felföld	94	91	39	55	74
Északi-felföld	89	57	95	83	86
ÉK-felföld	112	37	49	45	78
DNy-Erdély	80	41	59	54	67
Dél-Erdély	79	63	88	80	80
Kelt-Erdély	86	94	113	107	97
Erdélyi-medence	159	38	12	20	88
Horvát megyék	165	25	8	13	87
Tengerpart					5
Nagyregiónok					
Dunánál és Kisalföld	94	147	106	118	107
Nagyalföld	87	122	146	139	113
Átmeneti régiók	85	148	155	153	120
Északi-felföld	99	78	55	62	80
ÉK-felföld	89	57	95	83	86
Erdély	90	65	84	78	84
Horvátország	160	35	11	19	88

25. A földműveléssel foglalkozó keresők megoszlása foglalkozási viszony szerint (2)

Régiók	Önálló birtokos %	Segítő családtag %	Mezőgazd. cseléd %	Napszámos %	Gazdasági tisztviselő %	Önálló és s. családtag %	Mezőgazd. munkás %
ÉNy-Dunántúl	36,1	25,9	14,7	23,0	0,3	62,0	37,7
DNy-Dunántúl	37,7	35,4	11,1	15,6	0,1	73,2	26,7
Közép-Dunántúl	31,5	22,9	18,5	26,7	0,4	54,4	45,2
DK-Dunántúl	31,2	31,7	11,5	19,4	0,2	68,9	30,9
Kisalföld	31,4	25,8	12,7	29,7	0,4	57,2	42,5
Duna-Tisza köze	33,4	21,2	12,0	33,2	0,2	54,6	45,2
Tiszaántúl	32,2	19,2	13,4	34,9	0,2	51,5	48,3
Dél-Alföld	33,6	23,8	10,0	32,5	0,1	57,4	42,5
Szlavónia	32,0	44,5	7,4	15,9	0,1	76,5	23,3
Északi átmeneti	32,7	25,9	13,9	27,2	0,3	58,6	41,1
Keleti átmeneti	30,7	21,3	12,0	35,6	0,3	52,1	47,7
ÉNy-felföld	38,8	36,0	6,6	18,5	0,1	74,8	25,1
Északi-felföld	43,0	35,1	10,8	10,9	0,2	78,1	21,7
ÉK-felföld	39,3	30,5	6,2	23,9	0,1	69,7	30,2
DNy-Erdély	41,8	40,8	4,2	13,1	0,0	82,6	17,4
Dél-Erdély	45,6	31,8	5,2	17,4	0,1	77,4	22,6
Kele-Erdély	41,2	28,4	7,1	23,3	0,0	69,6	30,4
Erdélyi-inceence	36,4	27,4	9,4	26,6	0,2	63,8	36,0
Horvát megyék	38,8	53,9	4,1	3,1	0,0	92,8	7,2
Tengerpart	39,1	56,3	2,7	2,0	0,0	93,3	4,7
<i>Nagyvegyriök</i>							
Dunántúl és Kisalföld	34,2	28,2	13,9	23,3	0,3	62,5	37,2
Nagyalföld	32,9	24,9	11,1	30,9	0,2	57,8	42,0
Átmeneti régiók	31,7	23,5	12,9	31,6	0,3	55,1	44,6
Északi-felföld	41,0	35,6	8,8	14,5	0,1	76,5	23,3
ÉK-felföld	39,3	30,5	6,2	23,9	0,1	69,7	30,2
Erdély	39,8	31,5	7,2	21,4	0,1	71,3	28,6
Horvátország	38,9	54,4	3,8	2,9	0,0	93,3	6,6
<i>Országos átlag</i>	35,7	31,2	9,9	23,0	0,2	66,9	32,9

Régiók	Önálló birtokos %	Szeptő családtag %	Mezőgazd. cseléd %	Napszámos %	Gazdasági tisztviselő %	Önálló és s. családtag %	Mezőgazd. munkás %
Indexek (országos átlag = 100)							
ÉNy-Dunántúl	101	83	148	100	169	93	115
DNy-Dunántúl	106	114	112	68	79	109	81
Közép-Dunántúl	88	73	187	116	211	81	138
DK-Dunántúl	104	102	116	84	108	103	94
Kisalföld	88	83	129	129	219	85	129
Duna-Tisza köze	94	68	121	144	142	82	137
Tiszaántúl	90	62	136	152	121	77	147
Dél-Alföld	94	76	101	141	71	86	129
Szlavónia	90	143	75	69	76	114	71
Északi átmeneti	92	83	141	118	180	88	125
Keleti átmeneti	86	68	122	155	166	78	145
ÉNy-felföld	108	116	67	81	49	112	76
Északi felföld	120	113	110	47	87	117	66
ÉK-felföld	110	98	63	104	53	104	92
DNy-Erdély	117	131	43	57	27	123	53
Dél-Erdély	127	102	52	76	30	116	69
Kelet-Erdély	115	91	72	101	28	104	92
Erdélyi-medence	102	88	95	115	94	95	109
Horvát megyék	109	173	42	13	23	139	22
Tengerpart	109	180	27	9	5	142	14
Nagyrégiók							
Dunántúl és Kisalföld	96	91	141	101	161	93	113
Nagyalföld	92	80	112	134	102	86	128
Átmeneti régiók	89	75	131	137	172	82	135
Északi-felföld	115	114	89	63	69	114	71
ÉK-felföld	110	98	63	104	53	104	92
Erdély	111	101	73	93	58	107	87
Horvátország	109	174	38	12	19	139	20

26. A mezőgazdasági munkaerő műveltsége

Régiók	A mezőgazdasági keresők közül a középiskola 4 osztályát elvégzte			A mezőgazdasági keresők közül imi és olvasni tudott		
	férfi %	nő %	együtt %	férfi %	nő %	együtt %
ÉNy-Dunántúl	2,85	2,18	2,72	92,1	88,0	91,3
DNy-Dunántúl	1,77	1,25	1,66	80,2	76,4	79,4
Közép-Dunántúl	2,64	2,17	2,57	85,3	80,4	84,5
DK-Dunántúl	1,50	0,86	1,37	83,1	79,8	82,5
Kisalföld	4,28	2,31	3,85	82,8	70,4	80,0
Duna-Tisza köze	2,98	3,56	3,07	77,3	71,4	76,4
Tiszántúl	3,13	4,50	3,30	70,8	56,7	69,1
Dél-Alföld	2,64	2,34	2,59	65,3	57,9	64,2
Szlavónia	2,13	0,73	1,68	61,1	62,0	61,4
Északi átmeneti	3,98	2,67	3,67	74,6	64,5	72,2
Keleti átmeneti	3,14	2,63	3,05	54,1	42,8	52,1
ÉNy-felföld	2,24	1,04	1,77	68,5	50,4	61,5
Északi-felföld	4,91	1,71	3,94	68,7	59,7	66,0
ÉK-felföld	2,18	1,27	1,97	36,9	30,7	35,5
DNy-Erdély	2,09	0,64	1,78	43,8	21,3	39,0
Dél-Erdély	3,69	1,03	2,89	69,7	55,7	65,5
Kelet-Erdély	6,25	3,31	5,64	61,9	48,6	59,2
Erdélyi-medence	3,62	1,73	3,24	36,8	25,6	34,6
Horvát megyék	0,98	0,50	0,81	54,6	41,3	49,8
Tengerpart	0,37	0,38	0,37	36,6	18,4	28,3
<i>Nagyregiók</i>						
Dunántúl és Kisalföld	2,65	1,76	2,48	83,7	77,2	82,5
Nagyalföld	2,81	2,58	2,77	69,2	61,3	67,9
Átmeneti régiók	3,52	2,65	3,34	63,4	54,8	61,6
Észki-felföld	3,74	1,35	2,92	68,6	54,7	63,9
ÉK-felföld	2,18	1,27	1,97	36,9	30,7	35,5
Erdély	3,68	1,57	3,22	47,0	34,2	44,2
Horvátország	0,86	0,47	0,71	51,1	35,2	45,0
Országos átlag	2,85	1,67	2,58	63,9	50,9	60,9

Régiók	A mezőgazdasági keresők közül a középiskola 4 osztályát elvégzte			A mezőgazdasági keresők közül írni és olvasni tudott		
	férfi %	nő %	együtt %	férfi %	nő %	együtt %
	Indexek (országos átlag = 100)					
ÉNy-Dunántúl	100	131	106	144	173	150
DNy-Dunántúl	62	75	64	126	150	130
Közép-Dunántúl	93	130	99	134	158	139
DK-Dunántúl	53	52	53	130	157	135
Kisalföld	150	139	149	130	139	131
Duna-Tisza köze	105	214	119	121	140	125
Tiszaántúl	110	270	128	111	112	113
Dél-Alföld	93	140	100	102	114	105
Szlavónia	75	44	65	96	122	101
Északi átmeneti	140	161	142	117	127	118
Kéleti átmeneti	110	158	118	85	84	86
ÉNy-felföld	79	63	69	107	99	101
Északi-felföld	172	102	153	108	117	108
ÉK-felföld	76	76	76	58	60	58
DNy-Erdély	73	38	69	69	42	64
Dél-Erdély	130	62	112	109	109	107
Kelet-Erdély	219	198	219	97	96	97
Erdélyi-mecence	127	104	125	58	50	57
Horvát megyék	34	30	31	85	81	82
Tengerpart	13	23	14	57	36	46
Nagyrégiók						
Dunántúl és Kisalföld	93	106	96	131	152	135
Nagyalföld	99	155	107	108	121	111
Átmeneti régiók	124	159	129	99	108	101
Északi-felföld	131	81	113	107	108	105
ÉK-felföld	76	76	76	58	60	58
Erdély	129	94	125	74	67	72
Horvátország	30	28	28	80	69	74

27. A művelt terület megoszlása a gazdaságok nagysága szerint 1895-ben, százalékbán

Régiók	A számtó, rét és szőlő együttes területe											
	-5 hold		5-100 hold		100-1000 hold		1000+ hold		Számtó, rét, szőlő		Számtó	
	hold	hold	hold	hold	100 hold alatt	100 hold felett	100 hold alatt	100 hold felett	100 hold alatt	100 hold felett	1913-15	100 hold felett 1913-15
ÉNy-Dunántúl	7,6	55,4	12,9	24,1	63,0	37,0	66,0	34,0	71,4	28,6		
DNy-Dunántúl	11,4	57,1	11,3	20,1	68,6	31,4	68,0	32,0	74,3	25,7		
Közép-Dunántúl	5,1	40,0	13,8	41,2	45,1	54,9	44,5	55,5	50,5	49,5		
DK-Dunántúl	6,8	59,6	9,1	24,5	66,5	33,5	65,8	34,2	70,1	29,9		
Kisalföld	8,2	53,4	18,3	20,1	61,6	38,4	60,7	39,3	65,3	34,7		
Duna-Tisza köze	6,4	50,0	21,7	21,9	56,4	43,6	57,0	43,0	68,8	31,2		
Tiszántúl	5,8	52,1	19,2	22,9	57,9	42,1	58,6	41,4	69,8	30,2		
Dél-Alföld	4,4	65,0	15,5	15,1	69,4	30,6	70,1	29,9	78,8	21,2		
Szlavónia	4,4	73,1	7,5	15,1	77,4	22,6	76,8	23,2	nincs adat			
Északi átmeneti	6,7	50,7	19,7	22,9	57,4	42,6	57,2	42,8	66,5	33,5		
Kéleti átmeneti	6,1	44,5	20,7	28,6	50,6	49,4	50,0	50,0	57,5	42,5		
ÉNy-felföld	9,3	75,4	9,8	5,6	84,7	15,3	84,5	15,5	92,6	7,4		
Északi-felföld	9,0	68,7	12,8	9,5	77,7	22,3	76,7	23,3	88,4	11,6		
ÉK-felföld	9,0	69,3	12,9	8,8	78,3	21,7	76,3	23,7	83,1	16,9		
DNy-Erdély	9,9	79,5	5,3	5,3	89,4	10,6	87,8	12,2	90,4	9,6		
Dél-Erdély	10,2	84,6	3,5	1,6	94,9	5,1	94,8	5,2	97,4	2,6		
Kélet-Erdély	7,2	82,7	7,9	2,2	89,9	10,1	89,8	10,2	95,6	4,4		
Erdélyi-medence	7,8	65,2	16,0	11,0	73,0	27,0	72,4	27,6	78,0	22,0		
Horvát megyék	11,7	78,7	4,3	5,2	90,4	9,6	90,9	9,1	nincs adat			
Tengerpart	14,9	84,5	0,3	0,4	99,4	0,6	99,7	0,3	nincs adat			
Nagyrégiók												
Dunántúl és Kisalföld	7,4	50,6	13,5	28,5	58,0	42,0	57,4	42,6	62,8	37,2		
Nagyalföld	5,2	59,0	17,0	18,8	64,3	35,7	64,9	35,1	73,6	26,4		
Átmeneti régiók	6,4	47,5	20,3	25,9	53,9	46,1	53,4	46,6	61,6	38,4		
Észak-felföld	9,1	71,1	11,7	8,1	80,2	19,8	79,7	20,3	90,0	10,0		
ÉK-felföld	9,0	69,3	12,9	8,8	78,3	21,7	76,3	23,7	83,1	16,9		
Erdély	8,5	74,3	10,5	6,8	82,7	17,3	81,5	18,5	86,0	14,0		
Horvátország	12,5	80,2	3,3	4,0	92,7	7,3	92,9	7,1	nincs adat			
Országos átlag	7,3	60,7	14,2	17,9	68,0	32,0	66,7	33,3	71,9	28,1		

Régiók	A szántó, rét és szőlő együttes területe				Szántó, rét, szőlő				Szántó			
	-5 hold	5-100 hold	100-1000 hold	1000+ hold	100 hold alatt	100 hold felett	100 hold alatt	100 hold felett	100 hold alatt	100 hold felett	100 hold alatt	100 hold felett
Indexek (országos átlag = 100)												
ÉNy-Dunántúl	104	91	91	135	93	115	99	102	99	102	99	102
DNy-Dunántúl	157	94	80	113	101	98	102	96	103	96	103	92
Közép-Dunántúl	70	66	97	231	66	171	67	167	70	167	70	176
DK-Dunántúl	94	98	64	137	98	105	99	103	97	103	97	107
Kisalföld	113	88	129	112	91	120	91	118	91	118	91	123
Duna-Tisza köze	88	82	153	123	83	136	85	129	96	129	96	111
Tiszántúl	80	86	135	128	85	131	88	124	97	124	97	108
Dél-Alföld	61	107	109	84	102	95	105	90	110	90	110	75
Szlavónia	60	120	53	84	114	70	115	69		69		
Északi átmeneti	92	84	139	128	84	133	86	129	92	129	92	119
Keleti átmeneti	84	73	146	160	74	154	75	150	80	150	80	151
ÉNy-felföld	128	124	69	31	125	48	127	46	129	46	129	26
ÉK-felföld	124	113	90	53	114	70	115	70	123	70	123	41
ÉK-felföld	124	114	91	50	115	68	114	71	116	71	116	60
DNy-Erdély	136	131	37	30	132	33	132	37	126	37	126	34
Dél-Erdély	141	139	25	9	140	16	142	16	135	16	135	9
Kelet-Erdély	100	136	55	12	132	31	135	31	133	31	133	16
Erdélyi-medence	107	107	113	62	107	84	109	83	108	83	108	78
Horvát megyék	161	130	31	29	133	30	136	27		27		
Tengerpart	205	139	2	2	146	2	150	1		1		
Nagyregiók												
Dunántúl és Kisalföld	102	83	95	160	85	131	86	128	87	128	87	132
Nagyalföld	72	97	119	105	95	111	97	105	102	105	102	94
Átmeneti régiók	88	78	143	145	79	144	80	140	86	140	86	137
Északi-felföld	125	117	83	45	118	62	120	61	125	61	125	36
ÉK-felföld	124	114	91	50	115	68	114	71	116	71	116	60
Erdély	117	122	74	38	122	54	122	56	120	56	120	50
Horvátország	173	132	23	22	136	23	139	21		21		

28. Magyarország területének megoszlása a birtokok nagysága szerint 1914-ben

Régiók	100 hold alatt	100-1000 hold	1000-10 000 hold	10 000 hold felett	100 hold felett összesen	A 100 hold feletti birtokok átlagos területe
	%	%	%	%	%	hold
ÉNy-Dunántúl	48,1	12,5	14,2	25,2	51,9	986
DNy-Dunántúl	55,3	13,4	19,4	12,0	44,7	877
Közép-Dunántúl	37,7	12,3	27,0	23,0	62,3	1240
DK-Dunántúl	52,4	11,3	10,1	26,2	47,6	1055
Kisalföld	46,2	14,1	20,9	18,7	53,8	929
Duna-Tisza köze	48,7	19,6	16,2	15,5	51,3	661
Tiszántúl	47,7	14,9	20,3	17,1	52,3	786
Dél-Alföld	59,6	13,8	16,4	10,3	40,4	691
Szlovénia						
Északí átnmeneti	41,6	19,2	24,0	15,3	58,4	812
Keleti átnmeneti	39,4	19,2	20,2	21,3	60,6	846
ÉNy-felföld	53,4	15,5	16,3	14,9	46,6	863
Északi-felföld	41,1	14,0	18,3	26,6	58,9	1129
ÉK-felföld	38,5	10,7	16,1	34,6	61,5	1532
DNy-Erdély	35,4	9,7	23,5	31,4	64,6	1803
Dél-Erdély	44,6	7,8	29,2	18,4	55,4	1652
Kelet-Erdély	46,0	9,0	26,0	19,0	54,0	1388
Erdélyi-medence	50,3	18,3	19,1	12,3	49,7	685
Horvát megyék						
Tengerpart						
Nagyregiók						
Dunántúl és Kisalföld	46,3	12,8	20,4	20,5	53,7	1042
Nagyalföld	52,7	15,7	17,7	14,0	47,3	714
Átnmeneti régiók	40,5	19,2	22,2	18,1	59,5	828
Északi-felföld	45,1	14,5	17,6	22,8	54,9	1042
ÉK-felföld	38,5	10,7	16,1	34,6	61,5	1532
Erdély	44,6	12,4	23,3	19,7	55,4	1115
Horvátország						
Országos átlag	45,9	14,4	20,3	19,4	54,1	943

Régiók	100 hold alatt %	100–1000 hold %	1000–10 000 hold %	10 000 hold felett %	100 hold felett összesen %	A 100 hold feletti birtokok átlagos területe hold
Indexek (országos átlag = 100)						
ÉNy-Dunántúl	105	86	70	130	96	105
DNy-Dunántúl	120	93	95	62	83	93
Közép-Dunántúl	82	85	133	119	115	131
DK-Dunántúl	114	78	50	135	88	112
Kisalföld	101	98	103	97	100	99
Duna–Tisza köze	106	136	80	80	95	70
Tiszántúl	104	103	100	88	97	83
Dél-Alföld	130	95	81	53	75	73
Szlavónia						
Északi átmeneti	90	133	118	79	108	86
Keleti átmeneti	86	133	100	110	112	90
ÉNy-felföld	116	107	80	77	86	92
Északi-felföld	90	97	90	137	109	120
ÉK-felföld	84	74	79	179	114	162
DNy-Erdély	77	68	116	162	120	191
Dél-Erdély	97	54	144	95	102	175
Kelet-Erdély	100	63	128	98	100	147
Erdélyi-medence	110	127	94	63	92	73
Horvát megyék						
Tengerpart						
Nagyvégiók						
Dunántúl és Kisalföld	101	89	101	106	99	110
Nagyalföld	115	108	87	72	87	76
Átmeneti régiók	88	133	109	94	110	88
Északi-felföld	98	100	87	118	101	110
ÉK-felföld	84	74	79	179	114	162
Erdély	97	86	115	102	102	118
Horvátország						

Horvátországra az összeírás nem terjedt ki

29. Az összes földbirtokosok (nem mezőgazdasági főfoglalkozásúak is) megoszlása birtoknagyság szerint, 1910-ben

Regiók	1000+ hold	100-1000 hold	50-100 hold	20-50 hold	10-20 hold	5-10 hold	1-5 hold	-1 hold	100 holdon felül összesen	Birtokos 20 hold alatt	Birtokos 20-100 holdial
ÉNy-Dunántúl	0,05	0,92	3,13	11,1	13,4	15,5	38,4	17,5	0,96	84,8	14,3
DNy-Dunántúl	0,06	0,32	0,52	5,4	16,0	24,0	43,6	10,1	0,37	93,7	6,0
Közép-Dunántúl	0,10	0,61	1,04	7,3	15,3	20,3	40,1	15,2	0,71	90,9	8,4
DK-Dunántúl	0,04	0,26	0,59	7,3	16,4	19,1	40,1	16,2	0,29	91,8	7,9
Kisalföld	0,07	0,47	0,83	5,5	12,9	20,2	44,9	15,1	0,54	93,1	6,4
Duna-Tisza köze	0,07	0,86	1,43	7,1	13,6	18,4	42,7	15,9	0,93	90,6	8,5
Tiszántúl	0,07	1,24	2,49	10,2	14,7	18,6	38,5	14,2	1,31	86,0	12,6
Dél-Alföld	0,04	1,00	2,68	12,6	18,5	20,6	34,9	9,7	1,04	83,7	15,3
Szlavónia	0,03	0,36	1,29	9,5	20,6	26,2	33,9	8,1	0,39	88,8	10,8
Északi átmeneti	0,13	0,81	1,20	7,5	17,3	24,3	38,6	10,1	0,94	90,3	8,7
Keleti átmeneti	0,15	1,24	1,56	8,3	15,4	21,8	40,3	11,3	1,39	88,7	9,9
ÉNy-felföld	0,02	0,16	0,30	7,2	20,2	26,7	40,2	5,1	0,18	92,1	7,7
Északi-felföld	0,05	0,45	0,65	6,5	18,7	26,6	39,2	7,8	0,50	92,3	7,2
ÉK-felföld	0,05	0,60	1,00	5,9	15,4	24,5	45,1	7,5	0,64	92,4	6,9
DNy-Erdély	0,04	0,46	0,67	5,3	15,7	27,5	43,6	6,7	0,50	93,5	6,0
Dél-Erdély	0,02	0,22	0,53	6,1	16,2	24,5	44,1	8,3	0,24	93,1	6,6
Kelet-Erdély	0,02	0,52	1,31	9,4	20,3	24,7	37,6	6,1	0,55	88,7	10,8
Erdélyi-medence	0,07	0,71	1,21	8,3	17,0	24,6	42,5	5,7	0,78	89,7	9,5
Horvát megyék	0,02	0,11	0,24	4,4	17,7	29,1	42,5	6,0	0,13	95,2	4,6
Tengerpart	0,003	0,02	0,15	5,0	19,7	30,6	37,9	6,6	0,02	94,8	5,2
<i>Nagyregiók</i>											
Dunántúl és Kisalföld	0,07	0,53	1,15	7,2	14,8	19,9	41,4	14,9	0,60	91,0	8,4
Nagyalföld	0,06	0,98	2,13	9,9	16,1	20,1	38,0	12,7	1,04	86,9	12,0
Átmeneti régiók	0,13	0,95	1,32	7,8	16,6	23,4	39,2	10,5	1,09	89,8	9,1
Északi-felföld	0,04	0,37	0,61	6,7	19,1	26,6	39,5	7,0	0,41	92,3	7,3
ÉK-felföld	0,05	0,60	1,00	5,9	15,4	24,5	45,1	7,5	0,64	92,4	6,9
Erdély	0,04	0,52	1,01	7,7	17,5	24,9	41,8	6,5	0,56	90,7	8,7
Horvátország	0,01	0,08	0,21	4,6	18,3	29,6	41,0	6,2	0,09	95,1	4,8
<i>Országos átlag</i>	0,08	0,65	1,18	7,4	16,3	23,2	40,8	10,5	0,73	90,7	8,6

Régiók	1000+	100-1000	50-100	20-50	10-20	5-10	1-5	-1	100 holdon felül összesen	Birtokos 20 hold alatt	Birtokos 20-100 holddal	
	hold	hold	hold	hold	hold	hold	hold	hold	hold	hold	hold	
Indexek (országos átlag = 100)												
ÉNy-Dunántúl	60	141	264	151	82	67	94	167	132	93	166	
DNy-Dunántúl	74	49	44	74	98	103	107	97	51	103	70	
Közép-Dunántúl	135	94	88	99	94	88	98	145	98	100	98	
DK-Dunántúl	46	40	50	98	101	83	98	154	40	101	92	
Kisalföld	89	73	70	75	79	87	110	144	75	103	74	
Duna-Tisza köze	89	133	121	95	84	79	105	152	128	100	99	
Tiszaántúl	96	190	210	137	90	80	95	136	180	95	147	
Dél-Alföld	58	154	227	170	114	89	86	92	143	92	178	
Szlavónia	43	55	109	128	127	113	83	77	54	98	125	
Északi átmeneti	164	124	101	102	106	105	95	97	129	100	102	
Keleti átmeneti	191	191	132	113	94	94	99	108	191	98	115	
ÉNy-felföld	22	25	42	97	124	115	98	49	24	102	89	
Északi-felföld	69	69	55	88	115	113	96	74	69	102	83	
ÉK-felföld	60	92	85	80	94	106	111	71	88	102	81	
DNy-Erdély	56	70	56	72	97	119	107	64	69	103	70	
Dél-Erdély	29	34	45	83	99	106	108	79	33	103	77	
Kelet-Erdély	30	80	111	128	125	107	92	58	75	98	125	
Erdélyi-medence	92	108	102	113	105	106	104	54	107	99	111	
Horvát megyék	26	16	20	59	109	125	104	57	17	105	54	
Tengerpart	3	3	13	68	121	132	93	63	3	105	60	
Nagyrégiók												
Dunántúl és Kisalföld	93	82	98	98	91	86	101	142	83	100	98	
Nagyalföld	79	151	180	134	99	87	93	122	143	96	140	
Átmeneti régiók	173	147	111	106	102	101	96	101	149	99	106	
Északi-felföld	56	56	51	91	118	115	97	67	56	102	85	
ÉK-felföld	60	92	85	80	94	106	111	71	88	102	81	
Erdély	58	80	85	104	107	108	103	62	77	100	102	
Horvátország	18	12	18	62	113	128	101	59	12	105	56	

30. A gazdaságok megoszlása kezelési mód szerint 1895-ben

Régiók	A gazdaságok területéből			A gazdaságok átlagos területe		
	bérlési gazdaságok %	vegyes gazdaságok %	együtt %	bérlési gazdaságok hold	vegyes gazdaságok hold	teljesen gazdálkodók hold
ENy-Dunántúl	17,2	31,9	49,1	76	19	11
DNy-Dunántúl	10,6	13,5	24,2	54	18	10
Közép-Dunántúl	17,0	16,8	33,9	127	36	16
DK-Dunántúl	12,8	14,0	26,8	167	38	11
Kisalföld	8,9	24,1	33,0	46	27	12
Duna-Tisza köze	12,3	20,2	32,5	61	35	13
Tiszántúl	11,8	23,8	35,6	42	35	13
Dél-Alföld	4,8	24,7	29,5	26	26	12
Szlavónia	5,1	15,5	20,6	23	31	16
Északi átmeneti	11,3	20,9	32,2	74	61	14
Keleti átmeneti	13,2	12,0	25,2	117	58	16
ÉNy-felföld	4,9	9,2	14,1	26	20	15
Északi-felföld	7,8	15,6	23,4	29	20	14
EK-felföld	4,9	7,1	12,0	27	29	14
DNy-Erdély	2,0	9,3	11,3	15	13	11
Dél-Erdély	1,3	18,2	19,5	7	13	9
Kelet-Erdély	2,6	11,2	13,8	14	20	13
Erdélyi-medence	5,9	10,3	16,1	55	52	13
Horvát megyék	2,3	7,4	9,8	16	17	10
Tengerpart	0,3	6,3	6,6	5	13	8
<i>Nagyregiók</i>						
Dunántúl és Kisalföld	13,4	18,7	32,1	85	26	12
Nagyalföld	8,7	22,1	30,8	39	31	13
Átmeneti régiók	12,2	16,6	28,8	91	60	15
Északi-felföld	6,7	13,1	19,8	28	20	14
ÉK-felföld	4,9	7,1	12,0	27	29	14
Erdély	3,9	11,2	15,1	28	21	12
Horvátország	1,9	7,1	9,0	15	16	9
<i>Országos átlag</i>	8,6	16,3	25,0	50	29	13

Régiók	A gazdaságok területéből		A gazdaságok átlagos területe			
	bérleti gazdaságok %	vegyes gazdaságok %	együtt %	bérleti gazdaságok hold	vegyes gazdaságok hold	tulajdon gazdaságok hold
Indexek (országos átlag = 100)						
ÉNy-Dunántúl	200	195	197	151	66	86
DNy-Dunántúl	123	83	97	109	62	83
Közép-Dunántúl	198	103	136	253	126	127
DK-Dunántúl	148	86	107	332	134	86
Kisalföld	103	147	132	92	94	94
Duna-Tisza köze	143	124	130	121	124	105
Tiszaántúl	137	146	143	85	121	100
Dél-Alföld	56	151	118	51	90	99
Szlavónia	59	95	83	46	107	127
Északi átmeneti	131	128	129	147	213	111
Kelleti átmeneti	154	73	101	232	203	126
ÉNy-felföld	57	56	56	51	70	116
Északi-felföld	90	95	94	59	71	113
EK-felföld	57	43	48	55	102	112
DNy-Erdély	23	57	45	30	44	91
Dél-Erdély	15	111	78	14	45	71
Kelet-Erdély	30	68	55	27	70	102
Erdélyi-medence	68	63	65	110	183	103
Horvát megyék	27	45	39	32	59	78
Tengerpart	3	38	26	10	45	66
<i>Nagyregiók</i>						
Dunántúl és Kisalföld	156	115	129	169	91	97
Nagyalföld	101	135	123	78	107	104
Átmeneti régiók	142	101	115	182	209	118
Északi-felföld	78	80	79	56	71	114
EK-felföld	57	43	48	55	102	112
Erdély	45	69	61	56	75	95
Horvátország	22	44	36	29	55	74

31. A bértők megoszlása a bérlet nagysága szerint 1910-ben, százalékban

Régiók	1000 holdon följfel összesen										Csak bérlet a bérlet %-a	Száz birtokosra juto bérlet	
	1000+	200-1000	100-200	50-100	20-50	10-20	5-10	1-5	-1	%			
ÉNY-Dunántúl	0,14	0,24	0,13	0,2	1,0	3,2	10,7	61,6	22,7	0,51	19,2	23,4	25,0
DNY-Dunántúl	0,31	0,73	0,25	0,3	1,1	2,7	7,9	67,8	18,9	1,28	8,9	18,7	11,0
Közép-Dunántúl	0,85	1,03	0,38	0,7	2,7	8,6	16,3	56,4	13,1	2,25	9,5	27,6	13,1
DK-Dunántúl	0,75	1,20	0,60	1,2	3,6	7,6	14,5	45,7	24,8	2,54	5,1	28,5	7,1
Kisalföld	0,53	1,62	0,74	0,8	2,5	6,0	13,6	58,3	15,9	2,88	9,9	20,6	12,4
Duna-Tisza köze	0,46	1,40	2,05	4,3	11,7	11,6	14,8	41,8	11,9	3,91	6,4	39,2	10,5
Tiszaentúl	0,24	0,97	1,06	2,9	12,9	17,8	19,0	39,6	5,4	2,26	8,4	47,5	16,0
Dél-Alföld	0,13	0,42	0,63	1,7	6,9	12,4	18,9	53,1	5,8	1,17	11,2	30,4	16,0
Szlavónia	0,33	0,50	0,58	1,1	5,5	9,8	24,4	52,5	5,2	1,41	6,4	21,5	8,2
Északi átmeneti	0,96	3,66	1,16	1,4	4,6	9,9	17,1	51,6	9,6	5,78	4,6	30,7	6,6
Keleti átmeneti	0,75	2,22	1,17	1,4	3,8	6,3	14,6	64,6	5,1	4,14	4,8	61,6	12,4
ÉNY-felföld	0,21	1,71	0,68	0,6	2,3	5,5	10,0	62,0	17,0	2,60	2,5	43,2	4,5
Északi-felföld	0,20	1,48	0,55	0,4	1,8	5,5	15,8	62,4	11,8	2,24	4,6	28,3	6,4
ÉK-felföld	0,43	1,67	0,81	1,0	1,9	4,1	10,4	62,9	16,7	2,91	2,9	33,8	4,4
DNY-Erdély	0,09	0,43	0,28	0,4	1,7	4,5	11,9	74,6	6,0	0,81	3,0	26,8	4,1
Dél-Erdély	0,05	0,40	0,43	0,6	2,0	4,4	11,3	66,9	13,9	0,87	4,9	22,2	6,3
Kelet-Erdély	0,12	0,43	0,57	1,0	1,9	4,4	10,1	65,1	16,3	1,13	3,8	36,6	6,0
Erdély-medence	1,05	3,94	1,81	2,1	4,9	6,1	11,1	60,2	8,7	6,80	1,8	42,7	3,1
Horvát megyék	0,04	0,20	0,08	0,2	0,7	2,1	7,2	69,8	19,7	0,32	3,1	21,7	3,9
Tengerepart	0,00	0,00	0,00	0,0	1,2	5,1	14,2	63,4	16,1	0,00	0,9	22,1	1,2
<i>Nagyregiók</i>													
Dunántúl és													
Kisalföld	0,52	0,97	0,41	0,6	2,1	5,6	12,6	59,2	17,9	1,89	9,6	23,4	12,5
Nagyalföld	0,24	0,78	1,02	2,5	9,6	13,9	18,7	46,5	6,7	2,04	8,6	37,0	13,7
Átmeneti régiók	0,83	2,74	1,17	1,4	4,1	7,6	15,5	59,9	6,8	4,74	4,7	50,4	9,4
Észak-t-felföld	0,21	1,56	0,60	0,5	2,0	5,5	13,8	62,2	13,6	2,36	3,7	33,4	5,6
ÉK-felföld	0,43	1,67	0,81	1,0	1,9	4,1	10,4	62,9	16,7	2,91	2,9	33,8	4,4
Erdély	0,37	1,44	0,83	1,1	2,8	4,9	11,1	66,2	11,3	2,64	3,0	32,5	4,4
Horvátország	0,04	0,18	0,08	0,2	0,7	2,3	7,8	69,3	19,4	0,29	2,6	21,8	3,3
Országos átlag	0,40	1,16	0,78	1,5	5,3	8,8	15,0	55,7	11,4	2,35	5,9	33,5	8,9

Régiók	1000+	200-1000	100-200	50-100	20-50	10-20	5-10	1-5	-1	100 holdon felül összesen		A birtokosok közül birtló is %	Csak birtló a birtók %-a	Száz birtokosra jutó birtló
	hold	hold	hold	hold	hold	hold	hold	hold	hold	hold	hold	%	%-a	jutó birtló
Indexek (országos átlag = 100)														
ÉNy-Dunántúl	36	20	16	14	19	37	72	111	199	22	322	70	280	
DNy-Dunántúl	77	63	31	23	21	31	53	122	166	55	150	56	123	
Közép-Dunántúl	213	88	48	49	51	97	109	101	115	96	159	82	146	
DK-Dunántúl	188	103	76	80	69	86	97	82	218	108	86	85	80	
Kisalföld	132	139	94	56	48	67	91	105	139	123	166	62	139	
Duna-Tisza köze	115	120	261	288	222	131	99	75	105	166	107	117	117	
Tiszántúl	60	83	134	198	244	202	127	71	48	96	141	142	178	
Dél-Alföld	32	36	80	111	130	141	126	95	51	50	188	91	180	
Szlavónia	83	43	74	77	105	111	163	94	45	60	108	64	91	
Északi átnemeti	240	315	148	97	88	112	114	93	84	246	77	92	74	
Keleti átnemeti	190	191	149	95	71	72	98	116	45	177	80	184	139	
ÉNy-felföld	54	147	86	41	43	62	67	111	150	111	43	129	50	
Északi-felföld	51	127	71	26	34	63	106	112	104	95	77	84	71	
ÉK-felföld	107	143	104	70	36	47	70	113	147	124	49	101	49	
DNy-Erdély	24	37	36	25	33	51	79	134	53	34	50	80	46	
Dél-Erdély	12	34	55	38	38	50	75	120	122	37	82	66	70	
Kelet-Erdély	31	37	73	70	36	50	67	117	143	48	64	109	68	
Erdélyi-medence	265	339	230	141	93	69	74	108	77	290	30	128	35	
Horvát megyék	10	17	10	12	13	24	48	125	173	14	52	65	44	
Tengerpart	0	0	0	0	23	57	95	114	142	0	15	66	13	
Nagyrégiók														
Dunántúl és														
Kisalföld	130	83	52	41	39	64	85	106	157	81	161	70	140	
Nagyalföld	60	67	130	169	183	157	125	84	59	87	145	111	153	
Átnemeti régiók	208	236	149	96	77	86	104	108	59	202	79	150	105	
Északi-felföld	52	134	76	31	37	62	93	112	119	101	62	100	62	
ÉK-felföld	107	143	104	70	36	47	70	113	147	124	49	101	49	
Erdély	92	124	106	73	52	56	74	119	99	113	50	97	50	
Horvátország	10	15	10	11	14	26	52	124	170	13	43	65	37	

32. A felnőtt (24 éven felüli) férfiak adózási viszonyai 1910-ben

Régiók	Östermellő az összes		Birtokos az östermellők		A földbirtokosok közül földadót fizet						20 K feletti összesen %
	%-a	%-a	5 K alatt %	5-10 K %	10-20 K %	20-50 K %	50 K felett %	20 K feletti összesen %			
ÉNy-Dunántúl	60,7	42,2	3,5	10,8	21,4	34,6	29,8	64,4			
DNy-Dunántúl	70,8	51,5	11,4	22,8	30,7	27,9	7,2	35,1			
Közép-Dunántúl	66,7	39,0	6,9	16,6	27,3	34,9	14,3	49,2			
DK-Dunántúl	64,8	46,6	6,3	13,5	22,9	36,5	20,7	57,2			
Kisalföld	63,3	42,8	11,5	20,9	27,0	27,3	13,3	40,6			
Duna-Tisza köze	57,9	38,7	11,3	17,7	25,1	28,9	17,0	46,0			
Tiszántúl	66,2	35,0	10,3	16,4	22,0	26,7	24,4	51,2			
Dél-Alföld	65,3	42,8	5,1	11,4	20,9	29,9	32,6	62,5			
Szlavónia											
Északi átmeneti	60,0	46,5	16,2	23,3	27,8	24,5	8,2	32,7			
Keleti átmeneti	72,5	40,1	27,9	25,9	22,4	17,0	6,9	23,9			
ÉNy-felföld	71,7	61,5	52,9	28,5	12,9	4,7	1,0	5,7			
Északi-felföld	55,8	62,9	34,2	31,6	21,6	10,7	1,9	12,6			
ÉK-felföld	70,2	55,4	51,5	26,4	14,5	6,1	1,4	7,5			
DNy-Erdély	70,4	58,9	38,3	30,5	20,6	9,3	1,3	10,6			
Dél-Erdély	67,5	63,9	33,2	30,2	23,3	11,3	1,9	13,2			
Kelet-Erdély	73,7	58,3	54,2	24,2	13,4	6,8	1,4	8,2			
Erdélyi-medence	76,1	51,6	38,6	30,3	20,4	8,9	1,9	10,7			
Horvát megyék											
Tengerpart											
Nagyregiók											
Dunántúl és Kisalföld	65,9	44,3	8,7	18,2	26,9	31,6	14,5	46,1			
Nagyalföld	63,6	39,0	8,3	14,6	22,3	28,6	26,2	54,8			
Átmeneti régiók	66,3	43,0	22,1	24,6	25,0	20,7	7,6	28,2			
Északi-felföld	61,7	62,3	42,1	30,3	17,9	8,2	1,5	9,7			
ÉK-felföld	70,2	55,4	51,5	26,4	14,5	6,1	1,4	7,5			
Erdély	73,0	56,2	40,4	29,3	19,7	9,0	1,7	10,6			
Horvátország											
Országos átlag	66,7	46,5	23,4	22,4	22,3	20,4	11,4	31,9			

Régiók	Östermelő az összes %-a	Birtokos az östermelők %-a	A földbirtokok közül földadót fizet						20 K felett összesen %
			5 K alatt %	5-10 K %	10-20 K %	20-50 K %	50 K felett %		
Indexek (országos átlag = 100)									
ÉNy-Dunántúl	91	91	15	48	96	169	261	202	
DNy-Dunántúl	106	111	49	102	137	137	63	110	
Közép-Dunántúl	100	84	29	74	122	171	125	155	
DK-Dunántúl	97	100	27	61	103	179	181	180	
Kisalföld	95	92	49	93	121	134	116	127	
Duna-Tisza köze	87	83	48	79	112	142	149	144	
Tiszántúl	99	75	44	73	99	131	214	161	
Dél-Alföld	98	92	22	51	94	146	285	196	
Szlavónia									
Északi átmeneti	90	100	69	104	124	120	72	103	
Keleti átmeneti	109	86	119	116	100	83	61	75	
ÉNy-felföld	107	132	226	128	58	23	9	18	
Északi-felföld	84	135	146	141	96	52	17	40	
ÉK-felföld	105	119	220	118	65	30	12	24	
DNy-Erdély	106	127	163	136	92	45	12	33	
Dél-Erdély	101	137	142	135	105	55	17	42	
Kelet-Erdély	110	125	231	108	60	33	13	26	
Erdélyi-medence	114	111	165	135	91	43	16	34	
Horvát megyék									
Tengerpart									
Nagyregiók									
Dunántúl és Kisalföld	99	95	37	81	121	155	127	145	
Nagyalföld	95	84	36	65	100	140	229	172	
Átmeneti régiók	99	93	94	110	112	101	66	89	
Északi-felföld	92	134	180	135	80	40	13	30	
ÉK-felföld	105	119	220	118	65	30	12	24	
Erdély	109	121	173	131	88	44	14	33	
Horvátország									

Az összeírás Horvátországra nem terjedt ki.

33. A földadókataszter kiigazítása, 1909–1914

Régiók	Egy birtok hány földrészletből állt	Egy földrészlet átlagos területe hold	Egy birtok átlagos területe hold	Ugar a szántóföld %-a	Műtrágyázás szuperfoszfát kg/hold 1911
ÉNy-Dunántúl	6,60	1,17	7,69	4,45	16,71
DNy-Dunántúl	11,53	0,68	7,88	2,16	12,26
Közép-Dunántúl	9,12	1,34	12,20	5,83	16,81
DK-Dunántúl	9,13	0,83	7,53	9,84	6,77
Kisalföld	8,85	0,77	6,80	4,69	29,42
Duna-Tisza köze	7,06	1,17	8,28	8,49	8,56
Tiszántúl	5,24	1,96	10,25	2,59	3,51
Dél-Ajráld	5,83	1,63	9,48	2,59	5,41
Szlavónia	10,23	1,35	13,86	4,30	nincs adat
Északi átmeneti	12,48	0,93	11,63	13,65	9,31
Keleti átmeneti	7,93	1,54	12,20	12,38	2,45
ÉNy-felföld	28,88	0,38	10,91	17,65	13,39
Északi-felföld	17,96	0,74	13,31	13,18	8,28
EK-felföld	11,01	1,25	13,76	21,46	4,18
DNy-Erdély	10,39	1,40	14,58	9,50	1,89
Dél-Erdély	12,29	0,89	10,91	15,32	2,11
Kelet-Erdély	11,42	1,28	14,59	25,15	0,72
Erdélyi-medence	11,24	1,07	11,99	20,61	2,65
Horvát megyék	9,32	0,80	7,47	7,00	nincs adat
Tengerpart	8,86	1,17	10,35	14,60	nincs adat
Nagyregiók					
Dunántúl és Kisalföld	9,31	0,91	8,51	5,47	17,16
Nagyalföld	6,44	1,53	9,83	3,90	5,44
Átmeneti régiók	10,39	1,14	11,89	12,96	5,57
Északi-felföld	22,03	0,56	12,42	14,87	10,25
ÉK-felföld	11,01	1,25	13,76	21,46	4,18
Erdély	11,27	1,15	12,90	18,32	2,13
Horvátország	9,19	0,90	8,31	8,67	
Országos átlag	9,74	1,07	10,47	8,86	8,01

Régiók	Egy birtok hány földrészletből állt	Egy földrészlet átlagos területe hold	Egy birtok átlagos területe hold	Ugar a szántóföld %-a	Métrágvázás szupercfosztát kg/hold 1911
Indexek (országos átlag = 100)					
ÉNy-Dunántúl	68	108	73	50	209
DNy-Dunántúl	118	64	75	24	153
Közép-Dunántúl	94	124	117	66	210
DK-Dunántúl	94	77	72	111	84
Kisalföld	91	71	65	53	367
Duna-Tisza köze	72	109	79	96	107
Tiszántúl	54	182	98	29	44
Dél-Alföld	60	151	91	29	68
Szlavónia	105	126	132	49	
Északi átmeneti	128	87	111	154	116
Keleti átmeneti	81	143	116	140	31
ÉNy-felföld	296	35	104	199	167
Északi-felföld	184	69	127	149	103
ÉK-felföld	113	116	131	242	52
DNy-Erdély	107	131	139	107	24
Dél-Erdély	126	83	104	173	26
Kelet-Erdély	117	119	139	284	9
Erdélyi-medence	115	99	115	233	33
Horvát megyék	96	75	71	79	
Tengerpart	91	109	99	165	
Nagyregiók					
Dunaiul és Kisalföld	96	85	81	62	214
Nagyalföld	66	142	94	44	68
Átmeneti régiók	107	106	114	146	70
Északi-felföld	226	52	119	168	128
ÉK-felföld	113	116	131	242	52
Erdély	116	107	123	207	27
Horvátország	94	84	79	98	

34. Jelzálogkölsönök és mezőgazdasági átalány- és jégkárbiztosítás 1910-ben

Régiók	Jelzálogkölsön-állomány				Biztosított érték			
	egy mezőgazd. lakosra korona	egy hold művelt területre korona	egy hold művelt területre korona	egy mezőgazd. lakosra korona	egy hold művelt területre korona	egy hold művelt területre korona	egy hold művelt területre korona	egy hold művelt területre korona
ÉNy-Dunántúl	264	92	89	450	157			
DNy-Dunántúl	172	89	85	253	131			
Közép-Dunántúl	251	85	58	619	208			
DK-Dunántúl	161	58	67	382	137			
Kisalföld	148	67	104	400	180			
Duna-Tisza köze	269	104	118	352	137			
Tiszántúl	298	118	118	343	136			
Dél-Alföld	361	118	45	310	101			
Szlavónia	118	45	87	207	79			
Északi átmeneti	232	87	91	327	123			
Keleti átmeneti	226	91	42	281	113			
ÉNy-felföld	74	42	40	68	39			
Északi-felföld	111	40	37	96	35			
ÉK-felföld	80	37	37	67	32			
DNy-Erdély	72	37	43	34	17			
Dél-Erdély	102	43	28	28	12			
Kelet-Erdély	73	28	43	93	35			
Erdélyi-medence	96	43	19	100	45			
Horvát megyék	27	19	2	16	12			
Tengerpart	3	2	1	1	1			
<i>Nagyregiók</i>								
Dunántúl és Kisalföld	195	78	78	430	172			
Nagyalföld	290	106	89	317	116			
Átmeneti régiók	229	89	41	302	118			
Északi-felföld	94	41	37	84	37			
ÉK-felföld	80	37	39	67	32			
Erdély	87	39	15	73	33			
Horvátország	21	15	74	13	9			
Országos átlag	177	74	74	236	99			

Régiók	Jelzalogólcsoán-állomány		Biztosított érték	
	egy mezőgazd. lakosra korona	egy hold művelt területre korona	egy mezőgazd. lakosra korona	egy hold művelt területre korona
Indexek (országos átlag = 100)				
ÉNy-Dunántúl	150	124	191	158
DNy-Dunántúl	97	120	107	132
Közép-Dunántúl	142	114	262	210
DK-Dunántúl	91	78	162	138
Kisalföld	84	90	170	182
Duna-Tisza köze	152	140	149	138
Tiszántúl	169	158	145	137
Dél-Alföld	205	158	131	102
Szlavónia	67	61	88	80
Északi átmeneti	131	118	139	124
Keleti átmeneti	128	122	119	114
ÉNy-felföld	42	57	29	40
Észak-felföld	63	54	41	35
ÉK-felföld	45	50	29	32
DNy-Erdély	41	49	14	17
Dél-Erdély	58	58	12	12
Kelet-Erdély	41	37	39	35
Erdélyi-medence	54	58	42	46
Horvát megyék	15	26	7	12
Tengerpart	2	3	1	1
<i>Nagyrégiók</i>				
Dunántúl és Kisalföld	111	105	182	173
Nagyalföld	164	143	134	117
Átmeneti régiók	129	120	128	119
Északi-felföld	53	55	35	37
EK-felföld	45	50	29	32
Erdély	49	52	31	33
Horvátország	12	20	5	9

35.

<i>Régiók</i>	Eszköz- és gépipindex 33 változó indexeinek átlaga	Hozamindex 32 növény átlagtermésének súlyozott átlaga	17 modernizációs változó indexeinek átlaga
ÉNY-Dunántúl	296	109	140
DNy-Dunántúl	121	97	103
Közép-Dunántúl	175	101	149
DK-Dunántúl	191	113	121
Kisalföld	189	109	133
Duna-Tisza köze	133	96	129
Tiszántúl	105	105	143
Dét.-Alföld	117	114	124
Szlavónia	122	91	92
Északi átmeneti	107	94	119
Keleti átmeneti	74	98	131
ÉNy-felföld	88	86	55
Északi-felföld	102	94	75
ÉK-felföld	45	90	73
DNy-Erdély	41	91	68
Dél-Erdély	93	114	72
Kelet-Erdély	56	95	57
Erdélyi-medence	43	90	70
Horvát megyék	60	71	47
Tengerpart	23	45	24
<i>Nagy régiók</i>			
Dunántúl és Kisalföld	190	105	134
Nagyalföld	116	103	129
Átmeneti régiók	96	95	123
Északi-felföld	98	92	69
ÉK-felföld	45	90	73
Erdély	58	97	67
Horvátország	47	62	39
<i>Országos átlag</i>	100	100	100

<i>Régiók</i>	Eszköz- és gépiindex 33 változó indexeinek átlaga	Hozamindex 32 növény átlagtermésének súlyozott átlaga	17 modernizációs változó indexeinek átlaga
	Indexek (országos átlag = 100)		
ÉNy-Dunántúl	296	109	140
DNy-Dunántúl	121	97	103
Közép-Dunántúl	175	101	149
DK-Dunántúl	191	113	121
Kisalföld	189	109	133
Duna-Tisza köze	133	96	129
Tiszántúl	105	105	143
Dél-Alföld	117	114	124
Szlavónia	122	91	92
Északi átmeneti	107	94	119
Keleti átmeneti	74	98	131
ÉNy-felföld	88	86	55
Északi-felföld	102	94	75
ÉK-felföld	45	90	73
DNy-Erdély	41	91	68
Dél-Erdély	93	114	72
Kelet-Erdély	56	95	57
Erdélyi-medence	43	90	70
Horvát megyék	60	71	47
Tengerpart	23	45	24
<i>Nagyregiók</i>			
Dunántúl és Kisalföld	190	105	134
Nagyalföld	116	103	129
Átmeneti régiók	96	95	123
Északi-felföld	98	92	69
EK-felföld	45	90	73
Erdély	58	97	67
Horvátország	47	62	39

36. A fontosabb növények átlagtermései (q/hold)

Régiók	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Kukorica	Burgonya	Cukorrépa
ÉNy-Dunántúl	7,94	7,41	7,88	7,14	10,41	49,90	135
DNy-Dunántúl	6,73	6,28	6,59	6,07	9,31	43,26	137
Közép-Dunántúl	7,14	6,90	6,48	6,20	10,47	46,04	123
DK-Dunántúl	7,74	7,41	7,46	7,47	11,25	47,64	150
Kisalföld	7,60	7,20	8,39	6,62	10,81	57,52	127
Duna-Tisza köze	6,69	6,31	6,57	5,90	9,13	37,63	124
Tiszántúl	7,11	7,01	7,71	6,79	9,82	38,35	142
Dél-Alföld	7,17	7,03	8,21	7,41	11,96	42,61	153
Szlovénia	6,60	6,13	5,90	4,78	9,62	49,99	79
Északi átmeneti	6,57	5,90	6,38	5,30	8,53	44,86	120
Keleti átmeneti	6,61	6,45	7,14	6,31	8,72	43,83	143
ÉNy-felföld	6,76	5,74	6,31	4,72	10,23	43,94	157
Északi-felföld	6,17	5,85	6,06	5,28	7,44	49,16	100
ÉK-felföld	6,29	6,27	6,24	5,40	7,55	43,13	107
DNy-Erdély	6,08	5,39	6,33	5,56	8,91	32,68	113
Dél-Erdély	7,00	6,96	9,88	7,85	8,85	62,97	141
Kelet-Erdély	6,30	6,33	6,51	5,85	7,77	47,79	108
Erdélyi-medence	5,97	5,90	6,48	6,09	7,96	36,75	126
Horvát megyék	5,19	4,47	4,38	3,36	6,74	45,95	56
Tengerpart	3,52	3,03	3,38	2,13	5,01	34,95	59
<i>Nagyregiók</i>							
Dunántúl és Kisalföld	7,32	6,90	7,52	6,55	10,53	49,10	129
Nagyalföld	7,05	6,48	7,31	6,71	10,79	40,53	132
Átmeneti régiók	6,59	6,25	6,58	5,73	8,68	44,39	127
Északi-felföld	6,39	5,82	6,16	5,06	7,97	47,30	155
ÉK-felföld	6,29	6,27	6,24	5,40	7,55	43,13	107
Erdély	6,16	6,17	7,25	6,23	8,31	47,08	131
Horvátország	4,96	4,19	3,97	3,01	6,54	42,50	56
<i>Országos átlag</i>	6,82	6,39	7,04	6,08	9,60	45,60	130

Régiók	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Kukorica	Burgonya	Cukorrépa
Indexek (országos átlag = 100)							
ÉNy-Dunántúl	116	116	112	118	108	109	104
DNy-Dunántúl	99	98	94	100	97	95	105
Közép-Dunántúl	105	108	92	102	109	101	95
DK-Dunántúl	113	116	106	123	117	104	115
Kisalföld	111	113	119	109	113	126	97
Duna-Tisza köze	98	99	93	97	95	83	95
Tiszántúl	104	110	110	112	102	84	109
Dél-Alföld	105	110	117	122	125	93	117
Szlavónia	97	96	84	79	100	110	61
Északi átmeneti	96	92	91	87	89	98	92
Kései átmeneti	97	101	101	104	91	96	110
ÉNy-felföld	99	90	90	78	107	96	120
Északi-felföld	90	92	86	87	77	108	77
EK-felföld	92	98	89	89	79	95	82
DNy-Erdély	89	84	90	92	93	72	87
Dél-Erdély	103	109	140	129	92	138	109
Kelet-Erdély	92	99	92	96	81	105	83
Erdély-mecenct	87	92	92	100	83	81	97
Hortvát megyék	76	70	62	55	70	101	43
Tengerpart	52	47	48	35	52	77	45
Nagyregiók	0	0	0	0	0	0	0
Dunántúl és Kisalföld	107	108	107	108	110	108	99
Nagyalföld	103	101	104	110	112	89	101
Átmeneti régiók	97	98	93	94	90	97	98
Északi-felföld	94	91	87	83	83	104	119
EK-felföld	92	98	89	89	79	95	82
Erdély	90	97	103	102	87	103	101
Hortvátország	73	66	56	50	68	93	43

FORRÁSOK

- A Magyar Szent Korona országainak állatlétszáma az 1911-ik évi február 28-iki állapot szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 41. kötet. Bp., 1913.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 52. kötet. Bp., 1912.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve; föld- és házbirtokviszonyok. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 56. kötet. Bp., 1915.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Részletes demográfia. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 61. kötet. Bp., 1916.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Végeredmények. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. kötet. Bp., 1912, 1920.
- A Magyar Szent Korona országainak 1882–1913. évi külkereskedelmi forgalma. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 63. Bp., 1923.
- A Magyar Szent Korona országainak 1901–1915. évi mezőgazdasági termelése. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 66. kötet. Bp., 1924.
- A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása, 1899–1913. MSK Új sorozat 67. Bp., 1918.
- A Magyar Korona országainak gyáripára az 1906–1913 évben. Szerk.: Edvi Illés Aladár. III. köt. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XIV., XV., XVI., XVII., XVIII. Budapest, 1906–1910.
- A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. V. Végeredmények. Bp., 1900.
- A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. I. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése és az összeírás főbb eredményei községenként. Bp., 1897.
- A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. IV. A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint. Bp., 1900.
- A Magyar Szent Korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 35. Bp., 1913.
- Az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott földadókataszter kiigazítás végeredményeinek kimutatása. Bp., 1917.
- Fejér vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme mivelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Bp., 1914. (Valamennyi magyarországi vármegyére külön füzet jelent meg.)
- Površina i katastralni čisti prihod poreznih občina županije Bjelovarsko-Križevačke po težatbenim vrstima i razredima nakon katastralnog izpravka, provedenog na temelju zak. član. V:1909. Bp., 1915. (Valamennyi horvátországi vármegyére külön kötet jelent meg.)
- A hegyvidéki, erdőlyrészi (székelyföldi) és felvidéki gazdasági akciók 1909. évi működésének ismertetése. Bp., 1910. A m. kir. Földművelésügyi minister kiadványai, 1910, 21.
- Statisztikai melléklet „Az országgyűlési képviselők választásáról” szóló törvényjavaslatához. In: Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXIII. kötet. Bp., 1913. 185–547.

IRODALOM

- A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk: Szabó István. I–II. kötet Bp., 1972.
- ANDERBERG, M. R. (1974): *Cluster Analysis for Applications*. New York–London
- BÁCSKAI VERA–NAGY LAJOS (1984): *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Bp.
- BÁCSKAI VERA (1988): *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Bp.
- BALLA ANTAL (1935): *A legújabbkor gazdaságtörténete*. Bp.
- BALÁS ÁRPÁD–HENSCH ÁRPÁD (1896): *Földmívelés*. In: *Magyarország földmívelése, 1896. a Földmívelésügyi M. Kir. Minister által kiadott kötet*.
- BELUSZKY PÁL (1982): *Hittétel vagy a gazdasági földrajz alapkategóriája – avagy léteznek-e komplex gazdasági körzetek? Földrajzi Értesítő 2–3.*
- BELUSZKY PÁL (1990/a) *Magyarország városhálózata 1900-ban*. In *Tér – Idő – Társadalom*. Szerk. Tóth József. Pécs
- BELUSZKY PÁL (1990/b) *Polgárosodásunk törékeny váza – Városhálózatunk a századfordulón. Tér és Társadalom 4.*
- BELUSZKY PÁL (1999): *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Bp.–Pécs
- BERNÁT TIBOR–ENYEDY GYÖRGY (1977): *A magyar mezőgazdaság területi problémái*. Bp.
- BULLA BÉLA–MENDÖL TIBOR (1999): *A Kárpát-medence földrajza*. Bp.
- ENYEDY GYÖRGY (1965): *A magyar mezőgazdaság földrajzi típusai*. Bp.
- EVERITT, B. S. (1974): *Cluster Analysis*. London
- FELLNER FRIGYES (1916): *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme*. Bp.
- FODOR FERENC (1924): *Magyarország gazdaságföldrajza. A főiskolai hallgatóság, a magyar gazdaközösség, közzgazdák, iparosok és kereskedők számára*. Bp.
- FODOR FERENC (1929): *Magyarország mezőgazdasági földrajza*. Bp.
- FRISNYÁK SÁNDOR (1996): *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. Tér és Társadalom*.
- FÜR LAJOS (1966): *Kataszteri felvételek a csákvári uradalom területén. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei*. Szerk.: Matolcsi János. Bp.
- FÜR LAJOS (1969): *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914*. Bp.
- FÜR LAJOS (1976): *A kapitalista mezőgazdasági termelés megszüllődulása a századfordulón (1890–1914)*. In: *A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). Agrártörténeti tanulmányok 4.* Szerk.: Gunst Péter és Hoffmann Tamás. Bp.
- FÜSTÖS LÁSZLÓ–MESZÉNA GYÖRGY–SIMONNÉ MOSOLYGÓ NÓRA (1986): *A sokváltozós adatelemzés statisztikai módszerei*. Bp.
- GUNST PÉTER (szerk.) (1979): *Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet*. Bp.
- HAJDÚ ZOLTÁN (1997): *A földrajzi táj és a politikai térszervezés kölcsönhatásának értelmezése a két világháború közötti magyar földrajztudományban*. In: *A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. Szerk.: Füleky György. Gödöllő
- HOFFMANN, WALTHER G. (1965): *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*. Berlin–Heidelberg–New York
- KATUS LÁSZLÓ (1966): *Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg*. In: *Die nationale Frage in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie, 1900–19187*. Szerk.: Hanák Péter. Bp.
- KATUS LÁSZLÓ (1978): *A Dunántúl gazdasági és társadalmi fejlődésének fő vonásai 1848–1867*. In: *A Dunántúl településtörténete III. 1848–1867*. PAB – VEAB, Székesfehérvár
- KATUS LÁSZLÓ (2000): *A magyar mezőgazdaság a századfordulón*. In: *Darányi Ignác emlékkonferencia*. Szerk.: Fehér György. Bp.
- KELETI KÁROLY (1887): *Magyarország népességének élelmezési statistikája physiológiai alapon*. Bp.
- KEMÉNY GYÖRGY (1917): *Magyarország mezőgazdasága. Földrajzi Közlemények. XLV. köt. I. füzet. 8–57. és IV. füzet. 146–204. Bp.*

- KISS ALBERT (1944): Mezőgazdaságunk fejlődése 1895–1935. Bp.
- KLEKNER PÉTER (1976): Különböző területek fejlettségi színvonalának összehasonlítása. In: A regionális elemzések módszerei. Szerk.: Kulcsár Viktor. Bp.
- KÖERFER, ÉTIENNE (1913): La laiterie en Hongrie. Bulletin de la Fédération Internationale de Laiterie. 7.
- KUZNETS, SIMON (1981): Sztruktúra és növekedés a modern gazdaságban. Bp.
- MATLASZKOVSZKY TÁDÉ (1913): A szuperfoszfát nemzetgazdasági fontossága Magyarországon. Bp.
- MATLASZKOVSZKY TÁDÉ (1916): Mezőgazdasági termelésünk nemzeti jövedelme az 1911–1913. évek átlagában. Köztelek 43–44. sz.
- MATOLCSY MÁTYÁS–VARGA ISTVÁN (1936): Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25. – 1934/35. Bp.
- NÁDASI ÉVA (1983): A Dél-Dunántúl társadalmi-gazdasági szerkezete 8. Falu- és csoporttípusok. Pécs
- NAGY MARIANN (1995): Nineteenth Century Hungarian Authors on Hungary's Ethnic Minorities. In: Pride and Prejudice. National Stereotypes in 19th and 20th Century Europe East to West. Ed.: Kontler, L. CEU, Bp., 29–53.
- NAGY MARIANN (2001): Egymás tükrében. A nemzetiségekről alkotott kép a 19. századi és 20. század eleji tudományos publicisztikában. In: A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére. Szerk.: Fischer F.–Hegedüs K.–Vonyó J. Pécs
- NAGY MARIANN: Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában. In: Nők a modern társadalomban. Szerk.: Nagy Beáta. Sajtó alatt
- POLÁNYI IMRE (1987): A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905). Bp.
- PRINZ GYULA–CHOLNOKY JENŐ–TELEKI PÁL–BARTUCZ LAJOS (1938): Magyar Földrajz I–IV. Bp.
- STEVENS, J. (1986): Applied Multivariate Statistics for the Social Sciences. Hillsdale.
- SZABÓ IMRE (1902): Az országos kataszteri felmérés jelentősége. Kataszteri Közlöny. Bp.
- SZARKA LÁSZLÓ (1999): Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika, 1867–1918. Pozsony
- TÍMÁR LAJOS (1987): A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon. Pécs
- TÓTH TIBOR (1983): A dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években (Kisérlet néhány matematikai-statisztikai eljárás alkalmazására). Bp.
- TÓTH TIBOR (1988): A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években. Bp.
- VADKERTYOVÁ, KATARÍNA (1978): Majetková rozvrstvenie pôdz a štruktúra obyvateľstva v poľnohospodárstve na Slovensku v rokoch 1890–1910. Historický časopis (26) 4.
- VARGA GYULA (1972): A parasztgazdaság munkaeszközei. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk.: Szabó István. I. kötet. Bp.
- VARGA ISTVÁN (1972): A közterhek. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk.: Szabó István. II. kötet. Bp.
- VÖRÖS ANTAL (1965): A tejjgazdaságok kialakulása a Dunántúlon 1830–1895. Agrártörténeti Szemle
- VÖRÖS ANTAL (1983): A mezőgazdaság. In: Magyarország története 1890–1918. Főszerk.: Hanák Péter, Bp.

MARIANN NAGY

THE REGIONAL STRUCTURE OF HUNGARIAN AGRICULTURE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY, PART II.

The second half of the study – with the help of factor- and cluster-analysis and compared to each other and to that of the country – presents the state of development of the 7 large- and 20 sub-regions and influencing factors.

One group of the agrarian regions consisted of 3 larger (Transdanubium, the Great Plains, the Northern and the intermediate regions) and 11 sub-regions encompassing 57 per cent of the territory of Hungary, with 64 per cent of its population. The variables describing the state, effectiveness and modernity were almost without exception above the national average. The population of this region was able to complement the mostly favorable or good national-geographic conditions with modern cultivation methods, mechanization and investments and accomplish productivity well above the national average both in respect of land and labor. The spoils for achieving this went to the modern larger estate – partly in the hand of renters, owing more than 1/3 of these intensively cultivated territories. Another reason for these good results was the high quality of the labor force (literacy rates reached and even exceeded 70 per cent).

KÖZLEMÉNYEK

OLÁH JÓZSEF

BRETZENHEIM HERCEG UDVARTARTÁSA

A bajor eredetű Bretzenheim Károly Ágost herceg a XIX. század elején, 1806-ban részben csere, részben vétel útján szerezte meg a Trautsohnok kihalta után a kincstárra szállt sárospataki és regéci uradalmakat. A birtok értékét 1 114 880, a cserébe adott, Bodeni-tó partján fekvő Lindauét 702 512 rajnai forintra becsülték.¹ A mutatkozó tekintélyes, közel félmillió (412 368) értékkülönbséget készpénzzel egyenlítették ki. A két példányban kiállított uralkodói adománylevelé egyikét a birtokátadást követő évben, 1808-ban a leleszi káptalannál helyezték letétbe.²

Az új tulajdonos nehezen vált meg a császárvárostól, s így birtokainak irányítását, érdekeinek képviselését Duras Adolf jószágigazgatóra bízta. A nyelvében és szellemében idegen, a hazai viszonyokat nem ismerő fötiszt fölényes és sértő magatartásával, önkényeskedéseivel, túlkapásaival sok ellenséget szerzett. Tevékenységével annyira népszerűtlenné vált, hogy az uradalmakhoz tartozó mezővárosok követeket küldtek Bécsbe, és a Bretzenheimtől kapott vételár kétszeresét ajánlották fel a kamarának az uradalmakért. Sátoraljaújhely, Sárospatak, Szántó, Tállya egymillió forinttal nagyobb ajánlatát ugyan visszautasították, „de az uradalmi birtokkezelő Duras féktelenségeinek” következtében urától, Bretzenheim hercegtől a karok és rendek megtagadták az általa kérelmezett magyar indigenatust.³

Bretzenheim Károlynak népes családja, öt gyermeke: két fia (Ferdinánd császári kamarás és Alfonz cs. kir. ezredes) és három leánya (Leopoldina Almássy Lajos gróf felesége, Maria Crescence Carolina Somogyi József gróf neje, Amália gróf Taaffe hitvese) volt.⁴

A birtokszerző végrendeletében elsőszülött fia, Ferdinánd javára majorátust alapított, de másodszülöttjéről is bőkezűen gondoskodott. Alfonznak egymillió ezüst forintot hagyott, hogy azért Magyarországon birtokot vásároljon. A Bécsben elhunyt örökgyógyó holttestét „Patakra szállították” és 1823. március 14-én a vártemplomban temették el.⁵

1823-ban tehát Bretzenheim Ferdinánd lett az új földesúr.⁶ Amivel annak idején apja kardocot vallott, neki az is sikerült: az első reformkori országgyűlésen az 1827. évi 43. tc.-kel öccsével, Alfonz herceggel, együtt honfiúsították.⁷

1 Egy rajnai, rénes forint = 120 dénár = 60 krajcár. A cserére l. *Gulyás-Kántor* 1933. 29.

2 *Dongó Gyárfás* In: AZVT 1909. 126.

3 Hasonló lett a sorsa a lotharingiai herceg és Stadion gróf kérelmének is. Uo. 1909. 218–222. Az egykori jószágigazgató családtagjai (felesége, leánya) Duraszné, Durasz Antónia még az 1830-as években is kiemelt nyugdíjat élveztek. L. A sárospataki és regéci uradalmak személyzete a reformkorban c. tanulmányunkat.

4 *Nagy Iván*: Magyarország nemes családai. II. k. 234.: Almanach de Gotha 1841. 78.

5 *Gulyás-Kántor* 1933. 30.

6 *Dongó Gyárfás* In: AZVT 1898. 313.

7 Uo. 1903. 183.; 1898. 313.

Négy évvel később, 1831-ben, harmincéves korában beházasodott az előkelő Schwarzenberg családba, nőül vevén a történelemből is ismert későbbi nagyhatalmú miniszter testvérét, Maria Caroline Antoinette Schwarzenberget.

Az új arisztokrata házaspárt a híres kortárs, az erdélyi Pálffy János, az OHB egykori tagja félbemaradt nevezetes munkájában ekképpen jellemezte: „A forradalom előtt konzervatív, forradalom alatt nem annyira annak, mint nagy ellensége a Kossuth Madarász kormányzatnak, s ennek következtében regéci uradalmát, sárospataki gyönyörű kastélyával (a hajdani híres Rákóczi vár), konfiskáltatta a magyar kormány, forradalom után még határozottabb s engedhetlenebb ellensége az osztrák kormánynak, valamint a hercegné is, e derék, lelkes, mívelt s tisztán magyar érzelmű nő, ki a jelen állapot miatt az ellenségeskedésig haragban élt testvérével, Schwarzenberg herceg osztrák miniszterelnökkel, [...] mindketten jól beszéltek magyarul, s a Hegyalján nagyon sok jót tettek.”⁸

Sokréti tevékenységük – mint látni fogjuk – számos szállal kapcsolódott a Hegyaljához, Sárospatakhoz, az ott lakók életéhez.⁹

1844-ben „herceg Bretzenheim Ferdinánddal, dr. Szabó Dávid s még néhány lelkes személyiség karolta fel legelőszőr az ügyet” – mármint a Tokaj-vidéki szőlőfajták ügyét – „s a sárospataki határban létező szőlő fajok névsorát küldették ki a hegyalja szőlő birtokosoknak”, felkérve őket, hogy „a névsort a határban ismert fajokéval hasonlítsák össze”.¹⁰

8 Pálffy 1939. 104. A herceg magyar nyelvismeretét fiatal korában szerezte, amikor „Pozsonyba és Pesten oskoláztott”, feleségét pedig Miklós László főiskolai tanár tanította. *Dongó Gyűrfűs* In: AZVT 1900. 346.; *Gulyás-Kántor* 31.

9 A regéci herceg valamint Sárospatak lakóinak kapcsolata az első időszakban, az 1820-as években – elsősorban legelőhasználat miatt – meglehetősen feszült volt. 1825. augusztus 29-én Bretzenheim Ferdinánd kérésére Csúrkó Ferenc, Csúrkó András, Jakab Ferenc felvett vallomása szerint május 9-én „nyírás alkalmatosságával az ugaron” az uraság juhászának bundáját, május 17-én ugyanazon juhásznak a kolompját, július 26-án a legelőn az uraság majorosának bundáját vették el a város emberei. Július 18–19-re virradóra pedig az uraság gulyájából 2 db marhát behajtottak. Majd az első alkalommal elvett bundát pénzért eladták. 1826. július 10-én a kancellárián a herceg a városokat a „Privilegizált nevezettel való éléstől eltiltani, Privilegiumai előadására szorítani, Petséjét elvéteni” kérte. 1830. március 23-án – az 1828. június 1-jén történeteket – a város kerüloinek megpálcáztatását, az uraság igás ökreinek legelőről való kihajtását, „éjszakának idején fejszéval való megvagdalását” próbálták tisztázni. Havrik János 39 esztendőös orosz vallású tanú elismerte, hogy „8 ökröt a Beregből kihajtottak”, amiért „a templomnál az uraság cselédei” elfogták és megverték. Mezei Mihály 27 esztendőös r.kath. szerint „az uraság ökrei közül két darab a farkánál és csipejénél tetemesen meg volt fejszéval vagdalva”, gondolja, hogy azt a „város kerüloje tette”. Kikinda János 47 éves orosz vallású azt vallotta, hogy „azon ökröket több hetekig” gyógyította. A városlakók Vay Miklós alispánnál panaszt tettek a város kerüloinek, „az uraság tisztsége által történt megvertetése”, 15 pálcával büntették őket, „tömlőre hányása” miatt. Mindezt azért, mert „e napokban”, 1828. júniusban, „dolgozó marháink számára külön szakasztott, s egyébként is kevés de eddig privátíve használt legelőnkrol ki hajtván kerüloink az uraság marháit, őket az uradalmi tisztség tegnap hatalmasan elfogatta, azért, hogy letett hitek szerint városunk legelőit híven oltalmazzák”. Felpanaszolták azt is, hogy 1827-ben a főtiszt a bíróválasztást nem a „Város Házához, hanem az uraság kancelláriájára parantsolta”. A mezővárosok közössége a „kiküldöttséghez intézett viszont feleletében” (melléklet 58 írat) azt bizonyította 13 vajdicskai vallomása alapján, 1828. december 18-án, hogy „mióta élnek, mindig emlékeznek arra, sőt szüleiktől is s a legöregebb emberektől úgy halották, hogy Kis és Nagy Patak Városa Lakossainak a Halász Szögh nevezett plagán mindenkor szabad legeltetése volt”, gulyának, ménesnek, juhnak, Szt. Mihály napjától Szt. György napjáig. 1828 őszétől az uradalom a legeltetést akadályozza, „hatalommal ki verette a patakiak marháit”. Kazinczy Ferenc Állami Levéltár, Sátoraljaújhely. (A továbbiakban KFÁL) IV. 1001/h. 234., 1525.

10 *Korponay* 1866–1870. 558.; A hegyaljai – korábbi és mostani – szőlőfajtákra l. *Balassa* 1991. 95–160.

Két évvel később, 1846. október 12–15. között a sárospataki várban lehetőséget biztosított ahhoz, hogy „a hegyalján természetien szokott mindennemű szőlőfajokból kiállítást” rendezzenek.¹¹ Ezt a kezdeményezést egyik múlt századi méltatója ekképpen értékelte: „Herceg Bretzenheim Ferdinánd nemcsak újabb kiegészített szőlő fajok névjegyzéket adott ki, hanem a fajok azonosságainak bebizonyítására rendezte és rendeztette saját költségén pataki díszes és tágas lovardájában az első szőlő kiállítást”. Továbbá „a herceg Sárospataki egyik szőlőjét a hegyaljai fajok iskolájává alakította” át.¹² Ezzel vitathatatlanul hozzájárult a ma természet legjobb szőlőfajták: furmint, hárslevelű, sárgamuskotály elterjedéséhez.

1853-ban újabb levelet intéz a hegyaljai szőlősgazdákhöz, „de ebben már főleg a borokról és azok értékesítéséről esik szó”.¹³ Ugyanebben az évben „engedélyt eszközölt egy gyűlés tarthatására” Mádon, amelyen kezdeményezte a „Tokaj-hegyaljai bormívelés ügyét előmozdító társulat” megalakítását.¹⁴ (A társaság később Tokaj Hegyaljai Borművelő Egyesület néven működött.)¹⁵ 1855-ben a Társulat elnökének, Bretzenheim Ferdinándnak a védnöksége alatt Sátoraljaújhelyen szőlő- és borkiállítást rendeztek.¹⁶

Politikai tevékenysége a forradalomhoz és a szabadságharchoz s az abszolutizmus időszakához kapcsolódott. Az általános lelkesedés hatására 1848-ban ő is nemzetőrnek állt. Önkéntes katonai szolgálatáról – dehonesztálóan – az egyik forrásunkban ez olvasható: „magyar ruhában, kővér testével igyekezett a vezényszót teljesíteni”.¹⁷ Egy másikban: „Bretzenheim Ferdinánd herceg is kirukkolt egyszer-kétszer még pedig diszmagyarba öltözve – a főiskola udvarán tartott – őrségi gyakorlatokra, míg aztán nem sokára »abiit, excessit, evasit, erupit«, elinalt, elosont, kerekét oldott. [...] Zólyomi Gyurival együtt aki a hercegnek huszára volt, Prágába szökött, de útközben vasúti vonat-összeütközést szenvedett”. A huszár meghalt, de a hercegnek semmi baja sem esett. „A megszökött herceg Sáros Patakon maradt, temérdek és nagyértékű ingó-bingó vagyonának, híres Rákóczi-pincéjének, marháinak és pénztárának semmi bántódása nem lett.”¹⁸

1848 őszén felesége is szerepet vállalt. A három századból álló Zempléni nemzetőrség „nemzeti színű nehéz lobogóját” szept. 12-én, pénteken a r. kath. egyházban „Bretzenheim Ferdinánd hercegné, született: Schwarzenberg Karolina hercegnő zászlóanyasága mellett” szentelték fel. „A zászlót a Sennyey-baronessék vették és varták”. A veres mezőbe „A közbátorságért”, a fehérbe „a magyar korona”, a zöldbe „Ne bánts a magyart” volt ráhímezve. A zászlóavatásán „ökumenikus jelleggel” Soós József ref. lelkész mondott beszédet.¹⁹

A szabadságharc bukása után, 1852-ben Albrecht főherceg „ő cs. kir. fensége” látogatta meg Zemplént. „Patakon herceg Bretzenheimhoz szállott”. A fogadásnál a tisztviselők voltak jelen.²⁰ Az önkényuralom éveiben „Herceg Bretzenheim” – egyik méltatója szerint – „a legjobb magyar ember”, akinél „a hazát senki sem szerette jobban”, a magyar „alkotmányos élet visszaállításában reménykedő” konzervatív párt egyik alapítója lett. Megyebeli arisztokrata társaival, Barkóczy János gróffal és Sennyey Pál báróval aláírta annak a Program című magyar alkotmányjogi iratnak, amelyet „a magas kormány” színe elé terjesztettek.²¹

11 Balassa 1991. 159.

12 Korponay 1866–1870. 558–559.

13 Balassa 1991. 159.

14 Korponay 1866–1870. 559.

15 A névváltoztatásra 1857-ben került sor. Balassa 1991. 640.

16 Balassa 1991. 159.

17 Gulyás–Kántor 1933. 31.

18 Dongó Gyárfás In: AZVT 1899. 154–155.

19 A szabadságharc bukása után a zászlót – ugyanúgy, mint a Kossuth-bankókat – rejtegették, majd a Bach-korszakban elégették. Uo. 1899. 109.

20 Uo. 1900. 31.

21 Uo. 346.; 1906. 151–154., 139.

Az ötvennégy éves korában, Bécsben elhunyt herceg holttestét, végakarátának megfelelően, Patakra szállították. 1855. aug. 1-jén a sárospataki vár udvaráról nagy tömeg jelenlétében búcsúztatták: A gyászszertartást a területileg illetékes főpap, Fábry Ignác kassai püspök celebrálta. Földi maradványait atyja mellé temették.²²

Özvegye, aki negyedszázaddal élte túl férjét, „S. Pataknak és egész környéke lakosságának kegyes és kedvelt úrnője volt”.²³ Testamentumában általános örökösének testvére, Eleonóra fiát, Windischgrätz Lajos herceget tette meg.²⁴

A hercegi pár magatartását, tevékenységét ellentmondásaival együtt is a magunk részéről egyértelműen pozitívnak ítéljük. A néphez társadalmi haladástól idegen mentalitásuk ellenére mindketten sokkal közelebb álltak, mint jó néhány dicstelen emlékü, országáruoló magyar arisztokrata.

A származása miatt konzervatív beállítottságú, de érzelmeiben minden bizonnyal magyar szimpatizánsá vált Ferdinánd hercegre atyja halálakor, 1823-ban két udvar maradt: az egyik a felvidéki Eperjesen, a másik Sárospatakon. Az előbbi egyetlenegyszer, 1825-ben említik forrásaink, amikor is „az eperjesi udvar szükségére” 2313 ft-ot, a maga korában tekintélyes összeget, kb. 100-120 hordó bor, ill. 30-40 ló árát adták ki.²⁵ A folyamatosan működő központi sárospataki udvar mellé, a megszüntetett eperjesi helyett, feltételezhetően az ifjú herceg-asszony kívánságának is eleget téve, a regéci uradalom központjában, Tállyán, az ottani kastélyban újabb, időszakos udvari központot létesítettek.²⁶

A továbbiakban mi ennek a két udvarnak: a sárospatakinak és a tállyainak a működését: személyzetét (létszám, javadalmazás), költségeit (vár- és kastélyépítés, kerti, udvari, konyhai, könyvtári) kívánjuk bemutatni.

Az alkalmazottak többségében idegenekből (osztrák, német, cseh) álló legszűkebb körét a hercegi párral és vendégeikkel állandó kapcsolatban álló belső személyzet alkotta. Ehhez a csoporthoz tartozhatott az úrnak szolgáló inas vagy komornyik, az úrnő kívánságait teljesítő kisasszony, társalkodónő, szobalány vagy komorna,²⁷ a belső szolgálatot irányító udvarmester és a kulináris élvezetekről gondoskodó szakács.²⁸ Közülük csak néhánynak a nevét és a beosztását őrizték meg forrásaink. Az 1820-as évek panzionáriusai között ismételen szerepel Niederreiter Paul komornyik, az 1848. évben pedig Anton Albert udvarmester, aki akkor az uradalmi pénztártól „házi költségre” 2876 ft-ot vett át. A többiek nevét, beosztását ugyan nem ismerjük, de állandó jelenlétüket az uradalmak pénzügyi elszámolásai bizonyítják. A kiadásokról készített évi kimutatásokban: különös szegődségekre, különített szegődségekre (5b, 14. sorszámú) rovatokban részükre

1824-ben	3156	1834-ben	2921
1825-ben	3302	1835-ben	1840
1826-ban	3387	1836-ban	1517
1827-ben	1017	1837-ben	1554

22 *Gulyás-Kántor* 1933. 31.; *Dongó Gyárfás* In: AZVT 1902. 94–95. (Öccse, Alfonz 1863-ban halt meg).

23 *Dongó Gyárfás* In: AZVT 1898. 313.

24 A Windischgrätzek tehát örökség és nem vétel útján jutottak a pataki várhoz, mint azt az egyik szerző állította. *Divald* 1903. 37.

25 Országos Levéltár. Bretzenheim levéltár (A továbbiakban OL. Br.It.) 76. cs. Pag.1. N.17. A sárospataki uradalmak készpénzbeli jövedelmeket tárgyaló extractus. 1825. (A forint váltóforint).

26 A herceg egyik újabb szenvedélyét szolgáló létesítményéről több helyen olvashatjuk: „Ujregécután herceg Bretzenheim Ferdinánd szép vadászkastélyt épített”. *Gulyás-Kántor* 1933. 214.

27 Tempora mutatur. Gróf Károlyi Sándor felesége mellett annak idején – 1724-ben – ötven cseléd szorgoskodott. *Szántó* 1952. 288.

28 A sátoraljaúj helyi 1828. évi összeírásban a 234. sorszám alatt szereplő személyről ez olvasható: „habet domum propriam, est conventionatus coqvus dominalis”, azaz saját háza van, uradalmi szakács.

1828-ban	503	1840-ben	1590
1829-ben	1281	1846-ban	240
1830-ban	2451	1847-ben	500
1833-ban	3870	1848-ban	1017

tizenhat év alatt összességében 30 208, évi átlagban 1888 ft-ot fizettek ki.²⁹

A sárospataki várban szolgálók második, népesebb csoportját az udvarbeliek és a várker-
tiek alkották.³⁰

Az 1826–1848 közötti években a következőket számították hozzájuk:

	1826	1828	1829	1834	1837	1841	1843	1848
Fiskális	-	1	1	1	1	-	-	-
Pesti commissárius (megbízott)	-	1	1	-	-	-	-	-
Kulcsár	1	1	1	1	1	1	1	1
Kancellista, írnok	-	-	-	1	1	1	-	-
Bibliothecarius (könyvtáros)	-	-	1	-	-	-	-	-
Gazdaasszony	1	1	1	1	-	-	-	-
Szolgáló	2	2	2	2	-	-	-	-
Szobatisztogató	-	1	1	-	-	-	1	1
Mindenes	1	1	1	1	1	1	1	1
Vízhordó	-	-	-	-	-	-	1	1
Mosónő	-	-	-	1	1	1	1	1
Mosónő szolgáló	-	-	-	1	-	-	-	-
Varrónő	-	-	-	-	-	1	-	1
Tömlőctartó	-	-	-	1	1	-	-	-
Kapushajdú	1	1	1	1	1	1	1	-
Majoros	1	1	1	1	1	1	-	-
Tehenész	-	-	-	-	-	1	1	1
Parádés, udvari kocsis	1	1	1	1	1	1	-	1
Postakocsis	1	1	-	-	-	-	-	-
Ígás, segédkocsis	-	1	1	-	-	2	4	6
Lovász	1	1	1	1	1	1	1	-
Kellner (pincér)	-	1	1	-	1	1	-	-
Kertész, főkertész	1	1	1	1	1	1	1	1
Kertészlegény, inas, segítő, kocsis	2	3	3	3	5	5	7	6
<i>Összes</i>	<i>13</i>	<i>19</i>	<i>19</i>	<i>18</i>	<i>17</i>	<i>19</i>	<i>20</i>	<i>21</i>

Mindegyik munkakörben – a gazdaasszonyi, szolgálói, mosónői kivételével – férfiakat alkalmaztak. Gazdaasszonyt és szolgálót a kimutatásban szereplő első 4, mosónőt az utolsó 5 évben tartottak. Csaknem mindegyik évben fogadtak fel kulcsárt, mindenest, kapus hajdút,

29 A fél forintnál, harminc krajcárnál kisebb értékeket le, a nagyobbakat felfelé kerekíthették. Iratokat 1. OL. Br. It. 76. cs. Pag. 5. N 20. A sárospataki uradalmak készpénzbeli javadalmakat tárgyaló extractus 1824., Pag. 1. N 17. 1825., Pag. 1. N 1. Készpénzbeli bevételek, kiadásnak és tiszta jövedelem summájának specifiációja 1826., Pag. 1. N 1. Generalissimus extractus készpénzről egész 1827. esztendőre szóló., Pag. 1. N 18. 1828.; Pag. 1. N 21., Extractus generalissimus proventum utriusque domini de anno 1829., 1830., Pénztári kimutatás 1832-ről., 1833. esztendei generalissimus extractus., Generalis extractus 1834., 1835.; 17. cs. 61. 1836-i Generalis extractus.; 64. cs. A sárospataki és regéczi uradalmakban 1840. évben bejött és kiadatott pénzről szóló összes kivonat.; 76. cs. A pataki és regéczi uradalmak pénztárának készpénz bevétel és kiadásáról szóló összes kivonata az 1846-ik esztendőről., 1847-ik évben a pataki és regéczi uradalmakban bevett és kiadatott pénzről lévő jegyzés., A pataki és regéczi uradalmi pénztárnál 1848-ik évről lévő bevételt és kiadatott pénzről vett összehúzás főkönyv szerint.

30 A sárospataki várkert korábbi történetére l.: *Détshy* 1973. 75–91.

parádéskocsist, lovászt, majorost, ill. tehenészt, kertészt, kertészlegényeket. Legtöbben a várkertben és a különféle fogatok körül tevékenykedtek. Amíg a központban külön szerepeltettek a 13–21 főnyi udvari személyzetet, addig Tállyán a kastélyban szolgáló 2–3 kommencióst a gazdaságbeliek között tüntették fel, és pedig 1828–1843 között a kulcsárt, 1834–1837-ben a gazdaasszonyt, 1826–1848-ban a kapust, tömlőtartót.³¹ A szolgálat ellátásáért a munkátató Sárospatakon és Tállyán is pénzzel és természetbeniekkel fizetett.

A várbeli kulcsár	1826-ban	180 ft-ot
	1843-ban	300 ft-ot, 6 köből búzát, 10 köből gabonát, 6 köből árpát, 8 köből zabot, 2 hordó bort, 10 öl fát, 1 db krumpliföld használatát,
A gazdaasszony	1826-ban	120 ft-ot, 2 új csizmát
	1834-ben	110 ft-ot, 1 új, 1 fejelés csizmát, 6 konyhai kötöt,
Az első szolgáló	1826-ban	60 ft-ot,
	1840-ben	40 ft-ot, 1 új, 1 fejelés csizmát, 6 konyhai kötöt,

31 OL. Br. lt. 52.cs. A sárospataki és regéczi uradalmakat érdeklő status personalis 1826. esztendőre.; 62. cs. Pag. 1. N 15. A sárospataki és regéczi uradalmak salarialis, deputatuális és conventionalis personalis statusa 1828. esztendőre.; 63. cs. Pag. 1. N 19. 1829.; 52. cs. 1834., 1837.; BK. IV. 430. A sárospataki és regéczi uradalmi tisztek, cselédek, nyugpénzesek, patronatushoz tartozók készpénz és természetnyelvi illetőségeknek mennyiségét mutató lajstrom 1841. évre; 1843-i illetőségi lajstrom., 1848-i illetőségi összeírás. Az általunk vizsgált forrásanyagban a következők nevére bukkantunk: Patakon: Fiskális: Miticzky József (1828–1837), commissarius (pesti megbízott): Vaginphal György (1828–9), kulcsár, kasznár: Virág József (1826), Zboray György (1828, 1829), Szilvássy Tóbiás (1834), Otrokoczy Sándor (1837), Golenits Ferenc (1841, 1843), Vaccin József (1828), kancellista, irnok: Otrokoczy Sándor (1834), Szklenkay Péter (1837), Tóth Zsigmond (1841), bibliothecarius: Szabó, gazdaasszony: Kollár Therézia (1826, 1834), Albert Josefa (1828, 1829), szolgálók: Borsanka Anna, Vaskó Zsuzsa (1826), Hrebehajla Anna, Skapinyetz Anna (1828, 1829), szobatisztogató: Szlobák Ferenc (1828, 1829), Szlobák József (1843, 1848), mindezen: Balázs András (1826), Orovetz János (1829), Manyik János (1834), Konyug János (1837), Orsovszki András (1841, 1843), Orsovszki Antal (1848), vízihordó: Tóth András (1843, 1848), mosónő: Czopf Katherina (1834, 1837), Raab Zsuzsanna (1841, 1843), várörző: Szlobik József (1841), Mlinarsik János (1848), tömlőtartó: Petrik András (1834), Nagy Sándor (1837), kapus: Koromány János (1826), Nagy Sándor (1828, 1829), Szlobák József (1834, 1837), Nagy Sándor (1841, 1843), majoros: Konrád Mihály (1826, 1828, 1829, 1834), Finta János (1837, 1841), tehenész: Viszokai István (1841), Szeptko József (1843), Badik János (1848), parádéskocsis: Smith Ferenc (1826), Horváth János (1834), Béres András (1837), Gyuró Mihály (1841), Csordás József (1848), postakocsis: Drust Pál (1826, 1828), egyéb kocsis: Vasuly János (1828), Demtsák Mihály (1829), Orosz János, Szkasik János (1841), Gáspár Mihály, Bukosovits János, Bruna Ventzel (1843), Telekovics György, Orosz János, Orosz Imre (1848), lovász: Matiz Mihály (1826), Matiz János (1828), Párnahai András (1842), Szobak János (1841), Darab András (1843), kellner: Herschko Márton (1828), Mártha (1837), Herkovits Márkus (1841), kertész: Varga János (1826, 1828, 1829), Varga Mihály (1834, 1837), Hauf Károly (1841, 1843, 1848), kertész legény: Kratz József, Halász Áron (1826), Kratz József, Kratz János, Kolyeszár Pál (1828), Polcsák Mihály, Bak Mihály, Soltész József (1834), Kovács György, Pachmann János, Pachmann György, Olaszi András (1837), Tóth János, Tóth András, Bajusz József, Smid János, Gressinger József (1841), Tóth János, Gressinger József, Csordás István, Fittel Ferenc, Csordás János, Matuszka Mihály, Prokapik Mihály (1843), Tállyán: kulcsár: Virág József (1828, 1829), Dienes Zsigmond (1834), Szilvássy Tóbiás (1837), Tóth Sámuel (1841, 1843), gazdaasszony: Szentléleky Júlianna (1834), Eder Sára (1837), kapus: Rötzei András (1828, 1834), Ritzko János (1837), Komencsik Mihály (1841), Komáromy József (1848), tömlőtartó: Molnár János (1828).

A szegődményesek között mind a rövidebb, mind a hosszabb ideig szolgálókra, ugyanabban és újabb munkakörben tevékenykedőkre akad példa. Az Eszterházy-uradalom sokkal népesebb személyzetére l. *Szabad* 1957. 461., 464., 467., 470.

A mindenes	1826-ban	30 ft-ot, 4 kila búzát, 16 kila rozstot, 1 új, 1 fejelés csizmát, 1 gubát,
	1843-ban	46 ft-ot,
A mosónő	1834-ben	120 ft-ot,
	1843-ban	280 ft-ot, 3 1/2 köből búzát, 10 1/2 köből gabonát, 6 köből krumplit, 1 hordó bort, 1 hordó káposztát, 1 szarvasmarha tartást,
A kapus hajdú	1826-ban	53 ft-ot, 4 kila búzát, 20 kila gabonát, 1 új csizmát, 1 köpenyt, 1-1 ujjatlan lajbit, nadrágot, dolmányt,
	1843-ban	60 ft-ot, 3 köből búzát, 10 köből gabonát, 2 köből árpát, 1 hordó bort, 4 öl fát, 1/2 véka főzeléket, 1 1/2 szekér szénát, 1-1 szekér őszi, tavaszi szalmát, 2 új csizmát, 1 ujjatlan lajbit, 1-1 nadrágot, dolmányt, köpenyt, 1 sipkát, 1 db krumpliföldet,
A majoros	1826-ban	43 ft-ot, 4 kila búzát, 20 kila rozstot, 1 új, 1 fejelés csizmát,
	1841-ben	80 ft-ot, 2 köből búzát, 10 köből gabonát, 8 köből krumplit, 2 véka főzeléket,
A parádés kocsis	1826-ban	120 ft-ot, 2 új, 2 fejelés csizmát, 1-1 ujjas, ujjatlan lajbit, kalapot, nadrágot, köpenyt, kanavászból nyári libériát, lajbit,
	1840-ben	45 ft-ot, 2 köből búzát, 9 köből gabonát, 8 köből krumplit, 2 véka főzeléket, 1-1 ujjas, ujjatlan lajbit, új csizmát, kalapot, nadrágot, gubát,
A lovász	1826-ban	72 ft-ot, 2 kila búzát, 10 kila gabonát, 2 új, 1 fejelés csizmát, 1-1 ujjas, ujjatlan lajbit, kalapot, nadrágot, köpenyt,
	1843-ban	410 ft-ot,
A kertész	1826-ban	156 ft-ot, 6 kila búzát, 12 kila kétszerest, 12 kila rozstot, 2 hordó bort, 3 öl fát, 3 szekér szénát,
	1843-ban	400 ft-ot, 8 köből búzát, 16 köből gabonát, 4 köből árpát, 2 hordó bort, 10 öl fát, 3 szekér szénát, 1-1 szekér őszi, tavaszi szalmát,
A kertészlegény	1826-ban	53 ft-ot, 4 kila búzát, 12 kila gabonát, 4 öl fát,
	1843-ban	53 ft-ot, 2 köből búzát, 6 köből gabonát, 4 öl fát,
A tályai kulcsár	1828-ban	180 ft-ot, 8 öl fát, tartására 30 ft-ot, 6 kila búzát, 4 kila kétszerest, 12 kila gabonát, 8 kila árpát, 2 hordó bort, 2 öl fát,
	1843-ban	260 ft-ot, 4 köből búzát, 8 köből gabonát, 4 köből árpát, 2 hordó bort, 12 öl fát, 1 db krumpliföldet,
Gazdaasszony	1834-ben	40 ft-ot
	1837-ben	40 ft-ot,
Kapus	1826-ban	53-ft-ot, 4 kila búzát, 20 kila rozstot, 1 új csizmát, 1 ujjatlan lajbit, 1-1 nadrágot, dolmányt, köpenyt, 1-1 kardot, süveget, patrontáskát,
	1841-ben	53 ft-ot, 2 köből búzát, 9 köből gabonát, 2 véka főzeléket, 8 köből krumplit, 2 új csizmát, 1 ujjatlan lajbit, 2 nadrágot, 1 dolmányt, 1-1 kardot, süveget, patrontáskát kapott. ³²

A fenti alkalmazottak készpénz és a pénzre átszámított egyéb járandóságáról és a kettő arányáról az alábbi táblázatot állítottuk össze:³³

32 A pataki mosóné 1834-ben „az uraság itt létébe hónapoként fizetésen kívül 2 ft” külön fizetésre számíthatott. Ugyanakkor a majorost minden tehéntől 25 itce vaj beadására és 80 pulyka nevelésére kötelezték.

33 A természetbeni járandóság pénzbeli értékét az alábbi kulcs szerint számítottuk át: egy kila, (ill. 1837-től) egy köből búza 2,5 ft, kétszeres 1 ft 20 krajcár, 4 ft; gabona, árpa 1,3 ft, zab 40 krajcár, 2 ft, egy

	Kp	Egyéb	Összes	Százalékos arány		Kp	Egyéb	Összes	Százalékos arány	
Sárospataki kulcsár (1826, 1843)	100	–	180	100,–	–	300	187	487	61,6	38,4
gazdaasszony (1826, 1843)	120	14	134	89,6	10,4	110	16	126	87,0	13,0
szolgáló (1826, 1834)	60	–	60	100,0	–	40	16	56	71,4	28,6
mindenes (1826, 1843)	30	43	73	41,0	59,–	46	–	46	100,0	–
mosónő (1834, 1843)	120	–	120	100,0	–	280	80	360	77,8	22,2
kapus hajdú (1826, 1843)	53	54	107	49,5	50,5	60	141	201	29,9	70,1
majoros (1826, 1841)	43	38	81	53,0	47,0	80	48	128	62,5	37,5
parádéskocsis (1826, 1841)	120	45	165	72,8	27,2	45	70	115	39,1	60,9
lovász (1826, 1843)	72	49	121	59,5	40,5	40	–	40	100,0	–
kertész (1826, 1843)	156	135	291	53,6	46,4	400	210	610	65,6	34,4
kertész legény (1826, 1843)	53	40	93	57,0	43,0	53	48	101	52,5	47,5
Tállyai kulcsár (1826, 1843)	180	157	337	53,4	46,6	260	119	379	68,6	31,4
gazdaasszony (1834, 1837)	40	–	40	100,0	–	40	–	40	100,0	–
kapus (1826, 1841)	53	92	145	36,0	64,0	53	77	130	40,8	59,2

A fentiekből megállapíthatjuk, hogy a kimutatott udvari személyzet járandóságának nagyobbik részét készpénzben kapta. (Sárospatakon az 1820-as években 7/10-ét, később több mint 2/3-át – 70,55; 67,9%-át, Tállyán kb. 2/3-át 63,67%-át).

Ugyanannak a munkakörnek az ellátásáért – a nagyobb és állandóbb igénybevétel miatt – a várban többet fizettek, mint a kastélyban. Az alkalmazottak többségének javadalmazása a vizsgált időszakban számottevően növekedett. A mosónő és a kertész fizetése lényegesen meghaladta a többiekét.³⁴

Kérdés, hogy az összes udvari alkalmazottat (a belső személyzetten kívül) milyen összetételű kommissió illette meg. Az uradalmak összesített kimutatásaiban az 1820–1840-es években az alábbi adatokkal találkozhatunk:

	1826	1828	1829	1834	1837	1841	1843
Készpénz	1127	1894	2042	1880	2226	2227	2063
Búza	32	44	42	37	69	56	43
Kétszeres	12	16	16	28	50	–	132
Gabona	122	147	136	136	278	177	132
Árpa	–	8	8	10	38	18	16
Zab	–	–	–	16	–	–	9
Főzelék	–	–	–	–	–	–	4
Krumpli	–	–	–	–	–	97	6
Krumpliföld	–	–	–	–	–	–	3
Bor	2	4	4	4	11	9	9
Fa	16	30	30	32	74	66	70
Széna	3	3	3	4	7	6	5
Őszi szalma	–	–	–	2	4	2	2
Tavaszi szalma	–	–	–	2	3	2	2
Szarvasmarhatartás	–	–	–	–	–	–	1

véka főzelék 2 ft, egy köből krumpli 30 krajcár, egy db krumpliföld 3 ft, egy szarvasmarhatartás 5 ft, egy hordó bor 20 ft, egy öl fa 5 ft, egy szekér széna 5 ft, egy szekér őszi szalma 2 ft, egy szekér tavaszi szalma 3 ft, egy szekér gallya 2 ft 30 krajcár; egy hordó káposzta 2 ft; egy-egy kalap 4 ft, ujjas lajbi 3 ft, ujjatlan lajbi 2 ft 30 krajcár, nadrág 5 ft, dolmány 5 ft, új csizma 7 ft, fejelés csizma 3 ft, köpeny 4 ft, guba 4 ft, sapka 2 ft, nyári ruha 7 ft, egy kankó 3 ft, egy kötő 1 ft. A kardot, süveget, patrontáskát nem értékeltük.

³⁴ Az egyéb járandóságban nem részesülők (kulcsár, szolgáló, mosónő, mindenes, lovász) minden bizonnyal a várban élkeztek.

	1826	1828	1829	1834	1837	1841	1843
Káposzta	–	–	–	–	–	–	1
Gallyfa	–	–	–	–	–	–	18
Kalap	3	5	4	2	2	4	1
Ujjas lajbi	3	6	4	2	3	4	2
Ujjatlan lajbi	5	6	6	4	4	6	3
Nadrág	5	7	6	4	3	7	3
Dolmány	2	1	2	2	2	2	1
Új csizma	12	17	15	12	12	8	5
Fejelés csizma	5	9	7	7	5	3	1
Köpeny	5	3	3	2	1	1	1
Guba	1	4	3	2	2	4	2
Sipka	–	–	–	–	–	–	2
Kankó	–	–	3	–	–	–	–
Kötő	–	–	–	24	–	–	–
Nyári ruha	–	–	–	1	–	–	–
Kard	2	2	2	2	2	2	–
Süveg	2	2	2	2	2	2	–
Patrontáska	2	2	2	2	2	2	–

Valamennyi udvari alkalmazottat – 1826–1846 között – készpénzben és arra átszámítottakban összesen és százalékarányosan a következőképpen fizették.³⁵

Év	A kommencióból			
	készpénz (ft)	egyéb járandóság pénzértéke (ft)	a kettő összege (ft)	aránya százalékban
1826	1 127	542	1 669	67,5
1828	1 894	759	2 653	71,4
1829	2 042	717	2 759	74,0
1834	1 880	744	2 624	71,6
1837	2 226	2301	4 527	49,2
1841	2 227	1705	3 932	56,6
1843	2 063	1375	3 438	60,0
<i>Összes</i>	<i>13 459</i>	<i>8143</i>	<i>21 602</i>	

A költségek közel két évtized alatt megkétszereződtek, a legmagasabbra 1837-ben emelkedtek.

A készpénzfizetés százalékarányának minimuma 49,2, maximuma 74,4%, az egyéb járandóságok pénzre átszámított értékének pedig 25,6, ill. 50,8%-a volt. A két szélső érték az 1829. és az 1837. évben fordult elő. Hét év átlagában megállapítható, hogy a kommenciók kb. 2/3-át (64,6%-a) készpénzben, 1/3-át (35,4%-a) naturálékban (termény, bor, tüzelő, takarmány, ruházati cikkek és egyebek) kapták meg a szegődményesek. Az is nyilvánvaló, hogy a készpénzbeli és a természetbeni járandóságok hét időpontbeli (1826–1843) átlaga 1923, ill. 1163, együttesen 3086 ft volt.

A Bretzenheimek, különösen Ferdinánd herceg utasítására a pataki várban hatalmas átalakítási munkákat végeztek. Megerősítették vagy lebontották az omladozó várfalakat, és a kultúrtörténeti szempontból igen értékes, a maga nemében egyedülálló Perényi- és Lőrántffy-szárnyat a belső várfal felhasználásával, egy új épületrész kialakításával az építető emlékét ma is őrző, ún. Bretzenheim-szárnyal kötötték össze.³⁶

35 A gabonafélék, főzelék stb. számítását a 33. jegyzetben megadott mértékegységekkel végeztük. 1848. évben csak a készpénzfizetés összegét (1995 ft) ismerjük. A krumpliföld nagysága ismeretlen.

36 Bretzenheim Ferdinánd a várat „a Perényi és a Lőrántffy szárny kivételével” átalakította. *Gulyás-Kántor* 1933. 30. – Az előzetes tervek szerint „a Perényi-szárnyat egészen kivételtették volna eredeti alakjából, ha a restaurálás tovább tart. Időközben azonban Bretzenheim Ferdinánd herceg, a vár

1825-ben a Magyar Kurirban a várkastély építkezéséről a következőket írták: „A kapu jobb és baloldalán be van temetve a gödör [ti. a kastély nyugati homlokzata előtti árok] s ezt most egy Anglus kertecske foglalta el a Bodrog felé nyitott kapuig [...] 1826-ban új parkterv készült, amely az erődítések, várfalak és sáncok felhasználásával romantikus felfogású angol parkot varázsolt a várkastély köré. Henri Cavet tervén a DNY-i kazamatás várfalban grottákat alakított ki, a fal mögötti magas részeken pedig facsoporttal körülvelt kioszkot oszlopos rotundával. A Vörös-torony körüli bástya déli és nyugati fala elé neogótikus ízlésű, léghűtő üvegházat tervez, a várkastély nyugati homlokzata előtt húzóódó utat déli irányban az árok felett vashíddal folytatja, amely az Alsó Hostátra vezet. A terv nagyjából megvalósult és a mai növényzet egy része még ennek a parkosításnak” az eredménye.

A pataki várkert kialakításával kapcsolatos költségek emlékét a pénzügyi számadásoknak két tételesora őrzi. Az 1840. évig a 37., 1846–1849 között a 4. sorszám alatt tartották nyilván a kerti munkásoknak, a 49., ill. a 33. sorszámmal a különös magokért, különféle magokért kiadottakat. Ezeknek, ill. ezekért 1824–1849 között – az egyes években az alábbi összegeket fizették ki:

Év	Munkásoknak	Magokért	Összesen
1824	–	9	9
1825	63	84	147
1826	5	153	158
1827	–	3	3
1828	6	13	19
1829	–	197	197
1833	–	177	177
1836	–	4	4
1837	29	–	29
1840	3054	1826	4 880
1846	1120	78	1 198
1847	1459	443	1 902
1848	820	610	1 430
1849	801	5	806
<i>Összesen</i>	<i>7357 ft</i>	<i>3602 ft</i>	<i>10 959 ft</i>

akkori tulajdonosa meghalt. A haláleset megakasztotta a restaurálást” *Divald* 1903. 37. Egyesek az építkezést, illetve az átalakítást az apának tulajdonítják: „A XIX. sz. elején Bretzenheim Ágost. [...] az épületek alapos restaurálásába fog. Ő alakította át a belső vár északi és nyugati szárnyát és tervei közt az aránylag épebb Perényi és Lórántffy-szárny átalakítása is szerepel. Szerencsére ezt 1855-ben halála megakadályozta. A vár klasszicizmusból romantikába hajló külső megjelenése neki köszönhető” *Dercsényi-Gerő* 1951. 14–15.

Az építési munkákban a meczenzéfek is részt vettek, akik messze földön ismert ezermesterek voltak. Otthon vaseszközöket készítettek, „továbbá utat, kövesutat csinálni, árkokat húzni, mocsarakat száritani, mindenhova eljárnak s ezekben felette ügyesek”. *Fényes* 1836–40. III. 11.

Az építkezés végeredményét napjainkban ekképpen értékelik: „Obwohl ihre Fassaden und auch die Innenräume im 19. Jahrhundert architektonisch stark verändert wurden, zeigen sie auch heute noch viele schöne alte Details. Die Wehranlagen der sich an das Schloss anschliessenden äusseren Festung sind – wenn auch ruinenhaft – noch heute vorhanden. Im Bereich der äusseren Festung stehen mehrere Baudenkmäler.” *Détshy* 1970. 57–58.

A vár napjainkban is sokak által megcsodált, Bodrogra nyíló szobájának, a Sub rosanak az elnevezéséről Sárospatak múltjának egyik jeles kutatója a következőket írta: „Sub Rosa eredete az, hogy 1552-ben Rómából a pápa küldött első rózsákat Angliába. Ezen ajándék rózsákról azt parancsolta, hogy a gyóntató székre tűzzék és az jele legyen a papi hallgatásnak és titoktartásnak. Sub Rosa tehát annyi, mint valamit titok gyanánt mondani”. *Harsányi* 1921. 47–48. Vö. *Dankó* 1955. 16.

A táblázat adataiból nyilvánvaló, hogy a várkerti munkálatok többségét az 1840-es években végezték. Mindkét kiadáscsoport kifizetései nagyon egyenlőtlenek. A magvak beszerzésére kb. fele annyit fordítottak, mint az időszakos kertészsegítek foglalkoztatására. A beszerzési kifizetések sokkal állandóbbak, mint a munkáltatásoké.³⁸

Az évtizedeken át tartó sárospataki munkálatok mellett a tállyai rezidenciával is gondoltak. Az ottani Horváth perceptor 1828-ban az udvar szükségére tett költségek között májusban–júniusban az ácsoknak 103, a kőműveseknek 92, Pertzel asztalosnak 57, „ajtóra való készíttettekért” 58, pataki lakatos Sebő Mihálynak 46 ft-ot számolt el, azzal a megjegyzéssel, hogy a „többi mester embernek fizetett pénz az udvar szükségére tett költség között” (2508 ft) „már inferáltatott”. 1833-ban azt jegyezték fel a számadásokban, hogy „Tállyára fő méltóságú Hercege Asszony 2500 ft”-ot adott.³⁹

Az illetékes pénzügyi szakemberek által készített korabeli uradalmi számadások között, szerencsénkre, tizenegy olyan kimutatásra is akadunk, melyekben az udvarra tett kiadásoktól félreérthetetlenül elkülönítették az építkezésre fordított összegeket. Ezek szerint a vár- és a kastélybeli munkálatokra

1824-ben	23 000	1830-ban	7 504
1825-ben	10 842	1833-ban	3 072
1826-ban	12 741	1834-ben	4 467
1827-ben	12 258	1835-ben	9 593
1828-ban	10 483	1837-ben	12 340
1829-ben	3 711	1840-ben	27 054 ft-ot fordítottak.

A kimutatott évek közül a legkisebb összeget 1833-ban (3072 ft), a legnagyobbat 1840-ben (27 054 ft) fizették ki az építkezésekért (anyag, munkabér). Bár a többi, hiányzó év ilyen kiadásait nem ismerjük, a táblázatunkban szereplő tizenkét év végösszegeiből 127 065 ft és átlagából 10 589 ft, arra következtethetünk, hogy évenként kb. 10 000 ft-ot fordítottak építkezésre; 25 év alatt kb. negyedmillió forintot.⁴⁰

Az udvar és a konyha mindenkori szükségleteit részben belső forrásokból: a földesúrnak járó jobbágyi „ajándékból” és az uradalmak gazdaságainak produktumaiból, részben pénzes beszerzésekből (bolti, piaci, vásári) fedezték.

A sátoraljaújhelyi ispán 1825-ben (jún., aug., okt. hónapban) 39 csirkét, 59 kappant, 343 tojást, 29 itce olvasztott vaját, 1826-ban (jún., júl., nov.) 31 csirkét, 37 kappant, 663 tojást, 28 itce vaját, 1 borjút küldött Sárospatakra.⁴¹

Az 1825. évben a tállyai ispán hat hónap alatt (febr., máj., júl., aug., okt., dec.) a konyhának 1 borjút, 56 csirkét, 11 kappant, 313 tojást, a hercegnek 35 csirkét, 25 kappant, 94 tojást

38 Iratokat l. a 29. jegyzetnél.

39 OL. Br. lt. 63. cs. Pag 11. N 14.; 76. cs. 1833. esztendei generalissimus extractus. – 1848-ban a tállyai kastély munkálataira a 79. sz. kiadási tétel alatt 369, 1849-ben 176 ft-ot számoltak el. OL. Br. lt. 76. cs. A pataki és regécsi uradalom pénztáránál 1848-ik évről lévő bevétel és kiadott pénzről vett összehúzás főkönyv szerint.; A pataki és regécsi uradalmi pénztárnak 1849. évben lévő bevételek és kiadásoknak kimutatása.

40 A többi építkezési és renoválási költséget elkülönítetten kezelték. Számításainkban a fél forint összegeket le-, a nagyobbakat felfelé kerekítettük. A felhasznált iratok jelzetét l. a 29. jegyzetnél

41 OL. Br. lt. 51. cs. Pag. 17. N 11., 13., 18.; 59. cs. Pag. 17. N 13., 16., 21.

adott. Ugyanekkor a földesúr kívánására még 9 l tejet, ugyanannyi tejfelt, 2 kg szalonnát, 13 kg tehénhúst, 39 kg marhahúst, 15 kg sertéshúst, 1 l olajat szerzett be.⁴²

A telkibányai ispán 1825-ben a herceg ottani vadászatára 8 csirkét biztosított, az udvari hivatalnak pedig márciusban 273 tojást, szeptemberben 16 kiüött méhkas hozadékaként 16 l mézet és 3 kg viaszt továbbított.⁴³

A főnyi ispán az urbariális járadékból az 1825. év első két hónapjában „eő Hertzegsége Fonyban lételekor” 8 csirkét, 10 kappant, 187 tojást, 3 l olvasztott vajat számolt el, az udvarnak pedig három hónap alatt (máj., aug., nov.) 71 csirkét, 92 kappant, 384 tojást, 36 l olvasztott vajat adott át.⁴⁴

A pataki udvari tisztség 1825-ben további hasznosításra 4 urbariális borjút, 35 l olvasztott vajat, 373 kappant, 302 csirkét, 1639 tojást vett át. A pataki számadó ispán ugyanekkor, háromnegyed év alatt 1 borjút, 79 kappant, 188 csirkét, 882 tojást szállított be. Pénzen 142 l írósvajat, 40 pulykát, 2 ludat, 20 libát, 60 kacsát, 30 tyúkot, 193 csirkét, 7129 tojást, továbbá több száz liter, ill. kg főzeléket, lisztet, húst, sőt, cukrot, tekintélyes mennyiségű olajat, kendervásznat, lenvásznat, és egyebeket vásárolt.⁴⁵

A továbbiakban megpróbáljuk bemutatni, hogy az 1820-as években Sárospatakon mit és mennyit fogyasztottak. Az udvarnak vettek 1824-ben

38 l kölest	9 db pulykát
117 l borsót	4 db tyúkot
93 l babot	2 db libát
5 hordó káposztát	13 db kacsát
48 kg mund (tisza) lisztet	3030 db tojást
46 kg búzalisztet	635 kg sót
254 l írósvajat	140 kg almát
28 l olvasztott vajat	133 l pálinkát
10 db lőtt vadat	362 l bort
781 kg marhahúst	747 l szerednyei bort
251 kg szalonnát	139 l lenolajat
23 kg hájat	122 l kenderolajat
20 db kappant	4 butélia faolajat
132 db csirkét	15 kg gyertyaviaszt
	2 db konyhaeszközt. ⁴⁶

1826-ban a pataki udvari tisztség – általunk szerkesztett csoportosításban – a következőket szerezte be:⁴⁷

42 Uo. Pag. 41. N 6., 10., 12., 14., 23., 24., 27. – A korabeli különféle hossz és űrmértékeket a következőképpen számítottuk át a mostaniakra: egy rőf 0,78 m, egy font 0,56 kg, egy lat 17,5 gr, egy köböl 125,06 l, egy kila 46,89 l, egy itce 0,85 l, egy akó 54,3 l. Vö. *Köpeczi-R. Várkonyi* 1973. 493.

43 OL. Br. lt. 58. cs. Pag. 61. N 14., 6., 15.

44 Uo. 57. cs. Pag. 55. N 3., 4., 7., 12., 17.

45 Az egyéb naturaliak: széna, szalma, szálfa, deszka, tűzifa, téglá, mész, szerszámok, edények stb. felsorolásától eltekintünk. Uo. Pag. 5. N 6., 7., 9–12., 17., 22.; 88. cs. BK. IV. 557.

46 OL. Br. lt. 56. cs. Pag. 19. N 15., 16., 18., 19., 20–25.

47 Uo. 59. cs. Pag. 27. N 2., 5., 7., 8., 11., 12., 14–17., 19

I. Főzelékfélékből

köles	383 l	bab	375 kg
tatarka	3 l	borsó	94 l
káposzta	19 hordó	lencse	117 l
rizskása	44 kg		

II. Lisztből és lisztkészítményekből

griz	67 l	zwibach (kétszersült)	3 kg
gersli	22 kg	kenyérliszt	515 l
piskóta	10 kg	zsemle	387 db

III. Tejtermékekből

írós vaj	341 l	tejfel	9 l
olvasztott vaj	34 l		

IV. Hús és zsírfélékből

borjúhús	63 kg	lőtt madár	86 db
székhús	582 kg	lőtt nyúl	4 db
sertéshús	73 kg	szardella	4 kg
marhahús	756 kg	szalonna	56 kg
lőtt vad	8 db		

V. Baromfi és tojás

csirke	427 db	kacsa	53 db
liba	11 db	tojás	8552 db
pulyka	21 db		

VI. Fűszer- és gyümölcsfélék

citrom	310 db	szerecsendió	11 kg
narancs	26 db	gyömbér	1 kg
mandula	18 kg	koriander	2 kg
aszalt szilva	23 kg	vanília	0,2 kg
bors	5 kg	kávé	22,4 kg
cukor	146 kg	sáfrán	0,13 kg
csokoládé	15 kg	só	448 kg
mazsola (apró, nagy)	21 kg	fokhagyma	3 koszorú
szerecsendió-virág	7 kg		

VII. Italfélék

pálinka	2777 l	portói	12 butélia
szilvórium	90 l	champaner	50 butélia

VIII. Egyéb

fenyőmag	94 l	tehénször	111 kg
lenolaj	125 l	olaj	56 butélia
cserépfazék	20 db	fehér és selyemruha	71 m
konyhaeszköz	222 db	lenvász	18 m
salétrom	2 kg	pamut	20 kg
viaszgyertya	34 kg	halzsír	5 l
szappan	93 kg	vizahólyag	0,4 kg
lencérna	0,3 kg	asztalosenyv	4 kg
spiritusz	2 l	tabak	0,6 kg
lőször	40 kg		

A főzelékfélénél a köles, a bab, a lencse, a húsfélénél a marha, a székhus (feltehetően a juhhus) vezetett. Lőtt madárból is elég sokat vásároltak. A konyhára került baromfiakból legtöbb a csirke. A felhasznált fűszerek választéka széles, a cukor, kávé mennyiség tekintélyes. Az italok közötti temértelen mennyiségű pálinka a különféle munkásoknak, a szilvórium, a portói és a pezsgő (Bécsben vásárolták) az előkelőbbeknek juthatott. Az egyéb beszerzések a különféle mesteremberek (asztalos, kárpitós), a mosónő, ill. az udvari világítás, pincészet, állattartás szükségleteit elégíthették ki.

Feltételezésünk szerint, amikor a herceg Patakon tartózkodott, az udvari konyhán nap mint nap kétféle ételsort készítettek. A változatosabbat és költségesebbet a herceg és felesége, valamint a vendégek: rokonok, megyei tisztviselők, egyházi személyek, katonatisztek (Sáros-patakon egy ezredtörzs állomásozott), uradalmi vezetők; a másikat a vári személyzet és az udvari alkalmazottak számára. Sem a felszolgált ételek, sem az étkező személyek számát nem ismerjük, csupán – és ez sem kevés – azt tudjuk megállapítani forrásainkból, hogy a konyha szükségére, udvari szükségére mikor mennyit költöttek. Az évi általános számadásokban (2/a, 3, 2. kiadási tételek alatt) ezen a címen az alábbi összegeket mutatták ki:⁴⁸

Év	Udvar Szükségére (ft)	Konyha Szükségére (ft)	Udvari Szükségre, Várbeli Költségre	Összesen (ft)
1824	1 180	868	–	2 048
1825	1 822	657	–	2 479
1826	2 085	2 024	–	4 109
1827	2 904	2 757	–	5 661
1828	6 071	2 736	–	8 807
1829	5 282	2 275	–	7 557
1830	3 337	1 934	–	5 271
1833	8 748	2 648	–	11 396
1834	3 156	3 541	–	6 697
1835	8 034	1 237	–	9 271
1836	5 631	1 144	–	6 775
1837	4 579	511	–	5 130
1840	1 621	2 039	–	3 660
1846	–	–	8 389	8 389
1847	–	–	2 964	2 964
1848	–	–	10 043	10 043
<i>Összesen</i>	<i>54 450 ft</i>	<i>24 411 ft</i>	<i>21 396 ft</i>	<i>100 257 ft</i>

A fentiek szerint tizenhárom év átlagában az udvar szükségére 4188, a konyha szükségére 1878, az összevontan szerepeltetett három évben udvari szükség, várbeli költségre 5939 ft-ot, s így 13, ill. 16 év átlagában 6066, 6064 ft-ot adtak ki.

48 Iratok jelzetét l. a 29. jegyzetnél. – Az egyes uradalmi hivatalokra l. még: OL. Br. lt. 56. cs. Pataki adjunktusi hivatal 1824. évi számadásai.; 59. cs. Udvar részéről készült készpénzbeli extractusok.; 63. cs. A regéczi uradalombeli perceptoratusi hivatalnak 1828. évi extractusa, Pataki udvar részéről készült készpénzbeli extractus 1830.; 64. cs. A regéczi uradalombeli perceptoratusi hivatal extractusai 1830., 1831.; 90. cs. Pataki perceptoratusi hivatal udvari számadásai 1831., A sárospataki perceptoratusi hivatalnak készpénzről szóló udvari extractusai 1832.; 64. cs. Tállyai perceptoratusi hivatal extractusai 1832., BK. IV. 1233., 1833.

A vári és a kastélybeli udvartartáshoz – mint említettük – különféle naturaliakkal (jobbágyi, majorsági), ill. azoknak közepes áron számított pénzbeli értékével az egyes termelő egységek is folyamatosan hozzájárultak. Az évenként készített uradalmi számadások között olyanokra is akadunk, amelyekben ezek pénzértékét feltüntették; éspedig:

1826-ban	3947
1828-ban	7500
1829-ben	6413
1830-ban	6241
1834-ben	8925
1837-ben	6882 ft-ot.

Az 1826–1837 közötti években tehát összesen 39 910, átlagosan 6652 ft-ot.

Ugyanezekben az években a közeli és távolabbi központokból (Sárospatak, Sátoraljaúj hely, Kassa, Ungvár, Bécs) beszerzetekért – mint láttuk – összességében 37 571, hétéves átlagban 6662 ft-ot adtak ki. Nem járunk messze a valóságtól, ha ezek alapján az udvari és a konyhai költségeket évi 12–13 000 ft-ra becsüljük.⁴⁹

A 68. kiadási sorszám alatt külön tartották nyilván a kulturális kiadásokat. A könyvtárra (beszerzés, állagmegóvás, kötetés)

1824-ben	198	1830-ban	1068
1825-ben	264	1833-ban	109
1826-ban	329	1834-ben	290
1827-ben	680	1835-ben	52
1828-ban	557	1836-ban	372
1829-ben	377	1837-ben	44

ft-ot, összesen 4340 ft-ot, a fenti években átlagosan, valamivel több mint 360 ft-ot adtak ki. (Alig kevesebbet, mint a földesuraság által patronált pataki iskola két tanítójának évi fizetésére).⁵⁰

⁴⁹ Iratok jegyzékét l. a 29. jegyzetnél. – Az uradalmi számadásokban 15., 16., 17. kiadási sorszám alatt az interveniesekre és diurnumokra, vendégek ellátására, tisztek tartására kiadottakat számolták el. Ilyen címen

1824-ben	2971	1834-ben	4709
1825-ben	2422	1835-ben	5670
1826-ban	2414	1836-ban	4581
1827-ben	4448	1837-ben	5265
1828-ban	4719	1840-ben	2972
1829-ben	4104	1846-ban	908
1830-ban	4379	1847-ben	1063
1833-ban	5475	1848-ban	1534 ft-ot,

Összesen 57 634 ft-ot, a fenti évek átlagában valamivel több mint 3600 ft-ot mutattak ki. Három évről azt is ismerjük, hogy a kifizetett összegekből mennyi ment a vendégek tartására: 1833-ban 2023, 1836-ban 3752, 1840-ben 1550 ft, s ez az akkori kiadásoknak több mint a fele (57%-a).

⁵⁰ Vö. *Oláh József*: A sárospataki és regéci uradalmak személyzete a reformkorban c. tanulmányával.

Vizsgálódásaink végén az udvari kiadásokat ekképpen összegezhetjük;

különös szegődségekre	1 900 ft
alkalmazottaknak	3 100
építkezésekre	10 000
udvari, konyhai szükségre	12 000
könyvtárra	<u>360</u>
összesen:	27 360 ft,

azaz évi 27–28 000 ft.

Ez az összeg számításaink szerint – a kettős uradalom 1824–1848 közötti, 17 évről ismert összes kiadásának (5 384 663 ft, éves átlag 336 541 ft) mintegy 8–8,5%-a lehetett.⁵¹

IRODALOM

- Almanach de Gotha (1841): Pour L' Année Gotha. Chez Justus Perthez 78.
- BALASSA IVÁN (1881): *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*. Tokaj. 95., 159., 160., 640.
- DANKÓ IMRE (1955): *Ismérjük meg szülőföldünket*. Miskolc. 16.
- DERCSÉNYI DEZSŐ–GERŐ LÁSZLÓ (1951): *A sárospataki Rákóczi vár*. Budapest. 14–15.
- MIHÁLY DÉTSHY (1970): *Sárospatak*. Corvina. 57–58.
- DÉTSHY MIHÁLY (1973): *A sárospataki vár kertjei és szőlői*. Agrártörténeti Szemle. 1–2. 75–91., 89.
- DIVALD KORNÉL (1903): *A sárospataki vár*. Patria Irodalmi Vállalat és Nyomda Részvény-Társaság. 37.
- DONGÓ GYÁRFÁS GÉZA: *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*. 1898. 313.; 1899. 109., 154–155.; 1900. 31., 346.; 1902. 94–95.; 1903. 108.; 1906. 139., 151–159.; 1909. 126.; 218–222. (AZVT)
- FÉNYES ELEK (1836–40): *Magyarországnak s' a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai s geographiai tekintetben*. Pest, III. 11.
- GULYÁS JÓZSEF–KÁNTOR MIHÁLY (1933): *Sárospatak és vidéke*. Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala. Bp. 29., 30., 31., 214.
- HARSÁNYI ISTVÁN (1921): *Adalékok Sárospatak múltjához*. Sárospatak. 47–48.
- KORPONAY JÁNOS (1866–1870): *Abauj vármegye Monográphiája*. Sárospatak. 558., 558–559.
- KÓPECZI BÉLA–R. VÁRKONYI ÁGNES (1973): *Rákóczi Tükör*. 2. k. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 493.
- NAGY IVÁN (1858): *Magyarország nemes családai* II. 234. Pest
- N. KISS ISTVÁN (1960): *Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében*. Történelmi Szemle. 21–22.
- PÁLFFY JÁNOS (1939): *Magyarországi és erdélyi urak*. Sajtó alá rendezte: Szabó T. Attila. Révai. Bp. 104.
- SZABAD GYÖRGY (1957): *A tatái és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 461., 464., 467., 470.
- SZÁNTÓ IMRE (1952): *A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása. a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei*. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. Szerk.: Spira György. Akadémiai Kiadó. Bp. 288.

⁵¹ 1570-ben a sárospataki uradalom évi bevételének 44,2 százalékot fordítottak az uradalom és a vár fenntartási költségeire. (A bevétel többi részét a szepesi kamara a beregi, az abauji, szatmári erősségekre töltötte). N. Kiss 1960. 21–22.

JÓZSEF OLÁH

THE CIVIL LIST OF DUKE BRETZENHEIM

The Bavarian-origin Károly Ágost Bretzenheim acquired and started to run the double estate in 1806 and 1807 respectively. The estate was overseen by Adolf Duras, who – through his activity – thwarted the naturalization of his lord.

The son of the Duke became the member of the Hungarian order of nobles in 1827. The new landlord married the daughter of the late Austrian prime minister's brother, Schwarzenberg. The duke and his wife spoke Hungarian well and loved the Hungarian people. The duke did a lot to improve the vinery of the Tokaj region and took a political role during the Hungarian war of independence, and later during the ensuing absolutism. His wife played an important role as a leader of charity organizations.

The paper analyses the numbers, payment and expenditure of the personnel (and castle-building, garden, cooking and library costs) of the Sárospatak and the Tállya estates.

The inner staff received a salary of 2000 Forints (which doubled between 1826 and 1843). The number of employees was between 13 and 21 and most of its salaries were paid in kind. For the remodeling of the castle of Sárospatak they spent 10 000 forints per year. Cooking costs were mainly covered by serf-provisions and purchases (The 1824 expenditure is shown on detail in the study). In the average of 13 and 16 years, 6000 forints per annum was spent on civil list and cooking. The value of naturals was estimated at 6600. An annual sum of 3–400 forints was spent on books, and 27–28 000 forints on the civil list – 8 to 8.5 per cent of overall expenditure.

T. MÉREY KLÁRA

A DRÁVA ÉS DUNÁNTÚLI MELLÉKFOLYÓI 1810–1812-BEN

(Egy hadmérnök leírása alapján)

Az Agrártörténeti Szemle 1996. 1–2. számának 278–297. oldalán a Duna dél-dunántúli mellék-vizeiről megjelent tanulmányomban megígértem, hogy a folyó legnagyobb mellékvizéről, a Dráváról külön fogok beszámolni. Ezt az ígéretemet szeretném az alábbiakban beváltani.

A Dráva mindig nagy szerepet játszott hazánk történetében, így a róla 1810–1812 között készített „pillanatfelvétel” nagyon tanulságos és érdekes lehet a változásait, folyását, sokszínű adatait tanulmányozó vizekkel foglalkozó szakembereknek és gazdaságtörténészeknek egyaránt.

Mielőtt azonban a tárgyra térnénk, meg kell állapítanunk azt, hogy e munka forrása egy, I. Ferenc király által 1806-ban elrendelt országos katonai felmérés része, a Dunántúlról készített, a gazdasági és a társadalmi élet legfontosabb kérdéseire kiterjedő nagy jelentésnek egyik külön fejezete.¹ A készítői katonatisztek voltak, akik a közvetlen tapasztalatok alapján elkészített részjelentésekre alapozottan foglalták írásba a katonai szempontból fontos kérdésekre adott válaszokat, így készítették el az egy-egy témához tartozó összefoglaló jelentéseiket.

Ehhez kapcsolódik egy másik fontos probléma. A területet bejáró, felmérést végző hadmérnökök és segítők nagy része nem tudott magyarul, de nem ismerte a helyi nyelvjárásokat sem. Így aztán a helyneveket (településeket és a földrajzi neveket is) igen gyakran „elhallották” és elírták. Olykor komoly problémát okozott a helyes névforma megállapítása, hiszen a forrásban feltüntetett helységnév a korabeli lexikonokban, majd olykor csak néhány évvel későbbi, „hivatalos” térképeken egészen más néven szerepel. Az alábbi feldolgozásban rendszerint megjelöltem a forrásban szereplő „elírt” nevet, de megjelöltem (ahol erre lehetőségem volt) a valószínűsíthetően helyes névformát is. Minthogy a Dráva folyása esetenként egészen rövid idő alatt ment át olykor igen jelentős változásokon – erre nem mindig volt lehetőség. Ennek pótlásaként szolgál az a megrajzolt térkép, amelyen a legfontosabb helynevek – a hiteles térképeken szereplő névformában – végigkísérhetők.

*

A Duna egyik leghosszabb mellékfolyójának: a Drávának a leírása az 1810–1812-ben létező gazdasági illetve földrajzi állapotoknak érdekes és nagyon figyelemre méltó rajzát adja. A katonai jelentés III. füzetében, a 220. oldalon kezdődő jelentés: „B. Fluss-Gebieth der Drau.

* Ez a munka a Pro Renovanda Cultura Hungariae alapítvány támogatásával készült.

1 Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (továbbiakban: ÖstA), Kartensammlung (továbbiakban K) VII. k. 116. „Topographische Beschreibung westlichen Theiles von Hungarn zwischen der Donau und der Drau. I. Abtheilung 3-ten Ternion gedrängte Beschreibung der Flüsse-, Seen-, Sümpfe- und Moräste, dann bestehenden und projektierten Canäle. B. Fluss-Gebieth der Drau.” (Továbbiakban: Jelentés 3)

Der Drau Fluss” címen magával a folyóval foglalkozik, a jelentés egészében használt logikai sorrendben.

A Dráva folyó *irányát* felvázolva az eredetével kezdi. Tyrolban, Tolbach föld (Tolbacherfeld) alatt ered, onnan szalad végig – keleti irányban – egész Karintián, Stejermark egy részén, jelesül Sauriktól Ternovczéig, ahol Steierország Horvátországgal szomszédos. Innen a Hrug folyó torkolatáig ezekben az országokban folyik, majd Szlavóniába és a Magyar Királyságba lép. A Sauriknál történő belépéstől Légrádig megtartja a keleti irányú folyását. Innen azonban Dernyéig (a kéziratban Ternye szerepel, a térképen: Dörnye) dél felé fordul, majd több kanyarulattal délkeleti irányt vesz fel, amely irányt követi aztán általában végig, majd nem messze Mária Almástól, a Piotza kocsmánál a Dunába torkollik.

A Magyar Királyság területén *felvett mellékvizeit* a folyó Dunába történő torkolatáig a következőképpen jegyzik fel:

A bal parton:

I. A Mura, amely felveszi:

a) a Lendvát és ez felveszi:	1. a Kebelét és 2. a Kerkát
b) a Ternavát és ez felveszi:	1. a Slibniket
c) a Kanisát.	

II. A Zsdalla, amely felveszi:

- a) a Csernetz patakot és ez felveszi: 1. a Csurgót

III. Rinya

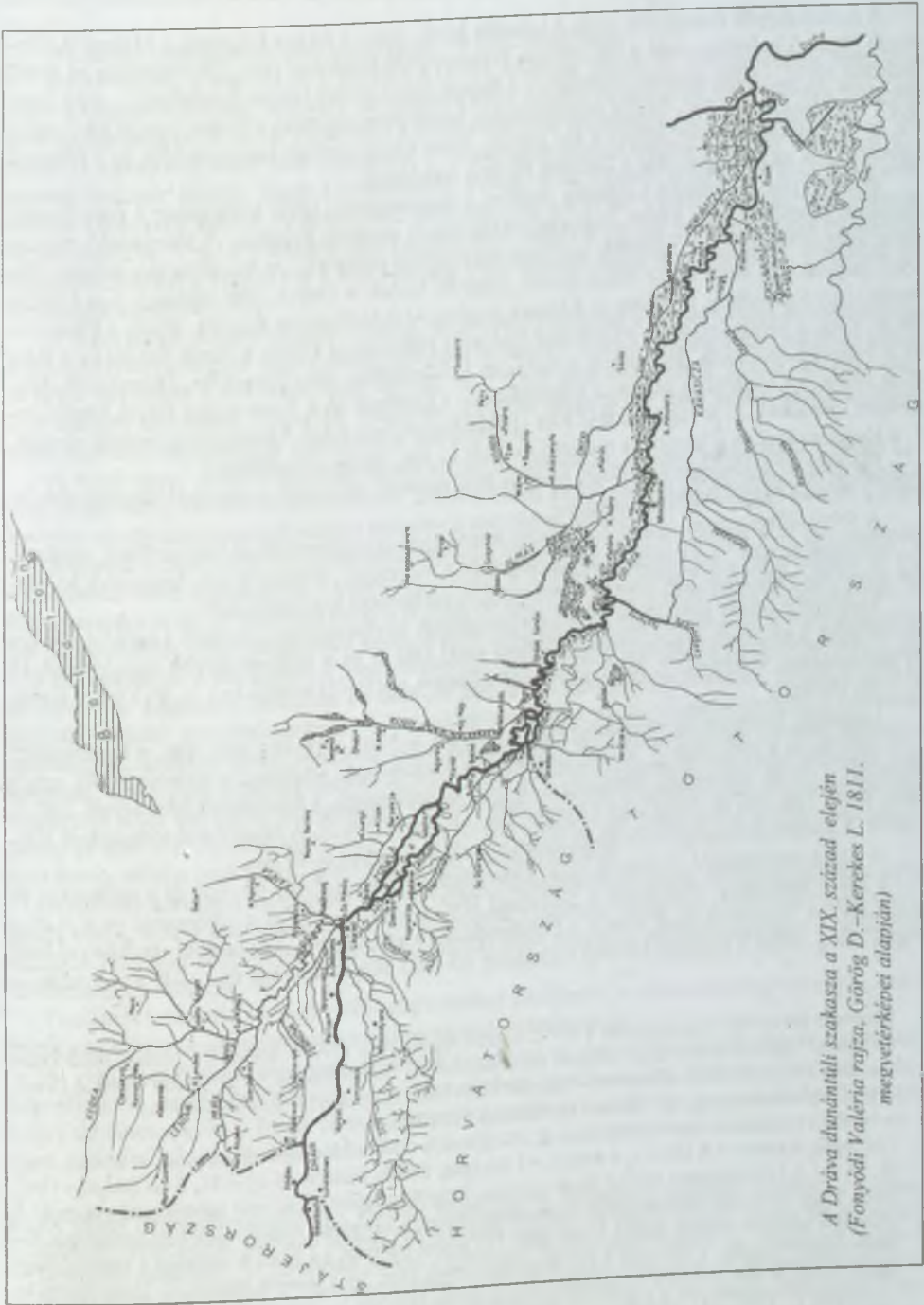
IV. Almás

V. Genest

Ezt követően felsorolja a jobb parton fekvő mellékvizeket is az előbbihez hasonló bontásban. Ezek nevét most nem jegyzem fel, csupán azt állapítom meg, hogy ezen az oldalon – ahogyan akkor nevezték: Szlavóniában, 7 mellékfolyója volt a Drávnak, amelyek mindegyike több, összesen: 43 mellékfolyót vagy patakot s azok további 18 nevesített vizet vettek fel és azokkal együtt növelték a Dráva vizét. (A mellékelt térkép fogalmat adhat erről.)²

2 A térképrajzot *Fonyódi Valéria* készítette *Görög-Kerekes Magyar Átlás* c. művében szereplő megyetérképek összeszerkesztésével és a szövegben kiemelt helynevek feltüntetésével.

A forrás teljes ismertetésének céljából közlöm az abban megnevezett vizeket, anélkül, hogy a hibátlan névalakot megállapítanám: VI. Pletvicza patak, amelybe ömlött: a Czukovczki patak, a Betfenki, a Ternovecz és a Raczinček patak. VII. Bedina patak, amelybe ömlött: a Sasa, a Preszechinával bővült Hochurad patak, a Kastanovecz, a Kameniczával bővült Xarovnicza, a Bisztricza patak, a Szotinszkával bővült Vocha patak, a Selesnieg, a Bisztra, a Remetnicza, a Granax, a Vrasno, a Lubesnicza, a Rechicza, a Rakovecz, a Sinosevecz, a Töplicz, a Doberniak, a Drenovacz, a Hoboczezc és a Luchicza patakok. VIII. a Segovina patak, IX. a Raszinicza patak, amelynek két mellékvize volt: a Radlovska és a Pruvnicza. X. Jaszenovacz, XI. a Koprreinitz patak, amelyet Bisztara, majd utóbb Strug folyónak neveztek. Ennek mellékvizei a következők voltak: Rechicza, Dubrova, Kralievacz, Szutarszky, Jagdenovchicza, Muchno vagy Reka, Pandurski Jarak, Petrov-doll, Reka, Csernilo, továbbá a következő öt vízzel: a Stoinicza, a Szkrobora, a Kusevacz, a Bersova és a Valiszlar vizekkel megerősödött Brezowa, a Gasticza, a Czerneck, a Bachicza, a következő 6 vízzel: a Komarnicza, a Szdella, a Hotova, a Szt. Anna, a Barna és a Badrovecz vizekkel megerősödött Matochina, a Suhakatalenával megerősödő Katalena patak, továbbá a Cseresnievecza, a Repusnicza és a Szedluricza vízzel megnövekedett Sarambov patak. S végül a Dráva jobb partjának utolsó mellékvizeként jegyezték fel: a XII. Karasicza folyó nevét.

A Dráva dunántúli szakasza a XIX. század elején
 (Fonyódi Valéria rajza, Görög D.-Kerekes L. 1811.
 megyetérképét alapján)

A mellékfolyók felsorolása után a jelentés közli, hogy a Dráva folyónak a Magyar Királyságba történő belépése után a bal parton Ternovecztől Isztáraig³ (ma: Drávasztára), az annál működő révig – nem messze Sellyétől – a Rinya folyó körüli terület kivételével – nem határolja ezt a folyót *mocsár*. Sellye mezővárostól kezdődően azonban a Dráva partját több jelentős és összefüggő mocsár kíséri a bal parton. Ezek egyre jobban kiszélesednek és a folyóval együtt viszik az árhullámokat a Dunába történő torkolatig.

A jobb part is csupán Légrádig mentes a mocsaraktól. Ettől kezdődően a part kisebb-nagyobb mocsarak által kísért, ingoványokkal tagolt egészen Eszékig. A jelentősebb mocsarakat meg is nevezi: 1. Légrádnál van egy terjedelmes mocsár; 2. a Moschansky mocsár (Berek) Szigetetz és Kopreinitz város között (tegyük hozzá: a Dráva jobb partján); 3. a Duboki berek vagy Szmerdely, Hlebine és Kladere között; 4. Pod-Dravina mocsár, amely a Pleskove-szi tó alatt, a Strug folyónak a Drávába ömléséig húzódik és követi a Strug folyót. Ez a Ried és a Netecha mocsárra dől, amely a Szlavon királyságban van, Bussetina, Dugoszello, Gradina fölött, a Csagavicza csatorna irányában; 5. a Gradacz és a Turanovac falvak közötti ingovány (Brüche), 6. a Jugovácztól Raz (feltételezhetően: Rác Micholaczig terjedő mocsár, 7. a Karasiczánál és a Vucsicza melletti mocsár és láp, lapály (Niederung).

Megjegyzzi a jelentés készítője, hogy a fent említett mocsarak valamivel részletesebb leírása e munka függelékében található.⁴

A folyó *állapotának* ismertetése során annak gyakori változásairól tesz említést, amiért is a „normális adatait” adja meg, a szélességét és a mélységét, kiemelve azt, hogy ezek az adatok gyakorta változnak, így ezeket ellenőrizni és esetenként korrigálni kell.

Saurichtól (mely helynév a térképen Szauritsch névformában szerepel) Légrádig a folyó szélességét a szigetek legszélesebb helyénél mért 160 öl és a legkeskenyebb ponton mért 40 öl szélességnek vehetjük. A folyó mélysége közepes víz (sic!) esetén 1–1 1/2 öl, kis víz esetén 5–7 láb (Schuh).

Légrádtól Demyéig (a térképen Dörnye), amely a Mura torkolata után van, a legszélesebb: 110–160 öl, és a mélysége 7–10 láb. Légrádtól a Michelsbergi átkelésig: a szélessége 144, míg a mélysége 1 1/2 öl. Demyétől Hlebinéig 118–160 öl szélességű, a Hlebinénél levő révénél 190 öl. Brod fölött 120–150 öl, Brod alatt a Forgoo (sic!) helyénél 200 öl. A Strug folyó torkolatánál 110–130 öl. A mélysége Brodig 7–15 láb és innen a Strug torkolataig 8–20 láb.

A Strug torkolatától Tamásiig (ma: Drávatamási, Somogy m.) 80–160 öl a szélessége és 7–18 láb a mélysége. Tamásitól a Sellyénél lévő révig 80–110 öl a szélessége és 4–5 öl a mélysége. A Sellyénél levő révtől a Palkonyánál (a jelentésben helytelenül: Balkonya) levő Palini révig, majd a Dunába történő torkolatig 80–160 öl a szélessége és 1–8 öl a mélysége.⁵

3 Ternovecz horvát falu Zala megyébe a XVIII. század végén (*Vályi* 1799. 3. köt. 493. o.) Isztava Felső Sztára volt akkor. Vályinál Sztára néven találjuk, Batthyány-birtok, Sellye filiája a XVIII. század végén. A Drávához közel van, s ez a folyó néha előtti – írta róla Vályi lexikona. (*Vályi* 1799. 3. köt. 441. o.)

4 ÖStA, Kartensammlung, K, VII. k. 116. Jelentés 3. 222. p.

5 A korabeli mértékeket nem számítottam át. A könnyebb tájékozódás kedvéért azonban itt közlöm, hogy 1 öl (agria, Klafter) = 6 láb = 1,8 méter. – 1 láb (pes, Schuh, Fuss) = 16 ujj = 31,6 cm (Bogdán 1987. 55, 58. o.) A későbbiekben feltűnő lépés (gressus, Schritt) meghatározása már nehézségekbe ütközik. A Pallas Nagy Lexikona kiemeli ennek a mértékegységnek a katonaság életében betöltött fontosságát. Értelmezése szerint a katonai csapat 1 perc alatt 115 lépést tett meg, s a lépés hosszúsága a katonák átlagmagasságától függött. 1 óra alatt 5 km távolságot tettek meg, így a lépések hossza 72–75 cm között lehetett. (PLM. 9. köt. 439. o.) – Ugyanez a megállapítás található – a katonai források használata alapján – *Csendes L.* 1980. 137. oldalán. – A forrásunkban itt található helynevek Somogy megye térképén nyomon követhetők. Palin a térképen P. Pali néven Miholatz-zal szemben található.

Az eszéki várerődítménynél bizonyosan 48 öl a szélessége.

Ezt követően, a jelentés 223. oldalán a Dráva *szigeteit* tekinti át. Előrebocsátja, hogy ez a folyó a Magyar Királyság területén helyenként több, kisebb és nagyobb ágra szakad, ami által több helyen szigeteket alkot. Felsorolja a jelentékenyebb szigeteket, amelyek száma: 15! Ezek közül 11 tartozott a folyó jobb partjához, s, mindössze négy a bal part, vagyis a Magyar Királyság területét alkotta. Ezek a következők voltak: a 4. számú sziget: a Ternovsak, nem messze Ternovecz falutól. A balparthoz tartozott még az 5. sz., Goricze sziget, nem messze Oporoveztól. A 7. sz. a Vaikek sziget Légrádnál és végül a 15. sz. Budvay sziget Pedrevcze közelében. Ezeket a szigeteket a folyó leírása után tekintik majd át, elsősorban a katonai jelentőségük szempontjából.⁶

E folyó *esése, folyása* nagyon változó. Saurichtól Derynyéig e folyó folyása általában erős, néhány helységnél szinte sodró, noha több ágra is szakad. Deryne alatt a Hlebinei révig akkora esése van ennek a folyónak, hogy ha egy tutaj a víz hatalmába kerül, akkor egy perc alatt 115 lépésnyi utat képes visszafelé megtenni. Lejebb aztán a víz több ágban kanyarulatokat alkot, ami által a gyorsasága valamelyest mérséklődik.

A folyó *ágya, medre* Derynyéig durva köves és homokos, lejebb valamelyes földdel kevert. A molványi révnél ismét kövecses, majd ez alatt ismét sárgás agyag folyami homokkal keverve, amely tulajdonságát azután egészen a torkolatig megtartja.

A *partok* a Saurichtól a Lovrecheniczig tartó szakaszon a jobb oldalon 3–4 láb magasak és a túloldal felett dominálnak. Lovrechani falutól a Krisovlián kastélyig a jobb oldal 1–2 1/2 öl magasságot ér el, itt elég szakadékos is lesz, de már a Fridaui révnél alacsonyabbá válik. A bal part laposabb, majd magasodni kezd. A fent említett Légrádi révnél a jobb part átlagosan 3–5 láb magas, de a bal parton a megnövekedett bokrokkal 3–10 lábnyi termőföld van, s így ez domináló. Légrádtól Derynyéig 16 000–28 000 lépés széles, Podravinának nevezett síkság húzódik. A jobb part szakadékosan kimosott és 5–10 láb magas. Ezzel szemben a bal oldal szőlőhegyek lábaihoz simul, amelyek kissé hullámosak, de aztán meredek tőrészel dőlnek a folyónak. Ezért ezek a partok uralják a folyó jobb oldalát. Derynytől Vízvárig mindkét part magassága 4–12 láb körül van, amelyek váltakoznak. Ott van a túlsúly, ahová a folyó pályája fordul és ahol a termőföld kimosódik. A folyó bal oldalán ezt határolja a Répás erdő majdnem fekvő, vízben lévő fáival, amelyek magas lomblevelű fák.

Vízvártól Barcsig a bal part 3–4 1/2 öl magas, meredeken levágott, átjárhatatlan, és a jobb partot uralja, amely nem magasabb 2 ölnél. Mindkét parton váltakozó erdőrészek találhatók. Barcstól Tamásiig ismét a bal part az uralkodó, ahol főként a kanyarulatokban 5 öl magas földterületek találhatók.

Tamásitól a Dunába történő torkolatig mindkét part lapos, s váltakozva hol az egyik, hol a másik van kimosva, ahogyan ezt a vízi események előmozdítják.

A „*vízi események*” vagyis az áradások tavasszal és ősszel fordulnak elő. A Saurichtól Légrádig tartó szakaszon csak néhány helyen szokott kisebb áradás, kiöntés előfordulni, ahol a part túl alacsony, és a folyó vizét nem tudja kordában tartani. Ez is csak rövid ideig tart.

⁶ Az előbbi módszerünket követve, röviden feljegyzem a kéziratban található neveket: 1. Lovreschansky Ottok sziget, Dubrava falunál, Stajeroszország határán. 2. Veleky Omejk sziget, 3/4 órányira a Krisovlián kastélytól. 3. Smetniak sziget, Dubrinca falutól nem messze. 6. Jalesevecz sziget a Bednja patak torkolatánál és Szelnicza falunál. 8. Sznilos sziget Derynyénél, 9. Brozenicza sziget és 10. Damass szigetek a Hlebinénél levő révnél. Másodszor fordul elő a 10. szám, Medvedichka fél-szigetet jelezve, 11. Valika Ostra-Luka sziget. 12. Fuszina sziget, 13. Kis Brestich Jada sziget, 14. Nagy Brestisch sziget.

A jelentés szövegébe itt egy rövid beszúrás került, amely szerint előfordul, hogy néhány napig Légrádot is elönti a Dráva vize.

Légrádtól a szlavóniai határig vagy a Strug folyó torkolataig főként a jobb parton a Drávába ömlő patakok, vizek visszaszorulnak, úgyhogy azok is kiöntenek, kilépnek medrükből és elárasztják a körülöttük levő földeket. Az itt mutatkozó áradások már valamivel tartósabbak, és a víz 5–10 napig is a földeken marad. Mindamellet ez nem zavarja ezen a szakaszon a közlekedést.

Szlavónia határától a torkolatig Eszéknél, mintegy fél órányira lefelé Tamásitól a következő petárdai⁷ (Betárdának írta) földterületig általában a bal parton földből készült töltés (Erd-Damm) épült abból célból, hogy a vízátfolyást megakadályozza. Ez néhol 600–800 lépésnyi távolságban, de néhol egészen közel, a folyó mellett vezet el. Ennek ellenére ez sem képes elhárítani a folyó kiöntését, ahhoz nem épült elég szilárd anyagból. A víz több helyen áttöri, aminek következtében mindkét parton helységek, települések kerülnek víz alá. Ez a víz a közeli mocsarakat táplálja, növeli és 3–6 hétig lehetetlenné teszi a folyó megközelítését. A jobb parton az áradások elérik a Verőczéről Moszlovinába vezető utat. Ez utóbbi helységtől egészen a Podgaiczára vezető útig s innen a Dunába történő torkolatig ezt a partot egy rendes földsánc (rideau) kíséri, amely a folyó egyik kanyarulatához csatlakozik, de néhol 1000 lépésre is eltávolodik. Ez a földsánc képezi itt a folyó kiöntésének utolsó vonalát.

Sokkal jelentősebbek azonban azok a ritkábban előforduló nagy áradások, amelyek május vagy június hónapokban történnek. Ezek a jobb parton a Fridaui révtől Légrádig húzódnak, s ilyenkor minden jobb parton fekvő település, akár mélyebben fekszik, akár magasabban: 1–3 láb mélységű víz alá kerül, és ez az állapot legalább 3–4 napig tart. Ilyenkor minden összeköttetés megszakad, legfeljebb hajóval lehet ezeket a helységeket megközelíteni. Légrád alá is lehúzódik ez az áradás ugyanazokkal a tulajdonságokkal, mint az említett szakaszon, és egészen a Strug folyó torkolataig tart. Ez az árhullám kiterjeszkedik Varasd, Légrád, Kladare, St. Georgen, Szeszvet, Pitomacha és Gradecz településekig, bár a néhol létesített „mesterséges oltalmaknak” (Künstlichen Hülfen) köszönhetően ez már ritkábban fordul elő. A Szigetecztől Gradecze vezető út általában 20–30 napon át nem használható. Ekkor elvonul a víz, de a föld még két hónapig használhatatlan. A mélyebben fekvő területekről a víz fél évig sem tűnik el. Ilyen esetben az összeköttetést ezzel a területtel részben csak hajóval lehet fenntartani. De az áradás nagyon elgondolkodtató hatást gyakorol a hajózásra is, mert ilyenkor a termőföld a fákkal és a botokkal, ágakkal együtt lesodródik a partokról, s a folyó tisztítására nincs lehetőség. Ezáltal pedig a hajózás is veszélyessé válik. Erős, hideg teleken a folyó befagy, s ilyenkor veszély nélkül a legnehezebb teherkocsikkal (Lastwagen) is bátran lehet rajta közlekedni.

A jelentés következő szakaszában az összeköttetés, a közlekedés helyeit és eszközeit tekintti át a hadmérnök.

Ezen a folyón az ebbe az országba történő belépésétől – amely Stájerország határán van – egészen a torkolataig, amely Eszéknél van, mindössze három állandó fő közlekedési pont található:

1. Varasznál, középen van egy 13 „járomból” (Joch), vagyis hídpillérből álló, jól megépített híd.
2. Demyénél középen egy repülőhíd.

⁷ Petarda a XVIII. század végén sokác falu volt Baranya megyében, amely a dárdai uradalomhoz tartozott, Beremend filiája volt. Böven van legelője – írta a lexikon –, amikor a Dráva nem árad ki. (Vályi 1799. 3. kőt. 78–79. o.)

3. Eszéknél középen egy szilárd, fából készült jármoshíd, amelyet még semmiféle víz-áradás sem szakított le. Ez a fent említett két jármoshíd egész éven át használható és erősen igénybe is veszik. Csak kivételes vízi események, továbbá jégzajlás idején zárják le ezeket a hidakat a forgalom elől.

E három megadott fő közlekedési lehetőségen kívül más átjárás is van a Dráván. Lovak és szekerek számára kompokat (Überfuhr-Plätten) tartanak fent a következő helyeken:

1. Fridau-al szembeni rév (Überfuhr Plette (sic!)),
2. ugyanaz Varasd és Légrád között Dobravánál,
3. Szent Mihályi rév, Légrádtól fél órányi távolságban, a Mura torkolata alatt,
4. Hlebinénél, a Répás erdőnél, az ún. Novigrád-i rév,
5. Molvénél, a Molvarskoi rév,
6. a vízvári rév, Medvedichka félsziget mellett,
7. Rév Brodnál,
8. Bolhónál, a Fusine sziget melletti rév,
9. Bolhónál a Briszatich-Jada sziget melletti rév,
10. a Pitomachánál levő rév, amelyet ugyancsak Bresztich-nek neveznek, s amely a Nagy Bresztich sziget mellett van, a 9. és a 10.-et is Pitomach-i révnek is nevezik,
11. a Barcsi rév (a jelentésben Parcs-nak írták!),
12. Sztáránál (Isztara), nem messze Sellye mezővárostól is van egy rév,
13. Sokacz Miholacznál (Miholcze), amelyet Palin révnek neveznek,
14. Nárdnál (téreképen Nyárd) van egy rév, de ez nem tart fent semmiféle úttal kapcsolatot, csupán arra szolgál, hogy az uraság állatait a túloldali legelőre szállítsák.

A réveknél említett szállítóeszköz: a komp majdnem mindenütt ugyanolyan. Nagyságuk és teherbíró képességük: 3–4 Landwägen (kb. 60–80 m mázsa), 8–10 ló átszállítására alkalmas. Csak kivételes áradások esetén válnak ezek az átjárók használhatatlanná, és csak rövid időre. Ezek a lovak és kocsik átszállítására alkalmas kompokon, tutajokon kívül van még több kisebb és nagyobb hajó, amelyek azonban csak egyes emberek átszállítására alkalmasak. Ezek a következő helyeken vannak:

1. Dumbrava falunál van egy hajó, amely 30 embert fogad be, de az átjárás rajta csak az ottani szigetre lehetséges.
2. A fent említett falu és a Fridaunál lévő rév között van 3 csónak, amelyek egyenként 6-8 embert képesek szállítani.
3. Motichinél van egy csónak (Schinackl) 4 ember számára.
4. Motichi és Stefanecz falu között két csónak van 8 ember és négy kis csónak 4 ember számára.
5. Semovecznál 2 csónak 4 emberre.
6. Podbrestnél (nem közli a számot és a teherbíró képességet).
7. Perlaknál van egy hajó, amely 20–30 embert vagy 4 szekeret bír el.
8. A Plitvica (sic!) torkolatánál van egy hajó, amely egy nem megrakott (unbeladene) szekeret képes átszállítani.
9. A Pednja torkolatánál van két csónak, 6-8 ember számára.
10. Légrádnál van egy úgynevezett állatrév (Vieh-Überfuhr), ahol kb. 30 kis csónak (Kähne) van, amelyek mindegyikén 5-8 ember fér el.
11. Gyelekovecznál, egyes emberek számára.
12. Tamásinál,

13. Lakocsánál,
14. Révfalunál,
15. Zalathánál,
16. Moszlovinánál,
17. Czunnál,
18. Podgaiczénél,
19. Bisztrinczénél,
20. Gádnál,
21. Petrevczénél,
22. Révfalunál és
23. Kis Dárdánál, ezen az utolsó 12 helyen több csónak (Schinackel) van, amely egyes embereket szállít át.

A következő szakaszban a jelentés készítője rátér a folyón levő *tárgyak, berendezések* ismertetésére.

Ezen a folyón a Magyar Királyságba történő belépésétől egészen Barcsig csak csajkával lehet közlekedni, de az utóbb említett mezővárostól, ahol egy fő sóhivatal is található, már ún. hajók is járnak.⁸

Mind a csajka, mind a hajó (carina) tökéletesen felhasználható a hídveréseknél. Többnyire laposan, lesimitva építik, hosszúsága 5 öl, szélessége 8 láb körüli. Ez utóbbiak olyanok, mint a Dunán járók, és több mint 1000 fontmázsa terhet képesek szállítani. Ezek a csajkák legnagyobb számban Varasdnál, Domborinál, Légrádnál és Dernyénél találhatók, a hajókat pedig Barcsnál, Vöröspartnál, Sokacz-Miholacznál és Eszéknél találjuk. Nárdnál (Nyárad) mindig 40 körüli kis jármű várakozik. Fa, gerenda és deszka Varasdnál, Légrádnál, Barcsnál és Eszéknél nagy mennyiségben van felhalmozva. Vöröspartnál és Eszéknél vannak olyan helyek (Schoppenstädte), ahol a folyót járó hajókat felerősítik (javítják), minden hajót, mely a folyón van, megvédenek. Jelenleg a hajózás Barcsig csak a sóval terhelt hajókkal történik – hangzik a jelentés szövege. A legutóbbi, 1809. évi háborúban ezek egészen Légrádig feljutottak, de ehhez hajóvontató utakat kellett készíteni. A vízáradások azonban ezeket már ismét szétrombolták. A folyó torkolatától felfelé Barcsig nincsen tulajdonképpeni hajóvontató út, s a hajókat a határos partok mocsaras volta miatt lovakkal nem vontathatják, azokat 20–30 ember képes csak felvontatni hol az egyik, hol a másik partról. Erős szélben, a szokásosnál magasabb vízállás esetén, továbbá télen, amikor jeget is hord a víz, nem lehet közlekedni a fo-

8 A szöveg a Kehlhammer szót használja a hajó jelölésére, amely a Márton-szótár szerint (*Márton* 1823. 2. köt. 22. o.) a Kielhammer, azaz latin formájában a carina szóval azonos. Ez utóbbival pedig ekkor már a hajó fogalmát jelölték. Az ugyancsak ebben a szakaszban említett csajkának azt az elől és hátul tompa, ládaalakú könnyű puhafahajót nevezték, amelyet rendszeren csak egy lefelé menő útra készítettek, faszögecseléssel. Többnyire csak kisebb értékű nyerstermények vagy cserépanyagok szállítására használták. Tulajdonképpeni hazájuk a Dráva vidéke, onnan kerülnek le a Dunának a Dráva-torkolaton alul fekvő részére – írta *Kenessey* a Pallas Nagylexikon szócikkében a XIX. század végén, az akkori állapotokat is ismertetve. „Többnyire kettesével vagy négyesével vannak összekapcsolva olyformán, mint a szálfatalpak s vezetésük is úgy történik, mint a talpaké.” Ezek a Dráván használatos csajkák tehát nem voltak azonosak a vitorlával és evezővel ellátott csónakokkal, amelyek ágyúkkal és tarackokkal felszerelve az osztrák–magyar határörvidéken a folyamhatárok megvédésére és őrzésére szolgáltak, s melyeknek állomáshelye a Tisza torkolatánál Títel városa volt, s a legénységét csajkosoknak nevezték. Ez a zászlóalj a török elleni háborúban játszott nagy szerepet. (PNL, 4. köt. 587. o.)

lyón. Egyébként is sok ezen a folyón a fa és a bot, amelyeket az áradás szakít ki, s ez a közlekedést veszélyessé teszi.

Ezek mellett ezen a folyón kb. 365 hajómalom⁹ áll, amelyek többnyire a szántóföldekkel rendelkező helységek közelében helyezkednek el. Ezek a hajómalmok az áradástól, a vízi eseményektől függően változtatják a helyüket. Ezeknek a hajómalmoknak is megvan az a tulajdonsága, mint a legtöbb csajkának, hogy vagy közepén kötöznek össze 2-2 gerendát, vagy pedig 3 vagy 4 magas fára kötik össze őket.

A katonai észrevételek szakaszban a jelentés leszögezi, hogy a Monarchia jelenlegi helyzetében, amikor a támadások mindig beljebb érik az országot, és amikor egyszerre érhetik támadások délről és nyugatról, ez a folyó különösen értékesé vált. Megkönnyíti ennek védelmét az észéki erődítmény és az átjárók meg a közlekedési utak, amelyekre a védelem korlátozódik.

A legjelentősebb helyek, ahol szilárd hidakat lehetne létesíteni, a folyó jobb partján vannak. Négy helységet említ, négy „hídfőt”, ahonnan jelenleg támadást lehetne indítani az ellenség ellen: 1. Varasd, 2. a Szent Mihályi rév, amely nincs messze Légrádtól, 3. Dérnye, 4. Sokacz-Miholác.

A további utak és átjárók közül kiemeli a 1. Fridaui révet, 2. a Pednya és Plitvicza torkolata közötti vidéket, 3. az átjárót Hlebinénél, 4. ugyanazt Brodnál, 5. Bresztich-Jadánál és Sztaránál. Ezeknél a szokásos földsáncokkal (Erd-Damm) lehetne védekezni vagy más módon, amelyekre majd a katonai részleteket ismertető részletes jelentésben tér ki.

Ez a katonai észrevételeket, megjegyzéseket tartalmazó szakasz alkotja a jelentés tulajdonképpeni befejezését. További részében már olyan feljegyzések és észrevételek következnek, amelyek a környezetre vonatkoznak, elsőként a Dráva melletti lápokkal, mocsarakkal, továbbá a szigetekkel, ligetekkel stb. foglalkoznak.

A jelentés következő címe is ezt jelzi, amikor is a Dráva bal partján fekvő lápok és mocsarak részletes áttekintésére tér át a 228. oldalon. A Dráva és a Sellyéről Siklóson át Észékre tartó út közötti területet vizsgálja meg. Ez a mocsár nyugatról keleti irányban húzódik és határát a Sellyéről Észékre tartó országút, postaút és a Dráva vonala alkotja. E mocsár kiterjedése kb. 10 négyszögmérőföld (575, 4 hektár).

Neve tulajdonképpen nincsen, csak a Dráva mocsara néven emlegetik.

Tulajdonsága, állapota a következőkkel jellemezhető: talaja változó, hol homokos, hol fekete föld alkotja, s ez a több. Legnagyobb részén sással benőtt terület, más része rekettyés („flichende Wiesen”).¹⁰

Ezt a mocsarat részint a hegyekről lezúduló vizek (esővíz, hegyi patakok), részint a Dráva túlfolyása táplálja. Belsejében sok a holtág, a tavak és a belső vizek, amelyek csak a széleiken száradnak ki. Ebben a nagy mocsárban helyenként vannak kisebb magaslatok, amelye-

9 A hajómalom alulcsapó vízimalom, amely két hajóból: az ún. házhajóból és völgyhajóból áll, amelyek gerendákkal vannak egymással összekötve és közöttük van a lapátos hajtókerék elhelyezve. A házhajó felső építményes és ebben van a malommű. A völgyhajó kisebb és fedetlen és a malom gerendelyétől illetve a kerék másik támpontjával szolgál. A lapátos kerék a folyó tükre felett keresztben fekszik s a víz folyása által mozgásba hozatva, hajtja a gerendellyel összeköttetésben levő fogaske-rekek közvetítésével a malom művét. A hajómalom a mederbe levért karókhöz vagy vasmacskákhoz láncsal, néha közvetlenül a parthoz kötéllel van kikötve, s lehetőleg úgy elhelyezve, hogy kedvező vízsodorban legyen. (PNL, 8. köt. 545. o.) A gerendely a vízimalom száraz kerekeinek tengelye. (MÉKSz., 1972. 462. o.)

10 A Márton-szótár szerint Flechtweide jelenti a rekettyét, rekettyés területet. (Márton 1823. 2. köt. 725. o.) A rekettyés vizenyős területen növő rekettyefüzekkel benőtt területet jelent. (MÉKSZ, 1155. o.)

ken 36 helység települt meg. Ezek lakottak és megművelt határaik vannak („bebaut”). Nyáron, száraz időben megvan az egymás közötti, szállítóeszközökkel történő összeköttetés lehetősége. Ezek az utak azonban viharos időjárás esetén nemcsak a szállítóeszközök, hanem a gyalogosok számára is használhatatlanná válnak. Ilyen esetben a postaútról a Drávához vagy egyes települések között leáll a forgalom. Állandó átjárás csak két helyen lehetséges:

1. Az Eszék-től Bellyére vezető, jól elkészített töltésúton,
2. a Sokacz-Miholacz (Micholczá)-tól Siklóásra vezető átjáráson.

A *katonai észrevételeket* összegző szakaszban feljegyezi, hogy az Istvándiból Eszék felé menetelő csapattest (Corps) számára ennek az a Drávánál levő útszakasznak, továbbá a már említett, Eszék-nél és Miholjácznál levő két átjárónak van jelentősége. Mivel ezek völgy-szoros jellegűek, könnyen védhetők.

A jelentés következő része kitér a talaj – csatornázás révén történő – javításának kérdésére. Megemlíti, hogy Dráva-Tamási alatt mintegy félóránnyira van Petárda,¹¹ ahol egy földből készült töltés van azért, hogy a Dráva áradását felfogja, de ez minden áradás alkalmával átszakad, s ilyenkor több községet elönt a víz. Egy megszilárdított védőgát kétségkívül segítene ezen a helyzeten. Különös figyelmet kellene fordítani a Kenest (Körös) és az Okor patakokra, amelyek ezen a mocsáron terjeszkednek és nincs lefolyásuk. Ezeket kellene csatornába terelni, s ez valószínűleg művelhetővé tenné ezt a területet.

A jelentés következő szakasza a Dráva jobbpartján fekvő *mocsarakkal és ingoványokkal* foglalkozik. Ezek közül elsőként:

A) a Légrádnál fekvő mocsarat ismerteti. Ez a mocsár tulajdonképpen a Dráva régi medre, amely évekkal ezelőtt Légrádtól délre feküdt, azért Dráviczának nevezik. Ennek a mocsárnak a kiterjedése a Mali Ottoktól a Légrád alatti területig húzódik. Ennek hossza 2500 és a szélessége az elején 100, majd 200 és a közepe körül 400 lépés. A víz mélysége átlagosan 2–5 láb, de vannak mélyebb helyei is.

A tulajdonságai: a talaja iszapos, nád és sás található rajta. Száraz nyáron több helyen járható, még lóval is, bár az iszap (Schlamm) mindig akadályozza az előrehaladást. Nedves időben használhatatlanná válik ez a rész, s Légrád városa (Stadt Légrád) mintha egy szigeten feküdné. Két irányból lehet csak onnan kijutni: Kopreinitz felé és Mali Ottok irányába.

B) Moschansky berek. Ezt a mocsarat Szigetec és Jercsin falvak, továbbá a Kopreinitz folyó zárja be. A mocsarat a Kopreinitz folyó és az ún. Réka patak táplálja. Míg a jelenleg álló védőgát Dernyénél meg nem épült, addig ezt a mocsarat a Dráva is táplálta. *Allapotának* ismertetésekor közli, hogy e mocsár hossza és szélessége is 2000 lépés körül van. Nagy víz-áradás idején a réteket nyugaton Peteraneczig, délen a Kopreinetz folyóig, keleten a Peteranecz-nél levő homokdombokig, Hlebine irányában és nyugaton a Kopreinetz folyónál levő Brege falunál levő átjáróig (amely Seressin faluba vezet) ellepi a vizet. A víz mélysége az említett réteken jelentéktelen, az átjárás nem törik meg. A fent említett mocsarat azonban benötte a nád és a sás, a réteken bozót és erdő található a Réka Potok kifolyásának közelében.

C) A Szmerdeli mocsár. Moschansky Berek kijárata közelében Kladare és Hlebine falvaknál kezdődik és a Kopreinicza vagy Brezovicza alól e folyók egyesüléséig a Breszova patakkal együtt halad, amelynek Szmerdely is a neve. Kiterjedése: hosszában 1 1/2 óra, legnagyobb szélessége 2000 lépés, a legkisebb 1000 lépés. A Brezova patak táplálja és a Kopreinitza folyó kiöntései. E két víz szigetet képez, amelyen tölgy- és nyárfák állnak és a Vlaszko-

¹¹ Petárda a dárdai uradalomhoz tartozó sokác falu volt Baranya megyében a XVIII. század végén. Beremendnek volt a filiája. Legelője bőven volt, amikor a Dráva nem öntött ki. (*Vályi* 1799. 3. köt. 441. o.)

nedinvada és Volnari erdőt alkotják. Északi részén a mocsarat Duboni Bereknek nevezik, ezen azonban általában gyalog is, sőt, száraz évszakban egyes helyeken lóval is át lehet kelni. Az áradások ellenére a magas vezetett védgátút mindig használható.

D) Pod-Dravina. Ez a mocsár délnyugaton Hlebine, délkeleten a Pleszkovecki tónál, a Drávánál kezdődik, követi az ún. Csernetz árkot, Kopreinihisza, Bisztra és a Strug vonalát, annak a Pittomachnál a Drávába ömléséig. E mocsár hossza 6 1/2 óra és a közepén a szélessége: 1 óra.

Allapotának ismertetésekor leszögezi, hogy ezen a szakaszon nem lehet átkelni. Nedves időszakban a mocsár jelentékenyen kiterjed, és a Dráva és annak kicsit magasabb földjei: Kladoe, Delove, St. Georgen, Pittomacha és Gradatz között mindent elönt a víz. Ez a mocsár szigetet és félszigetet is képez. Ezen található Hlebine falu az elsőn, az utóbbin pedig Molve falu. Ezen a mocsáron több elnevezés is van, külön neve van pl. árkoknak, helységeknek, erdőknek és ún. „Konaken-neknek”, amely utóbbi szót zárójelben istállóépületnek (Stallungen) magyaráz, és amelyek magasabb helyeken állnak. A Bisztra vagy a Strug folyó jobb partján, amely tulajdonképpen e mocsár felét alkotja, felsorolja a patakokat, csatornákat, vizeket, kitér az egyes átjárásokra, amelyek azonban mind a Dráva tülósó partját érintik, s nem tartoznak területünkhöz.¹²

Ezek a mocsarak a Dráva jobb partjához, részint horvát és szlapon területekhez, részint az ott levő katonai határörvidék területéhez tartoznak. Mindenütt kiemelten szerepelnek például a Brodra vezetők utak.

A jelentés további olvasásában némi zavart okoz az, hogy a füzetbe kötött lapok összekeveredtek. A Dráva jobb partján fekvő Strug folyó alkotta mocsár leírása a 235 lap után a 238. oldalon folytatódik. A jelentés készítője itt jelöli meg azokat az *átjárásokat*, illetve *utakat*, amelyek a mocsarak egymással tartható *kapcsolatát* is jelzi. Ezek a következők voltak: 1. Szeszvetetől a Strug ároknál Brod felé, 2. Pitomachától a Strug folyón át, majd a Predertini árok jobb partján át a kis Breschtich szigethez vezet egy út, 3. Pitomachától a Nagy Breschtich szigetre ugyancsak vezet egy út.

E részek lényegében olyan mocsaras területek, amelyek összefüggenek a Pod-Dravina nagy mocsárral, annak mintegy a bejáratát is képezik.

¹² Az óra és a távolság közötti összefüggés feloldásánál utalnék az 5. jegyzetben közöltekre, vagyis 1 óra alatt „rendes lépéssel” 5 km-t tettek meg a katonák, tehát a másfél óra távolság 7,5 kilométer volt. – 1 osztrák négyszögmérőföld 54, 46 hektárnak felelt meg (*Bogdán* 1987. 73. o.)

A több oldalon át húzódó, de nem a feldolgozandó témánk körébe tartozó anyagból – előzőekben már alkalmazott módszer szerint – röviden összefoglalom a jelentés tartalmát: Ismerteti a jelentés a Matschina mocsáron levő vizek nevét, megemlíti a katonáit és az azon álló malmokat. Foglalkozik az átjárásokkal. Kiemeli a Jaszinovichki berek hasonló adatait és a járhatóságát. 3-ként a Sinkova-gát hasonló áttekintését végzi el, majd Jandanovo Panye és a Dervo Szeki (Kallinovecz-nek is) elnevezett mocsarat ismerteti, hasonló módszerrel. Foglalkozik a Topolie vagy Szeszvet mocsárral, továbbá az Istanov Doll és a Brana mocsarakkal. Megemlíti a Limbuss mocsarat, majd 10-ként a Sutila mocsarat. Rátér a Neticha mocsár, majd a Ried mocsár tulajdonságainak ismertetésére. A kézirat 234. oldalán a Hlebine mocsár, a Kosanya vagy Czernecz mocsár rövid leírását adja, majd a Mekiss mocsár, a Mechaleansky Grede mocsár, a Sirina mocsár, a Trepanyky Berek, a Netecha vagy Bachicza mocsár, a Berkiche vagy Forkov mocsár, a Strug mocsár, a Jalcsevecz sziget, a Légrádnál levő Vaikac sziget, a Deryénél levő Sznilos sziget, a Brosenicza sziget a Hlebine-i átjáróban, a Breschtich Jada sziget (a Kicsi és a Nagy) leírását. Ezek közös jellemzői, hogy a Dráva jobb partjához, tehát Szlavóniához illetve Horvátországhoz tartoznak.

Kissé részletesebben foglalkozik a jelentés a Gradác és Turanovecz falvak közötti láppal.¹³ Ez a terület Rét és Berek néven ismeretes. A magyar elnevezés a területen élő magyar lakosság jelenlétére mutat.

A láp ismertetésekor a jelentés készítője közli, hogy ennek hossza $1\frac{1}{2}$ osztrák mérföld, a szélessége 2000–2500 lépés és térfogata $1\frac{1}{4}$ négyszögmérföld, a mélysége Gradatznál 3–5 lábat (96 illetve 160 cm) is eléri. Breshetinánál és Turanovácznál 5 lábtól $1\frac{1}{2}$ ölnek jegyeztek fel. Csak Gradatznál, a mocsár közepén lehet gyalogosan áthaladni rajta.

A talaj agyagos. A partot déli irányban a Dráva-körzet homokja és északra lapos rétek szegélyezik. Főként a hegyi vizek táplálják, amelyek a homokon erednek és eltűnnek a láp területén Turnaschicza és Veröcze között. A Strug folyónál az egyébként száraz Neticsa által a Dráva felé a lefolyás szinte észrevétlen. A száraz időszakban Gradacznál nincs lefolyás.

Csupán nagyon szigorú teleken fagy be a láp területe, és akkor gyalog lehet átkelni azon.

A közlekedés lehetőségeként a következő utakat jelöli meg:

1. Gradatznál a Dráva irányában, csak száraz időszakban használható.
2. Gradacz és Bushetina között egy elromlott gát mélyútként vezet a Petrov Greda erdőbe.
3. Pushetinánál a Dráva felé lehet közlekedni.

Gradatznál (sic!) előnyös lenne egy töltés elkészítése.

A *katonai észrevételek* egy mondatban utalnak arra, hogy a láp erős támaszt („Apui”)¹⁴ jelent a folyó jobb partján fekvő Gradacz és Veröcze között, továbbá a Billó hegyen létesített felállások (Stellungen) számára.

A talaj javítását külön szakaszban emeli ki, megjegyezve, hogy a talaj kiszáritása nagyon lényeges, hiszen ennek a mocsárnak a vízszintje azonos a Dráva vízszintjével.

Ezt követi Jugovác mocsár adatainak ismertetése. Ez Rätz Miholácznál 9000 lépés hosszú, 500–1000 lépés széles, 5–8 láb mély és igen lapos rétszélei vannak. A Czabuna és Sladoevce közötti hegyek vizei táplálják. Lefolyását egy csatorna segíti elő, mely a vizet a Dráva lapályába vezeti. A kanális megátsátása előtt ez a víz a Csagyaviczába ömlött. Ezt a mocsarat egyszer már csatornákkal levezették és teljesen kiszáritották, hamarosan azonban újból „feltámadt”. Csak nagyon száraz teleken fagy be.

A mocsár nyugati végén egy kolostor romjai láthatók, a keleti oldalon pedig egy töltésféle húzódik Rác Micholacz irányába. A *talaj javítását* új csatornák ásásával kockázatosnak tartja, a terület nehezen szárad ki. A legnagyobb mocsarak a Karasicza és a Vusicza lapályán Csernacz, Bazik és Csagyavicz között vannak, amelyek száraz nyáron ugyan átjárhatók, de nagy esőzések idején használhatatlanokká válnak.

Az iháshovi (Schaschovoi) és a blattai mocsár Boksics és Kucsancze falvak között fekszik. Terjedelme fél négyszögmérföld. Nagy részük csupán 1810-ben és 1811-ben volt száraz, s mélységét 3–7 lábnak vették fel. Bokvicznál égererdővel és bokrokkal benőtt, az északon mohával borított.

Átjárhatósága:

1. Statinától Medinczén át Csagyaviczára,
2. Mikleusról Dolna-Bukoviczán át Baziera,

13 A szövegben a Bruch szót használja a jelentés készítője. Ez pedig – a Márton-szótár szerint – mocsaras helyet, lápot jelent. (Márton i. m. 1823. I. k. 485. o.) Itt említtem meg, hogy ezeknek az akkori néven nevezett helységeknek a nevét – a térképek alapján – nem tudtam meghatározni, ezért a nevet a szövegben közölt alakjukban jegyeztem fel.

14 Az ugyancsak francia katonai „műszó” helyesírását is megváltoztatták. Az eredeti szó: appui, amelynek jelentése: támasz, támaszték. (Eckhardt S.–Oláh T. 1999. 75. o.)

3. Orachoviczától Stermi-Briegen át, Shaftinovczet is érintve Benicsanczéra,
4. Kapellnából Viljevoba,
5. A Nasicról Sokacz-Miholácra vezető út.

Tavasszal, erős esőzések idején mindegyik utat elárasztja a Vucsicza és a Karasicza vize.

A *talaj javításához* javasolja a Karasicza jobb és a Vucsicza bal partján védgát emelését, ami által ez a nedves rész kiszárítható lenne.

Djombénél (Schamacz) a mocsár a Kravicza csatorna által kiszáradt és termékenyvé vált. Térfogata kb. fél négyszögmerőföld, amely azelőtt teljesen áthatolhatatlan volt. Tavasszal és ősszel a víz és a hólé 4-5 lábnyira tölti fel, ami 8-10 napig rajta is marad, amíg a csatorna le nem vezet.

A *katonai észrevétel* szerint ez az egész terület a katonaság szempontjából csak száraz időszakban és nagy előkészületek után, egyedül a könnyűgyalogság számára használható. Gazdasági szempontból bizonyosan fontos lenne e mocsár használhatóvá tétele, de katonai hasznosságát csak egy háborúban lehetne megállapítani. A Kalugvar és a Palocsa mocsár tavak, továbbá a Dráva fontos és biztos gyűjtőhelye lehetne a tartalékoknak és az Insurrec-tiónak (a nemesi felkelés katonáinak) és előnyösebb lenne az Eszéknél besáncolt tábornál.

A jelentés készítője most rátér a bevezetésben említett fontosabb szigetek bővebb leírására, azok megadott úti sorrendje szerint.

I. A Lovreschansky Ottok szigetet a Dráva egyik ága alkotta. 3800 lépés hosszú és átlagosan 1100 lépés széles. Majdnem teljesen magas törzsű fákkal és bokrokkal benőtt a területe.

A jelentés lapjai ismét összekuszálódtak, a jelentősebb szigetek részletesebb leírásának folytatása a 236. oldalon található. Ezen a szigeten több dorongút (Holzweg) található, továbbá állatok számára legelők, amelyeket a Dubrava folyónál található hajókkal szállítanak át ide. Ennek a szigetnek tehát közvetlen kapcsolata volt a Mura-közzel, az akkori Magyarország területével.

A jelentős Dráva-szigetek közt említi a 6. Jalczevecz szigetet a Bednya patak torkolatánál, Szelnicze folyó mellett. Ez a Bednya patak nyilvánvalóan a jelentés elején a Dráva jobb parti mellékvizei között említett Bedina patakkal azonos. – Ennek a szigetnek a hossza 3300 lépés volt, a szélessége 1500 lépés, s főként legeltetésre használták.

Jelentős szigetként emeli ki ez a jelentés a 7. Vaikek szigetét Légrádnál. Ezt a szigetet a Dráva egyik ága alkotta. Járható. Ennek az ágnak a jobb partja magasabb, mint a szigetnek az a része, amely a Mura torkolatánál szögletet (Winkel) képez. A sziget hossza 2500 lépés, a szélessége 1000 lépés. Mély fekvése miatt sokat szenved az áradásoktól, ezért hídfő létesítését javasolja. Egyébként a sziget beerdősült és bozóttal borított.

A következő 8. Sznilos sziget Dernyénél fekszik. 5300 lépés hosszú és 3850 lépés széles. Dernye falu egy részével összeépült, de ennek a résznek saját neve van: Hangyár város. A hidösszekötetés a falu közepétől nagy töltésúton át történik. Maga a falu és a révhez vezető út is egy halmon (Hauflaage) fekszik. Ez a sziget teszi lehetővé az átjárást a Drávan. Ha Dernye és a szigeten Zsidóváros és Bottova elsáncolt helyzetbe kerül, akkor hídfőállítás és elsáncolható táborhely létesítése javasolt. Ezen a szigeten sok a földéptmény, a rét és a fás területek. A talaj azonban egyenetlen, áradás esetén a víz a mélyebben fekvő árkokba nyomul, amelyekből azután széjjelszóródik.

A jelentés a 9. Brosenicza szigetét emeli ki még mint jelentőset. Ez a Hlebine révnél van. Csatorna köti össze a Drávával. A folyótól egy 80 lépés hosszú védgát választja el, amelyről több helységet lehet megközelíteni. A sziget kerek, az átmérője 600–700 lépés. Az a folyóág, amely körülöleli, majdnem 60 öl széles, s a mélysége is néhány öl. Ehhez a szigethez csak

egy közlekedési út vezet: a Molvai révtől, de ennek az útnak olyan lágy a talaja, hogy szállítóeszközzel nem járható.

A sziget talaja többnyire megművelt terület. Katonai szempontból azért jelentős, mert megteremti az átjárás lehetőségét a Dráván és megerősített pontként használható.

A következő kiemelt sziget a 13. Kis Breschtich Jada sziget, amely 300 lépés távolságban van a jobb parti Pitomacha falutól. Ez is kerek, 1300 lépés hosszú és 500 lépés széles. A horizontnál azonnal egy 50 lépés hosszú töltés tűnik fel, amelyet egy 80 lépés hosszú csatorna határol. A sziget általában megművelt, ahonnan átjárás vezet át Babocsára, a Dráva bal partjára. Katonai szempontból hídfőállás kiépítését javasolja, kitűnő megfigyelőhely a Dráva jobb partja irányában.

A következő kiemelt sziget a Nagy Bretich Jada, amely a mintegy 24 éve készített átvágással zárult be. Ennek nagy kanyarulatai vannak, és ezeknek saját nevük is van: 1. Franoheva Jada, 2. Krisnicza és 3. Vuka Luka. A nagy sziget kb. 2800 lépés széles és 6700 lépés hosszú.

A folyó másik ága vagy inkább a régi folyómeder sok helyen teljesen száraz, s a ki- és befolyásnál eliszaposodott. Nagy áradások alkalmával előnti a víz. Egyébként ennek a szigetnek egy része megművelt terület, más részét magas törzsű tölgyerdő borítja. A májusi és a júniusi áradások ezt a szigetet teljesen víz alá nyomják, de – néhány év óta – ez csak a környék mélyebben fekvő területeivel történik meg, a régi meder szomszédságában.

A bevezetésben említett többi sziget nagyon kis terjedelmű és katonai szempontból jelentéktelen.

Ezt követi a Dráva bal parti mellékvizeinek tárgyalása.

I. A MURA-FOLYÓ

Ez a folyó Salzburgban, a Tauern hegységben ered, majd átfolyik azon a tartományon és egész Stájerországon, részint nyugati, részint északi irányban. Az osztrák területen levő Redenektől Alsó Bisztriczig Steiermark és a Magyar Királyság határát alkotja.

A Magyar Királyság területére lépve a Mura délnyugati irányban halad, majd Légrádnál beömlik a Drávába.

A Magyar Királyság területén a jobb parton a következő vizeket veszi fel: a Muritze patakot és a Ternava folyót, néhány névtelen hegyi patakka, a bal partján pedig a Kuczmicza, a Lendva és a Kanisa folyókat.¹⁵

A *folyó tulajdonságainak, állapotának* ismertetésekor megjegyzi a jelentés készítője, hogy a Murán vannak olyan szakaszok, ahol a szélessége megközelíti a 120–200 lépést. Szerdahelynél viszont 140 lépés. A mélysége átlagosan 6–12 láb. A szerdahelyi híd alatt ugyanez 500 lépés, lejjebb 1 1/2 öl is lehet. Közel a bal parthoz, a szokásos vízállás esetén egyes helyeken átgázolható. Vannak olyan helyek: St. Martinnál és Hoticzénél,¹⁶ ahol – veszély nélkül – gyalog vagy lóval is át lehet rajta kelni.

15 A jelentés elején más néven találunk néhány folyót. – Itt kell megemlítenem azt is, hogy a jelentés lapjainak rossz számozása miatt, a Mura leírása a 237. oldalon kezdődik és a 240. oldalon folytatódik.

16 St. Martin vagy Szt. Márton a Mura-közben található Korabinsky térképén. – Hoticze Vályinál Hoticza néven horvát falu, amely akkor az alsólendvai uradalomhoz tartozott. A Mura el szokta önteni. (Vályi 1799. 2. köt. 196. o.)

A szigetek, amelyeket ez a folyó képez a magyar királyságba lépésétől a Drávába való beömléséig, annyira jelentéktelenek, hogy nem említi azokat.

A folyó futása, *folyása* nagyon mérsékelt, csak Bedeinczénél, majd Rácz Kanisánál,¹⁷ ahol a jobb part egy részén meredeken leszakadt fal van – válik a folyó haladása feltűnően gyorsá.

A *meder* nagyrészt homok és csak helyenként válik kavicsossá. A folyó *partjain* a királyságba történő belépésétől, a steier Redeneccz falutól Rácz Kanisáig – ahol a síkság mindkét oldalát nehezen járható ligetek és erdőségek zárják körül – 3–10 láb magas és meredek részek váltják egymást, hol az egyik, hol a másik oldalon.

Rácz Kanisától Szerdahelyig a magaslatok egy meredek lejtővel eltávolodnak a folyó jobb partja felé, mialatt a bal oldalon egy törésekkel tagolt síkság húzódik, amely több helyen dominál.

Szerdahelytől Potturenig a jobb part nagyon meredek, nagyrészt töredezett és kimosott termőföldből áll, Krisovecz (a térképen: Krisevecz) és Feskelinecz (a térképen: Ferkentinecz) fölött 15–20 láb a vízszint feletti legalacsonyabb vízállás, a bal parton pedig mocsaras és csak helyenként 2–3 láb magas a part, részben egészen enyhén emelkedik, és egészében ez dominál.

Potturenről Alsó Szemenyéig mindkét part lapos, legelőfákkal (Weiden-Baumen) és erdőkkel benőtt, 2–3 láb magas, meglehetősen közel vannak egymáshoz.

Alsó Szemenyétől a Letenyei révig a jobb part teljesen sík, a bal parton meredek hegyoldalak húzódnak Rátk falun¹⁸ túl. Ezek a hegyek a folyótól lejjebb, negyed-, sőt félóra távolságban vannak. Mindkét part meredeken levágott, 4–12 lábbal van a vízszint fölött, és felváltva dominálnak. Csak a Letenyei rév fölötti résznel, a kanyarulatnál „dominál” a bal part 6–10–14 lábbal a jobb part fölött.

A Letenyei révtől Kottoriig a jobb parton síkság húzódik, amely a Ternava folyótól 1200 lépés távolságra, azzal párhuzamosan szalad és Kottori fölött ugyanabba torkollik. Ez a síkság nagyrészt legelő (Hutweide), csak kevés fával benőtt és száraz nyarakon jól járható. A bal partot a Banya és Nagy Sow (sic!) erdők kísérik, a hegyoldalak itt mintegy fél óra távolságra vannak a folyótól. A folyó ezen a szakaszán lápos, hol itt, hol ott tűnnek fel védgátak.

Kottoritól a légrádi torkolatig a Drávába ömlésig folytatódik a jobb parton a síkság, a bal parton a visszahúzódó magaslatok negyedóra távolságra vannak a folyótól. A közbeeső síkság Kottoritól Kollátszegig több kisebb vizesárokka tagolt, Kakonya alól a hegyoldalak egészen a torkolatig a bal parton húzódnak.

A *vízi események*, áradások szokásosan tavasszal fordulnak elő, amikor a „felső országban” beköszöntő hirtelen hóolvadás megduzzasztja a folyót, amelynek vize mindkét parton kiömlik, és kiárad egészen Rácz Kanisáig. Az egész vidéket mintegy negyedóra távolságra előnti az áradat. Innen Szerdahelyig egészen a hegyoldalakig nyúlnak a kiöntések. A bal oldalon, ahol egész szakaszokon vannak holtágak, amelyek félórányi távolságban is benyúlnak a lapos területekre, az áradó folyó megtölti ezeket vízzel és Bisztricz és Hotise között elárasztja a környező vidéket, mintegy háromnegyed óra távolságra. Ugyanígy elárasztja az egész szakasz ligetes területeit is. Ezek az áradások nem tartanak tovább 3–5 napnál, de a holtágakban megmaradnak a vizek gyakran nyáron is, átjárhatatlanná téve ezt az egész terüle-

¹⁷ Rácz Kanisa Vályi lexikonában a Drávától nem messze fekszik, Festetich-birtok (Vályi 1799. 2. köt. 280. o.) A térképen Muraköz nyugati felén található.

¹⁸ Rátk a XVIII. sz. végén Zala megyében Felső Szenna filiája volt, katolikus magyar falu. Ples-birtok (Vályi 1799. 3. köt. 180. o.)

tet. A folyó közelében fekvő települések közötti forgalom azonban – a földgátutakon – zavar-
talanul bonyolódhat.

A hirtelen beálló olvadás gyakran jeges árral is együtt jár – sok kárt okozhat, amint az né-
hány éve történt, amikor a szerdahelyi hidat sodorta el az áradás. Bár ezt előmozdította az is,
hogy a híd már öreg volt és a gyakori jéglokésektől sérült.

Szerdahelytől Potturenig a magas part akadályozza az áttörést, a bal parton csak az alul
fekvő rétek talaját éri el a víz, amelynek továbbhaladása néhány nap után megtörik.

Potturentől Szemenyéig ez a folyó a jobb parton negyedóra távolságnyra kiárad, s a bal
parton is annyira kiömlik a vize, hogy mindkét oldal holtárkait feltölti és elvágja a szemenei
révhez vezető utat. A jobb parton a lejjebb eső ligeteket árasztja el az ár, és félórányi távol-
ságnyra a szántóföldeket is elönti. A bal parton ugyanez jelentéktelen.

A Letenyei-révtől Kottoriig az áradások a jobb parton 3/4 órányi távolságra Csukovacz és
Vidovecz falvakig hatolnak, különösen a Goricsán körüli vidéket helyezik víz alá. Ez a rész
aztán száraz nyarakon teljesen kiszárad, de nedves időszakban sokáig mocsaras marad.

A Letenyéről Hodoschanba¹⁹ vezető utat (Strasse, tehát főút), majd a goricsáni, továbbá a
Kottoriból Dombrovára vezető utat gátszerűen megerősítették, és a szükséges helyeken hida-
kat állítottak, hogy a továbbhaladást az elárasztott területeken is lehetővé tegyék, és azt ne
kelljen megszakítani. A bal parton ezek az áradások Egyeduta (a szövegben Egedud), Szer-
dahely és a Mungsdynnek lejegyzett Molnári irányába, a vidék belsejébe haladnak, és azt az
útszakaszt is víz alá helyezik. Ez azonban nyáron rendszerint kiszárad, de nedves időszakban
iszapos marad. Az ezen a szakaszon mindkét parton emelt védőgátaknak nincs elegendő el-
lenálló ereje, a vízárs rendszeresen átszakítja azokat.

Kottoritól Légrádig ugyancsak víz alá kerülnek a környező ligetek, a víz fél óra távolsá-
gnyra hatol be a vidékbe. Az út Kakonyától Dobrava (Dombrovának írja) felé rendszerint nem
szakad meg, mivel védőgátakkal van megerősítve. Éppen így a bal parton is megközelíti az
áradás a hegyek lábát, és víz alá helyezi a környező ligeteket és réteket, elárasztja Kollátszeg
(Kolatzek-nek írja) egész környékét. Erős télben a folyó befagy és a legsúlyosabb mázsaszek-
kereket (Lastwägen) is elbirja.

Ezt a részt, amelyet a Magyar Királyság területén a Mura, a Dráva és a steier határ zár be,
általában Csáktornyai vagy Mura köz szigetnek nevezik.

A következő szakaszban a terület *közlekedésének lehetőségeit* tekinti át a jelentés készítő-
je. Megállapítja, hogy a Mura folyónak a Magyar Királyság területére történő belépését köve-
tően egyetlen permanensen működő hidja van Szerdahelynél. Ezen áthalad a Horvátországból
jövő út. Erős fából, szilárdan megépített, 56 öl hosszú jármoshíd ez. Az összes többi átkelő-
helyen a közlekedés kompokkal (Plätten) vagy csajkákkal történik, amelyek deszkákkal befe-
dettek vagy pedig 2-2 gerendával (Streckbalken) vannak összekapcsolva. Az átkelés történhe-
tik kis csónakokon is, nevezetesen:

1. Bedeinczénél hat kis csónak áll az átkelő rendelkezésére. Ezek a csónakok többnyire
csak kiöblösített fák. Közülük a nagyobbak 10 fő számára jók, a közepesek 5 vagy 6, a kisebb-
bek 2-3 s a legkisebb 1 személy átszállítására alkalmasak. Az átkelés időtartama 3-4 perc.

2. A vám és Gradistye között egy 28 ember átszállítására alkalmas tutaj (Plette) van és 4
csónak. Az átjáráshoz vezető út nehezen járható.

3. Wutzowitznél komp és kisebb csónakok szolgálnak a mocsaras ligetek összekötésére.

¹⁹ Hodoschan – Vályi szerint – elegendő falu volt a XVIII. század végén Zala megyében, katolikus lako-
sokkal, szép határral. (Vályi 1799. 2. köt. 179. o.)

4. Deglesinnél egy dereglye és 4 kisebb csónak található, de itt is csupán földút vezet az átjáráshoz.

5. Bisztricz közepén egy komp van, de ehhez is csak földúton lehet eljutni.

6. Gibinánál egy két járműből álló, két gerendával összekötött komp (Uiberfuhr Plette), amely deszkákkal fedett, s mindkét oldalán fonott fonállal megerősített. A közepén egy karika láncsal tartja meg ezt a járművet. Ez közel 50 embert vagy egy négylovas szekeret képes a túloldalra átszállítani. Az átkeléshez 3-4 perc kell. Ez az átjárás csak a túloldalon fekvő liget-hez és erdőhöz való átjutást szolgálja.

7. St. Martinnál egy komp van, amely 50 embert vagy két kis szekeret (Landwagen) képes átszállítani, s a továbbiakban a már előbb leírtakhoz hasonlóan működik.

8. Szerdahelynél a már említett hídon kívül – amikor az az áradások idején használhatatlanná válik – két, közepén összekapcsolt komp, amelyet sodrott kötéllel erősítenek mindkét parthoz, s amely 40 lovas, 90 gyalogos vagy 4 mázsaszeker befogadására képes – szolgálja az átjárás céljait. Az átkelés 5 percig tart.

9. Pottureknél (ez valószínűleg Potturen) egy deszkával befedett csajkát találunk, amely 4 mázsaszekeret vagy 40 embert fogad be, s még néhány kis csónak is van ott. Ezek csupán a mindkét oldalon levő földek (Gründe) megközelítésére szolgálnak.

10. Szemenyénél van egy ugyancsak deszkákkal befedett komp, amelynek hasonló tulajdonságai vannak, mint az előbb említett csajkának.

11. Ratknál csak néhány kis csónakot találunk a gyalogjárók számára.

12. Letenyénél egy kettős gerendával összeerősített kompot jegyez fel a jelentés, amely deszkával borított és fogódzókorlattal ellátott, és mindkét oldalán fonott kötéllel megerősített. Ez 8 kocsit képes átszállítani a hozzá tartozó lovakkal, 180 gyalogost vagy 50 lovas. Az átkeléshez 4-5 perc szükséges.

13. Kottorinál 2 ladik van, amely ugyancsak mindkét oldalán kötéllel van rögzítve, ezek négy szekérnek (lovakkal együtt) vagy pedig 100 embernek a befogadására képesek.²⁰

20 A jármű nevének lefordítása nehézségekbe ütközik, mert a német szó: Staidzillen nem található a német szótárakban. A Zille szó bizonyosan csónakot vagy ladikot jelent, de az összetett szó első fele ismeretlen vagy elírt, esetleg rosszul elolvasott szó. A jármű leírt tulajdonságai, a befogadóképessége gyakorta használt vízi jármű használatára utalnak a folyónak ezen a szakaszán. Itt tartom időszerűnek, hogy az akkori vízi közlekedési eszközöknek erre a fajtájára kitérjek. A Magyar Néprajzi Lexikon átkelési eszközként említi (egy- szálfákon, összekötött nádkévékből, fatörzsekből és deszkákból összekötött „csámeszeken” kívül) a kompot, hajókat, a csónakokat és a ladikokat. A vízi szállítás eszközeiként említi a tutajt, a dereglyét, a bárkát és a falapokat. (MNL, 5. köt. 579. o.) A csámesz széles, lapos, mindkét végén csekély merűlű csónakféle, dereglye, amelyet alkalmoszerűen két part között közlekedésre vagy árvizek alkalmával élet- és vagyonmentésre használtak az Alsó-Tiszán – írta a lexikon. De úgy tűnik, a Dráván is ismerték. (MNL, 1. köt. 451. o.)

A csónakokról jobb képet alkothatunk a Pallas Nagylexikon ugyancsak idézett köteteiből. Ezek szócikkét *Ferenczy Béla* írta, aki 1857-ben született és a lexikon készítője a haditengerészet szolgálataiban álló művelt és világlátott ember volt. 1891–93-ban a kiküldött hivatalos bizottságokban a közös kormány haditengerészeti képviselője volt. (PNL, 7. köt. 122. o.) A lexikon a csónak fogalmába utalja a ladikot is. A csónak hosszú és keskeny, vagy rövid és szélesre épült. A folyókon használatosak feneke többnyire lapos. A folyamhajózásban „közönségesen a ladikkal egy értelemben használják”, de helyesnek tartja a szócikk készítője azt a megkülönböztetést, amely szerint a ladiknak széles, lapos feneke van, a csónak pedig olyan kisebb naszád, amelynek keskeny, élben végződő vagy vályú alakú domború feneke van. Ezek a Dráván és a Száván használatosak (PNL, 4. köt. 760. o.) de – úgy tűnik – a Murán is.

14. Kakonyánál 2 jármű van (Fahrzeug), amelyek mindegyike 3 fából készült, összekötött csónakból áll, amelyek 120 ember vagy 3 szekér befogadására alkalmasak, ezek átkeléséhez 10 percre van szükség.

A folyón levő *tárgyak* közül először a hajóféleségeket írja le. Ezen a folyón utazni lehet – mint írja – dereglyékkel (Plette), amelyeket ezen a vidéken csajkának neveznek. Ezek kb. 5 öl hosszúak és 1 öl szélesek, s egyéb tulajdonságaik miatt hidverésre is felhasználhatók. Általában 250, magas vízállás idején 300 vámmázsát szállítanak. Csajka nagyobb számban Radkersburgban található, Stajerországban, továbbá Rácz Kanizsán, ahol a határvám miatt tartózkodnak. Jó utazási lehetőségek esetén ez Radkersburg után az első állomás. Kottorinál is „összegyűjtik” őket. A határ átlépésétől a torkolatig 146 hajómalmot hajt ez a folyó. Ezek is úgy működnek, mint a csajkák, az áradat felé fordul „nyél”-lel (Stiel). Ezeknél is előfordul, hogy gerendával kötnek össze kettőt, s ezek is felhasználhatók hidverés esetében. Csak azt kell megjegyezni – teszi hozzá a leírás készítője –, hogy a csajkának keskenyebb vagy gyengébb a szerkezete, mint a tulajdonképpeni hajómalmoknak. Ezekből a csajkákból azokon a helyeken, ahol a folyó megfelelő esésű, 16–19, míg ezekből az összekötött malmokból 9–10 hajó elegendő a hidveréshez.

A *katonai észrevétel* szakaszában kifejti a jelentés készítője, hogy noha ennél a folyónál a nagy kiöntések és a változó viszonyok között nem jöhet szóba hadállás létesítése, mégis a hídőállás mindig védhető.

A hídő felépítésére a legkedvezőbb helyként a következő településeket jelöli meg:

1. Szerdahelynél két hídő építhető ki,
2. Csermecz (a térképen a folyó baloldalán van Kis Csermecz),
3. Letenyénél,
4. Kakonyánál a jobb oldalon képezhető ki hídőállás.

A jelentés készítője ismételten kiemeli azt, hogy a stájer határtól Szerdahelyig mindkét part melletti terület nagyon benőtt, és ezért nehezen lehet átkelni azokon.

A katonai észrevételek után tér át a jelentés készítője a Mura folyó első mellékfolyójának, az a)-val jelzett *Lendva folyó* ismertetésére. Ez a folyó a Dobránál és F. Lendvánál eredő hegyi patakokból ered és majdnem párhuzamosan folyik a Murával, délkeleti irányban, majd ebbe a folyóba ömlik K. Csermecznél. Több névtelen és jelentéktelen vizen kívül a bal parton beömlik a Kebele és a Kerka.

Tulajdonságaként említi a következő szakaszban a jelentés készítője, hogy Hidegkúttól Muraszombatig ez a folyó kb. 2 öl széles, az alatt Alsó Lendváig már $4\frac{1}{2}$ öl széles csatorna van kiásva, amely a mindkét oldalán mellé dobott földdel egy öl mély. Ez alól Szent Királyig ugyanez $1\frac{1}{2}$ öl széles és a *medre, a folyó ágya* közel 1 öl mély, de csak két láb magas víz van benne. Lejebb egészen a torkolatig ezt a folyót maga a Mura nyomja vissza, úgyhogy a mélysége $2-2\frac{1}{2}$ lábbá, a szélessége 50 lépésnyivé válik.

Az eredetétől Alsó Lendváig ez a folyó minden településnél átgázolható, de ennél lejebb, egészen Szt. Királyig – a kiszaggatott és erősen kimosott partok miatt – nagyon nehéz az átjutás rajta, sőt magas vízállás esetén majdnem lehetetlen.

A *vízáramlásról* írva megjegyzi, hogy száraz időszakban ez a folyó majdnem állóvíz, ahol a malmoknál gondosan felhúzzák a zsilipeket, nedves időszakban viszont sok hegyi patak duzzasztja, s akkor folyása meggyorsul és mélysége 3–6 láb lesz.

A folyó *medre* Alsó Lendváig homokos és kavicsos, majd egy szakaszon agyag, és a torkolatig helyenként kissé iszapos.

A *partok*. Lendváig ez a folyó erdők között, síkságon folyik át, és csak a medréből feldobott föld a partja. Ez alatti részen azonban a partokon 1–1 1/2 öl magas „sűrűség” van, fákkal és bokrokkal benőtt termőterülettel. Ez a folyószakasz egyórányi távolságban halad a Murától, Pinczénél pedig egy szakaszon megközelíti azt 1500 lépésre. A köztes terület általában beerdősült síkság.

Lendvától Újfalug a hegylábak a bal part irányába haladnak és a jobb partot uralják.

A *vízi eseményekről* írva feljegyzi, hogy tavasszal, tartós esőzések idején ez a folyó különböző helyeken kilép a medréből, de ez nem akadályozza az úton való közlekedést. Mura-szombat és Lendva között egy kis szakaszon – egészen a környező erdőig – mindkét parton az út víz alá kerül, ami által mocsarak maradnak vissza, de ez esetben is csak nagyon ritkán nyúlik át a víz az ásott csatornán és a mindkét oldalon kihányt földterületen. Ezen a helyzeten már segítettek.

A Murába történő torkolatnál a víz szembetűnően nyomódik vissza.

Rövid bekezdésben foglalkozik a jelentés az folyón levő *átjárásokkal*, amelyeket a következő településeknél tüntet fel: 1. Mura-szombatnál, 2. Turnischénél, 3. Alsó Lendvánál. Mindegyik helységnél szilárdan megépített fahidak állanak. Ezekon kívül számos rossz állapotú helyi híd (Landbrücke) is vezet át ezen a folyón.

A folyón álló *berendezésekről, tárgyakról* írva megemlíti több őrlőmalmot, amelyek azonban csak nedves időszakban működnek.

A folyó *katonai értékét* tekintve megjegyzi, hogy ennek csak Lendva alatti részen van valamelyes jelentősége, mert a frontálisan felállított hadállást némiképp takarja.

Ezt követően tér át a jelentés készítője a két mellékvízre: az 1. számmal jelölt *Kebele*, majd a 2. sz. *Kerka* ismertetésére.

A *Kebele* vize a hegyekből ered és csak Nemesnéptől válik kissé jelentékenyebbé. A Lendva fölötti torkolatáig ugyanezen a néven folyik déli irányban a Lendva folyóba.

Az *állapotának* ismertetése során közli a jelentés, hogy ez a folyó addig a fahídig, amelyen Sziártóházától²¹ vezet egy országút a Lendván áthaladó postaútra, 1–1 1/2 öl széles és 1 1/2 láb mély. Ettől a hídtól a torkolatig a folyó 15 lépés széles és 4–5 láb mély.

Az *áramlat* csak a vízáradás idején sebes, egyébként a folyó vize csaknem állóvíz.

A *meder* Nemesnépig kavicsos, onnan lefelé azonban kezdetben agyagos, majd a végén mocsaras.

A *partok* mindkét oldalon 1 öl körüli magasságúak, fával benőttek, és hosszában nagyrészt erdősávok húzódnak.

A *közlekedés* néhány országúton folyik.

1. Nemesnépnél a Dobronakról Czupra vezető utat emeli ki, amely a Varasdról Bécsbe tartó postaúthoz csatlakozik.

2. Lendvánál a stájerországi Radkersburgról érkező utat említi, amely csatlakozik a Lendva–Bécs postaúthoz. Lendván a vízen átívelő szilárd jármos fahídnál van a legjobb átjárás.²²

2. A *Kerka* a Felső Lendva melletti hegyben ered, eleinte délkeleti irányban halad, majd egészen déli irányban folyik, Barabáson át, és Dobrinál ömlik a Lendva folyóba.

21 Sziártóháza – Vályi lexikona szerint – Zala megyében fekszik, lakosai „többfélék”, Dobronak filiája. (I. m. 3. köt. 404. o.) A térképen: Sziártóháza.

22 Az itt említett utakat részletesen feldolgoztam: *T. Mérey* 1999. 203–205. o. Forrásuk: ÖStA, KA, Kartensammlung. VII. Ortschafts-Tabellen. I–43. o.

Ezzel a patakkal egyesül – számos névtelen vizen kívül – Ikloznál, Lengyelnél, Ederics-nél²³ és Magyaródnál több olyan patak is, amelyek Pakánál gyűlnek össze és a helyenkénti mocsárkénti szétterülésük miatt van némi jelentőségük.

Kiemelendő *tulajdonsága* ennek a pataknak az, hogy a szélessége és a mélysége is jelentéktelen. Csak Lentitől Dobriig érdemel említést a mélysége, amely 4-5 láb.

A *medre* Baksáig kavicsos, aztán nagyrészt agyagos és Lentitől lefelé mocsaras. Ez a patak a szokásos vízállás esetén átgázolható, csak Lentitől a torkolatig terjedő szakaszon nem mindig és mindenütt, a mocsaras talaj miatt.

A *partok* mindkét oldalon 6–8 láb magasak, állaguk: kimosott, sűrű fákkal és bokrokkal benőtt termőföld.

A *vízi események*. Lentitől Szécsi-szigetig ez a patak elárasztja a környező erdőket, amely terület a nedves időszakban mocsaras marad.

A *közlekedés*: Baksánál és Dobrinál vannak a fő áthaladási útvonalak (Haupt-Passagen). Ezeknél szilárdan felépített jármos hidak vannak. Ezen kívül több helyi híd áll, amelyek mindkét partot összekötik.

A Mura másik mellékfolyója következik, a b)-vel jelölt *Ternava*. Ez a Mura és a Dráva közötti hegységben ered. Csáktornya alatt keleti irányban folyik, majd egy kanyarulatot téve észak felé tér ki Turschischéig (a szövegben Turkische szerepel), ahonnan majdnem párhuzamosan halad a Murával és Kottoritól nem messze e folyó bal partjába ömlik.

A névtelen hegyi vizek között, amelyek e folyó vizét növelik, a legjelentősebb a Slibnik és a Goricsáni vizesárok. Az első Potturen alatt a Murából szakad ki, és Alsó Hraschannál²⁴ van a torkolata. A második nem messze Kottoritól torkollik a Murába.

E folyó *állapotával, tulajdonságaival* hosszabban foglalkozik.

A *szélességéről és mélységéről* írva megállapítja, hogy az eredetétől Csáktornyáig jelentéktelen, s csak attól kezdve válik – a kiszélesedése és a környező területekre történő kiterjedése miatt – jelentékenyebbé.

Csáktornyától K. Steffaneckig e folyó szélessége 15 lépésre tehető. Mélysége nagyon eltérő. Száraz nyarakon helyenként 3-4 láb mély állóvíz.

K. Steffanecktól Streleczig 1 $\frac{1}{2}$ -2 $\frac{1}{2}$ öl szélességű és csak Palovecznál terjed ki 30 lépésnyire. Száraz nyarakon is néhány helyen 2-4 láb mélyen marad vissza víz, de ilyenkor azért majdnem minden helységről átgázolható. Lóval és szállítóeszközökkel azonban még nyáron sem ajánlatos átkelni rajta. Strelecztől az Alsó Hraschán alatti első malomig 3 $\frac{1}{2}$ öl a szélessége és a mélysége 3–5 láb mély mocsaras állóvíz. A híd alatt két helyen lehet átkelni rajta.

A fent írt malomtól addig a hidig, amelyen Goricsántól Letenyére vezet az út, a folyó szélessége 5-6 öl, a mélysége az előző szakaszéhoz hasonló. Ebben a két utolsó szakaszban ez a folyó teljesen használhatatlan.

A fent említett hídtól a Goricsáni vizesárok torkolatáig a szélessége 2 $\frac{1}{2}$ -5 öl. A mélysége 2 láb körüli, s ezen a szakaszon gond nélkül át lehet rajta gázolni. A goricsáni vizesárok Goricsán alatt 1 öl széles, de a torkolattól 1000 lépéssel felfelé már 4 öl, egyébként csak 2 láb mély állóvíz.

23 A települések Zala megye térképén nyomon követhetők. Itt csak Edericset említjük külön, amely ekkor a kapornoki járásban fekvő magyar falu volt. (*Korabinszky* 1786. 137. o.)

24 Hraschan – Korabinszky lexikona szerint – két falu: Alsó- és Felső Hraschán. Althan-birtok, a Muraközben. (*Korabinszky* 1786. 244. o.)

A goricsáni vizesárok torkolatától a következő malomig 10-12 lépés a szélessége és 2-3 láb a víz mélysége. A felső malomtól a Kottori és Alsó Vidovecz közötti útig tartó szakaszon a folyó szélessége 30 lépés. Ennél az utolsó malomnál egyesül egy ugyancsak mocsaras vízzel teli árok, amely kb. 15 lépés széles. Innentől a torkolatig 16-20 lépés a szélességük és 2-3 láb mély, s a két utóbb megadott szakaszon csupán a gyalogosok számára közepesen használható.

Vízállás, vízjárás: az eredettől egészen a Goricsán és a Letenye közötti útnál fekvő malomig ennek a folyónak semmilyen folyása sincs, csak az állónak tűnő mocsara iszapos. Lejjebb, a torkolatig alig észrevehető a víz folyása.

A *meder* mocsaras náddal és sással benőtt, csak néhány helyen homokos vagy agyagos.

A *partok* egészen a goricsáni malomig lapos rétszélek. Innen – amíg ezt a folyót a hajdani torkolatától egy védőgát tartja távol – 3-5 lábnyira leszakított enyhén elfolyó, szétoszló termőföld alkotja a partokat. Később a goricsáni víz torkolatáig a partok 6-8 láb magasak és meredek. Innen a Kottori és a Vidovecz közötti malomig 4-6 láb magasak a partok és nagyrészt bokrokkal benőttek, távolabb pedig a torkolatig – töltésként – kb. 1 öl magasak.

Vízi események: tavasszal és tartós esőzések idején ez a folyó kilép a medréből a bal oldalon, a Csáktornya és Hraschan közötti szakaszon, és a víz elárasztja az ott fekvő ligeteket. A mélyedésekben a víz állva marad, majd a lejjebb eső helyeken mocsarat képez. Száraz nyaraikon ezek kiszáradnak s nem akadályozzák meg a nagyrészt töltésutakon való közlekedést. Néha előfordul az is, hogy a Dráva és a Mura – nagy vízáradások idején – az ún. szigetek mélyedéseit is elönti, s arra haladva a Ternavával egyesül. Ezáltal ez a folyó használhatatlanná válik. Ez az oka annak, hogy Goricsán alatt másfélórányi távolságban átjárhatatlan mocsarak keletkeznek. Ezek hamarosan teljesen kiszáradhatnak, ha több gondot fordítanak ezekre és az ezek alatti töltésekre – hangzik a jelentés. Mindez erősen sújtja a lakosságot. Az áradások időtartama alatt ez a folyó egészen használhatatlan.

Röviden összefoglalja a *közlekedéssel* kapcsolatos tudnivalókat. A fontosabb átkelési pontok ezen a folyón a következők:

1. Csáktornyánál, 2. Felső Stefančenél, 3. Turchischénél, 4. Goricsánál, 5. Kottorinál és 6. Kakonyánál. E helységek mindegyikénél szilárdan megépített fa jármos hidat találunk. Ezekon kívül több Landbrücke, vagyis a vidékhez tartozó híd vezet át rajta.

Ezen a folyón *tárgyak* csak a szokásos őrlőmalmok.

Katonai észrevételek: tekintettel a Csáktornyánál lévő katonai felállásra, e folyó révén megnehezíthető az ellenség minden támadása. Megvan továbbá az az előnyük, hogy a folyó bal partján levő hegyoldalról az ellenség mozgásai megfigyelhetők, és a ligetből – könnyű csapatmozgással – minden kezdeményezésük, vállalkozásuk (Unternehmen) megnehezíthető.

Ezt követően tér át a jelentés a folyó egyik „mellékvízének” tárgyalására: 1. Slibnik vagy Kurihitzisa tulajdonképpen egy vizesárok, amely Potturennél a Mura folyóból folyik ki és Goricsánál a Ternavába torkollik. Iránya: kelet.

E víz *állapotát* ismertetve, leírja, hogy ez a vizesárok a meleg évszakban a Murchan erdőig teljesen száraz, mindössze 2 1/2 öl széles, s nagy víz esetén 3-4 láb mély. Lejjebb azonban, a Ternava torkolatához közel a szélessége 20 lépés körüli, 3-4 láb mély álló, mocsaras, iszapos víz, amely ezen az utolsó szakaszon egész éven át használhatatlan. A *víz folyásáról* írva megjegyzi, hogy ennek a vizesároknak csak a Mura kiöntése esetén van lassú folyása, egyébként csupán állóvízből áll.

A *meder* a Murchan erdőig agyagos, utána ugyanez a torkolatig mocsaras.

A *partok* kb. 6 láb magas, enyhén szétterülő földterületből állnak.

A *vízi események* ismertetésekor feljegyzni a jelentés készítője, hogy amikor a Mura vize megnő, akkor ennek az ároknak a vize is jelentős gyarapodást mutat és Nowakovecztől lefelé használhatatlanná válik.

A *tárgyak* közül egyetlen őrlőmalmot hajt ennek az ároknak a vize, de ezt is csak „nagy víz” esetén.

A *közlekedéssel* kapcsolatban megjegyzi, hogy Dekanovecznál (Tekanovecnek írta) és Domasinecznál (Tomassinetznek jegyezte fel) van egy-egy szilárdan megépített fahíd rajta.

A *katonai észrevétel* szerint ez a vizesárok a csáktornyai állás miatt érdemel valamelyes figyelmet, mert a bal szárnyat egészen a jobb partig takarja.

Ezután következik a c)-vel jelölt *Kanisa folyó*. Ez Rádnál ered és egészen Kanizsaig déli, majd onnan nyugati irányban folyik és Kollátszeg alatt ömlik a Murába. Ez a folyó mindkét oldalán csak kisebb, névtelen hegyi vizeket vesz fel.

Allapotának leírásakor közli a jelentés, hogy a folyó már Rádnál kb. 500 lépésnyi széles mocsarat képez, amely Igriczenél 300 lépésnyire kiszélesedik, majd Felső Rajkig ismét elkeskenyedik. Ez a mocsár kis tavacskákból és sásos füvel benőtt területből áll. Kb. 2 öl mély és minden időszakban átgázolható, a lovak számára azonban használhatatlan. Felső Rajk alatt egy kis csatornát húztak, amely Gelsén alul 2 öl széles és 1 öl mély, helyenként 4 láb mély mocsaras álló víz van benne, amelyet részben nád nőtt be. Ezt a csatornát egy 1200 lépés szélességű, valamennyire mocsaras réten ásták ki, s ezen a szakaszán mindenütt átgázolható. Lovagolni azonban semmiképpen sem lehet benne. Gelse alatt ez a csatorna 1 ½ öl mély, a fenéken 1 öl, és fent 3 öl széles és kb. 2 láb mély víz van benne. Ezen a szakaszon – a magas oldalfalak miatt – csak nagyon nehezen lehet közlekedni rajta. Kanisa felett van két kanális, mindkettő két öl széles és 1 öl mély. Ezekben kb. 3 láb mély, mocsaras víz található. Ezekon kívül találunk még itt több kisebb levezető csatornát, amelyek utóbb ismét egyesülnek a főcsatornával. Kanisától lefelé a nyugati csatorna mind mélyebb lesz. Pusztá Pivarinál már 3 öl fölötti a mélysége és 1 ölnél szélesebb. A falak mindkét oldalán gátszerűen vannak feldobva és a magasságuk 3 öl körül van. Bajcsánál alacsonyabbak lesznek a falak és Fityeházánál 1–1 ½ öl magasak. Egyébként ebben a csatornában kb. 2 láb mély állóvíz található.²⁵

A keleti csatorna, amely Kanizsa alatt és majdnem párhuzamosan halad e nyugati csatornától 300–400 lépésnyire – Fityeházánál egyesül vele. Ez a keleti csatorna 8 láb széles és kb. 1 öl mély. Kb. 2 ½ láb mély álló, mocsaras víz található benne. Kanizsa alatt, Fityeházánál csak nehezen lehet ezen a csatornán átjutni, majd Fityeházától a torkolatig a folyó természetes medrében folyik, szélessége 6 lépés körüli mindössze, mélysége 1 ½–2 láb és használható.

E folyó *haladása, folyása* a száraz időszakban alig észlelhető, teljesen álló vize van, amely csak nagy esőzések esetén válik sebessé és „ragadóvá”.

A *meder* nagyrészt mocsaras és csak helyenként agyagos.

A *partok* Rajkig csak rétszélekből állnak, később, lejjebb kiásott oldalai vannak. Fityeházától a Murába történő torkolatig 5–6 láb magasan leszakított termőterület.

Az *áradásokkal* kapcsolatban leírja a jelentés, hogy a hosszan tartó esőzések és a tavasz idején, amikor a lefolyó hegyi vizek teletöltik a csatornákat, ezek – a hidak és utak kivételével – mindenütt használhatatlanná válnak, még a gyalogosok számára is! A folyó előnti a környező réteket is, amelyeket a kanálisok már használhatóvá tettek, és utána mocsár marad vissza. Ezek ellen a kiöntések ellen minden fő áthaladó utat védgátszerű magaslatokkal és azokon átvezető hidakkal védenek.

25 Az itt felsorolt települések neve a térképen – a pusztá kivételével – szépen követhető. Itt említem meg, hogy a Murchan vagy Murschan erdő névnek nem volt magyar megfelelője. (Vö. *Korabinszky* 1786.)

Tárgyak: a nedves időben ez a folyó több őrlőmalmot forgat.

Közlekedés: 1. Rajknál, 2. Gelsénél, 3. Korpavárnál, 4. Kanizsánál vannak átjárók. Ezen kívül vannak még hidak Újudvarnál, Pallinnál, Kanizsa fölött, a Boya malom fölött és Kollátszegnél.

Katonai használhatósága: e folyó által Nagy Kanizsánál hátvéd (Arriere Garde) alakulhat ki, állhat fel.

II. ZSDALLA (A TÉRKÉPEN: ZSDÁLA)

A Zákánynál levő hegyben ered, nagyrészt nyugati irányban folyik, megjelöli a határt Horvátországgal, Belevár fölött, a Dráva bal partján ömlik ebbe a folyóba. Több kisebb mellékvízen kívül Udvarhelynél a Czernetz patak ömlik bele a bal partján.

Állapota: kezdetétől a torkolatáig ez a patak mind a szélességre, mind a mélységre nézve jelentéktelen, esőtlen nyáron nincs benne semmi víz, és a Patomalomig egészen száraz.²⁶

A víz járása nedves időszakban gyors, száraz időszakban egészen Potomalomig (itt Portomalom szerepel) jóformán semmi víz sincs benne, majd a torkolatig folyása alig észlelhető.

A meder agyagos, végül mocsaras, részben náddal benőtt. A *partok* 4-5 láb magasak, enyhén szétterülő. A Czernetz beömlésétől a torkolatig 8 láb magasak és leszakított termőtalajból állanak. Egyébként ez a patak a síkságon s nagyrészt a Répás erdőben folyik.

Vízi események: hosszan tartó esőzések esetén ez a patak vízzel lesz tele és Pertoczi alatt néhány napra még a gyalogosok számára is használhatatlanná válik. Olykor előnti a környező erdőket, több mocsaras helyet létesít, amelyek csak nyáron száradnak ki teljesen.

Tárgyak: ezen a folyón csak magas vízállás esetén hajt a víz néhány őrlőmalmot.

Közlekedés: a fő áthaladás Petróczinál van, amelyen átvezet a Dernyéről Berzenczére vivő országút, egy szilárdan megépített vidéki hídon (Landbrücke) át. Ezenkívül még több, fából készült helyi híd van használatban.

Katonai észrevételek: a Berzenczénél levő katonai felállással szemben a vízesárok akadályozza az esetleges támadást.

A Zsdálába ömlő pataként jegyezték fel a *Czernetz patakot*. Ez az Iharos Berénynél levő hegységben eredt, s Berzencze felé, déli irányban folyik. Innen délkeleti irányban halad tovább az Udvarhely alatti, Zsdálába történő beömléséig. – A *Csurgó patak* az egyetlen megemlézésre méltó víz, amelyet ez – menet közben – felvesz.

Állapota: eredetétől Berzenczéig ez a patak szélességére és mélységére nézve is annyira jelentéktelen, hogy majdnem minden helységnél átgázolható. Az utóbb említett falunál azonban egy kanálisba vezetik, amely a Csurgó patakkaal történő egyesüléssel egyenesen a Zsdálába, az Udvarhely alatti torkolathoz vezet. Ez a csatorna kb. 8 öl széles, 4–6 láb mély, és benne kb. 2 lábnyi mélyen található a víz. A *folyása* száraz időszakban igen lassú, nedves időszakban viszont gyors. Berzenczétől a torkolatig csak állóvíz.

A meder agyagos, homokos, Berzencze alatt mocsaras is.

A partok Csicsó alatt laposak, attól kezdve azonban Szentáig a patak egy 20 lépés szélességű réti völgyben folyik 2-3 öl magasan kiképzett partok között. A terület Berzencze irányában 3-4 öl magasan emelkedik, nagyrészt elterülő, de többnyire bozóttal benőtt, s gyalogosan sem lehet belépni oda. A Cserti csárdáig síkság, utána Berzenczéig a jobb oldali parton emel-

26 Patomalom vagy Portomalom a térképeken, lexikonokban nem található, valószínűleg a vitatott Répás kerületben feküdt.

kedik és a bal part dominál. Berzenczétől a torkolatig síkságon folyik, a csatorna oldalfalai 4-6 láb magasak.

A *vízi események*: hosszas esőzések ezt a patakot mocsárrá változtatják, egészen Csicsó alattig mocsaras, lejjebb sehol sem képes kilépni a partjai közül, csak néhány helyen lehet átkelni rajta. Nagy esőzés idején néhány napon át szünetel az átjárás.

A *közlekedés* a patakon át a következő fahidakon keresztül folyik: 1. a Latna Woda malomnál, 2. a Hat-Kereki malomnál, 3. Berzenczénél, 4. Berzencze alatt.

A *tárgyak*: mindössze 4 lisztlő malom van ezen a patakon.

Katonai észrevétel: A Dráva felé irányuló visszalépés esetén ennek a pataknak a bal partján előnyösen állítható fel egy hátvéd. Ugyanakkor e patak bal partján megfelelő táborhely alakítható ki.

Ehhez a patakhoz tartozik mellékvízként a *Csurgó*. Ez a Csicsótól délre fekvő erdőben ered, déli irányban folyik és Berzenczénél ömlik a Czernetz patakba. Néhány névtelen hegyi patakot vesz csak fel.

Állapota, tulajdonságai: az eredete után ez a patak hamarosan 10 lépés szélességűre tágul, és 3-4 láb mély mocsaras álló víz van benne. Csurgó alatt csak 6 láb széles, és 1 láb mély. Háromnegyed órányira Alsok alatt a Czernetzbe történő torkolatig 2 öl széles és 4-6 láb mély kanálisha folyik, amelyben száraz évszakban 2 láb mély, mocsaras víz található.

A *víz esése, folyása* nedves évszakban valamivel gyorsabb, szárazság idején alig észrevehető.

A *meder* Csurgó alattig mocsaras, majd addig, amíg a csatornát kiássák, agyagos, a kanálishban pedig mocsaras.

A *partok* Csurgó alattig laposak, és csak rétszélekből állnak, amelyek nedves időszakban mocsarasak. Innen Alsok alatt a csatornáig a part földterület, amely fákkal és bokrokkal benőtt. Eleinte az oldalfalak 1 1/2 öl magasak, de egyre inkább emelkednek, egészen 4 1/2 öl magasságra, amelyek meredekek és gyalog is csak nagy nehézséggel használhatók. A kanálistól kezdődően e falak 5-6 öl magasak. A talaj a jobb parton Alsokig enyhén emelkedik. A bal part síkság. Alsoktól a csatornáig a környező terület tulajdonsága megfordul. A csatorna bal partján valamivel távolabb húzódik a szakadékos földszántól (rideau-tól), a jobb parton pedig egy erdővel átszelt síkság húzódik.

Vízi események. Ez a patak Csurgó alatt a környező rétek irányában nyomódik el és megszakítja Csurgónál a főutat (Strasse). A rossz állapotban levő hidak miatt a közlekedés gyakran egy fél napra is fennakad.

A *közlekedés*: e patakon három híd áll, nevezetesen: 1. Csurgónál, ahol a közepe nagyon rossz, 2. Alsok alatt, 3. Alsoknál szilárd fahidak vannak.

Katonai észrevétel: az említett út és további hadi utak miatt ez a patak bizonyos mértékig fontossá válik. (Nem fejtí ki, hogy miért.)

III. A RINYA-FOLYÓ

Ez Böhönyétől délnyugatra ered és több kanyarulattal északról déli irányba folyik. Péterhida alatt torkollik a Drávába. Menet közben több mocsaras patakot vesz fel, amelyek több helységen folynak át, és ezeknek a településeknek nevét veszik fel. Többségük ezekben a helységekben nyaranként kiszárad, télen ellenben mocsarasak. Lapos, náddal és sással benőtt partjuk van.

Állapota, tulajdonságai: eredetétől Ötvesig (Etvés) ez a folyó egy csatornába van húzva, amelynek felső szélessége 3 öl, és az alján 9 láb, az egész mélysége a kidobott, felpúpozott

földdel együtt 3 öl és 1–1 1/2 lábnyira vízzel van feltöltve. Nagy esőzés után vagy tavasszal esetenként az 1–1 1/2 öl magasságot is eléri.

Ötvestől Bodviczáig ezt a folyót ugyancsak csatornává ásták át, amelynek felső szélessége 4 öl, s amelynek mélysége a kiásott földdel együtt 1 1/2 öl, de a víz benne mindössze 2–4 láb.

Kis Atádtól Bodviczáig két csatornában folyik ez a folyó, s mindkettőnek terjedelme a fent leírttal azonos.

A *partok*, miként a *meder* is ezen a szakaszon mocsaras és iszapos, és a folyó *haladása* nagyon lassú, néhány helyen alig észrevehető.

Bodviczától kezdődően egészen Babócsától 4000 lépésnyire északig ez a folyó teljes mocsár, amelynek 2–8000 lépés a szélessége, sohasem szárad ki, sással és náddal benőtt, használhatatlan terület.

Babócsától Péterhidáig a folyót ismét csatornába húzták, amelynek felső szélessége 4 öl és a mélysége – beleértve a mindkét oldalon kidobott földet is – 9 láb és 2 öl között váltakozik. A víz tulajdonképpen mélysége ezen a szakaszon nem nagyobb, mint két láb. Erős esőzés és tavasz idején felduzzad. A folyó medre folyami homok (Wellsand), a folyása nagyon lassú.

Péterhidától a torkolatig ugyanez ismét mocsárrá válik, amelynek átlagos szélessége 600 lépés. Kákával, náddal, legelői bozóttal benőtt, sohasem szárad ki és teljesen átjárhatatlan.

A *partok* a kezdetektől Pátzodig²⁷ mindkét oldalon laposak és mocsarasak. Rétszélek és magas törzsű lomblevelű fákkal benőtt területek. Pátzodtól Babócsáig mindkét oldalon terményekkel bevetett szántóföldek vannak, innen azonban – a Drávába történő beömlésig – magas törzsű, lomblevelű fákkal benőtt a terület.

Ez a folyó azelőtt teljesen mocsár volt. Utána egyes szakaszokon – ahol csatornákat ástak – kiszáradt, és ott a gyalogság is átkelhet rajta. A mocsaras területeken azonban csak meghatározott helyeken lehet közlekedni, de itt is kivételt képeznek a nagyon száraz időszakok.

A völgyben, ahol ez a folyó halad, a föld szabadon burjánzó terület (Wieswachsen).

A folyón levő *tárgyként* csak több őrlőmalmot említ.

Közlekedésre alkalmas helyként említi a következő helységeket:

1. Felső Segesd (Szegesztnek írta) közepén jó fahíddal, amelyet sohasem áraszt el a víz.
2. Alsó Segesdnél, közepén kis fahíddal, amely áradás esetén összerogy,
3. Ötves és Alsó Segesd között két átjárás is van rossz fahidakon, amelyeket az áradások tönkretesznek.
4. Nagy Atádnál egy 200 lépés hosszú jó fából való erős jármos híd segíti elő a közlekedést, amely ellenáll minden áradásnak.
5. Újnénél van egy átjáró, amely azonban csak száraz időszakban használható.
6. Agarévnél (Aggariának írta) közepén van egy jó fahíd, amelyre egy éppen olyan jó gátút (másként: töltésút) vezet, s amely minden áradásnak ellenáll.
7. Babócsánál közepén egy jó fahíd van, és egy töltésút, amely éppen olyan tulajdonságokkal rendelkezik, mint a 6. út.
8. Péterhidánál közepén egy ugyancsak jó fahíd áll a folyón.

Katonai észrevételek: Babócsánál mindkét parton katonai felállás létesíthető a magasított területen. A böhönyei felállásnál ez a jobb szárny támaszául (Apuí) szolgálhat.

Minden említett átjárás könnyen takarható és védhető kis sáncok létesítésével.

27 A leírásban Pátzod néven szereplő település Vályi lexikona szerint Páczkod horvát falu Somogy vármegyében, Tarany filiája. (Vályi 1799. 3. köt. 2. o.)

IV. ALMÁS

Boldogasszonyfánál ered és több kanyarulattal északról déli irányban folyik és keleten, Selylyénél ömlik a Drávába.

Ez a folyó a fent már említett haladása során Mosgónál mindkét oldalon több mocsaras, névtelen hegyi patakot vesz fel, amelyek száraz időben teljesen kiszáradnak, de tavasszal és nagy esőzések idején „ragadóvá”, sebessékké lesznek.

Az Almás patak *állapotának, tulajdonságainak* leírásakor a jelentésben az szerepel, hogy a folyó kezdetétől a Mosgói csárdáig tartó szakaszon eltérő szélességű, 3-4 láb széles, mocsaras, lapos partjai vannak és sohasem szárad ki. A mosgói csárdától Szigetvárig csatornába vezették, amely felül 4 öl széles, az alján pedig 2 öl. A mélysége a felhányt földdel számítva 2-3 öl. Ebben mindössze 2 lábnyi víz van. A *medre* agyag és fekete föld, sohasem szárad ki, s nagyon mérsékelt az esése. Csak erős esőzés alkalmával, főként tavasszal telik meg vízzel, s ezáltal az áradások az egész évben elháríthatóak ebben a száraz völgyben.

Szigetvártól a Drávába történő torkolatig ez a patak több kis állóvizet képez és több náddal, sással benőtt mocsarat, amelyek azonban a száraz nyarakon kiszáradnak.

A *partok*: az eredetétől Csertőig ez a patak egy mocsaras völgyben halad, amelynek szélessége 80–100 lépés, a patak elárasztja a völgyet, majd tovább folyik Szigetvárig ugyanabban a völgyben, de nem árasztja el azt. Szigetvártól a torkolatig a partoknál a talaj magas törzsű, sűrű lomblevelű fákkal borított, és helyenként bozóttal benőtt síkság, mely egész éven át el van árasztva, s különösen esőzés és tavasz idején használhatatlan. Száraz nyár esetén viszont ez a szakasz egészében járható.

Tárgy ezen a patakon csupán néhány őrlőmalom.

Közlekedés. Ezen a patakon annak eredetétől a Mosgói csárdáig – a nagy áradások időszakát kivéve – át lehet gázolni minden településnél, de a közlekedésnek tulajdonképpen a következők helyeken van meg a lehetősége:

1. A Mosgói csárdánál egy jó fahíd segíti azt elő. 2. A Csertői malomnál ugyancsak. 3. Szigetvárnál egy fahíd áll ezen a patakon, de száraz időben ott át is lehet gázolni. 4. A Hobbolyi malomnál egy fából készült Landbrücke, helyi híd segíti elő az átjárást.

Az első három helyen soha, de az utolsónál gyakran megszakítja az átjárást az áradás, s ezen idő alatt s azt követően már csak száraz nyarakon lehet ezen a patakon átgázolni.

Katonai észrevétel: a patak Szigetvár váránál (Festung) zsilippel teljesen elzárható, s ezáltal az egész völgy elárasztható (dadurch das ganze Thal inondirt werden). Szigethnél mindkét partján felállítás létesíthető, ami által Szigetvár erőssége (vára) előnyösebben védhető.

V. A GENEST (KÖRÉS)

Ez Péctől északra, Szabolcs falunál ered és egészében délkeleti irányban folyik, majd Czun falunál ömlik a Dráva folyóba.

A fent említett folyásakor ez a patak mind a jobb, mind a bal partján több névtelen hegyi patakot vesz fel, amelyek egy része kiszárad, de egy részüknek kimosott partjaik vannak, és nagy esőzések idején „ragadóvá” válnak.

Állapota, tulajdonságai: az eredetétől Pécsig ennek a pataknak jelentéktelen a szélessége és a mélysége. Keskeny völgyben folyik, amelyet néha eláraszt a vízével.

A *medre* és a *partjai* mocsarasak.

Péctől Pellérdig e patak szélessége 9 láb („Schuh”), mélysége 1 1/2–2 láb. Lapos, mocsaras, náddal és sással benőtt partjai vannak, s általában lassan folyik. Nagy esőzések és tavasz

idején azonban nagyon sebes, mindkét parton elárasztja a lapos területeket, 300–400 lépés széles, mocsaras és egy időre teljesen használhatatlanná válik.

Pellérdtől Kis Asszonyfáig ez a patak egy 3–400 lépés szélességű völgyben folyik és náddal, kákával benőtt mocsarat képez, amely sohasem szárad ki és teljesen használhatatlan.

Kis Asszonyfától a Czunnál történő Drávába ömléséig a patak több kis tócsát, holtágat és mocsarat, ingoványt alkot, amelyek egy része nyáron kiszárad, de több helyen teljesen átjárhatatlan. Ez a mocsár fő táplálékát a Dráva kiöntéseiből és több helyi víztől nyeri.

A terep ezen az utolsó említett szakaszon mindkét parton lapos, magas törzsű, lomblevelű fák borítják és a Dráva kiöntései által alkotott mocsaras részek tagolják, amelyek azonban nyáron általában kiszáradnak.

Tárgy: ezen a patakon mindössze néhány őrlomalom van.

Közlekedés: 1. Pécssett a patak közepén van egy jó köhíd. 2. Pellérdnél, északon van egy hely, ahol a patak maga annyira kiszárad, hogy könnyű szekérrel is át lehet kelni rajta. 3. Végül a következő falvaknál: Szók (Zók), Bagota és Velintől északra és Kis Asszonyfától délre, majd Kis Asszonyfa és Nagy Csány között több, jó, 50–100 lépés hosszú fahíd van és töltészerű utak, amelyek még a legnagyobb áradás idején sem kerülnek víz alá.

Katonai észrevétel: a patak bal partján, a Pellérd és Kis Asszonyfa közötti magaslaton van egy katonai felállítás, amely a Babocsáról Eszékre és Battinára irányuló támadási vonalat takarja.

*

Ezzel zárul a Dráváról készült katonai leírás, amely sok érdekes vonását örzi ennek a tájnak. Ennek akkori arculata mintegy átmenetet képezett a már elkezdett folyórendezési, talajjavítási munkálatok utáni állapot és a még szükséges vízrendezési munkák által várható, rendezettebb táj között. Közeli, a mindennapok problémáin át ismerhetjük meg ebből a jelentésből a Dráva egyik érdekes szakaszának 200 évvel ezelőtti állapotát.

Ezzel azonban még nem zárul le a katonai jelentésnek ez a szakasza. Négy további oldal kapcsolódik hozzá, amely már az akkori tervezők elgondolásaiba nyújt bepillantást. A jelentés címe a következő: *Adatok a tervezett hajózható csatornákhöz* (Magyarország nyugati részén, a Duna és a Dráva között).

Ez a jelentés annak előrebocsátásával kezdődik, hogy az előterjesztett adatok kísérleteken alapulnak, amelyeket az akkori helyzet és a kérdéses területeken áthaladó folyók legfontosabb adatainak ismeretében mértek fel és állapítottak meg. Mindez tehát még a lehetőségek világába tartozik.

Előadja, hogy három csatornát kellene létesíteni:

1. A már régen tervezett és elkezdett csatornát Bécsújhelytől (W. Neustadt) Sopronon és Árpáson²⁸ át Győrbe.
2. Innen ágazna ki Árpásnál a második, a Marczal, a Szala folyók, a Balaton mentén a Sió, a Sárvíz (Szekszárd előtt) által a Dunához vezető csatorna.
3. A Külső várostól²⁹ a Szala folyó irányában tartana Istvándiig a harmadik csatorna, a mély talajon át Kapornak felé, a Kanisa mentén Kakonyáig, ahol a Murába torkollana.

28 Árpás magyar falu volt ekkor Sopron megyében, a Rába mellett, másfél mérföldnyire Csornától. Fahídja volt a XVIII. század végén. (*Korabinszky* 1786. 18. o.) Határa termékeny. (*Vályi* 1799. 1. köt. 62. o.)

29 Külső Város (nevét a szöveg több helyén Külös Városnak írta) – nyilvánvalóan Türgye, amely akkor még Külső és Belső Türgye néven szerepelt Vályi lexikonában. Mezőváros volt Zala megyében. A

Mindezeknek a létesítményeknek – a jelentés készítője szerint – megvan a közgazdasági és a katonai célja. A kettő közül az első felülmúlja a másodikat, tehát a gazdasági előnye nagyobb lenne, mint a katonai értéke.

A továbbiakban a jelentés az első szakaszban előrebocsátott problémát három részre tagolva tárgyalja.

1. Az előzőekben említett csatorna első szakasza Bécsújhelytől a Magyar Királyság határáig már megépült. Valószínű, hogy az országos szerződés minden továbbhaladást korlátozni fognak. A csatorna továbbépítésének legnagyobb akadályát az a 4 mérföld jelenti, amit a Sopronnál enyhén magasodó talaj okoz. A további rész az Ikva folyó mentén Szent Miklóson át haladna tovább a Rábau³¹ lapos talaján át Árpásig, aztán a Marczal jobb partján és a Rábával húzódik Győr felé az ottani Duna-ágba. Ez átlagban 13 mérföldös szakasz, amely a vízrendezési munkálatok után művelhetővé váló talajok megnyerése szempontjából nagyon megérné a ráfordítandó költségeket és munkát. Alapokként azt említi, hogy a Sopron közelében levő Brennbergbányánál levő kőszén könnyen kiszállíthatóvá válna Ausztriába. A másik, hasonlóképpen fontos ok, hogy a Rábau mellett termékenyebbé tett földek terményeit kis fáradsággal és költséggel lehetne Ausztriába szállítani. Jelenleg ui. az őszi és a nedves időjárás beállta esetén a földekre vezető utak használhatatlanná válnak és ez megakadályozza a termés betakarítását és a felesleg Ausztriába szállítását.

De megkönnyítenék a tervezett kanálisok, csatornák a háborús szállításokat is. A seregük nem áll messze a magyar határtól – állítja a jelentés készítője –, s a második katonai vonal retrográd mozdulata – háta mögött a Rábával – megkövetelné az összevonást. S mivel Magyarországon közismerten rosszak az utak, kedvezőtlen időjárás esetén mindent hátra kellene hagyni az ellenségnek. Ezen csak egy csatorna említett két szakasza segíthetne.

2. Árpástól a Marczali folyó mentében Hetyefey-ig³¹ hat szakaszt említi: 1. egy $8\frac{1}{4}$ mérföldes szakaszt, majd 2. a Szala folyóhoz vezető részen, Külső Város irányában egy $1\frac{3}{4}$ mérföldes szakaszt, 3. a folyó hosszában egészen a Balatonban történő torkolatáig egy $4\frac{1}{2}$ mérföldes, 4. a Tavon (Balatonon) való utazás $9\frac{1}{2}$ mérföld, a Sión $5\frac{1}{2}$, a Kaposon $1\frac{1}{4}$ és a Sárvizen a Szekszárdnál levő vámházig 6 mérföld, 6. a Dunánál levő mélyföldön $1\frac{1}{8}$, összesen $38\frac{3}{8}$ mérföld kiásatása szükséges a második csatorna létrehozásához. A talaj ezen a szakaszon könnyen kiásható. Előfordulhat azonban, hogy a Siónnál levő elhúzódo magaslatok nehézségeket okoznak.

A Marczal és a Szala összekötése nem okoz majd külön kiadást, mert Ötvösnél folyik egy patak a Marczal irányában, egy másik pedig Türgyén át a Külső városban ömlik a Szalába. Ezek eredete alig 2500 lépésnyire van egymástól, s közös forráshelyük az a fő hegyhát, amely alig észrevehető magaslattal kötődik össze. A jelentést készítő véleménye szerint a szintezéssel sem lesz probléma, részint a folyók vízszintje miatt, részint a mocsarak vizét is több csatornával vezethetik majd le.

E tervek fő akadályozóját a Balatonban látja. Azokat a hajókat, amelyeket a csatornákon használnak, nem lehet használni a Balaton taván. Hídvégnél és Siófoknál egy-egy hajólerakatot (Absatz-Magazin) kell majd létesíteni olyan közlekedési eszközök számára, amelyek a tavon használhatók. (Ez nyilván átrakodással is jár majd!) A balatoni viharok, a szelek, amelyek ősszel keletről nyugatra huzamos ideig fújnak, több napon át akadályozhatják a hajók

Türgyei Prépostság és a Vallásalap voltak a földesurai. (Vályi 1799. 3. köt. 542. o.) A Korabinszky-térképen kéttornyú templom jelzi ezt a mezővárost a Zala folyó kanyarulatánál.

30 Rábau termékeny vidékét Korabinszky térképén Sopron megyében találjuk.

31 Hetye Fej elegyes falu volt Zala megyében, Nyavalád filiája. (Vályi 1799. 2. köt. 167. o.)

haladását. Az az elképzelés, hogy a tó déli oldalán csatornát húzzanak, sok nehézséggel járna. Gazdasági szempontból ezeknek a csatornáknak az lenne a végső célja, hogy az országot átlósan vágják át. A lakosság így az ország alsó részéről könnyebben tudná a gabonát Ausztriába szállítani, mert ebben az országban az utak nagy része használhatatlan. Amellett – katonai szempontból – az egész Marczal-mocsár kiszáritása révén a 2. katonai vonal (s benne az 1. „operációs terület”) megszilárdulna. Ezt csak a csatornázás segítheti elő, mert ezzel erről a területről minden víz – igen kevés hátránnyal – levezethetővé válna.

3. A második csatorna a Szalánál levő Külső Vároستól Istvádiig, majd a Kapornak irányában a mély területen át és a Kanisa mentében Kákonyánál vezetne a Murába.

A távolságok a következőképpen tagolódnak: az első szakasz Istvádiig 2 mérföld, a második, amely Kapornakon vezet át ugyancsak 2 mérföld, a harmadik a Kákonyáig $6\frac{3}{4}$ mérföld, összesen $10\frac{3}{4}$ mérföld. A talaj itt alkalmas a csatorna megásására, a Kapornak feletti mocsaras talaj mintegy összeköttetésben van a főhegységgel, amely Bátánál a Dunához vezet. Egyes helyeken mélyítésre lesz szükség, hogy az ezen a talajon eredő patakok megosztsva: a déliek a Szalába, és az északiak, nevezetesen a Kanisa a Murába ömöljön. Mindkettőnek elég gyenge a folyása, s ebből könnyen megállapítható, hogy a mocsár vízszintjét a Zala és a Mura folyók vízszintje alá kell süllyeszteni.

A következőkben már a vízszintrendezéssel kapcsolatos gondolatok következnek. Mindezekhez előmunkálatokra van szükség. A legnagyobb hibának azt tartja, hogy a vizek folyása lassú. Ha hajózhatóvá kívánják tenni a csatornákat, akkor zsilipekkel és víztározókkal kell a vizet szabályozni. De ha a talaj kiszáritását elérték, akkor a fő cél már teljesült.

Kiemeli, hogy a kanálisoknak, a csatornáknak a kereskedelem számára milyen nagy a jelentősége. Azáltal, hogy ez a csatornahálózat majdnem egyenes vonallal köti össze az északot a déllel, középen vágja át az országot. A Dunát a Murával és a Drávával összekötve, ha majd a Szlavóniában tervezett csatornák elkészülnek Petrievecztől „Csárdaque Sziviczáig” (a Drávánál), akkor az ország három fő folyója lesz összekapcsolva. Szlavónia és Szerémség sokat nyer azzal, hogy terményeiket, főleg a gabonájukat és a borukat jól értékesíthetik. Ez az államnak is előnyös, amivel felébredhetné válik az eltemetett ipar. Megkívánja ezt a közgazdaság és az egyéni vállalkozás egyaránt, mivel – ha számolhat az áru iránti kereslettel –, akkor a falusi ember (Landmann) már olyan ipart fog megkívánni, amelyet a szükségletei megkövetelnek. Itt a kevés fogyasztó számára kicsi a kereslet. A három fő folyó olyan országokba jut el, amelyek nemcsak nem nélkülözik a megkívánt terményeket, hanem még feleslegekkel is rendelkeznek belőlük.

A kétoldali szükségleteiről szóló elmélkedését a jelentés készítője azzal zárja, hogy Magyarországon ez a tervezett csatornahálózat átszelné a terület legtermékenyebb részét. A termények elszállíthatókká válnának, hiszen ezt most az akadályozza, hogy csak a legnagyobb földmunkák idején, a nyáron használhatóak az utak. A jelentés még rámutat arra is, hogy az alsó erdőségekben túlkínálat van az erdők fáiból. A szlovén határon azok elrohadnak, tönkremennek. S ha kereslete lenne a fának, akkor az olyannyira elhanyagolt erdőművelés is nagyobb lendületet vehetne.

Kiemeli még azt is, hogy ha ezeket a csatornaterveket együttesen szemléli a Szlavóniában levőkkel, akkor ezek katonai előnye is azonnal világossá válik. Vállalkozni lehetne a Szerbia és Bosznia felé irányuló katonai tervekre, mert minden katonai szükségletet ki lehetne elégíteni a megfelelő szállítással, amely terveket eddig – a Szerémség használhatatlan útjai és talán a vállalkozókedv hiánya miatt is – fel kellett adni.

Bármennyire is előnyös azonban a csatornázás, ez csak akkor érheti el a célját, ha emellett a hajózható folyók tisztítása és a hajók vizen történő felvontatásához szükséges vontató utak

megépítése is hozzájárul. Azonkívül nagy vízi események idején, különösen a Dráva és a Száva áradásakor az összes kidöntött fát, amelyek a vízen úsznak, el kell távolítani, mert ezek nemcsak a hajózást gátolják, hanem a legnagyobb veszedelem okozóivá is válhatnak.

Ezzel vége szakad ennek a 259 nagy föliót tartalmazó füzetnek. A végén nem találunk aláírást és dátumot, feltételezhetően ezt még impurumnak, fogalmazványának szánták. Mindamellet ebben a kötetben található a legeredetibb, az anyaggal kapcsolatos elképzelések, tanácsok és javaslatok.

*

Átgondolva mindazt, amit a katonai jelentés készítői Dél-Dunántúl területét járva, a tájról, annak természetföldrajzi arculatáról papírra vetettek: egy „átmeneti kép” rajzolódik ki szemünk előtt. Kevés helyen lehet nyugalmas gazdálkodást folytatni. A vizek változatlanul sok kárt okoznak, akár a hegyekről zúdulnak alá, akár a medrűkből lépnek ki a folyók és a patakok. De a hegyek ritkán okoznak – többnyire csak a közlekedést nehezítő – problémát. A völgyekben is a fő problémát a vizek okozzák, bár ezek a vizek nemcsak rombolnak, de sokat adnak is az akkori kor emberének. Hiszen tele vannak hallal, a Balaton fogással, a Duna vizával. A folyók mocsarai nemcsak a moszkítóok melegágyai voltak, hanem tömegével voltak bennük a jóízű rákok és az akkor ingyenségnek számító teknősbékák. A megrakottan a földesúri központok felé tartó jobbágyszekerek ezeket szállították az urasági asztalokra.

A tájat mint térképet szemlélték az ezeket a leírásokat végző katonák. Hadászati pontokat láttak benne és a megzabolázásra váró természetet.

Ez akkor valóban „átmeneti táj” volt. Mária Terézia és az őt követő uralkodók – akik elsősorban a kelet felé történő védekezésben és támadásban gondolkodtak – rendeletekkel a vízrendezés terén már sok mindenre rábírták a helyi hatóságokat s a gyakran a maguk köréből kikerült, török után ezen a területeken nagybirtokokat nyert földesurakat. Ennek nyomai meg látszanak néhány útépítésen (postautak és állomások), de főként a vízszabályozási munkálatokon. Az új csatornák kiásatása egyértelműen e központi szabályozási akaratnak egyik legfontosabb eredménye volt.

S mindez már arra mutat, hogy ezen a területen ekkor már megvolt az *igény* és a *lehetőség* is arra, hogy a mezőgazdaságban többet és többfélélt termeljenek. Korabeli forrásokból tudjuk, hogy a XIX. század első felében kialakuló uradalmi gazdálkodásban ez időben tör előre a burgonya termesztése, egyre több a földéken a dohányültetvény, előtérbe lép a kukorica és a takamánynövények termesztése ezen a dél-dunántúli területen is.

Az áradásos területeken folyó állattartás fontosságát emeli ki a katonai jelentésnek az a része, amely az állatok – vízi úton történő – szigeti legelőkre szállítását említi meg.

De fel kell figyelniünk a jelentésnek arra a részére is, amelyben az ingoványos területeken az utakat ismerő és azokon teljes biztonsággal járó helyi vezetőkre irányítja a katonaság, illetve az azt vezetők figyelmét. Ez arra utal, hogy a Dráva és mellékvízeinek lápos vidékein is éltek pákászok, akik a mocsarakban nád- és földkunyhóban laktak, halászáttal, vadászattal és madarászattal foglalkoztak. Minderről – rejtve – ezek a jelentések is hírt adnak, bár a katonai jelentéseknek ez, a folyókkal foglalkozó része, „típusa” nagyon keveset árul el az akkori élet *emberi oldaláról*, a természettel küzdő, de ugyanakkor abból élő emberek akkori életéről a tájban.

Az akkor a gazdaságot irányítani hivatottak terveibe azonban betekintést nyerhettünk e jelentés lapjainak segítségével. De most ne foglalkozzunk a soha valósággá nem vált távoli tervekkel, a folyók összekötésének, a „kék országút” távoli tájakat is összekötő terveivel, hanem összpontosítsuk figyelmünket a Drávára.

Ez a folyó akkor még igen sok emberi beavatkozást igényelt. Elsősorban a hajózás helyzetén kellett volna segíteni, hiszen az akkori kor emberének a távolságok legyőzése igen nagy problémát jelentett. S ez nemcsak hadászati szempontból volt fontos, hanem az ország lakosainak érdeke is ezt kívánta. Ez a folyó azonban még sok veszélyt rejtgetett, sebes sodrásával, szigeteket alkotó kanyargásaival, mocsarakat képző mellékfolyóival. Ugyanakkor azonban kenyeret is adott a mellette élőknek a halgazdagsága, a partjain növények, a Dráván és a mellékfolyóin működő malmok, a vadban is gazdag környék. A tapasztalat azonban a hasznos növelésének útját kínálta itt is, a folyó szabályozása, a feltételek megteremtése révén. Ez nem volt könnyű feladat, mely a reformkor tevékeny, nagyot akaró nemzedékére várt.

IRODALOM

- BOGDÁN I. (1987) Bogdán István: *Régi magyar mértékek*. Budapest
- CSENDES L. (1980) Csendes László: *Térképhistória*. Budapest
- ECKHARDT S.–OLÁH T. (1999) Eckhardt Sándor–Oláh Tibor: *Francia–Magyar Nagyszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- GÖRÖG D.–KEREKES L. (1811) Görög Demeter–Kerekes Lajos: *Magyar Átlás*. Wien, 1806–1811.
- KORABINSZKY (1786) J. M. Korabinszky: *Geographisch-Statistisches und Produkten Lexicon von Ungarn*. Pressburg
- KORABINSKY J. M. (é. n.) Korabinszky: *Atlas Regni Hungariae portatilis*. H. é. n. LX.
- MÁRTON J. (1823) Márton József: *Német–Magyar–Latin Lexicon*. Wien. 1–2. kötet.
- MEKSZ (1972) *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- PLN *Pallas Nagy Lexikona*, Budapest, 1893–1897. 1–16. kötet.
- T. MÉREY (1999) T. Mérey Klára: *Zala megye útjai és a mellettük fekvő települések a XVIII–XIX. század fordulóján*. Zalai Gyűjtemény 46. Zalaegerszeg
- VÁLYI (1799) Vályi András: *Magyar országnak leírása*. Buda, 1796–1799. 1–3. kötet.

KLÁRA T. MÉREY

THE RIVER DRAVA AND ITS TRANSDANUBIAN TRIBUTARIES

(Based on the report of a military engineer)

The source of the study was the Country-description (Landesbeschreibung) of the 1806 second ordnance (Französische Aufnahme) ordered by Francis I. During the Napoleonic wars it gained a special importance to prepare an exact and authentic description of the Drava, the most important tributary of the River Danube.

The date of the survey shows the Drava as an especially dangerous river. Regular flooding made the banks of the river unstable and at places unusable and greatly hampered water-traffic. Most of the tributaries – though there were already signs of an early water-regulation effort – were surrounded by swamps and marshes. The survey gave an exact "screenshot" of

the state of the river, it portrayed the military requirements (trafficking, forwarding or defense) that were considered most important by contemporary military experts.

The maps enclosed to this paper from the turn of the 18–19th centuries try to illustrate the contemporary state of the river. The first map (the work of Valéria Fonyódi) represents the condition of the Hungarian section of the Drava based on contemporary county maps (Görök-Kerekes, 1811). Other maps – reprints of contemporary originals, based on the Korabinszky Lexicon – help to find the settlements on the banks of the river Drava.

TOLNAY GÁBOR

SZIKJAVÍTÁS A DÉVAVÁNYAI SÍKON

Dévaványának évszázadok óta problémája volt az, hogy közigazgatási határában igen nagy területet foglalt el a szik. Ennek hasznosítása elsősorban az állattenyésztés, a szántóföldi növénytermesztés esetében pedig a gabonatermesztés feladata volt.

A Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara a Szarvason és környékén még *Tessedik Sámuel*¹ által kezdeményezett és végrehajtott digózás² eredményeire is figyelemmel energikusan propagálta gazdaközönségének a szikes talajok megjavítására irányuló munkálatok megkezdését. Ezt elősegítendő már 1923-ban felterjesztésben kérte a kereskedelmi minisztert, hogy a szikjavítási célra legtöbb esetben kitűnően bevált cukorgyári mészsizap kedvezményes vasúti szállítását engedélyezze.³

Az első átgondolt szikjavítási kísérletre 1935-ben került sor, amikor a község mezőgazdasági bizottsága javaslatára a képviselő-testület elhatározta, hogy mintegy 50 magyar hold (20 ha) kiterjedésű területen kísérlet meg szikjavítást végezni. Ehhez 6500 pengő kamatmentes államkölcsönt kért.⁴

Ezt követően egy hosszú cikkben tájékoztatta a szikjavítással összefüggő kérdésekről a község lakosságát, illetve közvéleményét *dr. Schweiger László*, a Herzog-uradalom jószágigazgatója, aki a községi mezőgazdasági bizottság elnöke is volt. A cikk megjelenésének az előzménye az volt, hogy a Magyarország című Budapesten megjelenő politikai napilap hasábjain már hetek óta élénk vita folyt a kiszáradt Alföld tragédiájáról. A vitában az ország legtekintélyesebb elméleti és gyakorlati szakemberei vettek részt, megegyezve abban, hogy az ármentesítés mellett öntözőberendezések kiépítése is elengedhetetlen követelmény. Megállapodtak abban, hogy a hiányt sürgősen pótolni kell, különben sivatag lesz a hajdan híres magyar Alföldből. Ebben a vitában vett részt *dr. Schweiger László* jószágigazgató is, aki a Magyarország hasábjain 1935. augusztus 15-én megjelent cikkének ismertetését engedte át a

1 *Tessedik Sámuel* (Alberti, 1742. április 20. – Szarvas, 1820. december 27.): evangélikus lelkész, író, pedagógus, az alföldi mezőgazdaság gyakorlati fejlesztője. – Kísérleteket folytatott a szikes területek javításával kapcsolatban, elsőként alkalmazta a meszes-márgás talajterítést (digózás). – Irodalom: *Ballenegger Róbert–Finály István: A magyar talajtani kutatás története 1944-ig* (Bp., 1962.)

2 Digózás: Jellegzetesen magyar, hagyományos talajjavítási eljárás. Elterjedten alkalmazták szolonyec típusú szikes talajokon. Főként ott gazdaságos, ahol a javítandó terület közelében szénasavas meszet és gipszet bőségesen tartalmazó altalaj található. A kitermelt földanyagot a javítandó területen úgy terítik el, hogy annak egy része összekeveredjen az eredeti feltalajjal, tetemes része azonban a felszínen maradjon. A digó föld kitermelésének és terítésének minden folyamata gépesíthető. – Irodalom: Mg. lexikon. I. köt.– Bp., 1982. Mg. Kiadó – 305. p.

3 Tiszántúli Mg. Kamara Jelentése az első ötévi működéséről 1927. – 10. p.

4 Sz.M.L. – Dévaványai jkv. 10. kötet. – 47/1935. kgy. 5138/1935. ikt. szám. – 1935. július 31.

Dévaványai Hírlapnak, hogy a község lakossága is megismerhesse álláspontját a szikjavítás kérdésében.

Kétségtelen – kezdi álláspontjának kifejtését dr. Schweiger –, hogy az ármentesítéssel és vízszabályozással a vadvizes, mocsaras és lápos területek megművelhetőek lettek és a szántó-földileg megművelhető terület úgyszólván megkétszereződött. Ha a Tisza és a Körösök vizét nem szorították volna gátak közé, akkor ma nem volna olyan sűrűn lakott az Alföld, akkor szaporodó alföldi lakosságunk kivándorlási lehetőség hiányában ma az éhhalálnak volna kitéve. Az ármentesített területeken mindenütt nagy, virágzó községek létesültek és fejlődtek, a nádasok és a mocsarak helyén ma intenzíven kezelt nagy kultúrájú gazdaságok terülnek el.

Dévaványán a szikterületek jó részén sok volt a „feltétlen legelőterület”, amelyet csak állattartásra lehetett használni, de a növénytermelésre használt részen is nagyobb részben külterjes gazdálkodás folyt.

A mocsarak kigőzölgései megszűntek és a valamikor betyárok rejtékhelyéül szolgáló, megközelíthetetlen területeken virágzó mezőgazdasági kultúra fejlődött.

Minden intézménynek van előnye és hátránya. Az ármentesítésnek hátránya a talaj kiszáritása. Kétségtelen, hogy a folyóvizeknek gátak közé szorítása, különösen pedig a vadvizeknek gyors levezetése befolyással van a talajvízre. Az én egyik ármentesítő társulatom területe 74 000 kat. hold és belvízcsatornáinak a hossza 600 km – írja Schweiger László. Egy kat. holdra tehát kb. 8 m csatorna jut. Azt a laikus is beláthatja, hogy ilyen sűrű csatornahálózatnak a talajvíz szintjére befolyással kell lennie. Évről évre valóságos hisztériás igrkezettel vezetik le a tavaszi vizeket a folyóba, hogy a vetésekben kárt ne okozzanak, az ugarok előkészítését és bevetését pedig ne akadályozzák. *Természetesen, amit február-március havában nagy sietséggel levezetünk, azt már májusban visszásírjuk.* (Kiemelés tőlem. – T. G.)

A Tisza és Körös mentén napról napra látjuk, amint millió és millió köbméter víz folyik le a tengerbe. Ugyanakkor földünkön pedig tönkremegy nedvesség hiányában a növényzet. Bizonyos, hogy a belvizek levezetése szükséges, bizonyos azonban az is, hogy ezeknek a levezetését úgy kellene eszközölni, hogy ne vesszenek kárba, hanem azokat a szükséges időszakban visszakaphassuk és hasznosíthassuk.

Széchenyi István gróf óta a vízgazdálkodás semmit nem fejlődött, ugyanott vagyunk, ahol 100 évvel ezelőtt voltunk. Kétségtelen, hogy az alföldi folyók megrendszabályozását csak első lépésnek tekintette, amit követni kellett volna a szabályozott víztömegek hasznosításának. A kiegyezés utáni kormányaink mit sem törődtek ezzel a fontos kérdéssel. A háború kitöréséig, tehát 50 esztendeig nem foglalkoztak a vízgazdálkodás, a víztömegek értékesítésének és hasznosításának kérdésével. Szent István koronájának országai gazdag birodalmat alkottak, a Bánság, a kis magyar Alföld, a Dunántúl mellett kisebb jelentőségű volt az Alföld. Politika is vegyült a dologba, a kormánypárt képviselőit szállító nemzetiségi kerületek dédelgetett kedvencek voltak, az ellenzéki alföldi kerületek háttérbe szorultak.

Ma azonban más a helyzet, a jelenlegi országnak mintegy fele az Alföld, és ha ez sivataggá változik, akkor az ország fele elveszett. Ma tehát Magyarország létérdeke, hogy az Alföld elsivatagosodását megakadályozzuk. Ennek egyedüli módja az, hogy rendszeres vízgazdálkodást létesítsünk.⁵ Az ország területén 53 ármentesítő és belvízszabályozó társulat működik, melyeknek munkaköre már tulajdonképpen csak adminisztrációra és évenként néhány hetes árvíz- és belvízvédelemre szorítkozik. Ezeket az ármentesítő és belvízszabályozó társulatokat, a bennük tömörült érdekeltségeket fel kellene használni arra, hogy megvalósítsák a vízgazdálkodás legfontosabb ágát, az öntözést. A Gyomán székelő Ivánfenéki ármentesítő és bel-

5 Kár, hogy a szerző írásából nem tűnik ki egyértelműen, hogy mi a múlt (történelem) és mi a szerző (Schweiger László) akkori világs álláspontja.

vízszabályozó társulat, továbbá a *Sebők Elek dr.* békési ügyvéd elnöklete alatt álló Hosszúfoki Ármentesítő társulat indítottak meg évekkal ezelőtt egy mozgalmat a Körösök hajózhatóvá tételére, mely a Körösök duzzasztása után valósítható csak meg. A Körösök vizének duzzasztása pedig lehetővé tenné mintegy 150 ezer kat. hold öntözését.

A Földművelési Minisztérium vízépítési igazgatóságának néhai nagynevű főnöke, *Sajó Elemér* miniszteri tanácsos el is készítette a terveket. Azok a körösi ármentesítő és belvízszabályozó társulatban tömörült mintegy másfél millió kat. holdat kitevő érdekelttség osztatlan helyeslésével találkozottak. A tervek megvalósítása mintegy 6 millió pengőbe került volna. Ennek a tervnek sikerült megnyerni *Kállay Miklós* földművelésügyi minisztert, aki 500 000 pengőt készült erre a célra az állami költségvetésbe beállítani. Kállay lemondásával megszűnt a remény, hogy ez a nagyszabású terv valóra váljék. Az államnak nincs rá pénze, ugyanakkor, amikor az OTI⁶ vezetősége azon töri a fejét, hogy bérházakat vegyen, vagy bérházakat építsen-e – hiányzik ebben az agrárországban az érzék ez iránt a nagyszabású, mezőgazdasági kultúránkat mérően érintő kérdés iránt.

A legtöbben délibábos elképzelések tartják az öntözés megoldását. Azt mondják, hogy ha a háború előtti boldog nagy Magyarország, nem tudta ezt a kérdést megoldani, hogy oldhatja meg ezt a letiport, elszegényedett trianoni Magyarország? De a mai Magyarország felének pusztulásáról van szó.

Ma az Alföld a maga sivatagi klímájával a tuberkulózis melegágya. Az öntözés a vele együtt járó harmatképződéssel nemcsak a termelés, hanem a közegészség ügyét is szolgálná.

A talajvíz levezetésére szikes földeken tárolóterületeket kellene létesíteni, melyekről öntözés útján lehetne visszavezetni a vizet a szikes talajba.

Az öntözés megvalósításához ugyanazokra a csatornákra van szükség, melyek a tavaszi vizeket levezetik, ezeket azonban megfelelő méretekben szélesíteni és mélyíteni kellene. Most, amikor a reformok korszakát éljük, ezt a nagy problémát több éven keresztül a reformok élére kellene helyezni. Az Alföld megmentésére egyedüli eszköz az öntözés – fejezte be cikkét dr. Schweiger László.⁷

A Magyar Földtani Intézet Magyarország talajtani térképének elkészítését végezte. Ennek kapcsán 1936 szeptemberében néhány napig Dévaványán tartózkodott *dr. Kreybig Lajos*,⁸ a

6 OTI = Országos Társadalombiztosító Intézet: a Horthy-korszakban a magyar szociális politika legnagyobb intézménye. Az 1925:XXXIV., 1927:XXI. és 1928:XL. törvénycikkeken nyugszik a betegség, baleset, öregség, rokkantság, özvegyesség, árvaság estére szóló kötelező társadalombiztosítás rendszere. Az OTI-nak önkormányzata volt: a közgyűlés tagjainak fele részét a munkaadók, fele részét a munkavállalók küldték be. A főfelügyeletet az állam a kinevezett elnök és alelnökök útján gyakorolta. Az intézet tisztviselői, orvosai, kivéve a szerződött gyógyító orvosokat, állami alkalmazottak voltak.

7 Dévaványai Hírlap, 1935. III. évf. 34. szám, augusztus 25.

8 *Kreybig Lajos* (Nagyszében, 1879. december 1. – Budapest, 1956. június 21.): agrokémikus, talajkutató, az MTA tagja (levelező tag: 1951, rendes tag: 1954), Kossuth-díjas (1950 és 1954). Biológiai szemlélete folytán élesen szembeszállt a talajerőpótlás mechanikus, sablonos elméletével. Helyette a talaj élőlények szerepét állította előtérbe, bizonyítva jelentőségüket és a talajerőpótlás biológiai szemléletének fontosságát. *Kreybig Lajos* indította meg az ország talajtérképezését és kidolgozta annak módszereit is. – Művei: A talaj élete, javítása és trágyázása. 1928; Die Bedingungen der Wirtschaftlichkeit der Handelsdüngemittel. (Berlin, 1930); A Földtani Intézet talajvizsgálati felvételei és térképezési módszere. 1937; A talajvizsgálatok szerepe a növénytermesztésben. 1938; Magyar tájak talajismereti és termelési leírása. 1944; A Tiszántúl. 1944.; Mezőgazdasági természeti adottságaink. 1946; A talajok hő- és vízgazdálkodása. 1951; Gyakorlati trágyázást. 1952; Trágyázást. 1955; Az agrotechnika tényezői és irányelvi. 1952–53.

Magyar Földtani Intézet európai híró igazgatója és *dr. Han Ferenc* kultúrmérnök, hogy Dévaványa határának talajadottságait feltérképezzék. Természetesen a helyi sajtó munkatársára riportot készített Kreybig Lajossal.

Dr. Kreybig elmondta, hogy a földművelésügyi miniszter megbízásából az egész ország talajadottságait feltérképezik. Ezt a munkát a Tiszántúlon kezdték, mert ez a tájegység szoruló legjobban arra, hogy a talaját megismerjük. Eddig mintegy 2,5 millió kat. holdról készítek térképet. Hátravan még úgy négymillió kat. hold felvételezése.

Az állam olyan térképet akar adni a gazda kezébe, amelyről leolvashatja, hogy milyenek a birtokában lévő talajok tulajdonságai növénytermesztési szempontból. A termelés sikere legelőszörban attól függ, hogy tudjuk: mit termesszünk és hogyan termesszünk. Ehhez azonban nem elég tudni, hogy hol vannak a község határában jó és rossz földek, hanem tudni kell azt is, hogy miért jók vagy miért rosszak a földek. Ha ezzel tisztában vagyunk és ismerjük a növények igényeit a talajokkal szemben, könnyűszerrel ki tudjuk választani azokat a növényeket, melyek a siker legnagyobb reményével termeszthetők.

Az állam ezzel az úgynevezett irányított vagy tervgazdálkodást kívánja elősegíteni, de korántsem úgy, hogy beleszóljon az egyéni gazdálkodásba. A térképezéssel az állam csak alapokat kíván szolgáltatni az irányított vagy tervgazdálkodáshoz, jobban mondva szellemi eszközöket akar adni ahhoz, hogy a gazdálkodás okszerűen történhessen.

A térképezés kapcsolatban van a talajok geológiai feldolgozásával is. Ezen a téren nagy horderejű megállapításra volt alkalmunk. A Magyarországon sokat hangoztatott aszálykárok oka az Alföldön, de különösen a Tiszántúlon nem annyira a csapadék hiányában vagy rossz elosztódásában van, hanem inkább a kedvezőtlen talajadottságokban és sajnos abban, hogy nagyon helytelen a termelési rendszerünk.

Ezzel a megállapítással természetesen nem érjük be, hanem tovább kutatunk az aszálykárokat előidéző újabb, eddig nem ismert talajfélésegek, és ami ennél is fontosabb, a különféle talajok vízgazdálkodási és tápláló anyaggazdálkodási törvényszerűségeinek megállapítása érdekében.

Harmadsorban a térképezés az Alföld-öntözés kérdésével van összefüggésben. Ha Dévaványán végzünk a munkánkkal, 8 hónapi laboratóriumi munka következik. A Dévaványát érdeklő térképek – melyek csakúgy mint a többi, 1:25 000 léptékkel készülnek – előreláthatólag 1937 őszén kerülnek kiadásra. Minden térképhez magyarázó füzet készül.⁹ A térképek tartalmazni fogják, hogy milyenek a talajok adottságai az altalajvízszintig. Természetes, hogy az egyéni gazdaságok kisebb területeire a térképek csak átnézeti betekintést fognak adni. A részletkérdésekre vonatkozólag a gazdának ajánlatos lesz az állami szakintézeteket igénybe venni.

Tapasztalatom szerint Dévaványán szép eredményeket értek el a digózással. Hangsúlyozni kívánom azt is, hogy nem minden sárgaföld alkalmas a digózásra. A szikes sárgafölddel csak rontani lehet. A gazdák tehát jól tennék, ha a digózás előtt a szegedi vagy akármelyik másik földtani intézethez fordulnának tanácsért. Bárkinek a legnagyobb készséggel adnak felvilágosítást – fejezte be a riporter kérdéseire adott válaszait dr. Kreybig Lajos.¹⁰

Arról is tájékoztatta olvasóit a Dévaványai Hírlap, hogy a szeghalmi határban gazdálkodó dévaványai földműveseket közlő akció indított a Békés vármegyei főispán: a

9 A térkép dévaványai szelvénye és a magyarázó füzet egyaránt 1939-ben jelent meg a Magyar Királyi Földtani Intézet kiadásában. A térkép adatai: 5166/3. sz. térképlap – Dévaványa. Átnézetes talajismereti térkép. Felvette és szerkesztette: Han Ferenc (1936). Méretarány: 1:25 000 Méret: 77x56,5 cm. – Bp. 1939; A magyarázó füzet adatai: *Han Ferenc-Schmidt Eligius Róbert*: Dévaványa. Magyarázatok Magyarország geológiai és talajismereti térképeire. – Bp. 1939. 51 p.

10 Dévaványai Hírlap – 1936. IV. évf. 36. szám, szeptember 6.

vármegyei m. kir. gazdasági felügyelőség irányításával a gyomai, a szarvasi és a szeghalmi járásokban megindította a szikjavítási akciót. Ennek feltételei a következők voltak:

1. Az akcióban csak a 100 kat. holdon aluli gazdák vehetnek részt.
2. Minden dígózandó szikes föld kat. holdjaira 120 pengő kölcsönt folyósít a vármegye főispánja, melyből csak 100 pengő lesz a gazda terhére írva, míg 20 pengőt a kincstár elenged.
3. A kölcsönt tíz egyenlő részletben kell visszafizetni tíz esztendő alatt, 4%-os kamat-teher mellett. Az első részlet 1937. október 15-én lesz esedékes.
4. Amennyiben a kölcsönrel megjavított terület gazdát cserél, úgy a kölcsön az új tulajdonost terheli.
5. Az akciót a m. kir. gazdasági felügyelő irányítja az illetékes községi előjáróságok útján. Az akcióra a szeghalmi községhezán lehetett jelentkezni.¹¹

EMLÉKIRAT SZIKJAVÍTÁS ÜGYBEN

Déaványa határos volt Békés vármegyével. A fentiekben is tapasztalhattuk, hogy Békés vármegye igen aktívan bekapcsolódott a szikjavítás munkálataiba, de a megyében nem volt olyan nagy, országos áttekintéssel rendelkező mezőgazdasági szakember, mint amilyen dr. Schweiger László volt. Azért fontos ezt tudnunk, mert az elemzésre kerülő „emlékirat” szerzője Schweiger László, aki annak idején országos jelentőségűvé emelte a dévaványai szikjavítási munkálatokat. Ezt a szerző felkészültsége tette lehetővé, aki jól szedte csokorba azokat a problémákat, amelyek indokoltá tették a községben, de az egész Alföldön is a koldussá válás megakadályozását. Pontosabban: felvázolta azt az utat, amellyel az elszegényedést meg lehet akadályozni. Ugyanakkor – mint mezőgazdasági szakember – pontosan felmérte ennek nemzetgazdasági jelentőségét is.

1937. július 18-án, vasárnap délelőtt került sor a községi mezőgazdasági bizottság – országos viszonylatban is jelentőssé váló – kezdeményezésének a megtárgyalására. Komoly tudományos, gazdasági és szociálpolitikai előtanulmányok után a bizottság egyhangúan kimondta, hogy a szikes földterületek megjavítása érdekében – a községi képviselő-testület útján – emlékirattal fordul a magyar királyi kormányhoz és nyomatékosan rámutat arra, hogy a megvalósulás előtt álló Alföld-öntözés csak abban az esetben hozza meg a kívánt eredményt, ha előbb a szikes területeket megjavítják. Schweiger László elnök már megnyitójában hangsúlyozta az emlékiratban szerepelő megállapítások és indítványok jelentőségét. Arra is kitért, hogy a községi képviselő-testület kérte meg a mezőgazdasági bizottságot arra, hogy a szikjavítás összefüggéseit tegye beható tanulmány tárgyává.

E feladatának eleget téve fogalmazta meg dr. Schweiger László az „Emlékiratot”, amelyet a következőkben terjesztett a mezőgazdasági bizottság elé:

„Déaványa nagyközség a maga 54 000 kat. holdas határával és 16 000 színmagyar lakosságával az Alföld egyik legnagyobb községe. Birtokmegosztása különösen a földreform végrehajtása óta igen kedvező, mert az 1000 kat. holdon felüli nagybirtok az egész határ 17 százalékánál nem nagyobb, összesen mintegy 9.000 kat. holdat tesz ki. A középbirtok még ennél is kevesebb, alig 10 százalék. A határ túlnyomó részét – mintegy 73 százalékát – a kis- és törpebirtok alkotja, ha ehhez számítjuk a vallásalap kisbirtokokban értékesített területét is. Mégis sok a szociális baj, állandó a szegénység, a nyomor és az ebből fakadó elégtelenség.

¹¹ Dévaványai Hírlap – 1936. IV. évf. 44. szám, 1936. november 1.

Maga a község mint erkölcsi testület is állandóan a lét nehézségeivel küszködik, kötelezettségeinek még a legnagyobb küzdelmek árán sem tud megfelelni, polgárainak elemi kultúr-szükségeit képtelen kielégíteni, és az állandósult inség miatt folytonosan az állam támogatására szorul.

Az örökös jogosult panaszok, és azoknak a háború utáni gazdasági viszonyok következtében meggyengült államkincstár által való orvosolhatatlansága sivár és reménytelen helyzetet teremtett. Ez a lakosságra rányomta bélyegét, ami ebből az önérzetes, 100 százalékgig színmagyar népből siránkozó, elégedetlen, önbizalmát veszített, kultúra és kultúremlékek iránt idegenkedő fajtát termelt ki, melynek a köz iránti érdeklődését lassanként kiölte a létért való küzdelem és a természet mostohasága ellen folytatott harca. Tehát nem a saját hibájából, hanem rajta kívülálló okok miatt folytat aránytalanul felfokozott kemény küzdelmet.

Figyelemmel arra, hogy Dévaványa egész határa alkalmas a mezőgazdasági művelésre, és lakosságának 90 százaléka közvetlenül a mezőgazdaságból is él, ennek a községnek ontania kellene mind a belföldi, mind a külföldi piacokra a mezőgazdasági terményeket, különösen az acélos tiszavidéki búzát. Ezzel szemben évről évre vetőmagakciókra, adóelengedésekre szorul, és ahelyett, hogy az ország talpra állításának egyik alappillére lenne, nyűg az ország nyakában.

A trianoni békeparancs Alföldünk legértékesebb részeit: a Bácskát, Torontált elvette. A megmaradt Alföldre vár az a kötelesség, hogy most már az ország közigazdasági életének kiegyensúlyozója legyen. Ám, hogy tegyen eleget ennek a fontos hivatásnak, ha olyan szegény, életképtelen nagyközségei vannak, mint Dévaványa. Még ha a gazdag, nagy Magyarország megengedhette magának azt a fényűzést – ami azonban akkor is értelmetlen és indokolatlan volt – hogy egy ilyen nagy kiterjedésű község ne járuljon a nemzeti vagyon és jövedelem gyarapításához, hanem az eltartott szerepét töltsé be. A csonka ország a maga nagy szegénységében és nyomorúságában semmiképpen sem nézheti tétlenül ezt a passzív szerepet, és a saját jól felfogott érdekében köteles mindent elkövetni azért, hogy ez a nagyközség is vegye ki a részét a talpra állítás munkájából. [...]

Dévaványa nyomorúságának, elmaradottságának természeti okai vannak. Részben a kedvezőtlenül eloszló, szélsőséges csapadékviszonyok, részben nagy kiterjedésű szikes földjei okozzák a sorozatos elemi károkat és az ezek következményeiként jelentkező katasztrofális rossz terméseket. A kedvezőtlen csapadékviszonyok, az aszály, a szárazság orvoslásául a kormány az öntözést kívánja elősegíteni. Ez helyes is, de csak ott segít, ahol erre a talaj megfelelően alkalmas mind összetételénél, mind földrajzi fekvésénél fogva. [...]

Dévaványa 54 000 kat. hold határából mintegy 20 000 kat. hold szikes, tehát az egész határ mintegy 40 százaléka. A szikeseknek ez a túltengése, más községek határaitban alig található nagy arányszáma az egyedüli és kizárólagos oka Dévaványa életképtelenségének. Csakis akkor segíthet a kormányzat és az ország ezen a nagy és színmagyar községen, csakis akkor teremthet benne normális, tűrhető életet, és csakis akkor mentheti át ebben a 16 000 magyarban rejlő hatalmas értéket távolabbi nagy nemzeti célok számára, ha végső elesettségében támogatni fogja, és módot nyújt minden baj és nyomorúság gyökerének eltávolítására a szikes talajok termőfölddé váló átalakításával. A szikjavítás boldog, virágzó községgé teheti Dévaványát, mint azzá tette Szarvast is.¹²

12 Az „Emlékirat” szakmai értékelésére felkértük dr. Tóth Béla egyetemi tanárt, a mezőgazdasági tudomány kandidátusát, az MTA püspökladányi Erdészeti Kutatóintézetének nyugalmazott igazgatóját, a szikfásítás avatott szakértőjét, akinek a megjegyzéseit az alábbiakban közöljük. „A párhuzam nem teljesen ül” – írja dr. Tóth Béla professzor – „mert a dévaványai szikesek nagy része jóval rosszabb, mint Szarvason”.

A szikes talajok keletkezésével, mibenlétével, természetével – hála kiváló geológusainknak és agrokémikusainknak – ma már tisztában vagyunk. Kutatásaik alapján tudjuk, hogy a szikes talajokban aránytalanul nagy mennyiségben vannak a nátriumsók felhalmozódva, melyek a talaj szerkezetére káros hatást gyakorolnak, és ezenkívül a bennük lévő szóda lúgosságát is idéz elő. Keletkezésük alkalisós közegben végbement kilúgozás következménye, melyet az altalaj azon tulajdonsága idéz elő, hogy az alkalisók mélyebb rétegben való lerakódását megakadályozza, mikor meleg és száraz időjárás alatt a talaj kiadós nedvességet kap. A Körösök vízvidékén főleg ott törnek elő, ahol a tengerszint feletti magasság 82–83 méter között mozog, mert az ilyen magasságú földeket a vízszabályozás előtt a Körös csak a tavaszi és őszi nagy áradások alkalmával öntötte el, amikor is a nátriumsókat az árvíz már nem tudta kiáztatni, az altalajban lerakódott sókat pedig a felületi párolgás szívó hatására újból felül kerültek a száraz évszakokban a feltalajba.¹³

Helytelen volna a szikes talajokra azt mondani, hogy azok rosszak, hasznavehetetlenek. Nem, csak betegek, melyek gyógyításra szorulnak. [...]

Mindenesetre tisztában kell lennünk azzal, hogy mészszegény, kilúgozott vagy meszes, szódás, szikes talajjal van dolgunk. Előbbi feltalaja szénsavas meszet nem tartalmaz, vízben oldható sótartalma csekély. Az utóbbi feltalajában meglehetősen mennyiségben található méz, alkalisó és a növényzetre káros szóda. Ezek a szódás (nyírségi homok, duna-tiszaközi) talajok, miután lúgos hatásúak, savakkal, gipsszel, szódamentes homok felhordásával, vagy ahol az altalaj vízáteresztő, elárasztás útján a szóda kimosásával javíthatók.¹⁴

Déaványa szikes talajai mészszegény, kilúgozott talajok, melyek csakis mésszel gyógyíthatók. Ezért a meszezés előtt céltalan minden öntözés, mert az ugyanazt a hatást váltja ki, mint a kiadósabb eső, vagyis a nátriumkolloidok következtében a talaj szétfolyik és megszárva kökeménységűvé válik.

Meszezés párosulva trágyával, mely szerves életet visz az élettelen szikbe, közömbösíti a felhalmozódott nátriumsókat, csökkenti a szikes talajoknak a nátriumsók mennyiségétől függő, vízben oldott sókoncentrációját és megalapozza különösen a nitrifikáló baktériumok életét és működését. Ezzel a sziket teljesen meggyógyítja.¹⁵

Ha a dévaványai kilúgozott mészszegény szikes talajból talajszelvényt készítünk, úgy találjuk legtöbb helyen, hogy legfelül van pár centiméter magas termőréteg, alatta következik 50–100 cm vastag sötétszínű kötött anyag, majd ez alatt 20–30 cm világosabb színű, sokban gazdagabb anyag és legalul jön a sárga színű anyag, a „digó föld”, aminek vastagsága 1–3 méter között váltakozik. Ez a sárga lösz Dévaványa vidékén 2–15 százalék szénsavas meszet tartalmaz, sőt található benne mogyoró nagyságú mészkövek is. Ahol ilyen meszes lösz kellő mennyiségben áll rendelkezésre, ott a szikes feltalaj javításának megvannak az előfeltételei. Oda nem kell szénsavas meszet hordani, mint pl. a Hortobágyra. A *digó földnek szódát sem szabad tartalmaznia*¹⁶ s a dévaványai sárga lösz ennek a kívánalomnak is teljes mértékben megfelel.

13 „Dr. Schweiger László általában még a mai szemmel nézve is helyesen állapította meg az okokat. Természetesen ma már árnyaltabb ismereteink vannak a szikesek mibenlétéről és keletkezéséről.” (Dr. Tóth Béla megjegyzése.)

14 „Ez nem ilyen egyszerű” – jegyzi meg Tóth professzor – „javítási módszer van, de ez nagyon költséges és bizonytalan eredményű.”

15 „Sajnos, nem teljesen!” – mondja dr. Tóth Béla.

16 „Ez alapvető kívánalom” – jegyzi meg dr. Tóth Béla.

A digózás vagy gödörből, vagy árokból történhetik, és azzal az előnnyel is jár, hogy az ilyen gödrök vagy árkok egyúttal a felesleges belvizek levezetésére vagy tárolására is szolgálhatnak.

A terített sárga lösznek, a digó földnek mintegy 10 centiméter vastagnak kell lenni. Tekintve, hogy egy kat. hold mintegy 5700 négyzetméter, egy kat. holdra 10 centiméter vastagságra terítve összesen 570 köbméter digó föld kell. A mésztartalmat a 2–15 százalék számtani középátlósában, 7,5 százalékban véve, kap egy kat. hold 42 köbméter meszet. A szikes talajt 8 collra¹⁷ feltörve, összesen 12 coll, vagyis 30 cm mély összekevert talajt kapunk, melynél 1 kat. hold felszántott területmennyisége mintegy 1700 köbméter és így a mesz elosztva benne már csak 25 százalékot tesz ki, ami feltétlenül szükséges lesz, hogy a célzott vegyi folyamat végbemehessen. Az 570 köbméter digó föld kibányászása és elterítése köbméterenként 35 fillér egységár mellett számítva – mert hiszen a munka úgy osztható be, hogy a földet messze ne kelljen hordani – 1 kat. hold tökéletes és kifogástalan megterítése 200 pengőbe, 1 magyar (1200 öles) holdé tehát 150 pengőbe kerülne. A mai búzáarak mellett ez a munka kat. holdanként 10 mázsa búza költséget jelentene.

Ennek a digózási munkának óriási jelentősége van:

1. Az eddig terméketlen föld gazdáját termékeny föld gazdájává, tehát tehetősebbé teszi, mely neki normális, rendesen visszatérő jövedelmet biztosít.
2. Az értéketlen dologból értéket termel, tehát növeli a nemzeti vagyont és jövedelmet.
3. Lehetővé teszi az adóbevételek rendes fizetésének állandósulását.
4. Feleslegessé teszi az adóbehajtások zaklató jellegű és kíméletlen lebonyolítását. Ezzel a felmerülő improduktív¹⁸ kiadásokat is megszünteti.
5. Megszünteti a pénzügyi kormányzat és adófizető közötti ellentétet és ellenszenvet.
6. Szociális szempontból megnyugvást teremt, kirántja a szélsőségekre hajló irányzatok alól a talajt, minden közigazgatási beavatkozás szüksége nélkül.
7. Az államhűséget megerősíti.
8. Megszünteti a munkanélküliséget, mert míg ma a szikes földek tulajdonosai alig vehetnek igénybe kézi munkaerőt, azoknak termékkennyé tétele esetén szükségük lesz munkásra. Az 50 holdas kisbirtokosnak éppen úgy, mint az 1000 holdas nagybirtokosnak.
9. Egyelőre minden ínségmunka a digózásra volna koncentrálható és nem végeztetnének a községek jobb hiányában erőltetve kigondolt felesleges munkát, aminek céltalanságát maga a munkás is gyakran látja. A hatóságok ezzel a munka jelentőségét és értékét akarataikon kívül dezavualják.¹⁹ A digózásra fordított munka nem veszne kárba és már az első évben meghozná a gyümölcsét. Ezáltal az ínségmunka produktív munkává válna.
10. A digózás télen is végezhető, amikor a földmunkásoknak nincs más foglalkozása. Így addig az időpontig, míg a talajjavítás az egész vonalon megtörténik, aminek következtében az általános jólét a megfelelő szintet eléri, ami mellett már a téli foglalkoztatásról szükségtelen gondoskodni, nem lesz a munkásosztály egyedül a nyári keresetére utalva, mely csak igen gyengén tudja a téli ellátását biztosítani.

17 Coll – pontosabban – zoll: osztrák közvetítéssel hazánkba került hosszsmérték. Alapegysége: 1 zoll = 1/12 Fuss = 2,63401 cm.

18 Improduktív = terméketlen, meddő, nem értékképző, a termelésben közvetlenül részt nem vevő.

19 Dezavual = meghazudtol, megcáfol, valaki eljárását, magatartását helyteleníti, tetteiért nem vállal felelősséget.

Hogy a digózás mennyi ideig tudja a talaj termékenységét biztosítani, erre szolgáljon Szarvas nagyközség példaként, ahol 150 évvel ezelőtt kezdték meg *Tessedik Sámuel* kezdeményezésére azt, és a földek még ma is igen jó megélhetést biztosítanak. Ha egyszer a vérkeringést a szervezetben jól megindították, akkor minden szerv automatikusan fog működni. Ha a talajban megindították annak vérkeringését, a szaporodó baktériumok, a folytonosan visszakerülő szerves anyagok, a levegő, a napfény, az egyensúlyba hozott sok és ásványi anyagok önműködően biztosítani fogják annak rendes életét, termékenységét.²⁰

Egy kat. hold digózása 200 pengőbe, tehát 10 mázsa búza értékébe kerül. Ennek az összegnek a kamata évenként 5 százalékkal számítva, 10 pengő. Ezzel szemben a várható hozamtöbblet 5 mázsa búza, az évi kamat tízszerese. A legutóbbi 10 év átlagát nézve, Dévaványán volt 2 jótermés, 3 közepes és 5 katasztrofálisan rossz. A jót kat. holdanként nyolccal, a közepest öttel és a rosszat eggyel számítva az átlag kat. holdanként 3,6 mázsa, ami magyar holdanként 2,4 mázsa átlagos termésnek felel meg. A vetőmagon kívül meghozta a föld a saját ellátására szükséges mennyiséget, adóra már nem maradt. Hol vannak a kamatok, a gazdasági kiadások, stb.? Ilyen terméshozam mellett természetes az általános elszegényedés és természetesen a nyomorúságnak nem kívánatos kísérő jelenségei.

Dévaványa határában az 1936. évben, mely jó termésűnek számított, a nagybirtokot is beleszámítva, megközelítően 2000 vagon búza termett. Ebben az évben előreláthatóan több mint 1000 vagon, vagyis 100 000 mázsa lesz a kiesés. Ennek a veszteségnek az értéke 2 000 000 pengő. A legutóbbi 10 év alatt 5 ilyen rossz termés volt, a tíz év alatt tehát mintegy 10 millió a község gazdaközönségének – és ezzel az országnak is – a vesztesége.

Dévaványa 20 000 kat. hold szikes területének megjavításához 4 millió pengő kellene, melynek befektetése esetén a következő 10 esztendőben 10 millió pengő kártól mentesülnénk. Pedig ezek a számok csak a búzára mint főterményre vonatkoznak. Kapásoknál egyáltalában nincs és nem is lehet kalkuláció, mert a szikes talajokban mást, mint kalászoszt még halvány reménységgel sem lehet termelni.

Ha olyan katasztrófa, mint amilyen az elmúlt ősszel bekövetkezett, a sok csapadék lehetetlenné teszi az őszi kalászosok idejében való elvetését, akkor tökéletes terméketlenség áll be, mint az jelenleg Dévaványa határában látható.

Tévedés azt hinni, hogy a szikjavítás céltalan munkálat, melyet csak azért sürget az érdekelt gazdák tömege, mert olcsóbbat nem tud kigondolni és mert mesterségesen kieselt munkaalkalmat lát benne. *A digózás a legproduktívabb beruházás ma*, mert általa hozzávetőlegesen 1 000 000 kat. hold hasznavehetetlen föld válhat máról holnapra értéké. Nem céltalan azért sem, mert sajnos, a magyar lakta vidékeken vannak a szikes földek és így a szikjavítás elsősorban nemzeti magyar célt szolgálna. Ugyanazt a célt, mint az öntözés. A hiba ott van, hogy a természet mostohaságának csakis egyik tényezőjét, a kedvezőtlen csapadékeloszlást kísérik figyelemmel és törekszenek azon segíteni, ellenben a másik tényezőnek, a kedvezőtlen, beteg talajszerkezetnek egyelőre legalább is nem tulajdonítanak oly fontosságot, mint amilyen azt népszerű- és birtokpolitikai, valamint általános nemzeti politikai szempontból méltán megilletné.

Miután a jelenlegi gazdasági viszonyok között egyenesen lehetetlenség az egyestől elvárni, hogy a maga anyagi erejéből javítsa meg a szikes talaját, különben is ezen nagy feladat elvégre elsőrendű állami érdek, a szikjavítás éppen úgy állami támogatással volna megoldandó, mint az öntözés. Állami kölcsön volna nyújtandó a gazdáknak körülbelül 5 százalékos kamat

20 Dr. Tóth Béla megjegyzése: „Ezt mindig a konkrét esetben kell megállapítani, alapvetően függ a szikesség jellegétől, mértékétől stb.”

mellett 10 évi lejáratral. Ennek a gazdák is meg tudnának felelni, könnyen törleszthetnének az évi 5 mázsa búza több hozamból 2 és fél mázsa évi törlesztési részletet.

Nem egyszerre gondoljuk a problémát megoldani, hiszen tisztában vagyunk az államkincstár helyzetével, de nem tudjuk belátni, miért ne lehetne az öntözés mintájára ezt a nagy kérdést is hosszabb időtartamon keresztül évi megfelelő összegeknek az állami költségvetésbe való beállításával megoldani.

Mi csak a magunk részére kérhetünk, a magunk szomorú helyzetét tárhatjuk fel. De ez a kérdés nemcsak a mi kérdésünk, ez az egész Alföld kérdése is.

Az Alföld lakosságát, ezt a nemzetfenntartó magyar elemet meg kell segíteni, boldoguláshoz kell juttatni, mert ha elbukik, ki fogja a második ezredévet a magyarságnak biztosítani?

Kérjük mély tisztelettel a nagyméltóságú magyar királyi kormányt, tegye az előadottakat bölcs megfontolás tárgyává.” – fejezte be az Emlékirat ismertetését dr. Schweiger László bizottsági elnök.²¹

Ezt követően *iff. Z. Nagy Ferenc*, a mezőgazdasági bizottság alelnöke szolt hozzá az emlékirathoz és kérte, hogy bővítsék ki azt a következő megállapításokkal.

Dévaványán már 40 évvel ezelőtt megkezdték a digózást, és az azóta megjavított szikesek a mai napig kifogástalan állapotban vannak.²²

A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a megjavított szikes földeken még rossz terméskor is jól fizet a búza, mind mennyiségileg, mind minőségileg.

A községi mezőgazdasági bizottság *iff. Z. Nagy Ferenc* megállapításaival kiegészítve, egyhangúan elfogadta az emlékiratot, majd felkérték *B. Kiss Márton* h. főjegyzőt, hogy az emlékiratot terjessze pártolólag a képviselő-testület elé, illetőleg gondoskodjék arról, hogy a képviselő-testület az emlékiratot a magyar királyi kormányhoz eljuttassa.

B. Kiss Márton megígérte, hogy a képviselő-testület a kívánság szerint fog eljárni, egyúttal megköszönte azt az értékes munkásságot, melyet a községi mezőgazdasági bizottság a szikjavítási akció elindítása körül kifejtett. Az ülés ezzel véget ért.

Kétségtelen, hogy az előterjesztést elkészítő dr. Schweiger László a szikjavítás kérdésében az akkori időknek megfelelő ismeretekkel jól felkészülten rendelkezett. Az, hogy ma már jóval alaposabb ismeretekkel és technikai-technológiai lehetőségekkel „felfegyverkezve” eredményesebben is kezelhetjük a szikjavítást, a XX. századi rohamos fejlődésből nyilvánvalóan következik. Az Emlékirat elkészültének időszakában már a magyarországi szikjavítás első korszaka lezajlott, egyre több tapasztalat kezdett felhalmozódni. Ezek nyomán indult meg erőteljesen nagyobb mértékben a szikjavítás a háború után. Ennek a munkának volt egyik irányítója az öcsödi születésű *K. Tóth Imre* is.

Az Emlékiratot a képviselő-testület 1937. augusztus 11-én tárgyalta meg és fogadta el. Egyben köszönetét fejezte ki dr. Schweiger László uradalmi jószágigazgató, képviselő-testületi tagnak azért, amiért az elfogadott „Emlékiratot” elkészítette.²³

Az Emlékirat ezt követően ment a maga útján. Hivatalos válasz azonban nem érkezett rá. Ezt megunva a községi mezőgazdasági bizottság egy másik emlékiratot terjesztett a községi képviselő-testület elé azzal a kéréssel, hogy azt támogatva ismét terjesszék a m. kir. földművelésügyi miniszter elé. Az új emlékiratban tulajdonképpen ismét a szikjavítás anyagi támogatását kérték. A képviselő-testület ennek az emlékiratnak a felterjesztéséhez is hozzájárult. A dokumentumot a debreceni gazdanapon személyesen akarták átadni *Sztranyovszky Sán-*

21 Dévaványai Hírlap – V. évfolyam 30. szám, július 25.

22 „Ennek megállapításához 40 év kevés” – jegyzi meg dr. Tóth Béla.

23 Sz.M.L. – Dévaványai jkv. 10. köt. – 107/1937. kgv. 5950/1937. ikt. szám, augusztus 11.

dor²⁴ földművelésügyi miniszternek. Erről azonban lekéstek, mert a dévaványaiak nem kaptak csatlakozást a filléres vasúthoz, amely a debreceni gazdanapra szállította kedvezményesen a gazdákat, így az emlékiratot egy küldöttség vitte fel Budapestre.²⁵

Ennek végre megvolt a hatása, hiszen gróf Teleki Mihály²⁶ földművelésügyi miniszter elfogadta a Dévaványa község mezőgazdasági bizottsága emlékiratában foglaltakat. Az abban foglalt alapelvek alapjául szolgáltak a szikjavítással foglalkozó rendeletnek.

A rendelet azoknak a kisbirtokosoknak, akik 20 kat. holdnál nem nagyobb területen gazdálkodtak, méisztelen szikes szántóföldjük megjavítására hosszú lejáratú kedvezményes államkölcsönt engedélyezett a következő feltételekkel:

- a kölcsönt csak az a birtokos vehette igénybe, akinek megjavításra kerülő szikes földje árvízmentesített területen van;
- fakadó víz, belvíz vagy feltörő talajvíz időszakonként el nem árasztja;
- akinek birtoka nem védett birtok (korlátolt forgalmú birtok);
- birtokára bekebelezett adósságai a felveendő kölcsönnel együtt nem haladják meg a kataszteri tiszta jövedelem húszszorosát;
- akinek nincs köztartozása.

A kölcsön csak telekkönyvileg bekebelezett jelzálogi biztosíték mellett volt folyósítható. Ez a kedvezményes állami talajjavítási kölcsön 12 évre szólt, 2 évig kamatmentes, és a harmadik évtől kezdődően évi 2% kamatozás mellett kamataival együtt 10 évi egyenlő részletben kellett törleszteni.

A birtokos a kölcsönt az 1939. évben egy, de legfeljebb két kat. hold szántóföld megjavítására vehette igénybe. A nyújtandó kölcsön nagysága egy kat. hold megjavítására 150 pengő, két kat. holdra pedig 300 pengő lehet.

A birtokos, aki a kölcsönt igénybe vette, köteles volt szikes szántóföldjét a föld altalajából kitermelt meszes sárga földdel való kiterítés útján – tehát az úgynevezett digózással – megjavítani, és a felvett kölcsön összegét a javítást végző földmunkások napszámhátralékaira kifizetésére felhasználni. Mivel egy kat. hold szikes szántóföld megjavításához kb. 300 köbméter sárgaföldet kell kitermelni, ez a földmunka köbméterenként 60 fillérral (3 kg búza) számítva, mintegy 180 pengőbe került. A birtokosoknak tehát kat. holdanként a kapott 150 pengő kölcsön összegéhez még kb. 30 pengővel vagy esetleg még ezt is meghaladó összegű készpénzzel kellett hozzájárulnia.

Az állami kölcsönt igénybe vevő birtokos a talajjavítás összes munkáit a m. kir. földművelésügyi miniszter szakközegeinek utasítása szerint gondosan tartozott elvégezni. Az állami kölcsön segítségével megjavult szikes szántóföldeknek a megjavítás előtt megállapított földadóját – a tervezett intézkedés szerint – az állam 15 éven belül nem fogja felemelni.

24 Sztranyovszky Sándor (Balassagyarmat, 1882. december 9. – Nógrádmarcfal, 1942. április 30.): közjegyzőjelölt; 1923–1926. főispán; 1926-ban és 1931-ben a választások irányítója; 1932–1935. a Nemzeti Egység Pártjának (NEP) elnöke, 1926–1931 belügyminisztériumi államtitkár, 1935–1938 a képviselőház elnöke, 1938. május 14. és november 15. között földművelésügyi miniszter.

25 a) Sz.M.L. – Dévaványai jvk. 10. köt. – 104/1938. kgy. szám, június 8. b) Dévaványai Hírlap – 1938. VI. évf. 28. szám. – 1938. július 10.

26 Teleki Mihály gróf (Budapest, 1896. április 20. – London, 1991. augusztus 20.): földbirtokos, 1932-től az Alföldi Zöldmező Szövetség alapító elnöke. 1935-től az Országos Mezőgazdasági Kamara alelnöke. Földművelésügyi államtitkár: 1938. május 21. – november 15-ig, földművelésügyi miniszter 1938. november 15-től 1940. december 30-ig. (Az Imrédy-kormányban és a második Teleki-kormányban.)

Ennek a rendeletnek óriási jelentősége volt mind országos viszonylatban, mind a község szempontjából. Országosan mintegy egymillió kat. hold terméketlen terület megjavításáról volt szó. Dévaványa esetében pedig a szikes terület a község határának 40%-át, vagyis 20 ezer kat. holdat tett ki. Ez a terület alig gyarapította eddig a nemzeti vagyont és jövedelmet, ugyanakkor szükös megélhetést biztosított a gazdáknak is, állandósult inségnek volt az okozója. Ez volt egyik kútforrása a szociális elégedetlenségnek is. Túlzott földosztási igényeket indikált, melyeknek ki-elégítése a földmennyiség korlátozott volta miatt lehetetlen volt, de állandó viharos feszültséggel teli léghőrt teremtett mind a községben, mind a magyar belpolitika egyes területein. -

Az öt legfontosabb termelési tényező: a talaj, a víz, a hő, a napfény és a levegő közül a talaj és a csapadék az emberi erők szabályozása keretén belül esik. A csapadék szabályozására szolgál az öntözés, melynek megvalósítására a parlament törvényt alkotott, sőt egyben országos hatáskörű szervezetet is létrehozott, amikor felállította az Országos Öntözésügyi Hivatalt.²⁷

Az öntözést azonban a szikes talajokon addig nem alkalmazhatják megfelelő határfokkal, amíg azok megjavítása meg nem történik. (Kiemelés az eredetiben. – T. G.) A kormány ezért szánt évente mintegy ötmillió pengőt a szikesek megjavítására. Ehhez az összeghez a gazdáknak is hozzá kell járulniuk a maguk erejéből.

Jelentős az a segítség, amit a szikes területeken gazdálkodók kaptak. A dévaványiak ennek az intézkedésnek kétszeresen örültek. Egyrészt a szikes talajú földdel rendelkező birtokosok vették ezt örömmel tudomásul, másrészt azonban ennek a rendeletnek a megjelenése azt is bizonyította, hogy a községi mezőgazdasági bizottság emlékirata elérte azt a hatást, amelyre az egész község lakossága büszke lehetett.²⁸

Az évek múlásával a dévaványai gazdák szorgalmasan végezték a szikjavítási munkálatokat, ha nem is voltak mindig megelégedve azzal a támogatással, amit a kormányzat biztosított a számukra. Ennek a következménye lett azután az az intézkedés, amellyel a mezőgazdasági kormányzat 1942-ben további – felemelt – támogatásban kívánta részesíteni a talajjavítási tevékenységet.

Ennek főbb pontjai a következők voltak:

1. A birtokos a szikjavítási kölcsönt a birtoka nagyságának arányában egy vagy több kat. hold megjavítására kérhette. A kölcsön összege a javítás tényleges költségei erejéig, legfeljebb azonban kat. holdanként 450 pengőig terjedhetett. (Ez fontos újítás volt az eddigi kölcsönfeltételekkel szemben.)
2. A kölcsön továbbra is 12 évre szólt, két évig kamatmentes és a harmadik évtől kezdődőleg évi 2%-os kamatozás mellett, kamataival együtt 10 év alatt évi egyenlő részletekben kellett letörleszteni. Az első két évben tehát törleszteni nem kellett.
3. A kölcsön folyósítása telekkönyvi bekebelezés nélkül, egyszerű kötelezvény aláírása mellett történt. (Ez is fontos újítás volt az eddig folyósított kölcsönökkel szemben.)
4. Ha az 1–20 kat. holdas birtokosok a kölcsönösszeg részleteinek és kamatainak visszafizetését hét és fél évig, a 20–100 kat. holdas birtokosok pedig nyolc és fél évig pontosan teljesítették, úgy a hátralékos részletek elengedését kérhették. (Ez szintén nagy jelentőségű újítás volt!)
5. Az állami kölcsönrel megjavított földek földadóját az államkincstár 15 éven belül nem emelte.
6. A szikjavítás előtt szükséges talajvizsgálat díjmentesen történt. A vizsgálatot teljesítő vegyész részére azonban a birtokosoknak díjmentesen kellett a fuvart biztosítani.²⁹

27 A miniszterelnök 1937. május 1-jei hatállyal 2850/1937. ME számú rendelettel adott utasítást az OVH felállítására. Megszüntetése a 6060/1948. Korm. számú rendelettel 1948. június 2-i hatállyal történt.

28 Dévaványai Hírlap – 1939. VII. évf. 9. szám, február 26.

29 Dévaványai Hírlap – 1942. X. évf. 35. szám, augusztus 30.

Mindez további lendületet adott a talajjavításnak a dévaványaiak körében. Az állam is igen fontos feladatának tekintette a szikjavítást, melyet az is bizonyított, hogy a gyomai határban már működtek a talajjavító gépek. Ezek munkáját kívánta megnézni *K. Tóth Ferenc* dévaványai gazda is, aki a következőkről számolt be a Dévaványai Hírlap hasábjain.

„Nekünk, ványai szántó-vetőknek, de a község összességének is legfontosabb érdeke, hogy községünket gazdasági elesettségéből kiemeljük. Ennek egyedüli módja, hogy többet és jobban termeljünk. Többet és jobbat termelni pedig csak úgy tudunk, ha az óriási kiterjedésű szikes földjeinket meszezéssel, avagy digózással meg tudjuk javítani.

Ma már ezt tudja és vallja minden haladó gazda. Bár hosszú időn át az volt a nézetünk, ványai parasztoznak, hogy: itt, ahol a talaj- és éghajlati viszonyok ennyire mostohák, nem lehet szó eredményesebb gazdálkodásról, mert itt maga az életfenntartás is annyira nehéz, hogy a ványai határban csak az tud kitartóan gazdálkodni, aki itt született, és úgy gazdálkodik, mint az ősei. (Tény az, hogy más vidékről idekerült gazdálkodók sorra tönkrementek.)

Mégis a digózással elérhető gyönyörű eredmények kiváltották belőlünk azt a kemény elhatározást, hogy minden szülőföldünket meg kell javítanunk!

A szikjavítás új formájának megismerése illetve a modern gépekkel és eszközökkel történő munkamenet tanulmányozási vágya vitt át Gyomára az elmúlt héten egy kisebb gazdacsoportot. A tanulmányi kiránduláson látottakról beszámolónk egyébként a következő:

A gyomai határban dolgozik a Földművelésügyi Minisztériumnak egy új, eddig még sohasem működött földkitermelő, szikjavító gépe. A nagyjelentőségű kísérleti munkát pedig a szegedi m. kir. Talajtani Intézet főigazgatója, *dr. Herke Sándor*³⁰ vezette.

A vasútállomástól alig pár száz méterre találjuk a »csoda-gépet«³¹ éspedig munkaközben. Éppen az volt az óhajunk, hogy üzem közben láthassuk azt a csodaszerszámot, amelyből ez az egyetlenegy van még Magyarországon. A Talajtani Intézet vegyésztanára, *dr. Börcsök Emil* barátságosan fogad bennünket és készséggel szolgál tájékoztatással.

Magát a munkát, mely ezidőszert csak kísérlet, 1942. október 7-én kezdték meg. Maga a földkitermelő gép egy 80 lóerős hernyótalpas Diesel-motoros erőgépből áll. Munkateljesítményére jellemző, hogy minden három percben egy köbméter földet termel ki. Naponta 800–1600 négyyszögöl terület megjavításához szükséges földet tud könnyűszerrel kitermelni. A kitermelt föld a gépre szerelt emelődaru segítségével egyenesen a hozzátartozó földhordó kocsi-ra tehető. Az így földdel megrakott kocsikat hat darab hernyótalpas Hoffer-vontató akár 500 méterre is elszállítja. Ványai szempontból éppen ennek van igen nagy jelentősége. Ugyanis ezáltal válik lehetővé, hogy egy-egy javításra kerülő darab földnek azon a részen legyen a föld kitermelve, ahol az altalaj a javításra a legmegfelelőbb.³¹

A községi mezőgazdasági bizottság 1942. február 28-án nagyobb terjedelmű emlékiratot terjesztett a földművelésügyi miniszter elé, melyben többek között a község határában található nagy kiterjedésű szikes területek intézményes megjavításához kéri a támogatást.

Az emlékiratra 1943 februárjában érkezett válasz, amelyben a miniszter közölte, hogy egy régebben kiadott általános érvényű rendeletével lehetőséget adott arra, hogy a kisbirtokosok is akár cukorgyári mézszisszappal vagy mézsköpor felhasználásával, akár sárgafölddel

30 *Herke Sándor* (Csongrád, 1882. szeptember 18. – Szeged, 1970. december 15.): vegyészmérnök, egyetemi tanár, a mezőgazdaság-tudományok doktora (1961), Kossuth-díjas (1955). Kidolgozta a rizstermesztés agrotechnikáját, a meszes-szódás szikesek talajjavítását. – Főbb művei: A hazai sziketalajok hasznosításának gazdaságossági kérdései (Bp. 1938); Szikjavítási kérdések. (Bp., 1951); A Duna-völgy szikeseinek javítása és hasznosítása. (Bp. 1957); Hidrológiai viszonyok szerepe a Duna-Tisza közötti szikesek keletkezésében. (Bp. 1962).

31 Dévaványai Hírlap 1943. XI. évf. 3. szám, január 16.

való betetés útján megjavíthatják szikes szántóföldjeiket. Közölte továbbá a miniszter, hogy abban az esetben, ha a szikes határterésben levő birtokosok legalább 3–400 kat. holdas összefüggő terület megjavítására kötelezik magukat, megfelelő gépi üzemű talajjavítási munkálatok elrendelése elől sem zárkozik el.³²

A február 27-i újság már arról értesítette olvasóit, hogy a szikjavító gép meg is érkezett a vasútállomásra.³³

*Darvas József*³⁴ író, aki ebben az időben a népi írók csoportjához tartozott, az egyik budapesti napilap megbízásából eljött Dévaványára a szikjavítás tanulmányozására. Látogatása során felkereste a község főjegyzőjét, akitől részletes tájékoztatást kért a község gazdasági, kulturális és társadalmi viszonyairól. Ezt követően több kisgazdát meglátogatott, aiktől a szikjavítás terén eddig végzett munkák iránt érdeklődött. Felkereste a gazdasági iskolában folyó ezüstkalászos gazdatanfolyamot, a gyékényfonó tanfolyamot és meglátogatta a századik életévben lévő Cs. Szabó János kisgazdát is.³⁵

A Dévaványai Hírlap tájékoztatta olvasóit arról, hogy az Alföldön lévő nagy szikes területek megjavítására irányuló kezdeményezéseket új lendülethez juttatta a Földművelésügyi Minisztérium munkássága, amely a mezőgazdaság-fejlesztő törvény által nyújtott állami támogatásokkal, fokozott ütemben igyekezett ezeket a kísérleti értékű munkákat minél szélesebb körben hasznosítani. Ezek dr. Herke Sándor m. kir. kísérletügyi főigazgató szakavatott irányítása alatt folynak.³⁶

Ez a mozgalom eddig csak a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara területén folyt. Most a Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamra is mozgalmat indított a tanyai közigazgatás és az alföldi szikesek megjavítása érdekében. A Kamara 1943. október 17-én tartotta nagygyűlését Kecskeméten, ahol *dr. Kiss Endre* főispán elnöklete alatt *dr. Liszka Béla*, Kecskemét város polgármestere és *dr. Gesztelyi Nagy László* kamarai igazgató, országgyűlési képviselő tartott előadást a népies szikjavítás módszereiről és a már megszerzett tapasztalatokról.³⁷

1944. január 14-én dr. Herke Sándor ismét Dévaványára látogatott, hogy megtekintse a szikjavítási munkák állását. Ezt az alkalmat megragadta arra is, hogy a község lakosságát tájékoztassa a szikjavítás előnyeiről. Az előadását közel 200 gazda hallgatta meg, akik a Gazdaszövetség nagytermében gyűltek össze. Bevezetőjében elmondta, hogy Dévaványa község szikes területeinek intézményes és szakszerű megjavítását vette tervbe.

Elvitathatatlan, hogy Dévaványa boldogulása és fejlődése szoros összefüggésben áll a szikjavítással. Az a 15 ezer kataszteri hold föld, amelyik ma még oly keveset, sokszor pedig a nagy és fásztó munka dacára semmit sem terem, a megjavítással bőven termő földekké alakulhat át.³⁸

32 Dévaványai Hírlap – 1943. XI. évf. 8. szám, február 20.

33 Dévaványai Hírlap – 1943. XI. évf. 9. szám, február 27.

34 *Darvas (Dumitrás) József* (Orosháza, 1912. február 10. – Bp., 1973. december 3.): író, újságíró, szerkesztő, politikus. Kossuth-díjas (1956, 1960). (Nemzeti Paraszts Párt, majd Magyar Dolgozók Pártja, ill. Magyar Szocialista Munkáspárt.) 1947–1973 között építési és közmunkaügyi, építésügyi, vallás- és közoktatásügyi, közoktatásügyi, népművelési miniszter, az elnöki tanács tagja. Az Írószövetség elnöke, a Hunnia Filmstúdió igazgatója.

35 Dévaványai Hírlap – 1943. XI. évf. 9. szám, február 27.

36 Dévaványai Hírlap – 1943. évi XI. évf. 29. szám, július 17.

37 Dévaványai Hírlap – 1943. XI. évf. 43. szám, október 23.

38 Dévaványai Hírlap – 1944. XII. évf. 8. szám, február 19.

SZIKJAVÍTÁS – KISGAZDA VEZÉRLETTEL

Eckhardt Tibor,³⁹ a Független Kisgazdapárt vezére 1937. szeptember 19-én Dévaványán beszédet tartott. Vele volt a pártból még *Dinnyés Lajos*⁴⁰ és *Nagy Ferenc*⁴¹ is. A rendezvény után Z. Nagy Ferenc kivitte a kisgazdapárt vezetőit a határba és megmutatta nekik a szikes földeket és a szikjavításban elért eredményeket.⁴² Az esemény után Eckhardt Tibor hosszabb cikkben foglalkozott a Magyarország című fővárosi lapban a dévaványai állapotokkal, különösen a szikjavítás nemzeti jelentőségével,⁴³ és 300 pengőt adományozott a dévaványai dírgőzök megsegítésére. Egy névtelenséget kérő úr ezer pengővel járult hozzá a dévaványai dírgőzök megkezdéséhez. Ezután Eckhardt Tibor felkérte a Magyarország szerkesztőségét egy országos akció szervezésére és levezetésére, melynek olyan szép visszhangja támadt, hogy végül 86 000 pengő gyűlt össze a dévaványai szikes földek javítására.⁴⁴

B. Kiss Márton helyettes főjegyző a következőket mondta ezzel kapcsolatban: „Mindaddig, míg a megindított akció be nem fejeződik, nyilatkozni nem kívánok. Jóleső érzéssel állapítom meg, hogy az ország közfigyelme községünk felé fordult, és remélem, hogy áldásos következményei nem fognak elmaradni.”

A gyűjtés felhasználásának módjairól 1937. október 3-án megbeszélést tartottak a Vadkacsa szálló nagytermében, amelyre az OFB által földhöz juttatottakat és a törpebirtokosokat is meghívták.⁴⁵

Az Eckhardt-akció nyomán Dévaványa az országos érdeklődés homlokterébe került. A fővárosi sajtó tíz nap alatt többet írt községünkről, mint azelőtt a nyomtatás feltalálása óta összesen, s a dévaványaiak is élénk érdeklődéssel figyelték a Magyarország hasábjain naponta megjelenő adománykimutatást. A ványai szikjavításra gyűlő összeg örvendetes növekedése láttán természetesen az érdekeltek is gondolkozni kezdtek az akció lebonyolításának módjain és érthetően az egész község lakossága a községi mezőgazdasági bizottságtól várta a kezdeményezést. Vasárnap, október 3-án délelőtt 11 órára össze is hívták a mezőgazdasági bizottságot, amelyen a bizottság tagjain kívül megjelent Breznay Mihály főszolgabíró és vitéz dr. Kantha Géza mezőgazdasági kamarai előadó, majd később Eckhardt Tibor megbízásából Dernői Kocsis László⁴⁶ hírlapíró, a Magyarország című lap munkatársa is. A gyűlést dr. Schweiger László mezőgazdasági bizottsági elnök nyitotta meg, aki bevezető szavaiban mind a bizottság, mind Dévaványa község egész társadalma nevében hálás köszönetet mondott Eckhardt Tibornak az inséges dévaványai nép érdekeinek felkarolásáért és általános gyűjtési akciójának megindításáért. Ezután előadta, hogy két terv merült fel az akció lebonyolítására.

39 *Eckhardt Tibor* (Makó, 1888. október 26. – New York, 1972. szeptember 10.): kisgazdapárti politikus, ügyvéd, országgyűlési képviselő.

40 *Dinnyés Lajos* (Alsódabas, Pest-Pilis-Solt-Kiskun m., 1901. április 16. – Budapest, 1961. május 4.): Független Kisgazda Párt politikus, parlamenti képviselő, földműves, gazdálkodó. – 1947–1961 között honvédelmi miniszter, miniszterelnök, az országgyűlés alelnöke.

41 *Nagy Ferenc* (Bisse, Baranya m., 1903. október 8. – Fairfax, Virginia, USA, 1979. június 12.): FKGP-politikus, parlamenti képviselő. 1945–1946. újjáépítési miniszter, nemzetgyűlési elnök, a Nemzeti Főtanács tagja, miniszterelnök, honvédelmi miniszter.

42 *Z. Nagy* 1963. 132. p.

43 *Eckhardt Tibor: Veszedelmes nép?* című cikke a Magyarország című napilapban. – *Z. Nagy* 1963, 133. p.

44 *Z. Nagy* 1963. 134. p.

45 Dévaványai Hírlap – 1937. V. évf. 40. szám, október 3.

46 *Dernői Kocsis László* (Dernő, 1903. április 22. – Bp. 1970. január 10.): újságíró, a Magyarország, a Pesti Napló, a Kis Újság, Magyar Nemzet publicistája.

Az egyik az, hogy alakuljon egy talajjavító szövetkezet, amely a gyűjtés összegét alapként kezelné és folyósítaná segélyként vagy kölcsönként a rászorulóknak. Ez a gondolat a törvényes formák hosszadalmassága miatt látszott elsősorban nehezen kivihetőnek, ezenkívül az ezzel járó adminisztratív kiadások is sok pénzt fölemészténének, már pedig a cél az, hogy gyűjtés minden filléréjét földjavításra fordítsák. A másik terv lényege az, hogy az akció lebonyolítására alakuljon egy bizottság, amelynek magvát adja a mezőgazdasági bizottság elnöke, alelnöke valamint 3-4 tagja, és egészítse ki a községi főbíró és főjegyző, egy tanácsbeli, a katolikus és református egyház lelkésze, valamint az érdekelt földmunkások és gazdák képviselőiben a helyi munkás- és földműves körök elnöksége. Az előterjesztett tervhez Z. Nagy Ferenc alelnök, majd Breznay Mihály főszolgabíró szól hozzá. Közben érkezett meg Demői Kocsis László hírlapíró, aki tájékoztatta a főszolgabíró és mezőgazdasági bizottság elnökségét Eckhardt Tibor álláspontjáról. Eckhardt semmiképpen sem tartja célravezetőnek a szövetkezeti megoldást, ellenben ő is egy bizottságra kívánja bízni a lebonyolítást, amely bizottságban feltétlenül szükségesnek tartja a községi főjegyző munkásságát és az az óhaja, hogy ebben a bizottságban Z. Nagy Ferenc tekintessék az ő megbízottjának.

A mezőgazdasági bizottság ezután elfogadta azt az indítványt, hogy Eckhardt Tibor elgondolásához a mezőgazdasági bizottság a maga közreműködését felajánlja és a részletekre vonatkozóan kéri Eckhardt Tibor óhajainak közlését. Dr. Schweiger László elnök zárszavában kifejezte azt a reményét, hogy a szikjavítás áldásos munkája a legrövidebb idő alatt megindul, majd a gyűlést bezárta.

Demői Kocsis László jelentése és a mezőgazdasági bizottság megküldött jegyzőkönyve alapján Eckhardt Tibor levélben kérte fel a következőket a bizottságban való működésre:

Elnökül Z. Nagy Ferencet, helyettesül Kónya Károlyt, tagokul dr. ikafalvi Farkas Béla református lelkészt, Tóth Zoltán Viktor római katolikus esperest, B. Kiss Márton községi h. főjegyzőt, Bereczki Imre, Séllei Gyula és Timár Frigyes gazdákat, Feké Sándor és Gyűlvizi Lajos munkásokat, jogi tanácsadásra dr. Rákossy Árpád ügyvédet, végül az írásbeli teendők ellátására Kiss Sándor nyugdíjas államvasúti tisztviselőt és Kolozsy László tanítót. Vitás esetekben végső fokon egy ötös bizottság dönt, amelynek elnöke Eckhardt Tibor, tagjai Matolcsy Mátyás⁴⁷ és Tildy Zoltán⁴⁸ országgyűlési képviselők, Nagy Ferenc kisgazda és Demői Kocsis László hírlapíró.

Itt említjük meg, hogy az akcióval kapcsolatban Szóts Sándor budapesti kertész 100 darab kajszi barackfát ajánlott fel csomagolva és leszállítva a megjavított földre 10 gazdának való elosztásra.⁴⁹

„A takarékbetétkönyvet Mihályfi Ernő⁵⁰ és Demői Kocsis László vitték le Dévaványára. Velük Z. Nagy Ferenc a következőkben állapodott meg:

- *a pénzt se Z. Nagy, se a társai ne kezeljék, mert csak így lehet elejét venni a gyanúsításoknak;* (Kiemelés tőlem. – T. G.)
- tárgyalják meg a helyi hatóságokkal, hogy a pénzt, mint szikjavítási alapot, valamilyen helyi bankba helyezik el, onnan történik majd a kiutalás;

47 *Matolcsy Mátyás* (Bp., 1905. február 24. – Bp., 1953. június 20.): agrárpolitikus, képviselő.

48 *Tildy Zoltán* (Moson, 1889. november 18. – Bp., 1961. augusztus 3.): ref. lelkész, politikus, miniszterelnök, köztársasági elnök.

49 *Dévaványai Hírlap* – 1937. V. évf. 41. szám, október 10.

50 *Mihályfi Ernő* (Bér, Nógrád m. 1898. szeptember 3. – Budapest, 1972. november 20.): Kisgazda, majd pártönkivüli képviselő, újságíró, lapszerkesztő. 1947-ben tájékoztatásügyi, majd külügyminiszter.

- a törpebirtokosok 5 kat. hold területig ingyen, visszafizetési kötelezettség nélkül kapják a szikjavításra szükséges összegeket;
- az öt holdnál nagyobb birtokkal rendelkező parasztok tízévi visszafizetési kötelezettséggel kapják a kölcsönt, két évig ne fizessenek kamatot, de a visszafizetést már a második évben kezdjék meg;
- a napszámber két pengő legyen.

Ezt a munkát a hatóság ellenőrzése nélkül nem lehetett elvégezni, ezért került sor egy olyan értekezletre is, amelyen a főszolgabíró is megjelent. Breznay főszolgabíró arra törekedett, hogy az egész akciót megfossza kisgazdapárti jellegétől, nemcsak az ellenőrzését, hanem iránymutatását is kisajátítsa a közigazgatás képviselői, személy szerint a főjegyző vagy főbíró számára. Kocsis László azonban, aki a Magyarország szerkesztősége és az országos intéző bizottság képviselőjeként vett részt a tanácskozáson, csak annyi beleszólást volt hajlandó a hatóságok számára biztosítani, amennyi szükséges és elegendő ahhoz, hogy a munka szervezésénél és a pénzek, kölcsönök és segélyek kiutalásánál a kitűzött céllal ellentétes intézkedések ne történhessenek, minden visszaélés kikerülhető legyen. Breznay főszolgabíró és az újságíró között, valamint a bizottság tagjainak részvételével órákig folyt a vita, a főszolgabíró lépésről lépésre visszazorult, engedményekre kényszerült. A bomba azonban valójában akkor robbant, amikor Kocsis László közölte, hogy az Országos Bizottság ragaszkodik a kétpengős napszámberhez.

Breznay élesen tiltakozott, hangoztatta, hogy mikor Dévaványa vidékén egy pengő hús fillér a kialakult mezőgazdasági napszámber és az országos átlag még ennek is alatta van, a szikjavítási akció kétpengős napszámberre elfogadhatatlan a hatóságok számára, mert „felizgatná és kielégíthetetlen követelésekre ösztönözné az uradalmak munkásait, még a szegődött cselédséget is”.

Kocsis László nagy nyugalommal közölte a főszolgabíróval, hogy mindezt meggondolták, ezért határozta a kétpengős bér mellett. Nekiszegezte Breznaynak a kérdést, vajon a hatóságok és ő személy szerint elégedettek-e az uradalmi béreknek a színvonalával, amit olyan erélyesen védelmez.

A főszolgabíró szünetet kért, és elment telefonálni. Pár perc múlva visszatért és bejelentette, gondolkozott a dologról, nem fogadják el a kétpengős napszámot és ragaszkodnak – megfogalmazása szerint – a „szélesebb körű társadalmi ellenőrzéshez”. Szemmel láthatóan arra törekedett, hogy a kormánypárt valamelyik helyi vezető személye is bekerüljön a bizottságba.

Kocsis László közölte, hogy ilyen körülmények között nincs szikjavítási akció, visszavisi Budapestre az addig összegyűlt pénzt. Mégis ajánlja a főszolgabírónak, próbáljon még egyszer gondolkodni. Ha jónak látja, talán Budapestre is telefonálhatnak, vállalják-e a közvélemény előtt a felelősséget az összegyűlt pénz visszafizetéséért, a jelenlegi dévaványai szociális feszültség fokozásáért, az országos botrányért. A Kisgazdapárt megbízottai nagyon nyugodtak és vidámak voltak, a főszolgabíró annál mérgesebben rohant el, de negyedóra múlva visszatért és mindenhez hozzájárult.

Breznay mindenbe beleegyezett, miután azonban a budapesti megbízottak eltávoztak, hectekig késleltette a munka megindítását. Szabályszerű cégbejegyzést követelt, utólag megtiltotta a községi előljárárság részvételét a bizottságban. Annyit akadékoskodott, hogy Z. Nagy Ferenc bejelentésére Eckhardt Tibor a belügyminiszternél is közbelépett. Rendkívüli gyűlésre hívták össze a képviselő-testületet, amely megint az újságírók jelenlétében zajlott le. Az egész gyűlés abból állt, hogy Z. Nagy Ferenc vitatkozott a főszolgabíróval. Még a virilis jogon bent ülő nagybirtokosok sem mertek kiállni Breznay mellett, végül – amire soha nem volt még példa – Z. Nagy Ferenc indítványára a képviselő-testület leszavazta a főszolgabíró, jóváhagyta a szikjavítási akciónak azt a bonnyolítási módját, amelyben korábban megállapodtak.

Még akkor este dobszó útján közhírré tették a községben az akció megindítását, annak feltételeit és módozatait, két nap múlva pedig megkezdődött a talajjavítás. A Hitelszövetkezet egy százalék kezelési költségért vállalta a szikjavítási alap kezelését, kérésükre minden szombaton délután hivatalos órát tartottak a munkások kifizetésére. Egész télen állandóan 300-400 ember dolgozott. Akkor 400, a következő télen 250 kat. hold szikes területet javítottak meg, ennyi munkának a fedezésére futotta az összegyűjtött összegből.⁵¹

Z. Nagy Ferenc meglehetősen sommásan intézte el az egész akciót önéletrajzi kötetében, noha a lényegét tökéletesen kifejezte. A Dévaványai Hírlap azonban lépésről lépésre követte az eseményeket, persze nem olyan „harcos” modorban, mint azt a kisgazda képviselő tette.

A Dévaványai Hírlap október 10-i számában ismertetett összeállítású helyi bizottság, amely az Eckhardt-akció szikjavítási munkálatait volt hivatva irányítani, pénteken délelőtt tartotta első ülését a Gazdakör székházában. Az ülésen a betegsége miatt távollevő dr. ikafalvi Farkas Béla kivételével mindenki megjelent, akit Eckhardt Tibor felkért a bizottságban való közreműködésre. Z. Nagy Ferenc elnöki megnyitója után Tóth Zoltán Viktor esperes szép beszédben méltatta az akció jelentőségét, amely annál magasabb, mert egy politikus indította el a politika teljes kikapcsolásával. A bizottság tagjait is teljes politikamentességnek kell áthatnia. Csak egy lehet a cél: rászoruló földjét javítsák meg családfenntartó kezekkel.

A bizottság munkástagjainak meghallgatása után kimondták, hogy egy köbméter föld megmunkálásáért, ha talicskázni kell 66 fillért, anélkül 40 fillért fizetnek, majd elhatározták, hogy a szikjavítási munkát kedden, október 19-én kezdik meg, legelőször Pusztafudérban és a Kolozsvári-féle osztott földekben.

Mind a földjavítást igényelni, mind a munkában való részvételre november 1-ig lehet jelentkezni vasárnaponként és piaci napokon a Gazdakörben ügyeletes szolgálatot teljesítő bizottsági tagnál. November 1. utáni jelentkezéseket már nem vehetett figyelembe a bizottság, mert akkor az addig beérkezett jelentkezések alapján dolgozták ki az azévi végleges digózási programot.⁵²

A Dévaványai Hírlap október 17-iki számában megjelent közleménynek a Tóth Zoltán Viktor pápai titkos káplán, esperes plébánossal foglalkozó része különféle félreértésekre és félremagyarázásokra adott alkalmat. Ezek tisztázása céljából kérdést intéztek az esperes úrhoz, aki a következőkben tájékoztatta az újság olvasóit.

A bizottsági ülésre hivatalos elfoglaltsága miatt elkésve érkezett. Az elnöki megnyitón nem volt jelen, így a megnyitó után beszédet nem tarthatott, hanem a tárgyalások vége felé adott kifejezést annak az óhajának, hogy nem csak a bizottság politikamentes működését, mert hiszen ezt csupán két tag úgysem biztosíthatná, hanem a bizottság minden egyes tagja igyekezzék pártpolitikától mentesen működni, annak ellenére, hogy az akció megindítása politikustól származik. Egy cél legyen előttünk – mondta – segíteni a rászoruló szegényeken, a sokgyermekes családokat fenntartó munkáskezekkel. A beszélgetés végén a következőket mondta: neki mint papnak az a meggyőződése, hogy hivatásánál fogva minden olyan megmozdulásban részt kell vennie, ahol embertársainak érdekeit képviseli vagy szolgálhatja.⁵³

Karay Gusztáv, a békéscsabai m. kir. vegyikísérleti állomás vegyész-mérnöke október 21-én és 22-én Dévaványán tartózkodott és itt sziketalaj-tanulmányokat végzett. Az újság tudósítójának alkalma volt a kiküldött vegyész-mérnök itteni tapasztalatairól érdeklődni, aki a következőket mondotta:

51 Z. Nagy Ferenc i. m. – 134–137. p.

52 Dévaványai Hírlap – 1937. V. évf. 42. szám, október 17.

53 Dévaványai Hírlap – 1937. V. évf. 44. szám, október 31.

Tapasztalatai szerint Dévaványa területének jelentékeny részét szik, mégpedig nem szódás, hanem kilúgozott, mészszegény szik borítja, amely alatt azonban legtöbb helyen különböző mélységekben fellelhető mésztartalmú sárgaföld található, amely digózásra alkalmas. A békéscsabai m. kir. vegyikísérleti állomás megállapította, hogy hol milyen mélységben és milyen mennyiségben található meg a szikes talaj feljavításához szükséges mennyiségű mésztartalmú réteg. Némelyik helyen ugyanis a felszínhez közelebb és nagyobb mennyiségben mutatkozik meszes réteg, mint másutt. A mézsmennyiség tudományos megállapítása jelentős mértékben megkönnyítette a digózás elvégzését, mert így pontosan tudták a munkások, hogy milyen mélységben találunk megfelelő minőségű talajt. Az eddig látott digózási munkáknál – mondta nyilatkozatában Karay Gusztáv – örvendetes szakszerűséget és nagy gyakorlati érzéket tapasztalt. November 10-én újból megjelent Dévaványán és ekkor a digóztató gazdák segítségével több, mintegy két és fél méter mélységű mintagödröt ásattott, a talajból mintákat vett, majd a laboratóriumban pontosan megállapították a mésztartalom fokát.

Élénk várakozás előzte meg a vegyikísérleti állomás bekapcsolódását a dévaványai sziktalajjavítás lebonyolításába. Mindenki meg volt győződve arról, hogy a tudományos kísérletek áldásos hatása nem fog elmaradni.⁵⁴

Az Eckhardt-akció által megindított digózási munkálatok október 17-én indultak meg, és november 13-ig 7531 pengő 22 fillér munkadíjat fizettek ki. Ez így oszlott meg:

az első héten	653,57 pengő,
a második héten	2137,35 pengő,
a harmadik héten	2281,94 pengő,
a negyedik héten	2456,46 pengő.

A munkabér köbméterenként elterítéssel 66 fillér volt. A negyedik héten már több mint kétszáz munkás dolgozott a dévaványai határ különböző részein.

Az akció kapcsán a Szóts Sándor budapesti kertész által felajánlott 100 db barackcsemete elosztását is elvégezte a bizottság. Ezt a következők kapták:

Adamik Gábor, Szartos	10 fa
Dávid István, Szartos	10 fa
Faragó István, Kalmársziget	5 fa
Papp József, Kígyós	5 fa
Ambrus Mihály, Kígyós	10 fa
Feke Sándor, Malom utca	10 fa
Tarsoly Ferenc, Barcé	10 fa
Somogyi István, Kétér	10 fa
Egri Mihály, Arany János utca	10 fa
Gyányi Sándor, Kérsziget	10 fa
Giricz István, Szartos	10 fa

Ugyancsak az akcióhoz kapcsolható a CIRPAC modern építészek társaságának felajánlása, akik egy minta-gazdaházat akartak ingyen felépíteni Dévaványán egy sziktulajdonos kisbirtokos részére. A ház tervrajzát meg is küldték a bizottságnak. A tervrajz azt tartotta a legfőbb szempontnak, hogy olcsó, kényelmes és a gazda szükségleteinek legmegfelelőbb legyen, az egészségügyi követelmények figyelembevételével. Tágas konyha, elkülöníthető hálófülkével rendelkező lakószoba, fürdőszoba, pince és kamra, a ház végén kocsiszín, istálló és ólak. A

felépítendő háznak valószínűleg a község ad helyet. A tulajdonos személyéről a bizottság majd később dönt az összes méltányossági szempontok figyelembevételével.⁵⁵

A SZIK HALOTTJA

Minden nagyobb megmozdulás bizonyos áldozatokkal jár. Ezt az áldozatot mindig az akciókban résztvevők közül szakitja ki a sors. Így történt ez Dévaványán is, amikor 1937 késő őszen halálos áldozatot kívánt a szikjavítási akció is, amelyről a korabeli helyi sajtó a következőkben számolt be.

„Megdöböntő szerencsétlenség történt hétfőn alkonytájában a dévaványai határban. A kegyetlen, sok nyomorúságot okozó szik emberáldozatot követelt magának és egy nyolcgyermekes családot fosztott meg a keresőjétől.

Özvegy Vad Andrásnénak a Szigetben levő tanyáján néhány munkás végezte a szikjavítást. Az egyik méter széles árkot mintegy három méter mélyre ásták és onnan szórták ki a talajjavításhoz szükséges mésztartalmú sárgaföldet. A tulajdonos megbízottja figyelmeztette a munkásokat, hogy nagyon sok földet szórtak közvetlenül a kiasott árok partjára, el kell hordani, mert a megázott talajt esetleg bedönti az egy halomra szórt földtömeg. A munkások erre meg is kezdték az elterítést. Alkonyatban hazafelé indultak, csak Vass Ignác 45 éves földmunkás-napszámós maradt még ott, mondván, hogy néhány lapát föld van az árok fenekén, azt eltisztítja onnan. A neki segítő 17 éves fiát küldte, hogy szedje össze a szerszámokat, ő maga pedig hozzáfogott az árok fenekének tükörsimára tisztításához. A gyerek az ároktól mintegy 30 méternyire foglalatoskodott, amikor észrevette, hogy több méter hosszúságban beszakadt az árok partja és az apját maga alá temette a föld.

A visszaszaladó munkások gyorsan ásni kezdték a beomlott földtömeget, mivel azonban a több méter hosszú beomlásban nem is tudhatták, melyik részen lehet Vass Ignác, természetesen hosszú percek múltak el, míg a földet elhányhatták a szerencsétlen emberről. Amikor kiemelték Vass Ignácot, a mellkasát már csak a beszorult levegő hirtelen felszabadulása mozgatta, de élet nem volt benne. Orrából még lassan szívárgott a vér.

Szekérre tették, behozták a községbe, az elősiető orvosok azonban már csak azt állapíthatták meg, hogy a halált fulladás okozta. A halott Vass Ignácot hazavitték a Bánomkerten levő kis lakásba, ahol a nyolc gyermeknek és a hirtelen özvegygé lett feleségnek mindössze egy fél kenyér képezte az élelmiszerkészletét.”⁵⁶

Számunkra a következő tanulságokkal szolgált a fenti esemény sor:

1. Z. Nagy Ferenc és dr. Schweiger László példája is bizonyítja, hogy vidéken is található olyan szakemberek, olyan gondolkodók, akik országos, sőt európai szinten képesek megítélni egy-egy jelenséget, eseményt, amire azután karizmatikus egyéniségükből fakadóan tömegeket képesek mozgósítani. Feltehetően a „levegőben lógott” már a szikjavítás problémája, de mégis szükség volt e két emberre, hogy egyrészt elméletileg megalapozzák és országos szintre emeljék magának a szikjavításnak a gondolatát, hogy azután – főleg Z. Nagy Ferenc tevékenysége nyomán – a gyakorlatban is megvalósítható legyen mindez, amit ők ketten megálmodtak a dévaványi sikről.

55 Dévaványai Hírlap – 1937. V. évf. 47. szám, november 21.

56 Dévaványai Hírlap – 1937. V. évf. 48. szám, november 28.

2. Minden jószándék és jóakarattal mellett szükségük volt arra, hogy a politika is melléjük álljon – Eckhardt Tibor jó szemmel vette észre a dévaványai határjárás alkalmával ennek politikai jelentőségét. A politikai sakkparti végjátzmáját azután már elég volt Dernői Kovács Lászlónak és Z. Nagy Ferencnek megvívni a győzelemhez. De ebben a győzelemben a Kisgazda Párt érdemeit senki sem vitathatta azután.
3. A Kisgazda Párt által kezdeményezett közadakozás során 86 ezer pengő gyűlt össze, amelyből mintegy 650 kat. hold területet tudtak megjavítani. A kezdeményező két dévaványai gazdának igaza volt abban, hogy ezt a szikjavítási akciót állami irányítás alá kell vonni és közüggé kell tenni. Hogy így történt, azt dr. Herke Sándor jelenléte is demonstrálja. A földművelésügyi igazgatás ezt meg is tette, és még a háború utolsó évében is végeztettek állami pénzen és irányítás alatt szikjavítást – még Dévaványa határában is. Ennek tevékenységnek a kiteljesedése már a háború utáni évekre maradt. Hiszen az erre fordított pénz valóban hasznos beruházásnak bizonyult.
4. A szikjavítás ügye lehet, hogy nem Dévaványáról indult el, már más helységek gazdái is szerették volna megjavítani szikes földjeiket, de általánossá és országossá a dévaványai ügy kapcsán vált. Ezért a dévaványai síkságot akkor lakó földművesek megérdemlik, hogy az utókor meghajtsa fejét egyrészt emlékük, másrészt kezdeményezésük sikeres kivitelezése előtt.

GÁBOR TOLNAY

IMPROVING THE SODIC SOIL OF THE DÉVAVÁNYA PLAIN

The settlement of Dévaványa, Békés County, lies next to the Hortobágy plains. The farmers of the village had long battled the fact that their lands were sodic. The utilization of these lands was to be achieved by animal-husbandry and by the cultivation of wheat.

In the 1920s The Agricultural Chamber of the Tiszántúl region, aware of the result achieved by the method of "digózás" around Szarvas, propagated the use of this method for farmers to improve the sodic soils they used. "Digózás" was a traditional, specifically Hungarian method of improving soil that was widely used on solonch-type sodic soils. This method was especially effective where in the vicinity of the land to be improved one could find carbon-acidic lime and calcium sulphate. This type of soil was spread on, and mixed with the upper layer of the original loam to be improved, but a significant amount was to remain on the surface. One of the greatest advantages of the method is that all phases of the of the exploitation and the spreading of the "digó" soil can be mechanized.

The head of the local agricultural committee, dr. László Schweiger had long been urging the improvement of sodic soils and warned that the Hungarian Plain was becoming more and more sodic. This process was partly due to the regulation of the rivers of the Great Plain – thought the process increased the scope of arable land, at the same time it also desiccated the soil. He suggested a more careful and more economical handling of water-resources. He also called attention to the fact that the same canals could be used for irrigation as well as for draining, but that this method required a the widening and deepening of the existing canal-network.

Agricultural management also tried to solve this problem: the task of preparing the soil-map of Hungary was assigned to professor Lajos Kreybig and his colleagues. The work started in the trans-Tisza region and shortly the map of almost 2.5 million hectares of Hungarian soil was completed.

In the course of this work an important conclusion was drawn: the cause of the often mentioned Hungarian draught-damages was not the lack of rainwater or its uneven distribution, but rather the unfavorable soil-structure. This situation was boosted even further by the improper production-system used in the country.

These circumstances induced the local agricultural committee to ask its head, dr. László Schweiger to write a "memorandum" to the government. The memorandum was acknowledged by the agricultural committee of the Hungarian Parliament.

The meanwhile – involving a couple of acres – the farmers of the village started to improve their sodic soils. Their work was endorsed upon a visit by the head of the Smallholders Party, Tibor Eckhardt, who made the problem of Dévaványa improvement of sodic soils a national issue. A journal of the Smallholders Party managed to collect some 86 000 pengő (appr. 17 000 USD), enough to enhancesome 410 hectares of land in the region.

AT the same time the director of the Soil Science Department, under the command of dr. Sándor Herke a 80 horse-power soil-improving machine started to operate near Gyoma. Having seen this machine the farmers of Dévaványa also applied to the leaders of the village to obtain such an machinery.

In 1943 the machines used by Sándor Herke also started to work at Dévaványa. Another 410 hectares was also improved with the help of the Smallholder Party.

One tragic accident also came with this movement: Ignác Vass, 45 years old day-worker, was accidentally buried, leaving behind his eight children as orphans.

At the end of the day, it was necessary that two Dévaványa farmers issued a "memorandum" to the government, but it was also crucial to get the backing of a political party to make the difficulties of the Dévaványa people a national issue. The problem of the improvement of sodic soils became widely acknowledged, though it was resolved only after the conclusion of the war.

SZILÁGYI ZSOLT

ERDEI ÉS MENDÖL – A TANYA

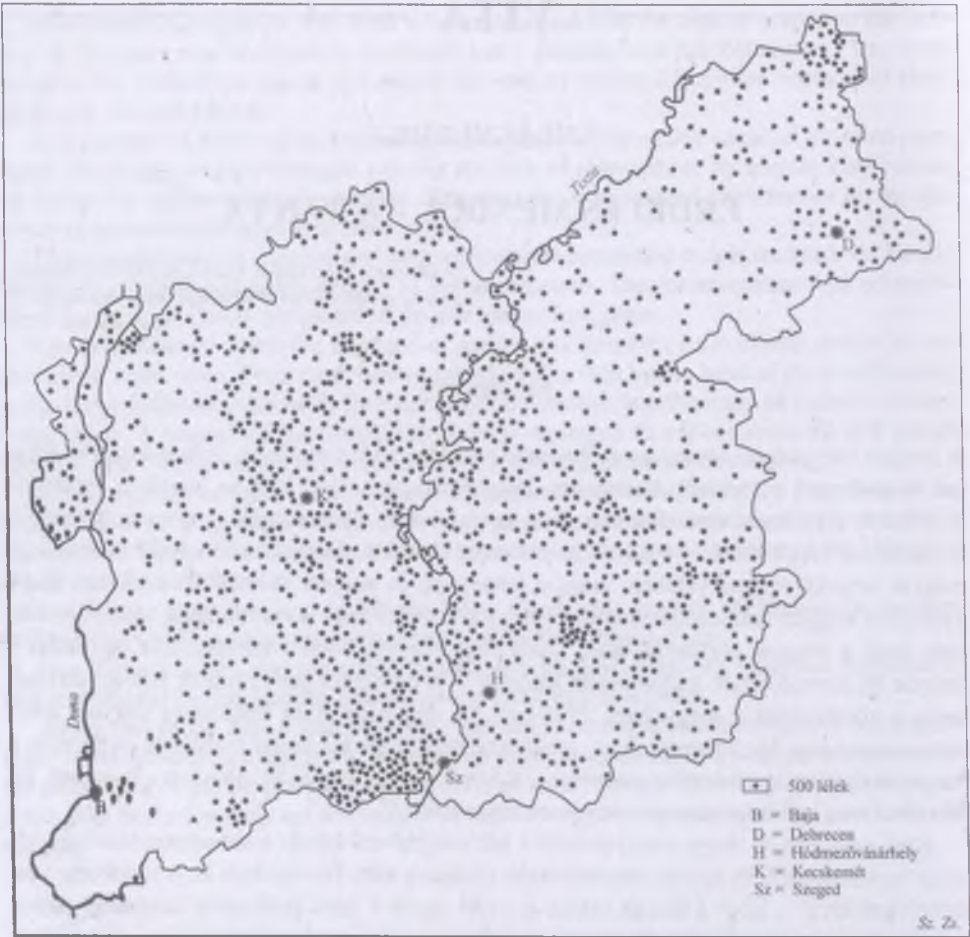
„A köves út [...] a tanyai viszonyok javításának alfája
s enélkül a külterületek problémája meg nem oldható.”
Staub Elemér, 1927.

BEVEZETÉS

A magyar tanyakérdés idestova egy évszázados múltra tekinthet vissza. Sokan és sokféleképpen foglalkoztak a témával. Elsősorban Trianon okozta „sokk” volt az, amely a kutatandó problémák elsődleges vonalába állította a tanyakérdést. Fontosságára – a kor „délibabos” szellemének megfelelően – a neves tanyakutató, Gesztelyi Nagy László szavai utalnak: „A magyar tanyakérdés ma valóban: magyar feltámadás és magyar jövőendő.”¹ Korábban A tanyakérdés magyar feltámadás címmel jelent meg Czettler Jenő rövid munkája, amelyben utal arra, hogy a Magyar Gazdaszövetség „látta meg már 1909-ben a tanyakérdést úgy, mint a magyar faj jövődjének legfontosabb kérdését”.² A kérdéskör prioritásának létjogosultságát pedig a következőkkel magyarázta 1921-ben. „A régi magyarság területe és vagyoni ereje összezsugorodott. Ma létkérdés, hogy minden társadalmi és gazdasági problémát elsősorban a magyarság javára igyekezzünk megoldani. A kényszerűség kopog az ajtónkon s a nemzet, ha élni akar, meg kell hogy ragadja e kérdések megoldását.”³

Ezek után érthető, hogy a tanyakérdés a két világháború között a társadalomtudományok egyik legkutatottabb és egyben legvitatottabb témájává vált. Fontosságát az is indokolta – az előbbieken kívül –, hogy a tanyak száma és ezzel együtt a lakói (külterületi lakosság) száma is több körzetben gyarapodásnak indult⁴ (l. táblázat), s hogy az Alföldön térben is kiterjedt hálózatot alkotott (l. ábra).

- 1 *Gesztelyi Nagy László*, Magyar tanya. Első Kecskeméti Hirlapkiadó- és Nyomda-Részvénytársaság, Kecskemét, 1927. 1. p.
- 2 *Czettler Jenő*, A tanyakérdés magyar feltámadás. In: Magyar Gazdák Szemléje, 1921. 443–446. pp. 444. p.
- 3 Uo. 445–446. pp.; vö.: *Czettler Jenő*, (1921a) Csonka-Magyarország ereje. In: Társadalomtudomány, 1921. 2. sz. 177–185. pp. 177–181. pp.
- 4 Az 1920-as évek első felére az Alföld népességének már egyharmada élt tanyán. Ez a több mint egymillió fő az ország lakosságának 10%-át jelentette. – *Rácz István*, A tanyarendszer kialakulása. In: Rácz István, Paraszatok, Hajdúk, Cívisek (társadalomtörténeti tanulmányok). Kossuth Egyetemi Könyvkiadó, Debrecen, 2000. 317–380. pp. 318. p.

1. ábra. Az Alföld tanyavilágának népessége az 1930-as években
(Elek Péter, Magyarország mezőgazdasági népsűrűsége.

In: Magyar Statisztikai Szemle, 1938. 5–6. sz. – Sata Laura rajza nyomán)

I. TÁBLÁZAT

A lakosság számarányának változása 1920-hoz képest 1930-ban
(Az 1920-as adatok értékét véve 100%-nak)

	A	B	C	D
1. Debrecen		113,7	100,8	88,7
2. Szeged		113,4	116,5	100,3
3. Kecskemét		108,7	119,0	110,4
4. Hódmezővásárhely		99,0	97,8	98,7
1. Kiskunfélegyháza		103,8	102,4	98,5
2. Nyíregyháza		118,4	129,3	109,2
3. Kiskunhalas		110,5	110,6	100,2
4. Békéscsaba		105,9	89,3	84,7
Szarvas		113,0	101,6	89,9
Törökszentmiklós		97,2	119,1	122,8

- A: néhány törvényhatósági jogú város, valamint megyei jogú város külterületi lakosságszám szerinti sorrendje
 B: az összlakosság számának változása (%)
 C: a külterületi lakosság számának változása (%)
 D: az adott település bel- és külterületi lakosság arányszámának változása (%)

ERDEI ÉS MENDÖL

A fiatal egyetemista *Erdei Ferenc* tollából 1932-ben jelent meg az egyik legvitatottabb, témával foglalkozó munka, melynek címe: A makói tanyarendszer. Őt megelőzően azonban már korábban megjelent néhány írás: *Györffy István*: Az alföldi kertes városok (1926), *Gesztelyi Nagy László*: Magyar tanya (1927) illetve *Szabó István*: A debreceni tanyarendszer kialakulása (1929). Azt kell mondjuk, hogy az előbbi tanulmányok mindegyike – már Erdei előtt – rámutat a tanya-települések társadalmi összefüggéseire.⁶

Ezek után – érintve az említett kérdéskört – számos munkája jelent meg Erdeinek. A sorban az első a Futóhomok (1937), rövidebb később a Parasztok (1938), a Magyar város (1939), majd a Magyar falu (1940) és végül a Magyar tanyák (1942).⁷ Az utóbbi művének megjelenése előtti évben azonban – Erdei szavaival élve – „élénk vita”⁸ kerekedett a geográfus (Mendöl Tibor) és a szociológus (Erdei Ferenc) között. A vita jelentőségére – néhány évtizeddel később – *Timár Lajos* hívta fel újból a figyelmet.⁹

- 5 Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények, 83. kötet, (Új sorozat). Az 1930. évi népszámlálás. Stephaneum Nyomda Rt., Budapest, 1932., valamint *Gesztelyi Nagy László*, 1927. 38. p. (A táblázat saját számítás, mely az előbb említett források felhasználásával készült.)
 6 Vö. *Némedi Dénes*, A népi szociográfia. Gondolat, Budapest, 1985. 279. p. és *Für Lajos*, Kertes tanyák a futóhomokon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 12. p.
 7 *Tóth Pál Péter*, Agrárszociológiai írások Magyarországon (1900–1945). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. 430. p.
 8 *Erdei Ferenc*, A tanya települések földrajzi szemlélete. In: Földrajzi Közlemények, 1941. 2. sz. 103–113. pp. 104. p.
 9 *Timár Lajos*, A szociológia és a geográfia pörlekedésének egy lezáratlan fejezete. (Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitája az alföldi tanya településekről). In: Tér és társadalom, 1988. 2. sz. 86–92. pp. és *Uő*: Vidéki városalakók. Debrecen társadalma 1920–1944. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1993. 49–51. pp. és *Uő*: Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái a magyar városról. In: Századok, 1995. 3. sz. 617–628. pp.

Erdei Ferenc 1937-től folyamatosan publikálta egyre kiforrottabb koncepcióit. Ezek megjelenésekor pedig a neves földrajztudós *Mendöl Tibor*, a tudományához kapcsolódó munkákra reagálva hosszabb-rövidebb könyvismertetéseket közölt a nívós tudományos folyóiratban, a *Földrajzi Közleményekben*.¹⁰ Végül az említett folyóirat hasábjain 1941-ben valóban élénk vita alakult ki a nevezett két tudós között.¹¹ Nézeteltérésük ellenére mindketten belátták, hogy egymás elképzeléseinek természetesen van létjogosultsága.

Igazából akkor és ott éleződött ki leginkább a vita, amikor Erdei burkoltan megvádolta Mendölt azzal,¹² hogy a tanyafogalom meghatározását a kialakuló vitához igazította a korábbi definíciójához képest, némileg úgy módosítva azt, hogy nézőpontját továbbra is megvédhesse. Ezek után Mendöl – diszkréten, de mégis egyértelműen – odáig merészkedik, hogy kimondja: „Nem vonom kétségbe az ilyen szemlélet [ti. lakóhely és embercsoport összekapcsolódása] jogosultságát – ha ezt tennem, magának a szociológiának jogosultságát vitatnám. Erdeit csak arra kérem, hogy ő se tegye a fordítottját.”¹³

Mindezekről függetlenül, nagyformátumú tudósokhoz méltón viselkedve mind Erdei, mind Mendöl egyértelműen elismerően szóltak egymás tudományos munkásságáról.¹⁴

VITA A TANYA FOGALMÁRÓL

Erdei Ferenc mint szociológus – a szerinte uralkodó földrajzi szemlélettel szemben – három síkon szállt vitába, melynek jogosságát így magyarázta: „igen sok és igen vaskos tévedés fogrog közkezen a tanyák kérdésében”.¹⁵ Később mindezt három tételben fogalmazta meg: „A földrajzi szemlélet úgy itéli, hogy [1.] a tanya önálló település, [2.] a tanya és a városi belterület viszonya nem különbözik a közönséges város-vidék viszonytól, végül pedig, [3.] hogy a tanya újabb településformája az Alföldnek.”¹⁶

Annak ellenére, hogy tisztában volt a vita magját, háttérét adó két tudomány (a földrajz és a szociológia) közötti alapvető nézőpontbeli (természet- illetve társadalomtudománybeli) különbséggel, mégis ezt élezte ki. Mendöl Tibor minderre így válaszolt: „Nem érthetünk egyet [...] a bevezető fejezetekben [Magyar falu] megnyilvánuló jellegzetesen szociológiai szemléletmódnak ki zárólagos érvényét bizonygató törekvéssel.”¹⁷

10 Vö. *Mendöl Tibor*. Néhány szó az alföldi város kérdéséhez. In: *Földrajzi Közlemények*, 1939. 3. sz. 217–232. pp. és *Uő*: Egy könyv a magyar faluról. In: *Földrajzi Közlemények*, 1940. 3. sz. 204–208. pp.

11 L.: *Erdei Ferenc*, 1941. 103–113. pp. illetve *Mendöl Tibor*, Megjegyzések Erdei Ferenc „A tanyás települések földrajzi szemlélete” c. cikkéhez. In: *Földrajzi Közlemények*, 1941. 2. sz. 113–115. pp.

12 *Erdei Ferenc*, 1941. 107. p. – „azonban [ez] nem annak a településfogalomnak a betöltése, amit kiindulásul elfogadtunk”.

13 *Mendöl Tibor*, 1941. 144. p.

14 Ennek megfelelően Mendöl Tibor a következőket írja Erdei: Magyar város című munkájáról: „Erdei könyvét építő szándékkal írta és sorait az őszinte meggyőződés teszi rokonszenvenné. Élvezetes olvasmány még annak is, aki fejtegetéseivel nem tud egyetérteni.” (*Mendöl Tibor*. 1939. 232. p.) – Ugyanakkor Erdei Ferenc a következőket írja a Magyar tanyák (1942!) című könyvének a szakirodalmat bemutató részénél: „Legnagyobb elmélyedéssel Mendöl Tibor foglalkozik földrajzi szempontból a tanyákkal, [...] s felfogása a modern földrajztudomány szempontjaihoz képest pontos és kifogástalan”, ám az elismerő szavak után Erdei habitusára jellemzően azért így folytatja: „azonban a magyar tanyák megítélése szempontjából egyoldalú.” (*Erdei Ferenc*, Magyar tanyák. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1942. 256. p. vö. uo. 23. p.)

15 *Erdei Ferenc*. 1937. Futóhomok. Gondolat Kiadó, Budapest, 1957.3 (reprint kiadás) 99. p.

16 *Erdei Ferenc*, 1941. 104–105. pp.

17 *Mendöl Tibor*, 1940. 205. p.

Lényegében a település (város, falu, tanya) fogalmát definiáló, Mendöl-féle koncepciót¹⁸ veszi alapul Erdei akkor, amikor igyekszik megcáfolni – természetesen szociológiai szempontból – azt, hogy a tanya önálló település.¹⁹ Erre Mendöl a következőket felelte: „mindegyik tudomány, amelyiknek köze van a városhoz, bizonyára alkalmas is arra, hogy meghatározást adjon róla. Ilyen tudomány pedig sok van s persze mindegyik másban látja a város fogalmának döntő jegyét.”²⁰ Erdei elméletének igazolásához *Tessedik Sámuel*²¹ már 1786-ban papírra vetett gondolatait hívta segítségül,²² amelyekkel hatásosan tudott érvelni. Ez vetette meg a későbbi vita egyik alapját.

Végül is a problémát – azt, hogy önálló település-e a tanya – Erdei a vitát követő évben (1942) úgy próbálta „feloldani”, illetve közelíteni a két tudomány nézőpontját egymáshoz, hogy „bevezette” a „*tartozéktelepülés*” fogalmát, ezúttal a tanyára, annak egy bizonyos típusára értelmezve.²³ Mindezek ellenére Mendöl Tibor felismerte Erdei gyakori eltekintését attól, hogy: „a tanya kapcsolatai a várossal társadalmi rétegspecifikusak.”²⁴

AZ ÚTKÉRDÉS

A másik neuralgikus nézetkülönbséget Erdei – ahogy arra már utaltunk – a belterület és a külterület (város és tanyák) intenzív kapcsolatában látta.²⁵ Többekkel ellentétben azt állította, hogy „fölfedezhetünk egy, a városba összefutó sugaras útrendszert, amelyen minden falusinál élénkebb közlekedés folyik a város és a tanyák közt”.²⁶ Ezt az álláspontját erősíti meg később Kecskeméttel kapcsolatban is, amikor azt írja a tanyasi emberekről, hogy „kitelepülésük és

18 Település „alatt egy térben elhatárolható embercsoportot kell értenünk lakóhelyével és szűkebb értelemben vett életterével együtt; életté pedig szűkebb értelemben véve az a terület, ahol egy embercsoport tevékenykedik, tehát pl. a földművesé a szántóföld, az iparosé a műhely stb. [...] Elképzelhető két külön település közös élettérel is: gondoljunk egy állandóan lakott, népes majorra, illetve az ahhoz tartozó nagybirtokra, ahova egy, esetleg több falu népének egy része is dolgozni jár. Ilyenkor is a lakóhely a döntő, mint minden olyan esetben is, amikor az élet nem helyhez kötött, vagy éppen rendszertelenül változó.” (*Mendöl Tibor*, 1939. 220–221. pp.) – Vö. *Uő.*: Alföldi városaink morfológiája. In: *Tisia*, 1936. 1. sz. 3–40. pp. 4. p. és *Uő.*: A városföldrajz népességtudományi változásai. In: *Magyar Statisztikai Szemle*, 1942. 5–6. sz. 346–351. pp. 346. p.

19 „Térbeli kifejezője ennek a folyamatnak [ti.: az Alföld átalakulásának folyamata] az, hogy új kultúrtáj születik: az egész Alföldre egyenletesen kiterjed a mezőgazdasági termelés. Mai formájában a tanya is ehhez a tanya is egy településforma, melynek bizonyos típusai önálló települések.” (*Mendöl Tibor*, 1939. 229. p.) – az-az a tanya is egy településforma, melynek bizonyos típusai önálló települések.

20 *Mendöl Tibor*, 1939. 218. p. vö. *Erdei Ferenc*, A város és a falu szintézise. In: *Társadalomtudomány*, 1940. 2. sz. 156–168. pp. 156. p. vö. *Mendöl Tibor*, 1942. 346. p.

21 Erdei Ferenc *Tessedik Sámuel* vezetéknévét „Thessedik” formában írja. (Vö. *Erdei Ferenc*, 1937. 99. p.)

22 „A paraszt állaltatja azt, hogy lehetetlenség a háztól oly igen távol mezőnek és gazdaságnak illendőképp gondját viselni s ezáltal akar magának segíteni, hogy a falutól egy, két, három mérföldnyire is úgynevezett szállást, házat és istállót építtet, ahová gabonáját a messzevaló jószágrol s mezőről öszvehordatván, marhát is ott teleteti, röviden: majd minden gazdaságbeli dolgát ott viszi végbe.” (Idézi: *Erdei Ferenc*, 1937. 98–99. pp.)

23 *Erdei Ferenc*, 1942. 22–25. pp.

24 *Timár Lajos*, 1995. 620. p. Erre a hiányosságra már a *Társadalomtudomány* című folyóirat szerkesztője, Szombatfalvy György is felhívta a figyelmet lapalji jegyzetben, amelyet Erdei megjelenő cikkéhez fűzött hozzá. (Lásd: *Erdei Ferenc*, 1940. 167. p.)

25 A továbbiakban – a korabeli szakirodalomhoz hasonlóan – ezt a tételt az egyszerűség kedvéért „út-kérdésnek” nevezzük. (Lásd: *Gesztyeyi Nagy László*, 1927. 67. p.)

26 *Erdei Ferenc*, 1940. 161. p. vö. *Uő.*: 1941. 111. p.

távolságuk ellenére éppen olyan eleven közlekedésben maradtak a várossal²⁷. Azt kell mondanunk, hogy Erdei előbbi általánosításait a „makói modellből” vezette le.²⁸

Az utak hiánya, illetve a meglévők gyakori járhatatlansága²⁹ már korábban foglalkoztatta a témát kutató tudósokat. Már Erdeinél jóval korábban, 1913-ban Czettler Jenő felhívta a figyelmet az utak hiányára és az ebből származó hátrányokra, amelyek hatványozottan sújtották a tanyavilágot.³⁰ (Ő is és Mendöl Tibor is a probléma részleges megoldását az úgynevezett tanyaközpontok kialakításában látta.)³¹ Az új utak építését azonban nehezítette a tanyák rendszertelen elhelyezkedése.³² Mendöl Tibor ezt a következőképpen fogalmazta meg: „jó úthálózatba bekapcsolni, egyszerűbb közművekkel ellátni bizonyára könnyebb egy falut, mint ötvényszer-százszor annyi tanyát.”³³

Tehát Erdei koncepcióját cáfolni látszik a korabeli szakirodalomban kialakult vélemény, amelyet az 1920-as években kétszer is megrendezésre kerülő tanyakongresszuson elhangzott előadásokról és felszólalásokról fennmaradt dokumentumok is egyaránt alátámasztanak.

Az 1909-es palicsi gyűlést követően legközelebb 1921 nyarán kapott országos figyelmet a tanyakérdés megvitatása. Hosszas előkészítő munkálatok után 1921. június 15-én délelőtt nyílt meg az országos tanyakongresszus,³⁴ amelynek Kecskemét törvényhatósági jogú városa adott otthont. A rendezvény két napja alatt³⁵ számtalan színvonalas előadás hangzott el,³⁶ amelyek igyekeztek a legégetőbb problémákra felhívni a szélesebb közönség figyelmét.³⁷ Ezt elsősorban a korabeli sajtó aktív részvétele segítette elő, aminek köszönhetően valóban országos jelentőségűvé válhatott a kongresszus.³⁸

Gyakorlatilag az útkérdés is itt kapott először országos figyelmet. *Czettler Jenő* ez alkalommal mondott szavai napjainkban is egyszerre élesek, bírálóak és megdöbbentőek. „A szívem fájt, amikor a tanyákat bejárva, mindenütt csak nyomort találtam. Nem azt a nyomort, amely kéregető kezét nyújt egy darab kenyérért, hanem kulturális és közegészségügyi nyo-

27 *Erdei Ferenc*, 1942. 214. p.

28 *Erdei Ferenc*, Makó társadalomrajza. Makói Múzeum füzetek 27. Makó, 1982. In: Történelem és társadalomkutatás, Kulcsár Kálmán (szerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 347–436. pp. [32. p.]

29 A kecskeméti tanyavilág útjairól, mivel lényegében homokfelszínről van szó, elmondható, hogy esőzések alkalmával könnyebben járhatóak, mint a szárazabb időszakokban.

30 *Czettler Jenő*, Tanyai települések és tanyai központok. Stephaneum Nyomda R. T. Budapest, 1913. 4., 8., 11. p.

31 Uo. és *Mendöl Tibor*, 1939, 231. p.

32 A problémára a figyelmet Szabó Kálmán is ráirányította, mondva: „Mindenki, földjének azon részére építi tanyáját, ahová akarja. Olyan és akkora tanyát épít, amekkorát bír. [...] Hogy az alföldi magyar miért nem építette tanyáját egy-egy sorba az utak mellé, azt mindenki, aki a viszonyokat ismeri, természetesen tartja. Az út mellett épült tanyára a járó-kelek, vásárra járók bemennek lovat, jöszágot itatni, amely gyakran veszedelmes betegségek okozója. Ha összetörik a kocsikerék az úthoz legközelebb eső tanyára mennek segítséget kérni. Emellett az úthoz közel eső tanya leginkább van kitéve lopásnak-rablásnak.” (*Szabó Kálmán*, Kecskeméti tanyák. Kecskeméti Lapok, Kecskemét. 1936. 4–5. pp.)

33 *Mendöl Tibor*, 1939. 231. p.

34 Az esemény részletesebb leírását lásd: Magyar Gazdák Szemléje, 1921. 577–581. pp.

35 Valójában, ha az érkezést és a távozást is hozzászámítjuk, akkor június 14–17. között zajlott a rendezvény. (Lásd: *Gesztelyi Nagy László*, 1927. 45. p.)

36 Ezek címét és előadóik nevét lásd: Magyar Gazdák Szemléje, 1921. július–augusztus.

37 Az elhangzottak rövid, tömör összegzését adja Deptner Tibor *A tanyakérdés* című pároldalis munkájában. Kiemeli, hogy „A tanyai intenzív gazdálkodást ma lehetetlenné teszik elsősorban a rossz utak; közutomású u. i., hogy az esős idők beálltával a városok az őket környező tanyáktól teljesen el vannak zárva.” (*Deptner Tibor*, A tanya-kérdés. In: Társadalomtudomány, 1921. 3. sz. 466–470. pp. 466. p.)

38 A sajtóvisszhangról l.: Magyar Gazdák Szemléje, 1921. 581–586. pp.

mort. [...] Láttam tanyai gazdát, aki kocsiján párnák között vitte haldokló feleségét 20–25 kilométernyire fekvő községbe orvoshoz. Láttam gyermekeket, amint apjuk csizmájában bukdácsolnak a barázdák között 4–5 kilométernyire levő iskolába.³⁹ Röviddel később pedig így folytatja: „Nem különb a közigazgatási helyzet sem. [...] Nincs út és vasút, amelyen elszállítsa” fölöslegét a tanyai gazda. Végül pedig „nem termelhet olyan cikket, melyeket hetenkint vagy akkor kell értékesíteni, amikor minden tanyai út úszik. Út és vasút az intenzív termelés kulcsa!”⁴⁰ Voltaképpen elmondhatjuk, hogy az előbbi gondolatok kiválóan összegzik az útkérdéssel kapcsolatban felmerülő problémákat.

Szabó Kálmán rövid munkájában egyszerre több mindenre irányítja rá a figyelmet. Elismeri, hogy a sokat emlegetett problémáknak (a várostól való távolság, a hatóságokkal való érintkezés korlátai, az orvoshiány stb.) van némi igazságmagja, azonban véleménye szerint: „nem olyan fekete az ördög, mint amilyenre festik”.⁴¹ Ettől függetlenül: „Ha tehát a tanyai lakosságon segíteni akarunk akkor elsősorban minél több jó utat kell építeni, amelyek a tanyákat a nagy városokkal összekötik. A vasúti közlekedést [pedig] olcsóvá kell tenni Alföldünkön is.”⁴² Mindezt 1936-ban, tizenöt évvel a kecskeméti tanyakongresszust követően írta. Ez arra enged következtetni, hogy az eltelt évek ellenére sem történt jelentősebb előre lépés országos szinten az útkérdés megoldásában.

Láthatjuk – többek egybehangzó véleménye alapján –, hogy a tanyai nyomorúság egyik okát sok esetben a jó utak hiányára vezették vissza. Tömören mindezt Gesztelyi Nagy László 1926-ban így foglalta össze a Magyar Róna című folyóirat hasábjain: „Az út a gazdasági életnek, főleg a mezőgazdaságnak a legfontosabb tényezője; az, ami az emberi szervezetben a véredényrendszer. Út nélkül nincs gazdálkodás, nincs értékesítés, nincs kultúra, nincs közigazgatás, nincs közegészségügy [...] a járhatatlan utak lehetetlenné teszik, megakadályozzák a gazdasági haladást és fejlődést.”⁴³ Ez gyakorlatilag megegyezik Czettler Jenő már korábban említett véleményével.

A Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara az országban, elsősorban az Alföldön uralkodó helyzet képszerű feltárására vállalkozott akkor, amikor – arra hivatkozva, hogy a legutóbbi (1920) népszámlálás során nem sikerült a tanyákkal kapcsolatos adatgyűjtést megvalósítani –, összeállított egy 26 pontból álló kérdőívet. Ebben, természetesen sok egyéb más mellett, az adott közlekedési viszonyokra is rákérdeztek.⁴⁴ Sajnos a beérkezett mintegy 300 kérdőívből – amelyet gyakorta a tanyai tanítók töltöttek ki – még töredékek sem maradtak fenn, amelyeket esetleg felhasználhattunk volna a probléma, alaposabb megismeréséhez.

1927. október 3-án egy újabb tanyakongresszus nyitotta meg kapuit, ezúttal Szentesen.⁴⁵ *Staub Elemér* elnök beszédében – az eddigiekhez hasonlóan – a következőket hangoztatta. „A tanyakérdés a kulturális és gazdasági kérdések sorozatos összefüggése. Kultúra csak a közigazdasági helyzet javulásával várható, viszont közigazdasági haladás csak a kultúra emelkedésével remélhető. A tanya kulturális és közigazdasági emelkedésének azonban két emeltyűje

39 Czettler Jenő, 1921. 444. p.

40 Uo. 445. p. vö. Czettler Jenő, 1921a. 183–184. pp.

41 Szabó Kálmán, 1936. 52. p.

42 Uo. 53. p.

43 Gesztelyi Nagy László, Az Alföld útjai. In: Magyar Róna, 1926. 4. sz. 1–2. pp. 1. p. vö. *Uő.*: 1927. 67–80. pp. és Fodor Ferenc, Magyarország gazdasági földrajza. Franklin-Társulat, Budapest, 1924. 200. p.

44 BKMÖL (= Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára) IX. 234. b. 1. d. (Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara Alföldi Szakosztályának iratai; alakuló gyűlésről készült jegyzőkönyv, 1931. máj. 14.) A kiküldött kérdőívek pontjait lásd: Gesztelyi Nagy László, 1927. 43–44. pp.

45 A szentesi tanyakongresszus lefolyásáról lásd bővebben: Magyar Róna, 1927. 10. sz. 229–237. pp.

van: Ezek az útkérdés és az értékesítés problémájának a megoldása.⁴⁶ A beszéd későbbi gondolatai között ismét felbukkannak azok a problémák, amelyeket az utak járhatatlansága támaszt a tanyai lakosokkal szemben.⁴⁷ Végül, gondolatmenetét a következőkkel zárja: „A köves út tehát a tanyai viszonyok javításának alfája s enélkül a külterületek problémája meg nem oldható.”⁴⁸

Szabó Kálmán korábban idézett szavai már rávilágítottak arra, hogy sem a kecskeméti, sem pedig a szentesi tanyakongresszust követő években látványos és jelentős változás az útkérdés megoldásának ügyében nem történt. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a sajtóvisszhang hamar elült, és a tiszavirág életű országos figyelem, s vele együtt a tényleges változtatni akarás is idejekorán elsorvadt. (A Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara magányos „szélmalomharca” önmagában kevésnek bizonyult.) Természetesen azért némi helyi jelentőségű útépítés – mint üde színpolt – elvétve mégis előfordult,⁴⁹ ám a nagy általánosság egészen mást mutatott.

A korabeli szakirodalom segítségével – az előbbieik során – megismerhettük valamelyest a földrajzi értelemben vett város és tanya között fennálló – korántsem kedvező – közlekedési viszonyokat. A levéltári források is ezen állapotok mellett tanúskodnak. A most következő, 1936. március 19-én, Kecskeméten kelt jelentésből példát láthatunk az olykor már-már soknak tűnő, ám mégis elenyészően kevés útjavításra is, melyet végül a biztató sorokat követő, lehangelő valós helyzetkép zár. „A tanyai dülőutak javítása, gondozása, általában a gazdaközönségre van bízva, noha az utóbbi években Kecskemét város az inségmunka keretében Szentkirályon, Szentlőrincen, Ágasegyházán, és Szikrában végeztetett nagyobb dülőuti agyagozásokat. Jelenleg Borbás közön, Kispákai uton, Kisfái uton, Kisnyiri új dülőutaknál Sőhordó uton, végeznek utjavításokat. A többi dülőutak különösen tavaszi esőzésekkel, még üres kocsival is szinte járhatatlanok és elhanyagoltak.”⁵⁰ A jelentésből kölcsönzött utolsó mondat azt sejteti, hogy jóval több volt azoknak az utaknak a száma, amelyeket bizony fel kellett volna újítani, mint azoké, amelyek már rendbe hozattak. Végül a jelentés így összegzi a helyzetet: „Általánosságban legsürgősebb teendő az utak rendbehozatala.”⁵¹ Kecskemét

46 Magyar Róna, 1927. 10. sz. 230. p.

47 Nevezetesen: „A mezőgazdaság körében sok mindenféle bajnak és hátramaradásnak az az oka, hogy a tanyák között nincs elég kövesút, még mindig hiányzik egy sűrűn kiépített úthálózat, mely lehetővé tenné, hogy a külterületeken a gazda könnyen tudjon fuvarozni, a jelenlegi országúttaktól távol eső tanyájáról is be tudjon jönni a városba, ahonnan eddig az év egy részében a járhatatlan utak miatt majdnem teljesen el volt zárva”. (Magyar Róna, 1927. 10. sz. 232. p.) – Ez ellentmond (!) Erdei állításának.

48 Uo. 233. p. Staub Elemér a beszéd hátra lévő részében a helyzet megoldására egy viszonylag jól átgondolt, ám mégis kivitelezhetetlen lehetőséget kínált. (Lásd: Uo. 233–234. pp.)

49 A gazdasági világválság éveitől többször adódott olyan, hogy *inségmunka* keretében nagyobb összegeket fordítottak a már meglévő utak karbantartására, esetleg újak építésére. Például 1931 tavaszán Jászárokszállás 80 ezer pengőből végezhetett ilyen jellegű munkálatokat. (*Geszteyi Nagy László*, A mezőgazdasági munkáskérdés. (Különlenyomat.) Franklin-Társulat, Budapest, 1932. 24. p. (Az eredeti megjelenést lásd: Budapesti Szemle, 1931. november-december.) és vö. Uo. 30. p.

50 BKMÖL IX. 234. b. 4. d. (a Duna–Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara Tanyai Szakosztályának iratai; jelentés, Kecskemét, 1936. március 19. vö. jelentés, Kecskemét, 1936. február 19.)

51 A dokumentum további részében egy különös problémára lehetünk figyelmesek, nevezetesen arra, hogy „a gazdaközönségnek az az óhaja, hogy a nyári kocsitutat állítsa vissza az állam, mivel a betonut részben keskenysége, részben a két oldalán húzódó mély árok miatt szinte életveszélyes lovas járművek használatára s már eddig is ezen lehetetlen állapot miatt nem egy emberélet esett áldozatul.” (BKMÖL IX. 234. b. 4. d.; jelentés, 1936. március 19.)

ugyanakkor még szerencsésnek is mondhatta magát, ugyanis például Cegléden, egy odaválói kisbirtokos a Duna–Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara Alföldi Szakosztályának alakuló gyűlésén a következőket tette szóvá: „A tanyai lakosság ép úgy fizeti az útdókat, mint mások, de ezzel szemben tanyai utak javítására nem jut pénz”.⁵² Ezek után érdekesen hat az egészségügy azon sérelme, miképp: „Autóutak készítésére, lett pénz, így a közegészségre is kell hogy legyen, mert ez előbbrevaló a közlekedésnél is.”⁵³ – Ez is csak a tanyakérdés sokrétű problémáját mutatja, vagy inkább bizonyítja.

Mindenesetre elég egyértelmű a korabeli szakirodalom és a levéltári források alapján az, hogy az az „úthálózat”, amely a tanyákat kötötte össze a várossal, az a húszas évek elején éppúgy, mint a harmincas évek végén hiányos és rossz minőségű, sőt időnként még járhatatlan is volt.

Ezek után nézzük meg újból Erdei Ferenc állítását: „A tiszta alakjában elgondolt városvidék viszony, a közönséges város-falvak esetében különböző körök közötti forgalom, ezzel szemben a városi belterület és a tanya esetében egy körben lezajló belső »városi« forgalom. [...] A tanyának a belsőséggel való forgalma sokkal erőteljesebb, mint a városé a külön köröket jelentő falvakkal. Sokkal kedvezőbb maga az úthálózat, de ami még fontosabb, ezen az útrendszeren sokkal sűrűbb a közlekedés. A tanyai hetenkint többször megfordul a városban és akkor otthon van, viszont a falusi jó ha évente többször, s akkor is idegenként végzi a dolgát és siet haza.”⁵⁴ Valamivel korábban (1940) mindezt úgy fogalmazta meg, hogy: „Sokkal erősebb a közlekedés a belterület és a külterület között. Szinte mindennapi a ki- és bejárás a sugarasan városba futó utakon”.⁵⁵ Annak ellenére, hogy néhány oldallal előrébb maga írja és emeli ki azt, hogy „egy-egy tanya 30–40 km-re is eshetik a városi központtól”,⁵⁶ mégis a „szinte mindennapi” közlekedést hangsúlyozza város és tanya között. Voltaképpen Erdei figyelmen kívül hagyja azokat az esetenként 20–60 kilométernyi távolságokat, amelyek mondjuk Debrecen, Kecskemét vagy akár Szeged esetében előadódtak; így megállapításakor ezért csak a város közvetlen közelében lévő tanyákkal számol.⁵⁷

Még 1931-ben – tehát jóval Erdei munkáinak megjelenése előtt – francia mintára *Hantos Gyula* elkészítette, *Magyary Zoltán* és gróf *Teleki Pál* felkérésére, a magyar közigazgatás reformtervezetét, amely alapvető társadalmi és gazdaságföldrajzi ismeretekre épült. Kutatásai nyomán arra a következtetésre jutott – ami egyben a magyar közigazgatás egyik legégetőbb problémája volt –, hogy „A székhely sokszor igen nehezen és hosszadalmasan érhető el”.⁵⁸ Ezt bizonyítva számtalan térképet mellékel, amelyeken az úgynevezett „félnapos körzetet”

52 BKMÖL IX. 234. b. 1. d. (a Duna–Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara Alföldi Szakosztályának iratai; alakuló gyűlés, 1934. május 14.) Kecskeméten az 1920-as évek derekán a fizetendő földadó és házadó tíz-tíz százaléka útdó volt.

53 BKMÖL IV. 1926. (Kecskeméti Közigazgatási Bizottság iratai; 55/1935.) – Az idézett indítvány figyelmen kívül hagyja azt, hogy utak nélkül nem létezik hatékony egészségügy sem.

54 *Erdei Ferenc*, 1941. 111. p. – A megfogalmazás egyik legnagyobb problémája, hogy nem hangsúlyozza Erdei azt, hogy konkrétan ebben az esetben, a tanyák mely típusára gondol, ugyanis ennek hiányában azt kell feltételeznünk: minden tanyára egyformán igazak az általa elmondottak, ami természetesen nem valószínű.

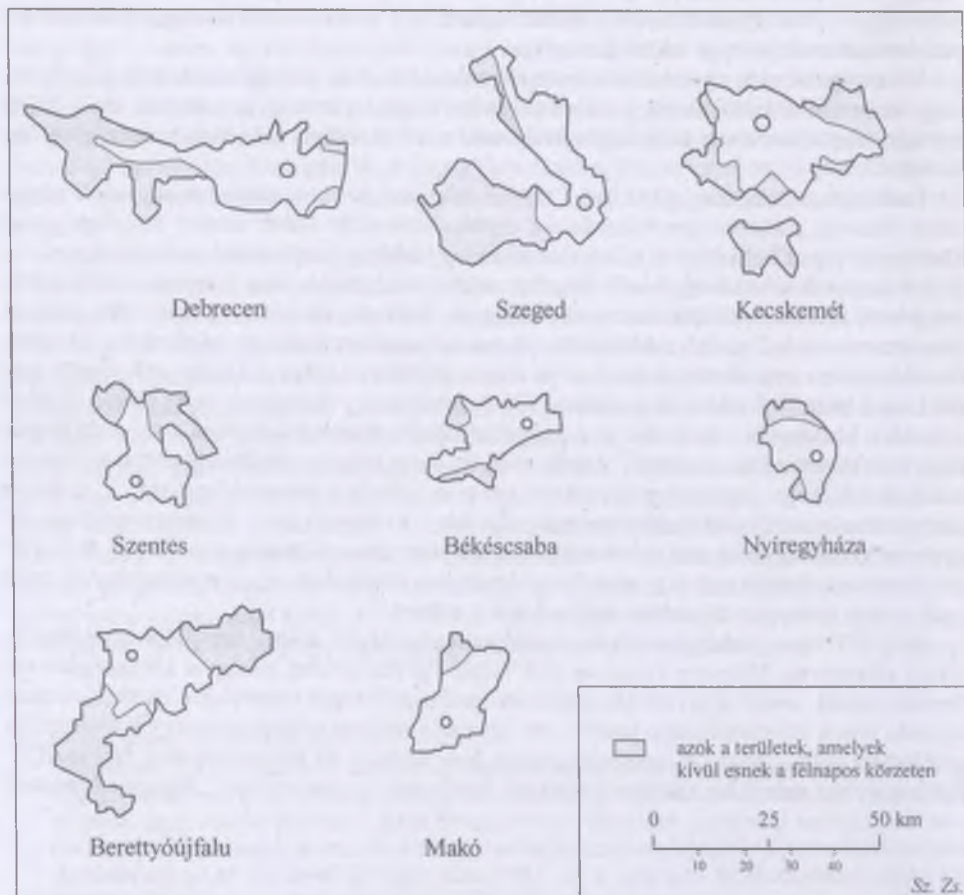
55 *Erdei Ferenc*, 1940. 167. p.

56 Uo. 165. p.

57 *Timár Lajos*, 1993. 51. p.

58 *Hantos Gyula*, *A magyar közigazgatás területi alapjai* (emlékirat). Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T., Budapest, 1931. 7. p.

ábrázolta.⁵⁹ Tüzetesebb vizsgálatuk egyértelműen bebizonyítja, hogy a nagy határral rendelkező tanyás városok számos tanyájáról nem járható meg a városközpont – a lehetséges, rendelkezésre álló közlekedési eszközök igénybevétele ellenére sem –⁶⁰ az említett „fél nap” alatt⁶¹ (2–3. ábra).

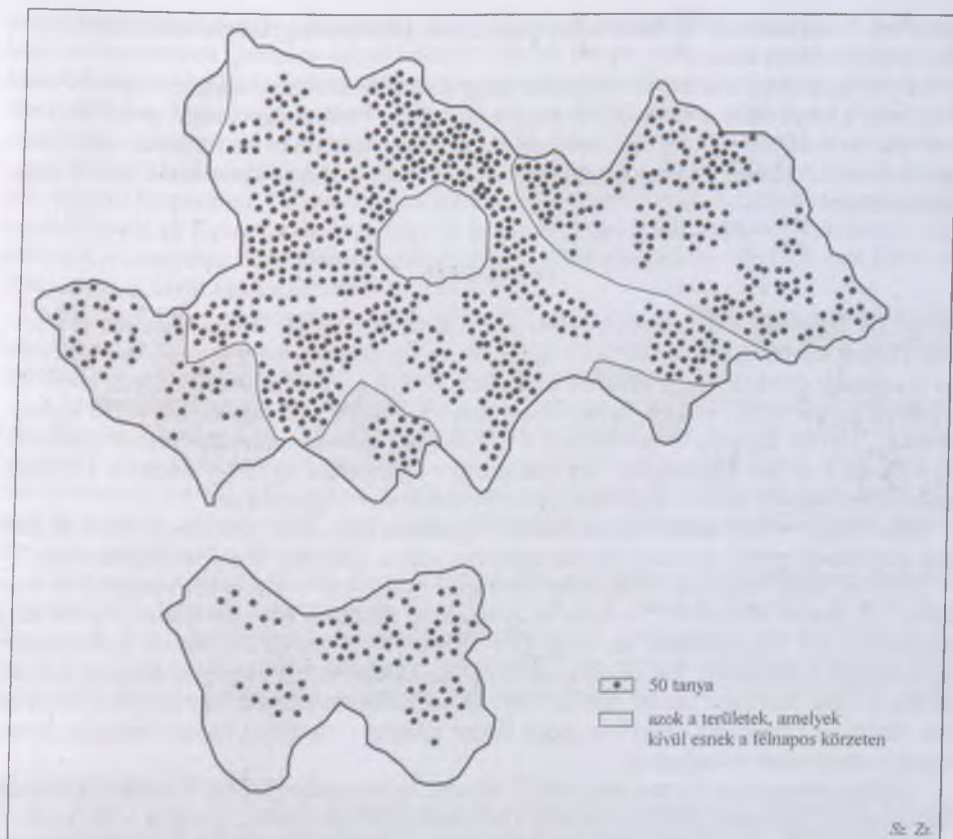

2. ábra. Néhány közigazgatási értelemben vett törvényhatósági jogú és megyei város valamint megyeszékhely félnapos körzetén kívül eső területe a két világháború között (Hantos Gyula, 1931. nyomán)

59 A félnapos körzet az a terület: „ahonnan reggel 4 óránál nem hamarabb elindulva s a hivatalos idő alatt 3 órát a központban töltve, délután két óráig kiindulási pontunkra visszaérkezhetünk. (Vasutat, autóbust, szükség esetén gyaloglást figyelembe véve.)” – Hantos Gyula, 1931. 9. p.

60 Arról nem is beszélve, hogy ekkoriban vidéken lényegesen drágább a vasút használata, mint mondjuk Budapest környékén. (Lásd: Szabó Kálmán, 1936. 53. p.)

61 Békéscsaba esetében az 1970-es években ugyanazokról a területekről közelíthető meg legtöbbször a központ, mint negyven évvel korábban, bár igaz, 1931-hez mérten lényegesen gyorsabban. (Vö. Becsei József, Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 101. p. és 2. ábra.)

3. ábra. A Kecskemét fénnapos körzetén kívül eső területek
(Hantos Gyula, 1931. és Thirring Lajos, Kecskemét mint tanyaváros.
In: Magyar Statisztikai Szemle, 1935. 5. sz. nyomán)

Vajon mi okozhatta azt, hogy Erdei mást állított, illetve miért próbálta „elhitetni”, hogy állítása általános érvényű? A válasz megközelítéséhez szükségünk van Erdei Ferenc tudósi habitusának rövid jellemzésére. *Némedi Dénes* úgy találta, hogy Erdei „Személyesen átélt problémákat vizsgált, gondolkodása ezért eleven, életközeli volt”, azonban „bizonyítékai hiányosak – mert úgy gondolta, hogy az anyag közvetlen életes ismerete pótolja a rendszeres adatgyűjtést.”⁶² Némedi szerint előfordult, hogy Erdei „a valóság tényeit a fogalomhoz hajlította; illetve [...] az ideáltípust valóságosan is típusnak, azaz a leggyakrabban előfordulónak szerette volna látni.”⁶³ Ezek után *Timár Lajos* mindezt a következőképpen fogalmazza meg: „Erdeinél a »legyen« szuggesztív hipotéziseinek szellemes kombinációi újra és újra »átugorják« a

62 *Némedi Dénes*, 1985. 161. p. – Ezzel a kijelentéssel azért óvatosan kell bánnunk, hiszen ezt Erdei általában vett jellemvonására vonatkoztatja Némedi, ugyanakkor esetünkben, konkrétan az útkérdés esetében más, további és számottevőbb vonásával kell gondolnunk.

63 Uo. 163. p.

»vank empirikus korlátait.«⁶⁴ Tehát Erdei Ferenc tudósi habitusát gyakorta befolyásolta a már formálódó politikusi alkata.⁶⁵

Az előbbiek alapján könnyen belátható, hogy Erdei ideális „tanyakoncepciójába” – azaz abba, hogy a tanya része a városnak, és hogy a „kulturélet” lehetőségét magában rejti⁶⁶ – nem illett bele az útkérdés problémája, nevezetesen az, hogy akkoriban az általában vett tanya–város közötti „úthálózat” bizony siralmas állapotban volt; – eltérően mindattól, amit ő maga sugallni kívánt.

ÖSSZEGZÉS

Ahogy azt láthattuk, a tanyakérdés már a két világháború között is meglehetősen összetett volt. Többek között ebből adódott az, hogy más tudományok mellett a földrajz és a szociológia is egyaránt érdekelt volt a nevezett kérdésben. A vitát kezdetben a tudományok eltérő nézőpontjai gerjesztették, később pedig ehhez társult két tudós saját ugyancsak eltérő szemléletmódja. Nevük végképp összefonódott a tanyakérdés néhány fontosabb problémakörével. Az 1930-as években kibontakozó vita tudományos színvonalát egyaránt emelte a két fiatal, ám kiválóan képzett tudós – későbbiek során iskolateremtő – egyénisége.

Erdei Ferenc – mint láttuk – három tételben fogalmazta meg eltérő véleményét. Ebből az elsőt csak annyiban érintettük, amennyi feltétlen szükséges volt az „útkérdés” mélyebb megértéséhez.

Erdei az általa felállított általánosító koncepciót valójában – a korábbi kutatásaiból kiindulva – a „makói modellből”⁶⁷ vezette le. Állításának általános érvényét azonban kevés tény támasztotta alá. Megdöbbenő az, hogy „figyelmen kívül” hagyja a korabeli szakirodalom egybehangzó véleményét, bár egyes kiemelkedő munkákat mégis kénytelen megemlíteni, de azokra is csak futólagos utalást tesz az 1942-es megjelenésű Magyar Tanyak című könyvében. Ebből az következik, hogy – minden látszat ellenére – tisztában kellett lennie az ellentmondó vélemények sokaságával.

Állítása önmagában (!) nem helytálló.⁶⁸ Mindez egyértelműen látszik a kortárs szakirodalomból és a Kecskeméti példáján keresztül bemutatott helyzetképből, továbbá több jelenkori munkából.⁶⁹ Ezek mellett meggyőzően bizonyítják az úgynevezett félnapos körzetek határai

64 Timár Lajos, 1995. 627. p.

65 „Erdei az a tudóstípus volt, akinél az elméletteremtő erudíció még akkor is, amikor adatgyűjtéshez folyamodott, éppen a politikai alkatból adódóan állandóan túllépett az empiria nyújtotta evidenciákon.” (Timár Lajos, 1995. 618. p. vö. *Uő.*: 1988. 87. p. és *Uő.*: 1993. 50. p.)

66 Némedi Dénes, 1985. 164. p.

67 Vö.: Erdei Ferenc, 1982. 32. p.

68 Az 1970-es években Becsei József sikeresen ötvözve Erdei és Mendöl évtizedekkel korábbi nézeteit, helyesen állította fel saját koncepcióját. „A tanyát önállóvá tette az a tény, hogy a benne lakónak lakóhelyévé és gazdasága központjává vált. Ez az önállóság azonban nem lehetett olyan mértékű, mint amilyen egy város és a vidéket alkotó falvak esetében fennállott, hiszen együvé kapcsolta őket az igazgatás, s ennek révén alapvető szükségleteiket – iskola, orvosi ellátás, állategészségügyi ellátás, stb. – abban a zárt településben kellett kielégíteniök, amelyhez az igazgatás kapcsolta őket. Ez pedig mindenképpen sűrűbb »közlekedést« jelentett közöttük, mint a város és a falvak közötti közlekedés” – de csak ebben a tekintetben, azaz csak az előbbi – Becsei által megvilágított – körülmények fényében értelmezhető helyesen az a bizonyos „sűrűbb közlekedés”! (Becsei József, Békés megye tanyavilágának problémái. In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. III. kötet (Tanyak), Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula (szerk.), kiadja: Magyar Néprajzi Társaság – Damjanich János Múzeum, Szolnok, 1974. 59–70. pp. 69. p.)

69 Vö.: Romány Pál, 1973. 40–82. p., Bibó István, 1973., dr. A. N. J. Hollander, 1980. 79. p., Pölöskei F.–Szabad Gy., 1980.

is a valószínűtlen intenzív közlekedést több, jelentős tanyastelepülés esetében. A probléma ezzel az úgynevezett „intenzív közlekedéssel” inkább abban rejlik, hogy Erdei elmulasztotta pontosan (egyértelműen) meghatározni azokat a területeket, illetve távolságokat, ahol állítása érvényes lehet. Igaz, hogy tesz erre némi homályos utalást akkor, amikor azt fogalmazza meg, hogy szerinte mely tanyatípus képez önálló településformát.⁷⁰ Ebből kimondatlanul ugyan, de azt „feltételezi”, hogy azok a tanyák, amelyek nem önálló településformák, közelebb esnek a központhoz,⁷¹ s ennél fogva intenzívebb a kapcsolatuk is; azonban éppen Makó esetében mutat rá Timár Lajos arra, hogy itt is voltak olyan, a központhoz (Makóhoz) – legalábbis Kecskeméthez vagy Debrecenhez mérten – viszonylag közel, 15–17 km-re fekvő tanyák, amelyek kívül estek a félnapos körzeten.⁷²

Arra, hogy Erdei miért próbálta meg „elhitetni” olvasóival az általánosan intenzív közlekedést a tanya és a város között, egyrészt személyes és tudósi habitusával válaszolhatunk, másrészt pedig formálódó politikusi alkata szolgálhat némi magyarázattal.

A vitában Erdei azonban partnerére talált az ugyancsak kiváló felkészültségű tudóstársában: Mendöl Tiborban.⁷³ Az útkérdéssel kapcsolatban Mendöl csak az Erdei által leírt „pókhálószertű” sugaras úthálózatot emeli ki. Ezzel kapcsolatban azt a megjegyzést teszi, hogy ez „néhol megvan, néhol [pedig] nincs”.⁷⁴ Mindezzel voltaképpen kimondja azt, hogy Erdei állítását és egyben „koncepcióját” nem lehet általánosítani. (Ahogyan persze Mendöl tételeit sem, azaz „néhol igen, néhol nem”).

A tanya és a központ közötti intenzív közlekedés problémaköre meglehetősen összetett. Egyszerre több tényező határozta meg, hogy mennyire sűrű az adott forgalom. Mindez függött az évszakok váltakozásától,⁷⁵ a mindennapi időjárástól, a központtól (piactól) való távolságtól,⁷⁶ a vagyoni, társadalmi helyzettől (pozíciótól)⁷⁷ és nem utolsósorban a családi kapcsolatoktól (melyek feltehetően a központ ugyancsak gyakoribb „látogatására” adtak okot).

70 Erdei Ferenc, 1941. 106. p.

71 Vö.: Erdei Ferenc, 1982. 32. p. Jól láthatóan, évek múltán, Erdei pótolta ezen hiányosságát. Eszerint „különbséget kell tennünk a városhoz közeleső tanyák és a távolabbi tanyaföldek tanyái között.”

72 Timár Lajos, 1995. 618. p.

73 Mendöl Tibor egyik nagy érdeme, hogy mindig csak a tények által nyújtotta határokon, azaz a tudományos határokon belül mozgott.

74 Mendöl Tibor, 1941. 114. p. vö. „Kecskemét. bizonyos mértékig Hódmezővásárhely, Makó és még néhány helység határában a dűlőutak sugarasan futnak a belsőség felé, másutt inkább a szomszéd községbe vezető közlekedőhálózat körkrikkeibe illeszkednek be többször is irányt változtató kötegeik.” (*Bulla Béla–Mendöl Tibor, A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1947. 260. p.*)

75 Itt elsősorban a termények értékesítési idejére (nyár – kora ősz) kell gondolnunk, azonban ne feledjük a téli hónapokat se. Egy 1941-ben Cegléden kelt haszonbérszerződés fontosnak tartotta kiemelni azt, hogy a bérbe adott tanya 11 km-re fekszik a várostól, amely „esős télen igával alig járható.” (BKMÖL IX. 234. b. 1. d. – Cegléd, 1941. márc. 31-én kelt haszonbérszerződés rövidített másolata.)

76 A talajminőségen és öntözővíz meglétén kívül a piactól való távolság volt az, amely leginkább befolyásolta az adott gazdaság terményprofilját. Ennek értelmében a városhoz közelebb eső területeken leginkább intenzív gazdálkodást (pl. zöldség-, gyümölcsstermesztést) folytattak. Ezeknek a terményeknek viszonylag rövid időn belül, romlandóságuk miatt hamar a piacra kellett kerülniük. Ugyanakkor versenyképesnek is kellett maradniuk, hiszen nagyobb távolságból – természetesen – költségesebb volt a szállítás. Így aztán a távolabbi eső tanyákról az értékesítés helyszíne felé irányuló közlekedés gyakorisága mérsékeltebb volt.

77 Például a haszonbérleti úgynevezett mellékszolgáltatások teljesítésével is tartozott a bérbeadónak. Ekkor előfordult, hogy a tejet, tojást stb. hetente többször vagy akár naponta is be kellett szállítani a tanyáról a bérbeadó – általában városi – házához. Másrészt a gazda évente csak néhány alkalommal ment ki a birtokra (tanyára), hogy megnézzé minden rendben van-e.

Mindebből mást emelt ki a szociológiai-szociográfiai megítélés és ismét mást a geográfusi megfigyelés.

Végül annak ellenére, hogy Erdei Ferenc vizsgált állítása mégsem bizonyult általános érvényűnek, el kell ismernünk, hogy a kibontakozó vita kapcsán számos olyan eredeti gondolatot fogalmazott meg, amelyek fontos, estenként új irányt szabtak a tanyakérdés kutatásának. Ezért aztán Erdei Ferenc és Mendöl Tibor munkásságának áttanulmányozásával nemcsak tudománytörténeti, hanem napjainkban is használható információk és gondolatok kerülhetnek még napvilágra.

IRODALOM

- BECSEI JÓZSEF (1974): *Békés megye tanyavilágának problémái*. In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. III. kötet (Tanyák). Szerk.: Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula. Kiadja: Magyar Néprajzi Társaság – Damjanich János Múzeum, Szolnok, 59–70. pp.
- BECSEI JÓZSEF (1983): *Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BIBÓ ISTVÁN (1973): *A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója*. In: Válogatott tanulmányok III. Magvető Kiadó, Bp.
- BIBÓ ISTVÁN (1995): 1911–1979. 647–648. p. 1956-os Intézet – Századvég
- BULLA BÉLA–MENDÖL TIBOR (1947): *A Kárpát-medence földrajza*. Egyetemi Nyomda, Bp.
- CZETTLER JENŐ (1913): *Tanyai település és tanyai központok*. Stephaneum Nyomda Rt., Bp.
- CZETTLER JENŐ (1921): *A tanyakérdés magyar feltámadás*. In: Magyar Gazdák Szemléje. 1921. 443–446. pp.
- CZETTLER JENŐ (1921a): *Csonka-Magyarország ereje*. In: Társadalomtudomány. 1921. 2. sz. 177–185. pp.
- DEPTNER TIBOR (1921): *A tanya-kérdés*. In: Társadalomtudomány. 1921. 3. sz. 466–470. pp.
- ELEK PÉTER (1938): *Magyarország mezőgazdasági népsűrűsége*. In: Magyar Statisztikai Szemle. 1938. 5–6. sz. 605–612. pp.
- ERDEI FERENC (1936): *Magyarságtudomány*. II. évf. 2. sz.
- ERDEI FERENC (1937): *Futóhomok*. Gondolat Kiadó, Bp., 1957.³
- ERDEI FERENC (1940): *A város és a falu szintézise*. In: Társadalomtudomány. 1940. 2. sz. 156–168. pp.
- ERDEI FERENC (1941): *A tanyás települések földrajzi szemlélete*. In: Földrajzi Közlemények. 1941. 2. sz. 103–113. pp.
- ERDEI FERENC (1942): *Magyar tanyák*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp.
- ERDEI FERENC (1982): *Makó társadalomrajza*. Makói Múzeum füzetei 27. Makó, 1982. In: Történelem és társadalomkutatás. Szerk.: Kulcsár Kálmán. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984. 347–436. pp.
- FODOR FERENC (1924): *Magyarország gazdasági földrajza*. Franklin-Társulat, Bp.
- FÜR LAJOS (1983): *Kertes tanyák a futóhomokon*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ (1926): *Az Alföld útjai*. In: Magyar Róna, 1926. 4. sz. 1–2. pp.
- GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ (1927): *Magyar tanya*. Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Részvénytársaság, Kecskemét
- GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ (1932): *A mezőgazdasági munkáskérdés*. (Különlenyomat) Franklin-Társulat, Bp. (Az eredeti megjelenést l.: Budapesti Szemle, 1931. november–december.)
- HANTOS GYULA (1931): *A magyar közigazgatás területi alapjai (emlékirat)*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp.
- DR. A. N. J. DEN HOLLANDER (1980): *Az Alföld települései és lakói*. Mezőgazdasági Kiadó, Bp.
- MENDÖL TIBOR (1936): *Alföldi városaink morfológiája*. In: Tisia, 1936. 1. sz. 3–40. pp.
- MENDÖL TIBOR (1939): *Néhány szó az alföldi város kérdéséhez*. In: Földrajzi Közlemények, 1939. 3. sz. 217–232. pp.
- MENDÖL TIBOR (1940): *Egy könyv a magyar faluról*. In: Földrajzi Közlemények, 1940. 3. sz. 204–208. pp.
- MENDÖL TIBOR (1941): *Megjegyzések Erdei Ferenc: A tanyás települések földrajzi szemlélete című cikkéhez*. In: Földrajzi Közlemények, 1941. 2. sz. 113–115. pp.

- MENDÖL TIBOR (1942): *A városföldrajz népességtudományi változásai*. In: Magyar Statisztikai Szemle, 1942. 5–6. sz. 346–351. pp.
- NÉMEDI DÉNES (1985): *A népi szociográfia*. Gondolat Kiadó, Bp.
- PÖLÖSKEI FERENC–SZABAD GYÖRGY (1980): *A magyar tanyarendszer múltja*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ROMÁNY PÁL (1973): *A tanyarendszer ma*. Kossuth Kiadó Bp.
- SZABÓ KÁLMÁN (1936): *Kecskeméti tanyák*. Kecskeméti Lapok, Kecskemét
- THIRRING LAJOS (1935): *Kecskemét mint tanyaváros*. In: Magyar Statisztikai Szemle, 1935. 5. sz. 52–77. pp.
- TIMÁR LAJOS (1988): *A szociológia és a geográfia pörlekedésének egy lezártan fejezete*. (Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitája az alföldi tanya településekről.) In: Tér és társadalom, 1988. 2. sz. 86–92. pp.
- TIMÁR LAJOS (1993): *Vidéki városalakók. Debrecen társadalma 1920–1944*. Magvető Könyvkiadó, Bp.
- TIMÁR LAJOS (1995): *Erdei és Mendöl Tibor vitái a magyar városról*. In: Századok, 1995. 3. sz. 617–628. pp.
- TÓTH PÁL PÉTER (1984): *Agrárszociológiai írások Magyarországon (1900–1945)*. Kossuth Könyvkiadó, Bp.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- BKMÖL (Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára)
- IX. (Testületek) 234. (Duna–Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara iratai) b. (Szakosztályok iratai)
- IV. (Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok) 1926. (Kecskemét Város Özigazgatási Bizottságának iratai)

ZSOLT SZILÁGYI

ERDEI AND MENDÖL – THE HOMESTEAD

The formation and development of the Hungarian homestead-system has been the subject of a long-running debate between the representatives of different disciplines. Ferenc Erdei and Tibor Mendöl clashed upon the topic in the 1930s. Ferenc Erdei, a highly skilled sociologist and sociographer held about the Hungarian homestead-system, that the radial road structure connecting the homesteads to the market-towns in the centres was able to secure the development of the homesteads as far as 20–25 kilometers. Tibor Mendöl, a similarly respected geographer, by extrapolating the road-structure of the given regions to maps held that this was true only a fraction of homesteads – in other cases the road-structure was imperfect, so they were not able to connect to the market of these towns. Traffic between the homesteads and the market-towns of course depended on the weather and the change of seasons (certain roads were impassable after larger rainfalls, sometimes throughout the autumn), the material potential of the owner and his family relations. Their different views sprung from the different approaches of sociology and geography – 15–20 years later Ferenc Erdei has combined the two approaches.

ADATTÁR

VAHID YOUSEFI

AZ ÁLLATI EREDETŰ FEHÉRJÉK TERMELÉSE, FOGYASZTÁSA ÉS AZ ELLÁTOTSÁGI SZINT FEJLESZTÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI A FEJLŐDŐ ORSZÁGOKBAN

Az ENSZ szakértői 1973-ban prognosztizálták, hogy a XX. század végén és a XXI. század küszöbén a világelelmezés legnehezebben megoldható problémáját előreláthatólag a fehérjeellátás fogja jelenteni. Ez a hiány jelenleg is a fejlődő országokat sújtja, és az elkövetkező évtizedekben szintén ez a tendencia várható. Az ENSZ Afrikával foglalkozó gazdasági bizottságának 1973-as szakértői jelentése szerint az említett országokban (Afrika) a marha- és borjúhús hiánya 2000-re túllépi az évi 700 000 tonnát. Számításaik szerint a Szaharától délre fekvő országokban 2000-re a kereslet kétfélmillió tonnával meghaladja a kínálatot. A fenti következtetéseket Közép- és Dél-Afrika állattenyésztésének tanulmányozása alapján vonták le a szakértők. Ugyanezek a szakemberek az 1988-as évről úgy nyilatkoztak, hogy a húshiányt már nem lehet megelőzni.

Az emberiség jelenleg annyi fehérjét termel, amennyi a világ népességének fehérjeellátását biztosítaná. Az előállított állati fehérje több mint kétharmadát azonban a Föld népességének egyharmada állítja elő és fogyasztja el. Az érdekeség kedvéért meg kell említeni, hogy egyes fejlődő országok, amelyek fehérjeellátási nehézségekkel küzdenek, állati fehérjét exportálnak. Az export olyan fejlett országokba irányul, amelyeknek fehérjetermelése és -fogyasztása meghaladja az exportőrökét. (Pl. Peru hallisztet, India, Pakisztán szóját és más hüvelyeseket, Afganisztán, Irak, Irán, Törökország állatokat exportál.)

Ebből következően a fejlett országokban egy lakosra átlagosan napi 59,2 gramm állati eredetű fehérjefogyasztás jut, ezzel szemben a legtöbb fejlődő országban átlagosan napi 11,4 gramm.

Az 1. táblázatban vázoltaknak megfelelően a legtöbb fejlődő országban az alultápláltság és a fejlett országok zömében a túltápláltság káros következményeivel kell szembenézni. A világ népességének fehérjeellátása százalékos összetétel tekintetében is nagy eltérést mutat. Ugyanis globálisan a fehérjeellátás 70%-át növényi eredetű, 30%-át állati eredetű fehérjék alkotják. Ezen belül viszont egyes régiók és országok fehérjeellátásának összetétele eredetét tekintve igen változó (2. táblázat).

Számos fejlődő országban a fehérjeellátás legfontosabb forrásai a gabonafélék (több mint 70%), mintegy 13%-át nyújtják a hüvelyesek, amelyek olajos magvakkal együttesen a fehérjeellátás 28%-át fedezik. Például Pakisztánban, Jemenben, a legtöbb ázsiai és afrikai országban a fehérjeellátás 70%-át gabonafélék adják. Európa lakossága az 1980–1990-es években több mint 0,5%-kal, Észak-Amerika lakossága 0,9%-kal növekedett. Egyidejűleg Latin-Amerikában, Afrikában és Dél-Ázsiában 2,5%-os, Kelet-Ázsiában pedig 1,6%-os volt a népességnövekedés aránya. Ez utóbbi országok népességének különösen a II. világháborút követő gyors szaporodása, gazdasági elmaradottsága, továbbá a fejlett és fejletlen országok

egymástól való gyors ütemű eltávolodása kritikussá tette nemzetgazdaságuk, elsősorban mezőgazdaságuk és ezzel összefüggésben fehérjeforrású élelmiszer-ellátottságuk helyzetét.

I. TÁBLÁZAT

*Egy lakosra jutó napi átlagos fehérjefogyasztás a fejlődő országokban
(1980–1990)*

	Kalória (1)	Zsír gramm (2)		Zsír gramm (5)
		összes (3)	állati eredetű (4)	
Afrika átlaga (6)	2184	59,3	12,7	14
Ebből:				
Algéria	1950	55,4	6,6	18
Marokkó	2180	59,7	10,0	25
Tunézia	2190	66,2	10,7	37
Nigéria	2170	59,4	5,1	17
Tanzánia	2140	60,1	12,4	4
Dél-Afrika	2870	78,2	29,5	21
Uganda	2160	55,9	15,1	6
Ghana	2130	46,9	9,6	12
Etiópia	2050	72,3	10,8	11
Közel-Kelet átlaga (7)	2393	65,9	15,9	23
Ebből:				
Afganisztán	1990	59,6	7,8	8
Irak	1950	52,1	11,8	16
Irán	1920	54,9	15,5	9
Jordánia	2620	65,4	8,2	26
Libanon	2540	73,0	26,0	24
Líbia	2560	59,6	15,2	49
Szaúd-Arábia	1830	49,8	11,5	4
Szudán	2080	58,1	18,0	24
Szíria	2480	74,5	10,0	26
Törökország	2860	78,2	14,8	28
Egyiptom	2960	76,3	10,7	15
Távol-Kelet átlaga (8)	2194	55,0	14,0	14
Ebből:				
India	1900	47,8	6,1	9
Ceylon	2150	46,2	8,5	10
Indonézia	1870	41,4	8,4	10
Pakisztán	2230	50,6	10,0	16

*I. table: Average protein consumption per capita in developing countries (1980–1990)
(1) energy kca; (2) protein; (3) total; (4) of animal origin; (5) fat; (6) average of Africa; (7) average of Middle-East; (8) average of the Far-East; (9) source: Monthly Bulletin, FAO
Forrás: Monthly Bulletin, FAO, Róma 1991. 6. sz. 1–8. p.*

2. TÁBLÁZAT

Egy lakosra jutó különböző állati eredetű termékek évi fogyasztása egyes fejlődő országokban (1996)

Ország (1)	Marhahús borjúhússal együtt kg (2)	Juhhús kg (3)	Sertéshús kg (4)	Baromfihús kg (5)	Tej kg (6)	Tojás kg (7)
India	—	—	—	—	14	3
Törökország	5	17	—	1	63	53
Irán	7	23	—	1	8	33
Irak	4	16	—	3	6	28
Egyiptom	6	8	—	2	17	31
Etiópia	11	4	—	2	21	46
Szudán	5	7	—	0,5	12	27
Tanzánia	9	3	—	—	52	33
Líbia	8	27	—	5	29	31
Szíria	8	25	—	6	26	29
Libanon	6	31	2	9	19	24

2. table: Annual consumption of foods of animal origin per capita in some of the developing countries (1997)

(1) name of the country; (2) beef with veal; (3) mutton; (4) pork; (5) poultry; (6) milk; (7) eggs; (8) source: on basis of different international data.

Forrás: Különböző nemzetközi adatok alapján

Egyidejűleg ezekben az országokban jelentős mértékben csökkenőben van egyes termékek, mint a rizs, cirok és köles termelése. Ez nemcsak az utóbbi évek mostoha időjárása, hanem az előrelátás hiányáról tanúskodó agrárpolitika következménye. A Szahel-övezetbeli országok például amerikai támogatással nagyszabású állattenyésztési programot indítottak be. Legelő-utánpótlásról azonban nem gondoskodtak, aminek következtében az állatok a meglévő legelőket teljesen lelegelték, a legelők pusztasággá váltak, elsivatagosodtak.

A perui halászatban is hasonló rablógazdálkodás volt tapasztalható. Nagy körzetek gátlástalan lehalászása bizonyos halfajtákat teljes pusztulással fenyeget.

Ugyanakkor a világ gazdagabb országaiban folyamatosan növekszik – egy főre vetítve – az állati termék, elsősorban a hús fogyasztása. Az iparosodás, az egy főre jutó jövedelem és az életszínvonal növekedésének szükségszerű következménye, hogy az emberek egyre több értékes fehérjét tartalmazó táplálékot, vagyis húst igényelnek. Míg a fejlődő országokban jelenleg a gabonafehérje közvetlen fogyasztását részesítik előnyben, addig a fejlett országokban a közvetett gabonafehérje-fogyasztás, vagyis a „húsevés” dominál.

Ennek a jelenségnek, élettani következményeitől eltekintve, gazdasági hatása is van: ugyanis 1 kg hús előállításához mintegy 5 kg gabonára van szükség.

Az állati fehérje kétségtelenül nagyobb biológiai értékű, mint a növényi, de a szervezetnek mindkettőre szüksége van, mégpedig naponta meghatározott mennyiségben és kb. fele-fele arányban.

A két tényező közötti összhang csak akkor érhető el, ha ezen országok mezőgazdaságának társadalmi és termelési struktúrájában alapvető változások mennek végbe. A teendők a következők:

1. A mezőgazdasági termelés átszervezése

A fejlődő országok többségében az elmúlt évtizedben megnőtt a földbirtokok koncentrációja. E folyamat – tekintve, hogy a lakosság zöme továbbra is mezőgazdasági jövedelemből tartja fenn magát – nemkívánatos társadalmi következményekkel járt. Az igazságosabb jövedelemelosztás biztosítása érdekében az előbbieken említett országokban földreformra van szükség, annál is inkább, mert ezen országok népességének 60, néha 90%-a a mezőgazdaságban dolgozik. Ezzel szemben a művelhető terület döntő hányada a földbirtokosok kezében összpontosul. A mai primitív termelési erők és termelési viszonyok (olcsó munkaerő és magas áron beszerezhető modern munkaeszközök) nem teszik érdekeltté a nagybirtokosokat a hagyományos termelési eszközök és gazdasági viszonyok megváltoztatásában.

A növekvő lakosság fokozott élelmiszerigényeit csak olyan mértékű gazdasági fejlesztéssel és racionális eszközökkel lehet kielégíteni, amelyek tekintettel vannak a társadalmi haladás szempontjaira is.

2. A növénytermesztés strukturális átalakítása

A mezőgazdasági termelés alapvető szerepet tölt be a földkerekség növekvő lakosságának élelmiszer-ellátásában. A mezőgazdasági termelési szerkezetén belül igen nagy szerepet kell tulajdonítani a növénytermesztésnek.

E szerkezet arányosságától és fejlődésétől függ a lakosság egészségi állapota, szellemi és fizikai potenciálja, valamint általános kondicionális helyzete. A fejlett növénytermelés ugyanis nemcsak a népesség növényi eredetű élelmiszerigényeit biztosítja magas szinten, hanem egyidejűleg alapját képezi az állattenyésztés fejlődésének is.

A növénytermesztés fejlesztése, ezen belül a takarmánynövények mennyiségi és minőségi mutatóinak növelése hozzájárul az értékes állati eredetű fehérjék előállításához. Vitathatatlan, hogy az állati eredetű termékek előállításának növelése a tenyésztési és tartási viszonyokon túlmenően az okszerű takarmánygazdálkodástól függ.

3. Az állattenyésztés fejlesztése és a takarmánybázis biztosítása

Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában évezredes hagyományok alapján folyik ma is a legeltető állattartás. Ennek megfelelően alakulnak a hozamok is.

Az állattenyésztés fejlődését negatívan befolyásolják egyrészt a torzult táplálkozási szokások és hagyományok, másrészt az elmaradott agrárkultúra és a tartási viszonyok. Az állattenyésztés fejlődését akadályozó tényezők kiküszöbölésére olyan jellegű társadalmi és gazdaságpolitikai koncepciót kell bevezetni, amely érdekeltté teszi a nomád állattartó rétegeket a letelepedésben. Viszont amíg a nomádok maguk és állataik számára nem találnak egy adott helyen folyamatos megélhetési és etetési lehetőséget, addig ezen a helyzeten nem lehet változtatni.

Ezekben az országokban a lakosság fokozottabb mértékű állati eredetű fehérjeszükségletének kielégítésére nem áll rendelkezésre megfelelő termelékenyséű állatfajta. A helyi és parlagi fajták kis hozamúak, tekintve, hogy a gyakori szárazság, fagy és a különböző betegségek pusztulással fenyegetik az állatállomány nagy hányadát.

A korszerű állattenyésztési eljárások hiánya, az állat-egészségügyi ellátottság alacsony színvonala, a megfelelő tartási technológia hiánya, a szakképzett munkaerő ritkasága, a takarmánybázis fejletlensége, a nem megfelelő fajták és még egyéb tényezők az alacsony ter-

melékenységgű állomány pusztulását segítik elő. A különböző állatbetegségek, elsősorban a tbc elterjedése az állatszaporulat növekedésének egyik legnagyobb akadálya.

Ezen országok tehénállományának primitivitása és alacsony termelési hozama mellett 87-88%-uk tbc-pozitív. Juhállományuk többségében kis termetű, ritka ellésű. A fent említett gyakori és folyamatosan fellépő betegségek miatt az állatok ellenálló képessége a különböző betegségekkel szemben minimális. Ez a tény egyidejűleg kihat az állatok termelő- és szaporító-képességére is.

A fejlődő országokban egyes növények, amelyek kiváló takarmánybázist biztosítanak az állattenyésztés fejlesztéséhez, a lakosság mindennapi élelmiszerszükségletét elégítik ki. Így az állatoknak a gyenge minőségű, gyomokkal borított füveken és a szárazság sújtotta, pusztulóban lévő legelőkön kívül más nem juthat. Ezért létfenntartásukon kívül súlygyarapodást nem tudnak elérni.

A kukorica, búza, árpa, cukorrépa, szójabab, lóbab, batáta és más hasonló jellegű növényeknek nyers vagy félkész állapotban nagy szerepük van a fejlődő országok élelmiszerellátásában. Az állattenyésztés fejlesztésének a fejlődő országokban a jelenleg még alacsony fogyasztás ellenére is igen nagy perspektívája van. Ez a cél az új fajták előállításával, jobb szaporodási rátával, az állategészségügyi, takarmánygazdálkodási eredmények alkalmazásával, hatékony gépesítéssel, megfelelő tartós körülmények biztosításával érhető el.

4. Nemzetközi műszaki, tudományos együttműködés

A mezőgazdasági termelés a tudományok egész sorának – a biológiának, genetikának, kémiának, mechanikának, közgazdaságtannak stb. – vívmányaira épül.

A tudomány nemzetközi kapcsolatai hozzájárulnak ahhoz, hogy a fejlődő országok mezőgazdaságában megszűnjön az elszigeteltség és elmaradottság, továbbá, hogy gyorsan megismerhessék és meghonosíthassák a világ legújabb, leghatékonyabb tudományos vívmányait. A nemzetközi műszaki és tudományos kapcsolatok hozzájárulhatnak ezen országok mezőgazdaságának fejlődéséhez, fontos feltételei lehetnek annak, hogy a fejlődő országok mezőgazdasága felzárkózzék a világ fejlettebb országainak csoportjához, a lakosság megfelelő élelmiszerekkel, főleg a nélkülözhetetlen állati eredetű fehérjékkel való ellátása érdekében.

YOUSEFI VAHID

**THE PRODUCTION AND CONSUMPTION
OF ZOOLITE PROTEIN AND PROSPECT
OF IMPROVING SUPPLY-LEVELS
IN DEVELOPIN COUNTRIES**

Agriculture plays an indispensable role in the preservation of the health-status, the augmentation of workforce and the growth of living standards. The improvement of food-supplies, the expansion of the range of supply and the satisfaction of food-demand affects the everyday life of people most directly. That is why the supply levels of zoolite proteins is in the focus of the social attention of developing countries.

The state of foodstuff, and within it zoolite protein supply is also have their political implications. For this reason there is a need of a level and structure of food-supply that could be a foundation of dynamic balance of the domestic market.

PAPP ERZSÉBET

EGY ÉRTELMISÉGI VÁLLALKOZÁS 1956 UTÁN

(A Tessedik Brigád működésének 10 éve)

1963. január 30-án alakult meg hivatalosan a Tessedik Sámuel Brigád az Országos Agrobotanikai Intézet (Tápiószéle) igazgatója, Jánossy Andor kezdeményezésére. Az alapító tagok az intézet tudományos munkatársai voltak: Mándy György prof., Virányi Sándor, Both Tamás, Pozsár Béla dr. A MEDOSZ (Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete) elnöke, Hunya János elfogadta a kezdeményezést. A MÉM (Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium) beleegyezését adta és figyelemmel kísérte a brigád munkáját.

A brigád céljai: a hazai és nemzetközi tapasztalatok átültetése a gyakorlatba a lucerna- és lóheretermesztés és -kezelés területén. A brigád azért választotta Tessedik Sámuel (1742–1820) nevét, mert ő volt a lucernatermesztés elindítója Magyarországon.

Bemutatókkal segítették a leggazdaságosabb termesztési módszerek népszerűsítését és biztosabbá tételét. Céljuk volt a szakmai tudás gyarapítása. Lucernamagból 100, vöröshere-magból 110 kg/ha termelését akarták elérni.

1965 kezdetén 1044 tagot számláltak, akik a beszervezett termelőegységekben, termelőszövetkezetekben, állami gazdaságokban dolgoztak. Jánossy körlevelében ír a MÉM támogatásáról. Biztosítja a legmodernebb betakarító-, művelőgépek behozatalát és „támogatja a kijelölt üzemek műtrágya-igényét, főleg lucerna alá”. A körlevelet a legfontosabb mezőgazdasági intézmények kapták meg: Keszthely, Mosonmagyaróvár, Kompolt, Karcag.

A brigád munkatervében szerepelt évenként 2-2 gazdaságban termelési bemutató megtartása, főleg ott, ahol mindkét növényt termelték. Járási tapasztalatcseréket is terveztek, egyeztetve a megyei tanácsok és az Agrártudományi Egyetem megyei bemutatóival.

Úgy tervezték, hogy a brigád üléseit negyedévenként tartják meg, ahol a MEDOSZ és a MÉM szakemberei értékelik a végzett munkát. Az értékelés alapja a mag- és szénatermés mennyisége lesz.

1965-ben 39, 1966-ban 52, 1967-ben 64 termelőegységben történt szaktanácsadás. Ha a kat. hold nagyságát nézzük, akkor 1965-ben 3380, 1967-ben 5443 kh-on történt lucernával kapcsolatos szaktanácsadás.

A Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete és a MÉM közös értékelése alapján a Tessedik Brigád a lucerna és vöröshere magtermesztése, valamint a szénatermelés terén a nagyüzemeknek nyújtott tanácsadásért, útmutató kísérletek eredményeiért 1965. december 8-án, majd 1967, 1968 és 1969 években a „Szocialista Brigád” megtisztelő címet kapta.

1968. január 20. Jánossy a MEDOSZ székházában számol be négyéves munkájukról: „Vállalásunkat 172%-ban teljesítettük (55 000 kh-ra vonatkozik). 58 termelőegységben patronáltuk a lucernamag termelését és újabb egységben végeztünk szaktanácsadást.” Jánossy felsorolta a termésmennyiség fokozásának módjait: méhrajok telepítése, csalogató sávos vetés, érszóró bogárháló védekezés, majd megköszönte a MEDOSZ és MÉM brigádtagok segítségét.

Február 29. Nagykanizsa: Megalakul a Zala megyei Munkaközösség. A tanácskozást áprilisban tartják, ahol Jánossy a legfontosabb teendőkről beszél. Az első kaszálás ideje állítja be a virágzás idejét. Pálhalevelis korban Wofatow-porozás, arankairtás. Szól még a háziméhek telepítéséről, a terület nagyságának megfelelően. Fontos a virágzás biológiai megfigyelése, később Reglon alkalmazása, a magtermés előtisztítása szükségese.

Május 18. Az Országos Méhészeti Szövetség beszámolóját küldik szét a méhekkel végzett kísérletekről.

Június-júliusban a végzett munkáról számolnak be. Szilasi László főagronómus Öregcsertő, Fajsz, Kalocsa, Foktó lucematermesztéséről számol be. Böcsa Iván prof. szaktanácsadással kereste fel Aldebrő, Átány, Mezőkövesd, Bükkábrány, Mezőnagymihály és Füzesabony brigádtagjait. Zala megye 8 községében Pusztai József beszélt a teendőkről.

Augusztus 5. Bojt (Hajdú-Bihar megye): kísérletet állítanak be háziméhekkel.

Augusztus 16. Megalakul a Borsod megyei Brigád dr. Lódi György vezetésével.

Szeptemberben értekezleten ismertetik a Tessedik Brigád céljait és a segítség lehetőségeit. Jánossy előadást tart Manning G. A. professzorral és Szatala Ödönnel együtt.

Október 4–5. A Hernád menti Tsz és az Észak-Borsodi Tsz Szövetség kéri, hogy vegyék fel a patronáltak közé.

Október 15. A Putnoki Mezőgazdasági Technikumban Jánossy megbeszélést tart a brigád céljairól, ahol jelen van Kiss Béla igazgató, tsz-elnökök, a Vetőmag Felügyelőség brigádtagjai. Itt hangzik el a fehérjeimport csökkentésére, a jól szárított lucernaszéna-szója-szilókukorica-borsó együttvetésére.

Október 17. Jánossy ismét körlevelet küld a brigádtagoknak. A műtrágya okos felhasználására hívja fel a figyelmet (600 kg szuperfoszfát, 300 kg – 40%-os kálisó/kh).

A kor szellemének megfelelően versenyt hirdetnek a lucerna-vöröshere termesztésével kapcsolatban. Lódi (Borsod megyei állami gazdaságok igazgatósága) válasza: „[...] A verseny meghirdetésének elháríthatatlan akadálya [...] a jutalmazás összegének hiánya, a reális értékelés feltételeihez adatgyűjtő apparátus kellene [...]” Helyette egy felhívás közzétételét javasolják a Magyar Mezőgazdaságban a témával kapcsolatban. Ezt elfogadják, mely megjelenik az 1969/1. számban.

1968. október 23. Várong, a Petőfi Mgtsz-ben Jánossy „A lucerna időben végzett betakarításának kérdései”-ről beszél Kemennessy Ernő és Manning G. A. professzorokkal együtt.

Még az 1968. évi szervezés sikeréhez tartozik a solti Rákóczi és a mélykúti Béke Tsz felvételi kérelme, melyeket Bács-Kiskun megye főagronómusa közvetít. Nemsokára Solt lucernabemutató hely lesz Kurucz J. vezetésével.

Az 1968-as év eredményes volt: a brigádtagok száma nagyobb, és a termés emelkedett. Most jelentkezik a méltányos díj: „Hivatalos szaktanácsadásért, a terméstebblet arányában illetéket fizetnek a tanácsadó intézményeknek” (pl. a putnoki technikumnak). „A Tessedik Brigád tagjai legfeljebb jutalomban részesülnek.” A végzett munkát a MEDOSZ és MÉM szakemberei értékelik. Az értékelés alapja a kh-ankénti mag- és szénatermés.

1969 a tanácskozások és szakmai bemutatók éve. Újabb megyéket kapcsolnak be szerződéssel a magtermesztés és szaktanácsadás munkájába.

Városföld: szénabetakarítás. Sinatelep: lucernafajták összehasonlító kísérlete. Pest és Nógrád megyében vegyszeres gyomirtás. Újfehértó: szénatárolás és -betakarítás gépesítésének bemutatóhelye. Erdőgyöngyén vöröshere-bemutató. Kecskeméten értékelő értekezletet, Győrben, Békéscsabán brigád-alakulógyűlést tartottak. Jánossy kéri a brigádoktól, hogy küldjék el az alkalmazott műtrágya hatásáról, a vegyszeres gyomirtásról, a csalogató vetésről tapasztalataikat.

1969. szeptember 16. Tápiószelén bemutatót és előadást tartottak. „A takarmány-termelés fejlesztésének lehetőségei”-ről. 33 brigádvezető, ÁG-igazgató, tsz-elnök jelent meg. Az év eredményeit Jánossy a MEDOSZ-ban tartott beszédében foglalta össze „Nagyadagú műtrágya alkalmazásának eredményei” címmel.

November 25. A MÉM-ben megalakul a Tessedik Brigád Gyepgazdálkodási Osztálya, a nagyüzemi gazdálkodás segítése céljából.

Jánossy látja a brigádok vállalásainak gazdasági és erkölcsi hatásait. Kiterjesztené az információcsere-t a KGST-államokra. A szakirodalom fordítását javasolja.

1970. január 15. A MEDOSZ székházában értékelik az eredményeket Jánossy átfogó ismertetése után, majd Manning G. A. és többen beszélnek a végzett munkáról. Dr. Gergely István miniszterhelyettes itt adja át a miniszteri dicséretet és pénzjutalmakat az Állami Gazdaságok Főosztályának. A jól dolgozók dicséretben részesülnek és 6 nap pótszabadságot kapnak 1000 Ft jutalommal együtt a munkáltatóktól. Virányi Sándor a „Mezőgazdaság kiváló dolgozója” lett. Jánossy igazgató a „Munkaérendrend arany fokozata” kitüntetést vette át. A tudományos eredményeket sikeresen tudták átültetni a gyakorlatba. A lucerna átlagosan szénából 87,3 q, magból 2,9 q/kh, a vörösherezésna 55,4 q, magból 1,96 q/kh termést adott.

A Mezőgazdasági Kiadó 1970-ben jelentette meg „A herefélék termesztésének fejlesztéséről” című könyvet, amely a Tessedik Brigád munkáinak elméleti és gyakorlati ismereteit foglalja össze. Szerkesztője Mándy György és Virányi Sándor, lektorok: Böjtös Z., dr. Jánossy, Komlóssy Gy., Szentmihályi S. E könyvben Jánossy elméleti és gyakorlati tapasztalatokról, Böjtös Z. a lucerna virágzásbiológiájáról, Mándy Gy. A környezeti hatásokról, Manning G. a szabóméh közreműködéséről számol be. A könyv példaértékű, mert az elméleti és gyakorlati emberekhez egyaránt szól.

A Borsod megyei tagozat első értekezlete 1970. március 25-én volt, ahol az évi munkát értékelték, a terveket megbeszélték, az okleveleket átadták. Krisztián József (Kompolt) „A hegyvidéki lucernatermesztés” című munkájával jelentkezett. Nádler Milós vállalta, hogy az időszerű termelési és növényvédelmi teendőkről ír, melyet kéthetente „tájékoztatóban” közölnek (Termesztési tanácsadó 6. füzet). Egyszerre értelmét látták a szakemberek, hogy segítsék a termelést tudásukkal, írásukkal: odafigyeltek munkájukra.

Bemutatóra az ÁG ongai egységét jelölték ki: Lódi (a tagozat vezetője) javasolja a tápiószelői és kompolti intézetek megtekintését. Ez a terv megvalósul május 14-én, ahol a borsodi brigád 15 fővel vesz részt. Lódi kezdeményezésére megalakul a „Kis” Tessedik Brigád 7 fizikai dolgozóval. Kiemeli Körösi Kálmánt és társait, akik „mindent megtettek a szocialista brigád célkitűzéseinek valóra váltása érdekében”.

Jánossy levele dr. Gergely I. miniszterhelyetteshez, melyben a brigád tapasztalatait ismerteti, elsősorban a bálázógépekre vonatkozóan, és kiemeli igényét e gépekre. Kitér egy fontos takarmányozási kérdésre: a főiskolákban a takarmányozással kapcsolatban nem az elavult fehérje-szénhidrát arányt, hanem a lizin-metionin arányt kellene tanítani mint a súly- és tejtermelés alapanyagait. Ugyanez a téma Berettyóújfalu, Szekszárd tanácskozásain.

1971. január 18. Évzáró tanácskozás, melyen a vezetők mind részt vettek. Országos ügy lett a Tessedik Brigád munkája. Az 1965–71. évek alatt végzett munkákért a „Szocialista Brigád” címet és aranyplakettet nyernek el. A brigádtagok átvették a jutalmakat és az elismerő oklevelet.

1972. április 17. A MÉM Információs Központja a Tessedik Brigádot díjazásos szaktanácsadó testületté kívánja átalakítani. Megváltozott a brigád munkaprogramja: a cél a minőségi termelés, vagyis a lucerna fehérjetartalmának fokozása felé fordulnak. Erre szolgál a Popszár Béla által kidolgozott Plantprotam szer, mely a lucernalevél fehérjetartalmát rögzíti. Ehhez kapcsolódik az Agronit műtrágya, mely a fehérjenövekedést segíti N- és Mg-tartalmá-

val. A program összefügg a Minisztertanács 1972. évi határozatával: a szarvasmarha-tenyésztés fejlesztésével. Belép a Phylaxia Oltóanyag- és Tápszertermelő Vállalat a szerződéses, tudományos együttműködésbe. Kiss A. S. előadást tart Budapesten és Szekszárdon „Nyomelemekkel kiegészített Szupermit szerepe a takarmányozásban” címmel. A Phylaxia a premix és takarmánykiegészítő tápszereket biztosítja és a forgalomnövekedés után térítést ad. Ez már üzlet.

Jánossy 1972 – a témaváltozás – óta nem vett részt a munkákban. Az ő szakterülete – a termelés kérdései – a háttérbe szorultak. Az önzetlen együttműködés helyett a gazdasági, pénzügyek kerültek előtérbe.

A továbbiakban a Vegyi Kombinát Tápiószelével szerződést kötne anyagainak kísérleti ellenőrzésére. Ez nem valósul meg, mert az Intézet céljaival nem egyezőnek tekinti.

1974 decemberéig még létezik a brigád. Vitáznak a szarvasmarhák etetéséről: Karbamid-Biuret, pácolt cukorrépa... 10 év után megvonták a megtisztelő Szocialista Brigád címet. Ez a tény nem csökkenti a brigád pozitív szereplését a lóhere-vöröshere termesztésében.

A brigád rengeteg tapasztalatot, elméleti tudást adott át. A szervezés és a szakmai összefogás példaértékű. A termelőegységek dolgozói érezték, hogy figyelnek a munkájukra.

Kiváló szakemberek kerestek és találtak egy formát, hogy 1956 utáni mellözöttségükből kilépve segítsenek. Az állami gazdaságok több vezetője már 1959-től foglalkoztatta – szaktanácsadóként – egy-egy professzorát. A Kossuth-díjas Manninger G. A. sorba hálózta a lucernatáblákat. Tanítványai anyagilag is támogatták ebben a munkában. Végül is a hatvanas évek elejére szervezetté vált a sajátos szakszolgálat, majd a korba illeszthető nevet és hivatalos formát öltött. Miután szerepét betöltötte, a brigádmunka megszűnt.

A brigád működésének teljes szövege az MTA kézi irattárában található.

ERZSÉBET PAPP

THE ENTERPRISE OF AN INTELLECTUAL AFTER 1956

Established in 1963, the brigade named after the launcher of Hungarian alfalfa-growing, Sámuel Tessedik, was comprised of experts who were put on side by the authorities. Inaugurated by the director of the National Agrobotanic Institution, Andor Jánossy, the goal of the founding members – György Mándy, Sándor Virányi, Tamás Both, Béla Pozsár – was to transplant domestic and international experiences upon alfalfa and trefoil growing into domestic practice. In order to achieve this cultivation-demonstrations were organized in at least two cooperatives or state farms each year, they suggested the purchase of modern harvester machines, and fostered special fertilization systems. After 1965 their activity became more and more visible: by 1967 they gave advise in 64 cooperatives (about 3300 hectares), Until 1968 they helped to promote modern alfalfa-growing at at least 32–33 000 hectares. In the wake of their endeavor an independent Sward-Management Department was formed in the Ministry of Agriculture. The group also urged the translation of foreign-language literature into Hungarian.

Until 1974 the brigade transmitted invaluable practical experience and theoretical knowledge to the cooperatives and state-farms. Fulfilling its mission of establishing alfalfa-growing at a European level, after receiving a high state-honour, the group was terminated on 31 December 1974.

KRÓNIKA

SÁNDOR PÁL (1925–2003)

Az utóbbi években ugyan nem, de 1957–1980 között sűrűn szerepeltek írásai folyóiratunkban. 1925-ben született, zsidó polgári családba. 1943-ban érettségizett. 1944 nyarán munkaszolgálatosnak hívták be. Kárpátaljára került, ott szökött meg 1944 végén. Több héten át bujdosott, míg a szovjet hadsereg (az ő esetében egyértelműen) fel nem szabadította.

Politikai tapasztalata csak 1944-től volt, ezért nem véletlen, hogy 1946-ban a kommunista pártba lépett be, melynek 1956-ig volt tagja. Egyetemi tanulmányait 1948-ban fejezte be, s ekkorra készült el doktori disszertációja, amely „A jobbágykérdés az 1932/36-os országgyűlésen” címen még abban az évben megjelent. Kezdetül tudományos pályára készült, így nem meglepő, hogy 1948 őszén a Közgazdaságtudományi Egyetem gazdaságtörténeti tanszékére került, ahol 1950-ig tanársegédként, 1950–1955 között adjunktusként, majd 1960-ig docensként oktatott. A tanszéken Pach Zsigmond Pál professzor mellett kezdettől fogva részt vett a tudományos kutatásokban is. 1949–1950-ben az MTA Történettudományi Intézetében is tevékenykedett, szerkesztőként irányította annak a tanulmánykötetnek az elkészítését, amelybe rajta kívül Szabad György és Vörös Antal írt tanulmányokat a parasztság 1849–1867 közötti történetéről. A kötet „Parasztságunk a Habsburg-önkényuralom korszakában. 1849–1867” címen 1951-ben jelent meg.

Tudományos érdeklődése ezután a XIX. század végén kibontakozott gabonaválság magyarországi hatásának vizsgálata felé fordult. Kutatásainak eredményeit egy vastag kötetben tette közzé „A XIX. század végi agrárválság Magyarországon” címen, 1958-ban. Közben egy újabb tanulmánykötet szerkesztésében is részt vett, Pach professzorral közösen, amely a kapitalizmus magyarországi kibontakozásának kérdéseit vizsgálta („Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon, 1867–1918” címen jelent meg 1956-ban).

Mint szinte minden értelmiségi, az ő számára is katarzissal járt az 1956-os forradalom. A forradalom leverése után ellene is fegyelmi vizsgálat kezdődött, melynek eredményeként 1960-ban eltávolították az egyetemről. Ettől kezdve tudományos kutatóként dolgozott Gödöllőn, az Agrártudományi Egyetemen, a Központi Statisztikai Hivatal történeti statisztikai kutatócsoportjánál, végül 1974-től az MTA Történettudományi Intézetének munkatársaként. 1987-ben az intézetből vonult nyugdíjba.

Azon kevesek közé tartozott, akik képesek bocsánatot kérni azoktól, akiknek 1956 előtt kárt okoztak. Sándor Pál 1954-ben a Századok számára az 1945 előtti magyar agrártörténeti kutatásokról igen dogmatikus, Domanovszky Sándort és iskoláját, Wellmann Imrét, Szabó István s másokat durván támadó hangvételű tanulmányt írt. Álláspontjának megváltozását s a bocsánatkérést úgy fejezte ki, hogy megkérte szerkesztőségünket, hadd írhasson ő recenziót egy Szabó István szerkesztette kötetről (Agrártörténeti Szemle, 1961. 567–574. l.).

1956 után évtizedeken át vizsgálta azt, hogy a parasztság mekkora földtulajdonnal lépett át a kapitalizmusba. Kísérletet tett az úrbéri periratok forrásértékének elemzésére, s nekilátott a megmaradt iratok és térképek alapján egyes települések, olykor kisebb régiók vizsgálatá-

hoz. A Levéltári Szemle, a Történeti-Statiztikai Évkönyv, a Statiztikai Szemle, a Történelmi Szemle, valamint több vidéki folyóirat mellett több, e témát taglaló írása jelent meg folyóiratunkban is. Többször is kísérletet tett arra, hogy országos szinten mérje fel a problémát (l. pl. „A jobbágytelek történeti-statisztikai vizsgálatához, 1786–1853” címen 1961-ben a Történeti Statisztikai Kötetek sorozatában megjelent áttekintését, majd 1973-ban „A birtokrendezési periratok” címen publikált kis kötetét), természetesen abban a tudatban, hogy a levéltári források jó részének elpusztulása után erre sok esélye nincs.

Az 1970-es évek második felétől érdeklődése Deák Ferenc alakja felé fordult. Több tanulmányt publikált, nem csupán Deáknak a jobbágyfelszabadítás előtti és utáni időszakban a felszabadítással kapcsolatos tevékenységéről, hanem kevésbé ismert politikai szerepéről is. Ekkortól szűnt meg publikálni folyóiratunkban.

Sándor Pál nem volt „könnyű alkat”. Nem volt könnyű vele együtt dolgozni, s baráti kapcsolatait is olykor megterhelték mások szemében talán fölöslegesnek tűnő viták, látszatellen-tétek. Kétségtelen azonban, hogy tudományos eredményei sokban hozzájárultak a magyar agrártörténeti kutatások fellendüléséhez az 1960–70-es években.

Gunst Péter

PÉTER GUNST

THE POLITICAL ASPECTS OF THE 1920 LAND-REFORM

By the end of the 19th century the economic development of Hungary diverted significantly from that of the Western European countries. Here industrial development was no able to absorb/take up agricultural labor surplus thus the “land question” became acute. Until the last decades of the century railway-construction and river-regulations offered jobs to the spare agrarian population and heavy migration also contributed to the easing of social tensions.

In the 1890s, however, with the emergence of the so called “agrarian-social” movements seasonal agricultural workers regularly held strikes during times of harvests to be able to increase incomes that were radically reduced during the *fin de siècle* agrarian crisis. These movements ceased dissipated after 1907 when, under pressure from the landed interest, the Austro-Hungarian Monarchy introduced new, protective trade-tariffs.

WWI meant a turning point in this respect. To peasant soldiers land was promised during the war, and the 1918/19 revolutions added to the emerging tension. Pressure grew as the “new Hungary” after the Treaty of Trianon became the country of country of landed magnates. The ratio of large estates – and of course that of the agrarian-proletariat – became a lot higher than it was in the pre-1919 landmass of the country.

Land reform could not be avoided. The first such attempt at land-reform, however, was easily corrupted by politics, more specifically by agricultural minister Gyula Rubinek, and larger estates were practically unaffected. Most of the land was distributed in the form of 0.1-0.2 ha (appr. 0.2-0.4 acres) pieces of land. For agricultural paupers even saving rents and food supplements earned from these tiny portions of land meant lots of help. At the same time, however, it was not established that land-distribution was compulsory for all, it practically depended on the will of the authorities. Those participating in anti-government movements were not involved in the reform, and those who acquired land had to demonstrate their loyalty towards the regime. This was acquired through the fact, that the new bill, introducing land-reform, was presented in parliament by recently appointed agricultural minister István Nagyatádi Szabó.

SZEMLE

ESTÓK JÁNOS–FEHÉR GYÖRGY–GUNST PÉTER–VARGA ZSUZSANNA

AGRÁRVILÁG MAGYARORSZÁGON 1848–2002

Argumentum Kiadó, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2003. 390 oldal

Az elmúlt évtizedekben számos könyv jelent meg, amelyek e korszak agrártörténetével foglalkoznak. Ezek zömmel vagy a mezőgazdasági termelés fejlődését vagy az agrártársadalom – döntően a parasztság – helyzetének alakulását tárgyalják. A jelen munka támaszkodva az agrártörténet-írás eredményeire, beleértve természetesen a szerzők saját munkáit is, tudományos igényű, olvasmányos, a széles közvélemény igényeit is kielégítő mű, amely a másfél évszázad mezőgazdaságának és agrártársadalmának történetét mutatja be.

A téma komplex tárgyalása magába foglalja a mezőgazdaság fejlesztésére irányuló legfontosabb törvények, rendeletek ismertetését, a mezőgazdasági közigazgatást és annak változását, az agrártudomány és kísérletügy terén elért eredményeket. Ez utóbbi célt szolgálja egyebek között a rendkívül gazdag képanyag is, amely egyaránt illusztrálja a tudomány által teremtett értékeket – eszközök, növények, állatok stb. –, a közreműködők és irányítók arcképeit. A képek nagy része a mezőgazdaság modernizálásának kiemelkedő időszakára, a dualizmus fél évszázadára esik. E gazdag képanyagban szerepelnek a miniszterek fényképei, sőt a tárgyalt időszak valamennyi miniszterének – önálló fejezetben – pályaképe is (82 fő). Ez kiemelkedő jelentőségű, még akkor is, ha esetenként egyetlenlenségek is megfigyelhetők, illetve ha a Mezőgazdasági Múzeum kiadásaiban megjelent háromkötetes agrártörténeti életrajzokra támaszkodhattak.

Új kiadás esetén a miniszterek mellett mások szerepeltetése is indokolt lenne. A „szocialista” mezőgazdaság irányításában, miként a gazdaságpolitika egészének meghatározásában, döntő szerepe a párt legfelsőbb vezetésének volt, a végrehajtás az állami szervekre hárult. A „csak” pártfunkcióban tevékenykedők, ha nem kerültek miniszteri posztra, méltánytalanul háttérbe szorúlnak, de vonatkozik ez olyan állami funkcióban lévőkre is, akik nem az agrártárca irányítói voltak. Ez utóbbi természetesen a korábbi idősakra is érvényes.

A már említett törvényeknek, rendeleteknek a szöveg közötti szerepeltetésén kívül önálló részt is szánnak, több mint hatszáz rendeletre történik utalás.

A könyv szerkezeti felépítése és tördelése biztosítja, hogy az egyes korszakokat tárgyaló részek csak a legfontosabb adatokat tartalmazzák.

A kronológia „Az emberiség története”, illetve „A magyarok krónikája” c. művekhez hasonlóan a lapszélén található, amely tartalmazza a legfontosabb eseményeket, kiterjedve az agráriummal összefüggő politikai, gazdasági és gazdaságpolitikai események bemutatására, beleértve a különböző kiállítások, konferenciák, agrárszervezetek, oktatási intézmények alapítását is. E rész gazdagságára elegendő annak megemlítése, hogy itt kilencszáz, zömmel terjedelmes ismertetés olvasható az egyes dátumokhoz kapcsolódva.

A mezőgazdasági termelés fejlődésének jó áttekintését szolgálja a gazdag táblázati rész, amely az 1880–1914, valamint a két világháború közötti évek termelési eredményeit: vetésterület, termésmennyiség, átlagtermés, állatállomány megoszlása, gépesítés, paraszti rétegződés, birtokmegosztás stb. öleli fel. (Kár, hogy az 1945 utáni anyag ezekre nem tér ki.)

A könyv három fő fejezetre tagozódik: 1848–1919, 1919–1945 és 1945-től 2002-ig.

Az első részben önálló fejezetet képez az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, az önkényuralom évei, a dualizmus, valamint az I. világháború és a forradalmak ideje.

Ezek a részek a mű egészének közel felét ölelik fel. E rész szerzői *Estók János és Fehér György*. A dualizmus korszakát a nagyobb lélegzetű történeti – beleértve az agrártörténeti feldolgozásokat is – művekhez hasonlóan két részben tárgyalják: 1867–1890, illetve 1890–1918. Ezt a felosztást alkalmazzák e rész szerzői is. Az agrártörténet szempontjából különös jelentőséggel bír, hogy a mezőgazdaság irányítását 1889-től önálló Földművelésügyi Minisztérium látta el.

Az 1919–1944-es anyagrészt *Gunst Péter*, míg az 1945 utánit *Varga Zsuzsanna* írta.

Az egyes fejezetek szerkezete az alapvető szempontokban egyező, de egyáltalán nem tekinthetők mechanikusnak. Nyilvánvaló, hogy egy-egy rövid időszak tárgyalása szükségképpen eltér a több évtizedet felölelő részekétől, a terméseredmények fejlődési dinamikája statisztikailag csak több év viszonylatában ragadható meg.

Az 1848–49-es forradalom tárgyalásánál a szerző alapvető megállapítása, hogy „a parasztság változásának gyökerei a XVIII–XIX. század fordulójára nyúlnak vissza, de 1848 jobbágyszabaddító, jogegyenlősítő törvényei alkották az átalakulás visszavonhatatlan mérföldkővét”. A jobbágyszabaddítás, az úrbéres parasztság földtulajdonhoz jutásának tárgyalása mellett bemutatásra kerül a Földművelés- és Kereskedelemügyi Minisztérium létrehozása, szervezeti felépítése, működésének nehézségei stb.

Az önkényuralom éveit tárgyaló részben a politikai jogfosztottság, az adórendszer ismeretése mellett méltán kiemelt téma a jobbágyszabaddítás újraszabályozása, az 1853. évi úrbéri pátens és a kárpótlási és földtehermentesítési nyílt parancs és hatásának ismertetése.

A tőkés fejlődés szempontjából jelentős volt a kettős vámhatár megszüntetése, a mérték- és súlyrendszer, a vasút-, a posta- és távíróforgalom egységesítése, még akkor is, ha ezek egy egységes birodalom megeremelésének céljából fakadtak. A gazdasági szervezetek tekintetében kiemelkedő a Pesti Áru- és Értéktőzsde létrehozása. A pénzüzetek siralmas állapotában eredménynek tekinthető a Magyar Földhitelintézet alapítása.

A dualizmus rendszerének tárgyalását az államhatalmi, valamint a helyi önkormányzati szervek kiépítésének ábrázolásával indítja a szerző, részletesen ismertetve a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium szervezeti felépítését és feladatkörét.

A földművelésügyi közigazgatás gyakori változtatásának nyomon követése a könyv egyik központi témája, de nem minden esetben indokoltan. Elegendő lehetne azokra az időszakokra összpontosítani, amikor összevonásra, illetve szétválasztásra kerül sor, az osztályok részletes felsorolása túllépi egy ilyen munka kereteit, ez önálló hivataltörténet esetében lehet indokolt.

A dualizmus tárgyalása során, miként a két világháború közötti anyag részben is, kiemelkedő helyet foglal el a mezőgazdaság korszerűsítését szolgáló kísérleti intézetek létesítése, a fajtanemesítések, gépkísérleti állomások stb. A termelést károsan érintő események – marhavész, filoxéra stb. – parancsoló szükségszerűséggel követelték meg a kísérletügy előtérbe állítását, ugyanúgy, mint az oktatás, kiemelten a szakoktatás fejlesztését. A szakmai ismeretek terjesztésében fontos szerepet töltöttek be a népszerűsítő kiadványok, a Mezőgazdasági Múzeum létrehozása, a szakajtó stb.

A mezőgazdaság fejlesztésében és az agrártársadalom életében jelentős volt a mezőgazdasági jogszabályalkotás, aminek ismertetése ugyancsak végigvonul az egész könyvön. A dualizmus időszakában kiemelkedő jelentőségük: az erdőtvény (1879. évi XXXI. tc.), az állategészségügyi (1874. XX. tc.), a telepítési (1894. V. tc.), valamint a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről (1894. XII. tc.) szóló törvények.

Újszerű értékelését olvashatjuk az 1898. II. tc., valamint az 1907. XLV. tc.-nek, amikor is azok pozitívumai, az agrárszegénység sorsát javító vonásai kerülnek kiemelésre. E két tör-

venyt illetően szerepel ugyan, hogy „rabszolgatörvény” és „deresztörvény”, de hogy miért így vonult be a történeti irodalomba, arra nincs utalás.

Az agrártársadalom bemutatása, nyilván terjedelmi okokból, csak a parasztságra terjed ki, ami sokoldalú és színvonalas: magába foglalja a rétegződéseket, az életmódot, a kultúrát. Mindezt gazdag képanyag teszi élményszerűvé.

Az agrártörténetet tárgyaló munkában központi helyet kell elfoglalnia a termelés fejlődésének. A kötet, ha az egyes fejezetek nem is azonos részletességgel, e feladatának is eleget tesz. A dualizmus időszakát tárgyaló rész, követve a történeti feldolgozásokban kialakult – már említett – gyakorlatot, két időszakban tárgyalja e kérdést. E témát – mármint a termelés fejlődését – indokoltabb lenne együtt, vagyis az 1867–1914 közötti időszak fejlődését összehasonlítani, annál is inkább, mivel a statisztikai adatok alapján történő részletes ábrázolásra az 1880-as évektől van lehetőség, illetve a könyv ekkortól tárgyalja, másrészt e fejezetek terjedelme sem követeli meg a külön tárgyalást, s végül a termelés fejlődése tekintetében az 1880-as évek nem jelentenek korszakhatárt.

A dualizmus időszakának ábrázolása tekintetében, a már említettekén kívül, külön is kiemelendő a fajtanemesítés, a kísérletügy, a ménesbirtokok gazdálkodásának ábrázolása. Ugyancsak elismerésre méltó az élelmiszeriparnak a mezőgazdasági termeléssel kölcsönhatásban való tárgyalása.

Az első világháborúval foglalkozó rész a lakosság élelmiszer-ellátására és az ezt befolyásoló tényezők ismertetésére, míg a forradalmak idejének vizsgálata a földkérdésre összpontosít.

A Monarchia felbomlása és a trianoni békeszerződés új helyzetet teremtett a mezőgazdaság fejlődési feltételeiben is. A háború után a mezőgazdaság dezorganizáltsága, a termelés erőteljes visszaesése, a tőke- és hitelhiány okozott komoly nehézséget, majd a piaci értékesítési viszonyok kedvezőtlené válása jelentett rendkívül súlyos problémát a mezőgazdaság, a mezőgazdasági termelők, de az ország egészének is.

Az 1919 utáni korszak tárgyalása, amelynek szerzője *Gunst Péter*, ennek megfelelően – indokoltan – a nemzetközi körülmények változásával, a belső és külső piaci viszonyok, valamint ezekkel összefüggésben a mezőgazdasági termékek ár helyzetének taglalásával indul.

Az 1920-as évek közepére bekövetkezett gazdasági stabilizáció 1929-ig konjunktúrát teremtett a mezőgazdaságban is, amit szinte katasztrofális válság, majd 1937–1938-ig tartó pangás követett.

Mindezen kérdések részletes elemzése mellett a vizsgálat kiterjed a mezőgazdaság 1920 utáni szerkezetének változására, a mezőgazdaságnak az ország gazdaságában elfoglalt szerepének ismertetésére.

A mezőgazdaság fejlődési feltételeinek ábrázolása keretében kerül sor a termelési ciklusok rövid, összefogott ismertetésére, amely a két világháború közötti időszak egészét átfogja. E rész több, mint a termelési ciklusok ismertetése, döntően az értékesítési és árviszonyok elemzése.

A kötet 2. fejezetének terjedelmileg is jelentős részét teszi ki a mezőgazdasági termelés rendkívül alapos tárgyalása, mind a növénytermelést, mind az állattenyésztést illetően. A növénytermelés ismertetése egyaránt kiterjed a szántóföldi termelés mellett a szőlő- és gyümölcsstermelésre, a rét- és legelőgazdálkodásra és az erdőhasználatra is. A szántóföldi termelés bemutatása minden növényféléseget felölel, csak utalásszerűen említve például az ipari növényeket, ahol nyolcféle növény ismertetése szerepel.

Az állattenyésztés fejlődésének vizsgálata ugyancsak teljes körű, a szarvasmarhától a baromfitenyésztésen át az őszvértartásig terjed.

A mezőgazdasági termelés tárgyalása regionális, és ahol a statisztikai adatok arra lehetőséget adnak, birtoktípusonkénti részletezésű.

A két világháború közötti mezőgazdaság fejlődésének mérlegét a Nyugattól való lemaradás, valamint a kelet-európai országokhoz viszonyított előny további fokozódásában vonja meg

a szerző. Az agrárválság, az Európa-szerte alkalmazott autarchiás gazdaságpolitika viszonyai között történtek ugyan erőfeszítések az állam részéről a minőségi termelés fokozására, amit a könyv részletesen ismertet is, de ezek jelentősebb előrelépéshez nem voltak elegendők.

Az állami szerepvállalás elsősorban az értékesítés támogatásában nyilvánult meg. A könyv új kiadása esetén indokolt lenne e problémakör részletesebb tárgyalása, mindenekelőtt az 1930–1941 között érvényben volt „Mezőgazdaság megsegítésére szolgáló alap” működésének ismertetése.

Pontosítást igényel az „egykezeket” tárgyaló rész; az egyes termékek értékesítése tekintetében az értékelés pontos, ugyanakkor olyan megfogalmazás is található, miszerint az egykezek „sajátos földművelésügyi szervezetek”. A valóságban ezek mezőgazdasági termékértékesítő szervezetek.

A könyv új kiadása esetén az állami beavatkozás keretében kívánatos lenne foglalkozni a gazdavédelmi intézkedésekkel és azoknak a mezőgazdasági termelők egyes rétegeire gyakorolt hatásával is. Ennek keretében sor kerülhetne az agrártársadalom teljesebb körű bemutatására.

A parasztság helyzetének tárgyalása az adott területi korlátokat figyelembe véve – a szerző e témakörben is gazdag irodalmi munkássága alapján – kiérlelt, alapos, sokoldalú és összefogott.

A második világháború időszaka tárgyalásának középpontjában az élelmezési helyzet s ezzel összefüggésben a beszolgáltatási rendszer, az árszabályozás, a mezőgazdaság fejlesztési törvény stb. áll.

A kötet harmadik nagy fejezete, amely az 1945-től napjainkig terjedő időszak agrártörténetét tárgyalja, Varga Zsuzsanna munkája. E fejezet elemzésének középpontjában az agrárpolitika vizsgálata, szakaszainak bemutatása áll, szoros kapcsolatban az általános politikai, gazdaságpolitikai és külpolitikai összefüggések és meghatározottságok tárgyalásával. A mezőgazdaság és az agrártársadalom fontossága e korszakban is kiemelkedő maradt. Következett ez a parasztságnak a társadalomban elfoglalt arányából, valamint a mezőgazdasági termelésnek az ország gazdaságában, nem utolsósorban a külkereskedelemben, pontosabban a kivitelen betöltött szerepéből.

Az agrárpolitika szakaszai azonosak az általános politikai és gazdaságpolitikai szakaszokkal. Ebből következően egy-egy szakasz esetleg csak egy-két évet ölel fel. Ilyen körülmények között a termelés fejlődésének statisztikai ábrázolása e rövid szakaszokban nem vizsgálható, így értelemszerűen a fejlődésre ható gazdaságpolitikai feltételek állnak a tárgyalás középpontjában. Emellett indokolt lenne a termelés fejlődését – hosszabb távon – önálló fejezetben bemutatni és elemezni. Erre annál is inkább szükség lenne, hogy a folyamatosság meglegyen a korábbi fejezetek és e rész között. A mezőgazdaság irányításával foglalkozó részek rovására ez egy új kiadásban megoldható.

Mindezeket figyelembe véve is a korszak agrártörténeti ábrázolása sokoldalú, magába foglalja a háború utáni gazdasági helyzet ismertetését, a háborús károk bemutatásától kezdve a lakosság élelmeszer-ellátását, a beszolgáltatási rendszer változásait stb.

Korrekt értékelés olvasható a földreform jelentőségéről, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezésének szakaszairól s ezekkel összefüggésben a parasztpolitika alakulásáról, a parasztság helyzetéről.

A tárgyalt időszak gazdaságpolitikájának megítélésében mind a közvéleményben, mind a szakmai irodalomban jelentős eltérések, olykor szélsőséges vélemények uralkodnak. A szerző értékelése tudományosan megalapozott, higgadt, a történeti folyamatokat sokoldalúan elemzi, nem hallgatva el az elkövetett hibákat, sőt bűnöket sem, mindezeket tényekre alapozva ábrázolja, nem feledkezve meg az eredményekről sem.

Az agrárpolitika középpontba emelésének tárgyalása egyben jelenti az agrár- és a parasztpolitikával kapcsolatos, a párt felső vezetésében megnyilvánuló ellentétek ismertetését is, ami már a kezdetektől jelentkezett.

A termelészövetkezeti átszervezést követő gazdasági konszolidáció a mezőgazdaság látványos fejlődését eredményezte, ami világviszonylatban is kiemelkedő volt. Ez az időszak a parasztság életszínvonalának, életmódjának is jelentős fejlődését hozta.

A fejlődésnek az 1970-es évek második felében bekövetkezett megtorpanása, az ország eladósodása a mezőgazdaságban és a parasztság helyzetében is kedvezőtlen változásokat hozott, amelyek végigkísérték a 80-as éveket. A könyv mindezen folyamatokat tömören, adatszerűen és színvonalasan ábrázolja, hasonlóképpen a rendszerváltás utáni időszakot is. Ez utóbbi részben a tulajdon- és a szerkezetváltozás vizsgálatát (privatizáció, kárpótlás) állítja a tárgyalás homlokterébe, bemutatva természetesen a mezőgazdasági termelés visszaesését, a jövedelmezőség alakulását, a mezőgazdasági termelők egyes csoportjai, rétegei szerint is.

A mezőgazdasági termelés és kivitel elmúlt évtizedben bekövetkezett visszaesése komoly gondot jelent az Európai Unióba való belépés küszöbén az egész nemzetgazdaság, különösképpen a mezőgazdaság és a mezőgazdasági termelők vonatkozásában. Ennek felvázolásával zárul a mezőgazdaság másfél évszázados, számos tanulságot nyújtó történetének elemzése.

A szerzők, a szerkesztők, a kiadó, a lektorok és valamennyi közreműködő maradandó, elismerésre méltó munkát adott az olvasók kezébe.

Szuhay Miklós

A REFORMER TESSEDIK

Tessedik Sámuel összegyűjtött írásai

Válogatta, szerk. és jegyzetekkel ellátta: *Bálint Péter* (főszerk.),
Pestiné Darida Ida, Szilvássy Orsolya, Timárné Hunya Tünde
Tessedik Sámuel Főiskola, Szarvas, 2002. 427 oldal

A kötetet a szarvasi evangélikus lelkész születésének 260. évfordulójára jelentette meg a nevével viselő integrált főiskola. Dr. Patay István, az intézmény rektora előszavában joggal emeli ki, hogy Tessedik egyszerre volt lelkész, iskolaalapító, gazda, növénynevelő, vidékfejlesztő s általában innovátor. A könyv az első modern kiadvány, amely az életműből a jelenleg elérhető legteljesebb válogatást tárja elénk és terjedelmes, precíz bibliográfiával egészül ki.

Tessedik Sámuel papi hivatala ötvenéves jubileumán készítette el Önéletírását, ami a kötet első dokumentuma. Beszámol arról, hogy már ifjúkorától érdekelte a gazdálkodás, így a gyümölcsfák alföldi telepítése, a gabonatermesztés, a szarvasmarha-tenyésztés, és ő volt „a szarvasi selyemgyártó”. Gyakorlati gazdasági iskolájában a XVIII. század végén jó keresztény és ügyesen gazdálkodó parasztokat akart nevelni. Az ott tanulók több mint hatvanféle munkát végeztek, felkészítvén őket jövődi életpályájukra s általában a föld jobb művelésére, az ipar felvirágoztatására. A szarvasi iskola Tessedik-féle gyakorlatias tanrendszere korában követendő példává vált. Állandóak voltak az agrártermelés különböző ágaiban a hatékonyság növelését szolgáló kísérletek, amelyek komoly eredménnyel jártak. Emellett Tessedik munkát szerzett a szegényeknek, és munkáját elősegítő gazdasági utazásokra indult. A fentiek után meglepő az intézet 1806. októberi megszűnése. Tessedik reálisan ítélte meg, hogy a mezőgazdaságbeli újítások terén mitől fosztották meg ezzel a régiót és az országot. Ekkor az intézet könyvtárában már közel 200 gazdasági, technológiai és statisztikai mű volt. Tessediknek vigaszt jelenthetett, hogy a XIX. század elején felkérték az orosz tan- és gazdasági rendezésére, a keszthelyi Georgikon mellett ülnökké és munkatárssá választották.

Végezetül lényegesnek ítéljük, hogyan értelmezi az immár beteg lelkész a falusi papok „tágn vett hivatását”, ami szerint maga is cselekedett.

A következő Tessedik-mű „A parasztember Magyarországon”, amelyben a szerző az előrelépés elmaradásának okait és a teendőket igyekszik feltárni. Az előbbieik közül megemlítenénk a királyi rendeletek hibás felfogását, a gyakorlati gazdasági iskolák hiányát, a természeti és a gazdálkodási ismeretek hiányosságait stb. Tessedik úgy véli, hogy a paraszti szántó-földi és kertművelés, az állattartás „jobbítása” csak a földesurak és a „vármegyei inspektórok” segítségével indulhat meg. Merész gondolat, amikor azt írja, hogy nem lehet a paraszttól szorgalmat várni, amíg „ő maga saját földjét nem bírja”, vagy legalább osztott földjén nem teheti azt, ami javára szolgál. Tessedik szerint „ha az ember a parasztnak szabadságot és saját jószágot szerez”, az az országnak való szolgálat, s „mennél nagyobb a szabadság [...], annál könnyebb az adót megszerezni és befizetni”. Káros, hogy a paraszt csak nagy veszteséggel adhatja el termékeit. Tessedik falusi rendtartásával modern arculatú és progresszív életvitelű falu jönne létre. Csak példának emeljük ki a földművelés jobbítását szolgáló, vagy a gyümölcsfák meghonosítására irányuló „rendeléseket”. A szerző 26 pontban, táblázatban hasonlítja össze „az ó és az új rendbe vett falu” tulajdonságait: az utcától kezdve a lakosságon, a szántóföldi munkán, a selyemhernyó-tenyésztésen, a méhészeten, a kerti veteményeken át a falu tisztántartásáig. Tessedik tudatában van a fenti átalakulással kapcsolatos nehézségeknek, de reméli, hogy az álom valósággá válik.

Szarvas mezőváros gazdasági krónikáját (Szarvasi nevezetességek főcímmel) Tessedik 1805-ben, először a megírás szempontjait ismertetve, majd a XVI. és XVII. századi, azután pedig évek és témák szerint a következő század eseményeit pl. a földműveseknek, gazdáknak, néptanítóknak szóló tanácsokkal ellátva, alkotta meg. A szarvasi lelkész a helység és az iskola szabályozását/szabályzatát összekapcsolta pl. a selyemhernyó-tenyésztés meghonosításával, a selyemkultúra emelésével. A rendezett mezővárosban Tessedik gyakorlati gazdasági iskolája az eperfák ültetésével, a selyemtermelés volumenével és a megművelt szikes földön való lucernatermesztéssel példát mutatott a helybeli parasztságnak. Tessedik jól látta Szarvas szabályozása politikai, finansziális és szubjektív feltételeit és a felmerülő nehézségeket. A Köörös áradásainak megakadályozására töltéseket és csatornázást javasolt, mivel így a helység biztonságosabb lenne, vízimalmokat építhetnének és új termőföldhöz jutnának.

Tessediknek egész életében szívügye volt az agrárium és a parasztság szükségleteit kielégítő szarvasi gyakorlati gazdasági (szorgalmatossági intézete) iskolája. 1792. május 9-én és 10-én két előterjesztést tett e tárgyban a tekintetes Királyi Bizottságnak. Előadta, hogy a parasztiifjaknak a mezőgazdaság különböző ágaiban való jártasságra van szükségük, amit elősegít pl. gazdasági könyvtára és iskolája gyakorlókertje, ahol a tanulókat a munkára nevelik. Rámutatott, hogy munkájával és adományával a tanulók és Szarvas közönsége is hozzájárult az intézet megalapozásához. A tananyag leírásánál utal a gazdasági és számviteli okmányok megszővegezésének, a földrajzi ismeretek, az iskolakertbeli sajátkezü munkák fontosságára.

Tessedik éles szemmel veszi észre a Tisza-vidék gazdasági fejlődésének akadályait, így pl. a rossz földeket, a takarmányozás hibáit, az állatjárványokat és a mezők, rétek egymástól és a falvaktól való nagy távolságát, és ezekre mindig megoldásokat is ajánl. 1791 szeptemberében 12 §-ban foglalta össze véleményét a Kulturális Bizottságnak az iskolaügyről. Kiemelte, hogy a falusi iskolákban elhanyagolják a fizikai nevelést és megengedhetetlen, hogy a parasztyerekek nem ismerik a földet és terményeit, holott az utóbbiakat a lakosság az ő kezük-ből várja. Rámutat, hogy gyakorlati gazdasági iskolájában a gyermekek a hajlamuknak megfelelő munkát választhatják, másrészt a munkálatok a helyi körülményekhez igazodnak. Lényegesek Tessediknek a szarvasi gyakorlati gazdasági intézet tananyagához fűzött megjegyzései. A parasztnak ismerniük kell a természetet, a földművelési, állattenyésztési, kertész-

ti, méhészeti és szőlészeti munkák elvégzését tanítsák meg a falusi iskolákban a tanítók. A fiatalok ismerjék meg a jószágok betegségeit és a gyógymódokat. Tessedik az előbbieket, csakúgy, mint a falurendezést, gyakorlatiasan és a korszerűsítés igényével közelítette meg. A fenti munkákkal kapcsolatos tudnivalóknak szerinte szerepelniük kell a Pest és Békés megyei nagyobb falusi iskolák tankönyveiben.

A kötet Tessediknek a szarvasi gyakorlati gazdasági intézet alapítása és megszűnése okával, eredményeivel, az iskola előadásainak terveivel és 1779 és 1806 közötti működésével foglalkozó írásaival fejeződik be. A lelkész jól látta, hogy az iskolák alapításához anyagi fedezet és képzett pedagógusok kellene, másrészt védett földterület a mezőgazdasági kísérletek céljára. Iskolája megszervezése kapcsán Tessedik szólt a felvilágosult királyok, Szarvas község, az egyházi közösség és a Harruckernek támogatásáról, valamint a magyar és a külföldi közönség élénk érdeklődéséről. A gyakorlati iskolában bemutatták a korszerű gazdálkodást, a talajműveléstől kezdve a termények értékesítéséig. Gépekkel és más eszközökkel 38 munkafolyamatot végeztek. Tessedik intézete még az 1794-es aszályos évben is szép eredményeket ért el. 1797. május–júniusi röpirata jól mutatja, hogy a jeles innovátor a gazdasági és a kulturális iskolaügyeket mindig összefüggéseikben szemlélte. A gyakorlati gazdasági iskola tevékenységi köréből kiemelnénk pl. a talajjavítást, a kertművelést, a selyemtermelést, a méhészetet, a háztáji gazdálkodást és a falurendezés megvalósítását. Tessedik intézetének két évfolyamra szóló tevékenységterve (tanmenete) tervszerűséget és a helyi természeti, gazdasági és társadalmi körülmények figyelembevételét tükrözi. 1801-ben írott újabb tervében 12 pontban foglalta össze a tananyagot és a tanítás módját, pl. hogyan kell a terményeket a legelőnyösebb módon nevelni, feldolgozni és értékesíteni. Tessedik a társadalom értelmes, szorgalmas és boldog tagjaivá akarta formálni tanítványait. Amikor a szarvasi lelkész 1807 májusában intézete huszonöt éves történetére visszatekint, az eredmények és elismerések mellett joggal (és szomorúsággal) állapítja meg, hogy nem állt rendelkezésre elegendő tőke a megjavított gazdálkodáshoz szükséges földekre, a könyvek és a gazdasági felszerelések gyarapítására és az új, vállalkozó szellemű oktatók fizetésére, aminek következménye az lett, hogy az ország felvirágzásához elengedhetetlen mezőgazdasági tudományok és korszerűsítő kísérletek háttérbe szorultak.

Bálint Péter főszerkesztő a könyv végén ismerteti az életmű közlésének elveit. Az eredetiben idegen nyelvű (túlnyomórészt német) írásokat korábbi, pl. A parasztok állapotáról Magyarországon (szerk.: Zsigmond Gábor, Bp. 1979.), művek alapján közölték, meghagyva, de ki is egészítve a korábbi megjegyzéseket. A szövegeket – a tájnyelv megőrzése érdekében – csak a legszükségesebb esetekben, a jobb megértés érdekében korrigálták. A Pestiné Darida Ida által összeállított bibliográfia az eddigi legrészletesebb és legpontosabb a Tessedik-életműről, nagyban segítve így a kutatók és az érdeklődők munkáját. Első része a Tessedikről írt műveket, a 2. a lelkész írásait, a 3. Ruisz Gyula kéziratos gyűjteményének anyagát (ami megtalálható a Tessedik S. Főiskola könyvtárában, Szarvason), a 4. a Tessedik életére, irodalmi és gazdasági működésére vonatkozó adatokat és lelőhelyeiket közli, az utolsó rész pedig Kossuth Lajosnak a témával kapcsolatos kiadatlan leveleiből ad válogatást. Végezetül az olvasó figyelmébe ajánljuk a képek közül pl. A parasztember Magyarországon c. mű mellékletét és A rétek igazításának új módjáról szóló írás (Buda, 1800) Tessedik innovatív agrár-elképzeléseire nagyon jellemző címlapját.

Kurunczi Jenő

PETERCSÁK TIVADAR

NEMESI ÉS PARASZTI KÖZBIRTOKOSSÁGOK HEVES MEGYÉBEN (XVIII–XX. SZÁZAD)

*Studia Agriensia 23. – Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Dobó István Vármúzeum,
Eger, 2003. 302 oldal*

Petercsák Tivadar ismertetésre kerülő könyve kapcsán legelőször azt láttam, hogy a szerző a címben csak Heves megyét ígéri bemutatni, de ennél mégis többet ad. Nevezetesen, a bevezetőnek szánt, „A falusi gazdasági közösségek történeti kérdései és törvényi keretei” című részben általános, országosan is használható összefoglalást ad. Napjainkban, amikor az érdeklődés ismét a birtokközösségek, sőt itt-ott azok történeti kérdései felé fordul, a jelen könyvben közölt összefoglalás ismerete nélkülözhetetlen. A később tárgyalandók miatt ki kell emelnünk a szerző azon helyes megállapítását, hogy a volt nemesi közbirtokosságok elsősorban a szokásjog, míg a jobbágyi-paraszti eredetűek országos törvények, rendeletek alapján szerveződtek. A miertre adandó válasz benne van a könyvben, de talán erről hangsúlyosabban is lehetett volna szólni. Én itt ennek csak egyetlen vonatkozására mutatnék rá. Ez pedig a dualizmus kor szabadelvű társadalom- és gazdaságpolitikája. Akkor, a régi „k. und k. időkben” a liberális alapelve volt mások jogainak csorbíthatatlansága. Ezek a jogok lehetnek történelmileg szerzetek – például a nemesi közbirtokosságok esetében –, de lehetnek újak is – például az éppen itt is tárgyalt volt úrbérések, zsellérek közbirtokossága esetében. Tehát a törvényhozás nemcsak azért nem „háborgatta” törvénnyel a (volt) nemesi birtokosságokat, mert az országgyűlésben főleg az ő képviselőik ültek, hanem a történelmi alapon kialakult helyzet, az így szerzett jogok, az így már működő szervezet miatt sem. Minderre ismert példaként hoznám fel a Petercsák könyvében is szereplő székely közbirtokosságokat. Mivel azok is történelmileg kialakult szervezetek voltak, a „mások jogainak tiszteletben tartásán” alapuló törvényhozás sokáig nem foglalkozott velük. Csak évtizedek múltán, amikor a székelyföldi erdőpanamak országos hírűvé váltak, illetve a székely kivándorlás komoly nemzeti kérdésként merült fel, szült közbe a törvényhozás – kevés sikerrel.

Végül a történelmileg kétféle gyökerű közbirtokosság szétválasztásával kapcsolatban nem mulaszthatom el még egy kérdésre felhívni a figyelmet. Addig, amíg a hagyományos, nemesi alapú közbirtokosságok tudtak élni az autonómiájukkal, a paraszti alapúak esetében ez csak fokozatosan, jobbra a két világháború közötti időszakra alakult ki. Azon időszakig elsősorban csak a rájuk – csúnya szóval mondva – „oktrojált” előírásoknak, adminisztrációs feladatoknak igyekeztek megfelelni, még akkor is, ha kint a faluban vagy a határban rendben mentek a dolgok. Mindennek bizonyosága az olvasó előtt is nyilvánvaló. Elég csak az előrenyomatott, a vármegye által kiadott, különféle közbirtokossági „események” alkalmával kitöltendő formanyomtatványokra pillantani. Ezen illusztrációk közlését egyébként a könyv egyik nagy erényének tartom.

A közös erdőből való részesedés a néprajztudomány kedvenc témája. A szerző itt nem esett túlzásokba, nem igyekezett a nyílhúzás, illetve a különféle használati módok jogosultságát, jogosulatlanágát ecsetelni, netalán a korai feudálisizmusig, sőt az ősi birtokközösségekig visszavezetni. Egy dolgot azonban meg lehetne Heves megyével kapcsolatban is említeni. Ez pedig a Mária Terézia-féle, 1769. évi erdőrendtartás 46. §-a. Eszerint a szegényeknek hullfaszedési „kedvezmény” – mint szerzett jog – jár. Tehát a jobbágyfelszabadítás után ezt nem kellett a földesúri és volt jobbágyi erdők elkülönítése során megváltani. Következésképpen a jog (a szerzett jog) a XIX. században is fennmaradt. Így a könyvben idézett, a közbirtokosok által hullfával kiegészített „nyilas járandóság” ezért nem fájhatott senkinek, ezért nem szólha-

tott senki az „élelmes” birtokostársra, netalán falusi nincstelenre. Az természetesen további kérdés, hogy ezen jog érvényesítését időre, helyre vagy eszközre vonatkozóan a birtokosság, a község vagy más korlátozhatta, de nem tilthatta meg. A tiltás majd csak 1945 után jelent meg, amikor az elmúlt évszázadok szerzett jogai egy csapásra korszerűtlenné váltak.

Az erdők értékét, netalán felhalmozási, tőkeképző szerepét a könyv több részében megtaláljuk. Én itt csak a 171. oldalon idézett felsőtárkányi példát említeném meg. A tárkányiak 1922-ben akácot (feltehetően annak csak faállományát) adtak el, és a befolyt összegből tenyészvikát vásároltak. Szintén felbukkan az is, hogy az erdővásárlást gyakran legelőnyeres céljából határozták el. Ez addig, amíg az ötvenes években nem tiltották meg az erdei legeltetést (szintén még mint a feudalizmusban gyökerező, szerzett jogot), általános volt. A mai, ökológiai szemléletű gazdálkodással természetesen sem a hullfaszedés, sem az erdei legeltetés vagy a lombtakarmány-gyűjtés nem egyeztethető össze. Az más kérdés, hogy ma már sem az emberek nem vállalkoznának ilyen munkára, sem pedig „erdőket ostromló” állatállomány sincsen.

Erdészeti szempontból hadd jegyezze meg egy-két hibát is. Az első a 197. oldalon kifejtettekkel kapcsolatos: az akác nem újul fel magfájról, ezért az ezzel kapcsolatos gondolat rossz. Javítandó a 219. oldalon szereplő „járási erdőfelügyelőség” is. Járási erdőhivatal vagy erdőgondnokság volt, de járási erdőfelügyelőség soha. Ezek a tévedések semmit nem vonnak le a könyv erdészettörténeti szempontból is nagy értékéből. Legfeljebb arra hívják fel a figyelmet, hogy a lektorálás során nemcsak a témában általában jártas néprajzosokat, hanem másokat is meg lehetett volna kérni az átnézésre.

Hadd dicsérjem meg a könyv kiállítását, az igen-igen kevés nyomdahibát. Manapság, amikor minden gépíró műszaki szerkesztői feladatra vállalkozik, illetve bizonytalanabbnál bizonytalanabb vállalkozóknak van nyomdai előkészítő, illetve sokszorosító üzeme, Petercsák Tivadar szerencsésen választotta ki azokat, akik könyvének gondolati tartalmát formába öntötték. A közölt fényképekhez viszont lenne egy megjegyzésem. Például a 160. oldalon lévő kép, a „Kecskenyáj hazatérőben” című, homályosságával és témájával az olvasót kimondottna Palesztinára, az ottani homokviharban terelt kecskékre emlékezteti. Gondolom, hogy a szerzőnek nem bibliai tájak megidézése volt a célja. Így talán helyesebb lett volna a fényképillusztrációkat összegyűjtve, egy helyen, jobb minőségű papíron hozni. Annál is inkább, mert az ötvenes–hatvanas években készült képek igazán dokumentumértékűek.

Összefoglalásként: nagyon nagyra értékelem Petercsák Tivadar munkáját. A téma felvetése, a korábban már saját maga által kidolgozott, netalán mások által közölt adatok számbavétele, új források, levéltári dokumentumok és az adatközlőktől hallottak feldolgozása mintaszerű. Ezt a bemutatást csak azzal a kívánsággal zárhatom, hogy egy-egy ilyen könyvet más megyekről, más tájegységekről is szívesen olvassék.

Oroszi Sándor

OROSZI SÁNDOR

A BÁNSÁGI VOLT HATÁRŐRVIDÉKI KÖZÖSSÉGEK (KRASSÓ-SZÖRÉNY VÁRMEGYE) ERDŐGAZDÁLKODÁSA

Erdészettörténeti Közlemények LVIII. 2003. 133 oldal

Krassó-Szörény megye a történelmi Magyarország területének egyik legérdekesebb része. A Balkánra jellemző mediterrán flóra által befolyásolt fajok, erdők itt érintkeznek a közép-európai, pannóniai medencére jellemző növényzettel. Másik érdekességét az jelenti, hogy a török kiűzése utáni állapotok rendezetté válását itt példaként tanulmányozhatjuk. Az Al-

Dunára fekvő hegy- és dombvidék (néhol még 2000 m-t is meghaladó magasságú hegyeivel), valamint az egyes hegytömböket elválasztó folyóvölgyek és ezek vízfolyásai által áztattott, alföldi jellegű területek a karlócai béke után is határt képeztek a hajdani megszálló felé, ezért a katonai őrzésről a kormányzatnak (Bécsi Helytartótanács) gondoskodnia kellett. A feladatot két határőrezred szervezésével oldották meg; részben a szerb-bánsági, részben a román-bánsági határőrezredeknek kellett a horvátországi és székelyföldi szerveződésekhez hasonlóan a határt biztonságosan védeniök esetleges külső támadásokkal szemben.

A határőrök családias emberek voltak, ezért megélhetésükről, családtagjaik foglalkoztatásáról gondoskodtak azáltal, hogy a térség erdeiben különféle használati lehetőségekhez jutottak, illetve mezőgazdálkodásra alkalmas területeket szereztek maguknak az erdők irtásával. A síkságon fekvő területek közállapotait Jókai Mór Cigánybáró című regényéből, még inkább az erre épülő Johann Strauss-féle nagyoperettből ismerhetjük meg.

Az erdők kezelését bonyolította, hogy a térségben igen jelentős bányaművelés folyt nagy faigénnyel, de az elnéptelenedett terület fokozatos benépesedésével is bonyolult helyzet alakult ki, amennyiben a rendszertelen erdő- és földfoglalásokat, használatjogokat a törvényes szabályozás nem mindig tudta követni. Ráadásul hiányoztak a megfelelő felkészültségű erdész szakemberek is, és emiatt a spontán erdőirtások igen jelentős erdőkárokat okoztak. A legeltetésre alapozott gazdálkodás nemcsak az erdőket károsította, hanem erőteljes kopárosodást is előidézett, növelve a síksági területek árvízveszedelmét.

A helyzeten az erdőkkel kapcsolatos jogok rendezésével próbáltak segíteni elsősorban a kiegyezés utáni, már országosan is szervezett, a maga idejében korszerű erdőgazdálkodás bevezetésével. Megjelent az állami erdőigazgatás, de munkáját fékeztek a rendezetlen birtokviszonyok, az erdők állapotának elégtelen ismerete, a szállítópályák kiépítetlensége, a kereskedelmi értékesítés kezdetlegessége, a fafeldolgozás elmaradott állapota.

Oroszi Sándor munkája ennek az állapotnak a fejlődését mutatja be részben a hatályos jogszabályok nyomán követésével, részben az erdőgazdálkodás leírásával. A kiegyezést követő korai kapitalista gazdálkodás szabályai szerint alakították az erdőgazdálkodást. Lépésről lépésre követhetjük, hogyan alakult ki a későbbi erdőkép, amit aztán az I. világháborút lezáró trianoni békeszerződés alakított tovább.

Az erdők állapotáról alapvetően azt lehet mondani, hogy a gazdálkodás jobbra csak hasznosításra szorítkozott; erdőművelésről, az erdők állapotának tudatos javításáról még nem lehet beszélni. Szakszerű erdőleírást először Divald Adolf készített, eszerint a hegyvidéki erdők területe 276 000 ha volt, birtokmegoszlása rendkívül változatos. A határörközösségeken kívül az államerdészeti kezelésbe vett területek nagysága is növekedett, és az egyéni elbirtoklásokból adódó kisebb-nagyobb erdőbirtokok is kialakultak. Ez jelentősen nehezítette az egységes erdőgazdálkodási rendszabályok érvényesítését, ráadásul hosszú távon szinte lehetetlen volt megszabni az erdők hasznosítását úgy, hogy se az erdő érdeke ne sérüljön, se a hegyvidékek alatti síkságok ne szenvedjenek a lezúduló hóolvadákvizektől, kiadós csapadékok vizétől.

Divald Adolf az alacsonyabb régiókban elsősorban tölgyeket talált, ezek fája volt a legkelendőbb részben a vasúti pályák és a bányászat, de az építkezések céljaira is. Feljebb azonban már bükkösök, luc- és jegenyefenyvesek foglalták el az erdők zömét. Közülük a bükk okozta a legtöbb gondot, mert fájának hasznosítására kevés jövedelmező megoldás kínálkozott. Tűzifaként értékesítették vagy hamuzsírforzésre használták. Növelte a nehézségeket az, hogy az erdők az egész térségben a megélhetés fő forrását adó állatlegeltetés szolgálatában álltak. A marhalegeltetés sem volt éppen erdőkimélő a taposás okozta talajkárosodás és ezzel a víz beszívargásának megakadályozása révén, még több kárt okozott a birka- és kecskelegeltetés, a lomb lerágásával, mi több, a lakosok téli takarmánygally-gyűjtési szokása miatt bokrosodást

indított el, így a kívánatos szálérdők minősége erősen csökkent, helyenként macchiaszerű cserjéssé silányult.

Az általános helyzetet jellemezte, hogy az erdőt a határőrök vagyongözössége szolgalm- és tehermentesen kapta meg, ügyeit választott vagyongazdálkodó szervezet intézte, nagyon gyakran a kellő hozzáértés és a kiegészítő eszközök híján kevés szakszerűséggel. A térségben fekvő községeknek ráadásul a vagyongözösségtől függetlenül is voltak erdei a birtokukban. Nem csoda, ha az elmondottak nyomán nőtt a kopár lejtők területe, beerdősítésükre pedig nem fordítottak figyelmet, de szervezett csemetetermesztés híján nem is nagyon adódott erre lehetőség.

A zavaros helyzetben az 1879-es erdőtörvény kívánt valamiféle rendet teremteni, eredményeként hiteles adatokat kaphatunk az egyes községek erdeinek adatairól is. Ezeket használta fel Bedő Albert országos erdőmester, amikor 1885-ben országos erdőstatisztikai adatokat tett közzé, ez volt akkoriban a leghitelesebb erdőkép. A rendezetlen viszonyok sokszor kikényszerítették a részleges állami tulajdonba vételt, és ezzel megkezdődött a rendszeres és a szervezettel is kiépített erdőgazdálkodás. Sajátossága volt, hogy az erdőket gyakorta lábon adták el vállalkozóknak, de a házilagos kitermelés is sok helyen érvényre jutott. A szállító-pályák hiánya azonban erősen fékezte a kitermelt fa értékesítését, a területet sűrűn behálózó vízfolyásokat sem tudták erre a célra használni, mert a szükséges duzzasztó és egyéb berendezések többnyire hiányoztak.

A vagyongözösségek alapszabályát 1879-ben fogalmazták meg először, ez a már kialakult horvát-szlavón vagyongazdálkodással egyezett. A magyar törvényeknek megfelelő szervezeti és működési szabályzat 1894-ben készült el, ennek egyik sarkalatos pontja volt a nyelvhasználat rendezése. Szükség volt rá, mert a térségben több nemzetiség élt, ugyanakkor a már kialakított magyar közigazgatás megkívánta a magyar nyelv használatát is. Az odatorozott erdészeti szakszemélyzet maga is sokféle nemzetiséget képviselt, kívánatos volt az egységesítés. Az erdőri szakvizsga letétele és az erdészhatóság gyakorlata is igényelte több nyelv ismeretét. A dolgozat részletesen leírja az egyes kezelési egységek szakszemélyzetének összetételére vonatkozó előírásokat és ennek sarkalatos kérdését, a fegyverhasználatot is.

A gazdálkodás sikerét elősegítette a tájhoz igazodó és a fahasználatokat jövedelmező módon szolgáló fafajpolitika kidolgozása. Megfogalmazásakor ügyeltek arra, hogy az erdőbirtokok jövedelmezősége megmaradjon, nehogy a vagyongözösségek erdejükről lemondjanak. A határőröknek azonban hosszú időn keresztül nem volt joguk fájuk értékesítésére, ezt a lehetőséget polgárosításuk után kapták meg. A legkeresettebb a tűzifa volt, a tölgy sarjztatása révén jutottak hozzá, ám éppen a sarjztatás fékezte az értékesebb iparifa-kihozatal elérését, márpedig építkezésekhez ezt keresték leginkább. A térség erdőpolitikájának egyik kidolgozója, Pulvermacher Gusztáv a törökmogyoró felkarolását is szorgalmazta, de jól eladható volt a sajmeggy (szivarkaszipkának) és a Damogled-hegységben őshonos feketefenyő is (építkezésekhez). Keresték a térségben gyakori cserszömörccét is, amivel a marhatenyésztés értékes termékét, a bőrt kívánták a tímárok kikészíteni.

Erdőművelési vonalon Pulvermacher Gusztáv leírása szerint a bükkösök érdemelnek említést. Természetesen is jól újultak, de a kívánatosnak ítélt fafajokat is gyakran túlnőtték. A luc- és jegenyefenyőt fokozatos felújító vágások segítségével igyekeztek fenntartani. Az ültetés és vetés, tehát mesterséges erdősítés jelei csak elvétve fordultak elő, az ilyenek alkalmazása nemegyszer abból állt, hogy az illetékes erdőőr a zsebéből vett magvakkal teleszórta a tisztásokat, így próbált záródott erdőt elérni.

Az erdővédelem terén részben a legeltetés okozta károkról kell megemlékeznünk, ezenkívül a tüzesetek voltak veszélyesek. Biotikus károsítókról a korabeli leírások bővebben nem szólnak, de előfordulásukra nem is volt sok lehetőség, mert az erdők őrizték természetes összetételüket.

Súlyos gond volt a rendszertelen fahasználatok és erdei legeltetés okozta kopárosodás is. Ezek területe akkorára nőtt, hogy külön szervezetet kellett kialakítani orvoslásukra. Ez a szervezet a II. világháborút követő alföldfásítás szervezéséhez is jó példát adott. A kopárosodás okozta kár nagyságát szemlélteti az, hogy a fátlan, legfeljebb 30%-ban borított részeken az árvíz kár km^2 -enként 62-szer volt nagyobb, mint ott, ahol az erdőborítottság elérte a 60%-ot. A kopárfásítás kivitelezéséhez elengedhetetlen feladatnak tartották a lakossági felvilágosítást, ebben tanítók, lelkészek is részt vettek. A további károsodások megfékezésére véderdőket jelöltek ki, ezzel a ma is korszerűnek tartott erdőmegosztást valószínűsítették meg: A véderdőket Fekete Lajos selmeci professzor javaslata szerint meredélyi, hegyéli és havasi véderdőkre bontva kezelték.

Nem lenne teljes az erdőkről adott kép, ha nem esne szó a mellékhaszonvételekről. A faszénítésen kívül a mészkő kitermelése, a mészégetés kapott szerepet. A vadászat nem volt még kiemelt ágazat, annál fontosabb volt a legeltetés feltételeinek megteremtése. Veszélyt jelentett a mészkőhegyvidéken élő sok vipera, főleg a térség patinás üdülőhelye, Herkulesfürdő táján lehetett erre figyelmeztető táblákat látni. Lehetőség nyílt halászatra is, több helyen pisztrángot is foghattak a sporthorgászok.

Az elmondottakat a Trianon utáni állapotokról adott összefoglaló, valamint igen gazdag levéltári és szakirodalmi jegyzék egészíti ki. A mellékletek közül a szolgálati szabályzat érdemel említést.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a török kiűzése utáni állapotokról, az erdők használatbavételéről kapunk átfogó és hiteles képet. Jelzi a magyar erdőgazdálkodás kezdeti törekvéseit, a szakképzett erdészeknek a közigazgatási viszonyokhoz alakított tevékenységét. Az alkotó szellemiség szép példáját olvashatjuk a kötetben – igen gondos és adatokkal igazolt, hiteles leírásban. Várjuk a Szerző más, kevésbé ismert erdőtajáról készített hasonló feldolgozásait.

Szodfridt István

TAMÁS JÓZSEF

A SOPRONI HEGYVIDÉKI ERDŐK TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉSE, TÁJLEÍRÁSAI A FAFAJ, ELEGYARÁNY ÉS KOROSZTÁLY VISZONYLATÁBAN NAPJAINKIG

Közzéteszi: Bartha Dénes

Erdészettörténeti Közlemények L. – Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztály, Sopron, 2001. 134 oldal + mell.

„Sopron, az erdészváros” – még valamikor középiskolás koromban, a hetvenes évek elején jelent meg ilyen címlappal az Erdőgazdaság és Faipar című folyóirat egyik száma. Vajon mi teszi Sopront „erdészvárossá”? Az említett lap cikkeiből aztán kiderült, hogy elsősorban az erdész képzést végző egyetem és középiskola, továbbá az erdészeti kutatás. És az erdők? A Tanulmányi Erdőgazdaság (amelynek létrehozásában – miként azóta megtudtam – kedves öreg barátomnak, Riedl Gyulának volt kulcsszerepe) bemutatása az Erdőgazdaság és Faipar illető számában meglehetősen érintőleges volt. Nekem ez szöveget ütött a fejembe: vajon Sopront illetően először nem az erdőkről kellene szólni és csak azután az erdészekről?

Az 1970-es évek második felében aztán én magam is szaporítottam az „erdészváros” polgárainak számát, de bevallom, hogy számomra a soproni erdők nagyobb élményt jelentettek – és itt elnézést kell kérnem egykorvult professzoraimtól –, mint maguk az erdészek és azok „képezdije”. Sopronban tanultam meg, hogy a dolgok lényegét, a történelmi materializmus szerint, azok története adja. Kárpáti László mutatott be Csapody Istvánnak, aki többek között éppen a soproni erdők történetének is jeles kutatója volt. Tőle tudtam meg, hogy a hallomásból ismert „Muck” az nem MUK-ot (Márciusban Újra Kezdjük!) jelent, hanem a jeles soproni erdész, Muck Endre (András) emlékét őrzi. Sorolhatnám még a Várhellyel és más hegyvidéki „objektumokkal” kapcsolatos – olykor nemcsak erdészeti „szakmai” – emlékeimet, de nem teszem. Csak egy soproni „felfedezéséről” szólok még, mert az már közvetlenül is kapcsolódik *Tamás József* most bemutatandó könyvéhez.

Diplomatervként a debreceni Nagyerdő egyik részletét (amit akkor éppen Lenin-parknak neveztek) írtam le. Ez számomra, végzős erdőmérnök számára meglehetősen kemény diónak bizonyult. Mégis biztattak (és itt Csapody István mellett Szappanos Andrást és Szemerédy Miklóst is meg kell említenem), hogy nekem az erdők történetével kell foglalkoznom – ha már a Lenin-parkot meg tudtam oldani...

Azóta, az erdészettörténet-írás egyik munkásaként, sokszor meggyőződhettem róla, hogy a faállomány-történetek a magyar erdészettörténeti irodalomból csaknem hiányoznak. Az okok között talán a legfontosabb, hogy a „tő melletti” erdészek, akik ezt tudják – egy élet munkája árán –, általában nem szívesen ragadnak tollat, hogy ismereteiket az utókornak megörökítsék. Ebből a szempontból kiindulva tehát külön érdeklődéssel vettem kézbe Tamás József művét, amely az „erdészváros” erdőinek egy részéről adja meg ezt a bizonyos ritka állományleírást.

A kézirat 1955-ben készült el, s a közzétevővel, Bartha Dénessel egyet kell értenem abban, hogy ezt a művet a nagy- és szakmai közönség elé kellett támi. Az erdők ugyanis 1955 óta sem „avultak el”, a történetük ott van a fákban, a talajban, az egész erdei ökoszisztémában. A közzététel módját, Bartha Dénesnek a kiadással kapcsolatos bevezetőjében leírtakat, illetve magában a könyvben megvalósultakat egy ponton azonban mégis bírálnám. Ha egy, már valamikor kiadott könyvet rendezünk újra sajtó alá, akkor általában elfogadjuk az ultima manus, az „első, kéz” elvét, ami rendszerint a még élő szerző. Egy kézirat esetében azonban szabadabban dolgozhatunk. A kézirat ugyanis csak „nyersanyag”, amit a szerkesztő – és Bartha Dénesnek erre kellett volna vállalkoznia! – mind a helyesírást, mind pedig a kifejezés- és fogalmazásmódját illetően módosíthat. Hogy jelen esetben Bartha Dénes „csak” a betűhű közlés mellett maradt, elfogadom, bár fenti véleményemet egy esetleges újabb, más kézirat kiadásakor kérném figyelembe venni.

Vitét (amely címről ekkor már természetesen csak a család tudott) Tamás József (1896–1979) írását 1956 februárjában látta el előszóval. Itt utal rá, hogy ugyan a soproni hegyvidéki erdők 1955. évi állapotát igyekszik rögzíteni, de kitér azok történetére is. Az erdőket négy tájegységbe sorolja és történetükben három időszakot különít el. A tájak: a várísi, a harkai, a brennbergi és a „Hidegvíz-Vadászházi” erdőcsoportok; míg a történeti felosztás: 1. a szakszerű kezelést nélkülöző, 1850-ig terjedő időszak, 2. az erdészeti (szakmai) szempontú gazdálkodás bevezetése és gyakorlása, 3. az 1945 utáni munkák.

A korábbi történeti adatok szerinti leírásból legelőször az erdők üzemmódját emeljük ki. A szerző helyesen mutat rá, hogy a rendszertelen szálalás és erdei legeltetés, majd a sarjzatarás az erdők leromlásához vezetett. Ebben a helyzetben a korszerű erdészeti kezelés bevezetése (1850) után nem tehettek mást, mint az erdőként nyilvántartott területeket mesterségesen, általában fenyővel újították fel, mert a fenyőcsemetékét lehetett legkönnyebben megnevelni, elültetni stb. Ráadásul a korabeli „német iskola” is elsősorban a mesterséges erdősités,

a fenyvesítést várta el a tanult erdészekről. Ebből a „korszellemből” Sopron sem maradhatott ki, bár Tamás József sajnálja, hogy a rezgő nyarat és a nyírfát visszaszorították, holott azokkal nem volt olyan gond, mint például a tölgyek felújításával.

A fajokkal összefüggésben kitér a vadkár kérdésére is. A jegenyefenyő felújításával kapcsolatban írja: (121/h. erdőrészlet) „1921-ben még gyönyörű kefesűrű jegenyefenyő újulat volt alatta 30–40 cm magassággal. 1921-ben én mint akkor még laikus főiskolai hallgató is sokszor elgyönyörködtem benne és ez a szép emlék még ma is teljes egészében emlékezetemben van. Ilyen képet csak az én őshazámban, a Gyergyói havasokban láttam. Hogy akkor ilyen szépen felújult, okát azzal magyarázom, hogy az első világháború alatt és utáni zavaros időkben a vadállományt teljesen kipusztították, amint a vadállomány gyarapodott és mint rezervátum, óvásban is részesült, ahol a jegenyefenyőt lassanként lelegették. Azóta is több ízben teljesen bevetődött, de a szarvasok és őzek évről-évre lelegetik. Ideje volna véget vetni ennek a vadgarázdálkodásnak.”

A szerző az erdők történetébe beleszövi a város és környéke történetét is, mivel minden politikai esemény valamilyen földrajzi környezetben játszódik le. Így olvashatunk a várhelyi ásatásokról vagy például a bánfalvi katonai temetőről, továbbá a 93-as (várisi) taggal kapcsolatban: „A német hadsereg a Turistaház környékén több mint 300 gépkocsiját rejtette el, telefonközpontját itt rendezte be, s ezt a részt az angol, amerikai légierők 1944. december 5-én végigbombázták. A Turista Szálló külön pavilonja megsemmisült, a Lóvér Szállók tönkre mentek, a szálló mögötti fenyvesek tönkre mentek. A Princz pihenő előtti szép sarokig minden elpusztult. A derékba tört, szilánkszerű fenyőket ki kellett vágni.”

Az erdők jóléti, üdülést-pihenést, kirándulást szolgáló tartozékait is részletesen ismerteti. Példaképpen csak a „Nándor hegyen” lévő kilátó tönkremenetele feletti sajnálkozását és a „Bánfalvi halálszikla” eseményeinek, tragikus nevezetességének leírását említjük meg.

Kitér az erdészeti kutatást és oktatást segítő berendezésekre, illetve módszerekre. Például a 98/h. erdőrészlettel összefüggésben: „1954-ben gyantázták. Az ERTI [Erdészeti Tudományos Intézet] kísérleti területe. Itt alkalmazták a két tükrös lengyel módszert.” A 80-as taggal kapcsolatban ezt írja: „A [z Erdészeti] Technikum 1953-ban átgyéřítette.” Tehát a soproni erdők még sincsenek meg az „erdészváros” erdészei nélkül!

S ezzel visszajutottunk kiindulási gondolatunkhoz. Legyenek állománytörténeti leírások szerte az országban, mert csak ezek alapján tudunk egy-egy vidék erdőgazdálkodásáról hosszú távon is használható ismereteket gyűjteni!

A másik következtetésünk csak az lehet, hogy az „erdészváros” szakemberei között minden bizonnyal ma is vannak olyanok, akik folytatni tudják Tamás József munkáját. Nevezetesen: a soproni hegyvidéki erdők 1955 utáni állománytörténeti adatait közzé tudják tenni. S így – reményeink szerint – „Sopron, az erdészváros” példát tud mutatni más településeknek abban, hogy erdeik történetét megörökítsék. Ehhez kívánok jó munkát, egyben pedig az olvasók figyelmét ismételen felhívom arra, hogy Sopron története elképzelhetetlen az itteni erdők históriájának ismerete nélkül.

Oroszi Sándor

CONTENTS

ARTICLES

<i>Tibor Beck</i> : The way towards the renewal of Hungarian vinery and wine-culture II	287
<i>György Fehér</i> : Ignác Darányi's role in the reinforcement of the Széll cabinet	355
<i>Marianna Nagy</i> : The regional structure of Hungarian agriculture at the beginning of the 20 th century, Part II	379

PUBLICATIONS

<i>József Oláh</i> : The civil list of Duke Bretzenheim	477
<i>Klára T. Mérey</i> : The River Drava and its Transdanubian tributaries (Based on the report of a military engineer)	495
<i>Gábor Tolnay</i> : Improving the sodic soil of the Dévaványa plain	527

DEBATE

<i>Zsolt Szilágyi</i> : Erdei and Mendöl – the homestead	549
--	-----

SOURCES AND DOKUMENTATIONS

<i>Yousefi Vahid</i> : The production and consumption of zoollite protein and prospect of improving supply-levels in developin countries	565
<i>Erzsébet Papp</i> : The enterprise of an intellectual after 1956	571

CHRONICLE

<i>Péter Gunst</i> : The political aspects of the 1920 land-reform	575
--	-----

<i>BOOK REVIEWS</i>	577
---------------------------	-----

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest, XIV. Városliget, Vajdahunyad vár, Budapest 5. Pf. 129. 1367 – Magyar Mezőgazdasági Múzeum) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak a Magyar Nemzeti Banknál vezetett egyszámláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum könyvtárútitójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10^h–17^h között.

A 2003. évfolyam előfizetési ára 1500,- Ft áfával

Külföldre terjeszti a Batthyany Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója
Szerkesztő: Fehér György – Műszaki szerkesztő: Molnárné Balázs Zsuzsanna

HU ISSN 0002-1105

Évi előfizetési ára 1500,-Ft áfával

E szám ára 750,- Ft áfával